

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**BOZKIR KAVİMLERİNDE DEVLET YÖNETİMİ
(BAŞLANGIÇTAN UYGUR DÖNEMİ SONUNA KADAR)**

AYTEN AKCAN

**TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

ŞUBAT 2021

**BOZKIR KAVİMLERİNDE DEVLET YÖNETİMİ
(BAŞLANGIÇTAN UYGUR DÖNEMİ SONUNA KADAR)**

Ayten AKCAN

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ŞUBAT 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları, akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ayten AKCAN

11/02/2021

BOZKIR KAVİMLERİNDE DEVLET YÖNETİMİ

(Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)

(Doktora Tezi)

Ayten AKCAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Şubat 2021

ÖZET

Bu çalışmanın konusu, “Bozkır Kavimlerinde Devlet Yönetimi”dir. Bozkır kavimlerinden kasıt başlangıçtan Uygur Dönemi sonuna kadar olan Orta Asya kökenli Türk kavimleridir. Bu isim çerçevesinde çalışma on bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında tezin konusu, amacı, önemi, kuramsal çerçeve üzerinde durulmuş olup bozkır coğrafyasına, kültürüne ve kısaca Türklerdeki devlet yapılanmasına değinilmiştir. Eski Türklerde, temel dört unsur üzerine kurulan devlet yapısı değişmez hükümler niteliğindeydi. “Halk”, “özgürlük”, “ülke” ve “kanun” olarak karşımıza çıkan bu unsurlar birbirlerinden ayrı düşünülemezdi. En önemli unsurlardan biri boyların birleşmesi ile oluşan topluluktur. Bu topluluk “halk” olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine önemli ve vazgeçilmez unsurlardan biri de “bağımsızlıktır”. Elbette bağımsızlık kavramından bahsedebilmek için mutlak bir devlet yapısı gerekmektedir. Nüfus ve bağımsızlık ilkesi belli bir alan üzerinde kurularak ve bu alana sahip olunarak ancak anlam kazanır. “Ülke” diye adlandırılan bu alanda devlet teşkilatlanmasını tamamlar. Aynı zamanda devlet, topluluk nizamını sağlamak ve toplumsal kaynaşmayı ortaya çıkarabilmek için kanun görevi gören “töre” hükümlerine göre idare edilmiştir. Bu topluluklar töre denilen bu mekanizmayı; eşitlik, adalet, insanlık ilkeleri üzerine inşaa etmişler, bu ilkeler de halkı oluşturan bireylerin hak ve hürriyetlerini güvence altına almıştır. Devlet bilincine erken ulaşmış ve devlet teşkilatlanmasına büyük önem vermiş olan Türkler, tarih boyunca egemenlik anlayışlarında barışçıl yaklaşımlarıyla dikkat çekmişlerdir. Yayıldıkları geniş coğrafyalarda sömürge anlayışını benimsememiş olmaları, egemenlik anlayışında ve hâkimiyetin kaynağı olan ilahi temellerden vazgeçmeyen bir tavır sergilemeleri Dünya tarihinde onları farklı bir yere taşımaktadır. İslamiyet öncesi bu ilke ve anlayışlarla oluşturulan kurum ve yapının binlerce yıl takip edilecek olan Türk siyasi kimliğini ortaya çıkarmış olması dikkat çekilmesi gereken konular arasındadır.

Bilim Kodu : 1108
Anahtar Kelimeler : Devlet Yapısı, Töre, Bozkır Kavimleri, Egemenlik, Yönetim
Sayfa Adedi : 253
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Öğrenci ORCID ID :

THE STATE GOVERNMENT IN STEPPE TRIBES
(From The Beginning To The End Of The Uygur Period)
(Doctorate Thesis)

Ayten AKCAN

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
February 2021

ABSTRACT

The subject of this study is "State Administration in the Steppe Tribes". The steppe tribes meant the Turkic tribes of Central Asian origin from the beginning until the end of the Uygur Period. Within the framework of this name, the study consists of ten chapters. In the introduction part of the study, the subject, purpose, importance, and theoretical framework of the thesis are emphasized and the steppe geography, culture and briefly the state structuring of the Turks are mentioned. In the ancient Turks, the state structure built on four basic elements was in the nature of unchangeable provisions. These elements, which appeared as "people", "freedom", "country" and "law", could not be considered separately from each other. One of the most important elements is the community formed by the union of tribes. This community appears as "the people". Again, one of the important and indispensable elements is "independence". Of course, an absolute state structure is required to speak of the concept of independence. The principle of population and independence only gains meaning by establishing and owning this area on a certain area. It completes the state organization in this area called "country". At the same time, the state was governed according to the provisions of "custom", which serve as a law in order to ensure the order of the community and to reveal social cohesion. These communities use this mechanism called custom; They have built on the principles of equality, justice and humanity, and these principles have secured the rights and freedoms of the individuals who make up the people. The Turks, who reached the awareness of the state early and attached great importance to the state organization, have attracted attention with their peaceful approach in their understanding of sovereignty throughout history. The fact that they do not adopt the colonial understanding in the wide geographies they have spread, and their understanding of sovereignty and their attitude that does not give up the divine foundations that are the source of sovereignty carry them to a different place in the World History. It should be noted that the institution and structure created with these principles and understandings before Islam has revealed the Turkish political identity that will be followed for thousands of years.

Science Code : 1108
Key Words : Administration, The State Structure, Law, Steppe Tribes, Sovereignty
Page Number : 253
Supervisor : Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Student ORCID ID :

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim ve çalışmalarım süresince tecrübe ve bilgilerinden yararlandığım, bana tüm çalışma boyunca destek olan danışman hocam Sayın Prof. Dr. İlhami DURMUŞ'a, bilgi ve desteğini esirgemeyen bölüm hocalarıma, bugünlere gelmemde büyük emeği olan aileme teşekkür eder, çalışmanın tüm ilgililere faydalı olmasını dilerim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	xii
KISALTMALARIN LİSTESİ	xiii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı.....	9
1.2. Çalışmanın Önemi	9
1.3. Çalışmanın Kapsamı	11
1.4. Çalışmanın Yöntemi	13

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN OLUŞUMU

2.1. Aile ve Soy.....	15
2.1.1. Aile.....	17
2.1.2. Soy	27
2.2. Boy ve Boylar Birliği.....	32
2.2.1. Boy.....	34
2.2.2. Boylar Birliği	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN UNSURLARI

3.1. Devlet İdaresinin Temel Unsurları.....	41
3.1.1. Halk.....	43
3.1.2. İstiklâl	49
3.1.3. Ülke (Uluş).....	52
3.1.4. Töre.....	57

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLET YÖNETİMİNDE HÂKİMİYET

4.1. Hâkimiyetin İlahi Temelleri.....	67
4.1.1. Kut	71
4.1.2. Ülûg ve Ülüş	77
4.1.3. Küç (Güç)	80
4.2. Hâkimiyetin Maddi Kaynakları	82
4.3. Hâkimiyetin Yayılışı.....	87

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEVLET YÖNETİMİNDE SİYASİ YAPI

5.1. Siyasi Kuruluş Olarak İl	91
5.2. İkili Teşkilat.....	94
5.3. Çifte Hükümdarlık Meselesi	96

ALTINCI BÖLÜM

DEVLET YÖNETİMİNDE HÜKÜMDAR

6.1. Hükümdarın Özellikleri	99
-----------------------------------	----

Sayfa

6.1.1. Bilgelik	101
6.1.2. Kahramanlık	104
6.1.3. Erdemlilik	106
6.1.4. Babalık	108
6.1.5. Adaletlilik	109
6.2. Hükümdarın Görev ve Sorumlulukları	110
6.2.1. Yasama	111
6.2.2. Yürütme	114
6.2.3. Yargı	116

YEDİNCİ BÖLÜM**DEVLET YÖNETİMİNDE HATUN, VELİAHT VE DİĞERLERİ**

7.1. Hatun	119
7.2. Veliht	124
7.3. Diğer Yöneticiler	129

SEKİZİNCİ BÖLÜM**DEVLET MECLİSİ VE KURULTAYI**

8.1. Kurultayın Anlayışının Temelleri	133
8.2. Kurultay ve Divan Çeşitleri	136
8.2.1. Töreyi Kurma ve Toplanma Kurultayı	136
8.2.2. Savaş Kurultayı	138
8.2.3. Barış Kurultayı	138
8.2.4. Göç Kurultayı	140
8.3. Hükümdar ve Kurultay	140
8.3.1. Hükümdarın Kurultay Çağrısı	140

Sayfa

8.3.2. Kurultayın Danışma Meclisi Özelliği	142
8.3.3. Kurultayda Devlet Protokolü ve Disiplini	143
8.3.4. Kurultayın Başlıca Sembolleri.....	145
8.4. Toy ve Kurultayın Yararları.....	147
8.4.1. Askeri ve Ekonomik Yararları	147
8.4.1.1. Ok atışı ve yarışmalar	148
8.4.1.2. At yarışı ve din-devlet törenleri	149
8.4.1.3. Hayvan güreşleri	151
8.4.2. Kurultay ve Devlet Danışma Meclislerinin Adlandırılması	153
8.4.2.1. Kengeş ve devlet meclisi	153
8.4.2.2. Derilme, derim ve dernek	155
8.4.2.3. Asker ile halkın düzene girmesi.....	156
8.4.2.4. Beyler ve askerle meclis	157

DOKUZUNCU BÖLÜM**ORDU**

9.1. Ordunun Temel Unsurları	159
9.1.1. Başkomutan ve Komutanlar.....	161
9.1.2. Savaşçı Unsur	163
9.1.3. Teşkilat.....	165
9.1.4. Savaş Araç ve Gereçleri.....	169
9.2. Askerî Eğitim.....	172
9.3. Savaş ve Taktik.....	175

ONUNCU BÖLÜM**HUKUK**

10.1. Toplum Yapısı ve Hukuk.....	179
10.1.1. Toplum Yapısı	181
10.1.2. Hukuk Anlayışı.....	186
10.1.2.1. Kamu hukuku	188
10.1.2.2. Ceza hukuku	192
10.1.2.3. Özel hukuk.....	194
10.2. Hukukun Temel Unsurları	199
10.2.1. Adalet.....	199
10.2.2. Eşitlik.....	201
10.2.3. Faydalılık	203
10.2.4. Kişilik.....	204

ON BİRİNCİ BÖLÜM**SONUÇ**

KAYNAKÇA.....	213
EKLER.....	235
Ek – 1. Haritalar.....	236
Ek – 2. Görseller	239
Ek – 3. Arkeolojik Buluntular.....	245
ÖZGEÇMİŞ	251

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 2.1. Bilge Kağan'ın yazıtlarından bir örnek	46
Şekil 8.1. Hun Devlet Teşkilatı.....	160

KISALTMALARIN LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış bazı simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tebliğ
A.İ.	: Acta Iranica
A.O.	: Acta Orientalia
AKDTYK.	: Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu
ans.	: Ansiklopedi
AÜ.	: Ankara Üniversitesi
C.	: Cilt
CAH.	: Cambridge Ancient History
Der.	: Dergi
DTCF.	: Dil Ve Tarih Coğrafya Dergisi
EFD.	: Edebiyat Fakültesi Dergisi
FEF.	: Fen Edebiyat Fakültesi
GÜ.	: Gazi Üniversitesi
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
OA.	: Oriental Art
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBD.	: Sosyal Bilimler Dergisi
TED.	: Tarih Enstitüsü Dergisi

TKAE.	:Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TTKong.	:Türk Tarih Kongresi
vb.	:Ve Benzeri
vs.	: Vesaire

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İnsanoğlunun Dünya üzerinde varoluşundan bir süre sonra belli topluluk veya gruplar biçiminde teşkilatlanarak beraber yaşamaya başladığı bilinmektedir. Başlangıçta yalnızca sosyal gruplardan öteye gidemeyen bu teşkilatlanma şekli, zaman ilerledikçe yavaş yavaş devletleşme halini almış; özellikle Neolitik¹ Dönem ile beraber yerleşik kültürler ortaya çıkar olmuştur.

İnsan topluluklarının “devlet” olabilmesi için; hükümdarlık, ordu, maliye, adliye, din gibi birtakım kurumların varlığına ihtiyaç vardır. Devletin meydana gelebilmesi için gereken bu kurumların aynı zamanda yerleşik kültürlerin de olduğu uygarlık bölgelerinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Devlet yapısı tamamlandıktan sonra bazı devletlerde hükümdarların danışma kurulları oluşmuş ve bu danışma kurulları zamanla meclisleri ortaya çıkarmıştır. Devletin idaresinde olan hükümdar ve aileleri ile diğer yönetici kesimler süreç içinde kendi sınıflarını belirlemişlerdir. Gün geçtikçe daha da güçlenen bu yönetici sınıf, devletleşen toplumlarda teşkilatlanma noktasında kilit rol üstlenmişlerdir.

¹ Neolitik adlandırmasının ilk kez ortaya çıktığı 1865’den bugüne bu kelimenin anlamı sürekli değişmiştir. Bu adlandırma uzun süre Mezolitik Çağ buluntu toplulukları ile madenin kullanıldığı Tunç Devri arasındaki dönemi anlatmak için kullanılmıştır. Daha sonra da yerleşik yaşam ve bunun olmazsa olmazı olarak öngörülen çiftçiliğin başlamasıyla beraber düşünölmeye başlanmıştır. Neolitik Çağ’da yaşanan kültürel gelişmelerin, taş aletlerdeki yeniliklerden çok daha fazla olduğu söylenebilir. Bu çağda tarım keşfedilmiş ve hayvanlar evcilleştirilmiştir. Neolitik, aslında başlangıç ve bitiş kesin tarihlerle sınırlanan bir dönem olmaktan ziyade tarımın başladığı ve hayvanların evcilleştirildiği bir kültür evresi olarak ifade edilebilir. Tüm bu gelişmeler, dünyanın çeşitli yerlerinde farklı tarihlerde yaşanmıştır. Özdoğan, M. (2004). “Neolitik Çağ Neolitik Devrim, İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar”. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi TÜBA-AR*, S.7, s. 44-46. Unutulmaması gereken bir önemli nokta, doğada bulunan yabancı tahıl toplayıcılığı yerleşik bir yaşam şeklini beraberinde getirmiştir. Yerleşik yaşam ve ilk köylerin oluşması zaman içinde nüfusun artmasına ve toplayıcılık mantığı ile geçim sağlamanın artık olmayacağını anlatması açısından önemlidir. Çünkü bu toplayıcılık artan nüfusa yetmemiş olacak ki, bu sorun karşısında insanlar alternatifler geliştirmeye başlamışlardır. Bu alternatiflerin başında bu yabancı bitkileri denetim altına alarak doğada hazır bulunan ama sonu olan bu ürünleri kendileri üretmeye başlamışlardır. Elbette bu üretime geçiş kısa bir zamanda olmamıştır. Uzun bir tecrübe ve tanıma süresini geçirerek tarıma – üretime geçtikleri bir gerçektir. Tarımı ve sonrasında üretimi keşfedişleri uzun zamandır doğada bu bitkilerle birlikte olmalarından kaynaklanmaktadır. Buğday ve arpa, Ortadoğu’da tarımı yapılan ilk bitkilerdi. Daha sonra bu bitkileri bakla, nohut, mercimek ve benzer ürünler izlemiştir. Artık alternatif olarak görölen ve doğanın cömert olmadığı durumda kendi üretimini yapmaya karar veren insanoğlu, yeni bir geçim kaynağı ortaya çıkarmıştır. Aslında Neolitik Çağ tam anlamıyla üretici ekonomiye geçişin diğer adıdır. Birçok arkeolog, tarihçi ve bu sahada uzman bilim insanları insanlık tarihindeki en önemli gelişmenin, yiyecek üretiminin başlaması olduğunu öne sürmüştür. Bocquet-Appel J. P. (2011). “The Agricultural Demographic Transition During and After the Agricultural Inventions”. *Current Anthropology*, S.52, s. 500–504.

Yaklaşık olarak iki milyon yıllık insanlık tarihinin büyük bir kısmında, M.Ö. 3 binli yıllara dek devlet yapısının izine rastlanamamıştır. Bugün elimizdeki bilgi ve veriler devlet oluşumunun ilk ortaya çıktığı yerler olarak Mezopotamya ve Eski Mısır'ı, daha da teşkilatlanıp kurumsallaştığı bölgeler olarak ise; batıda Roma, Orta Doğu'da İran, Eski Doğu'da Türklerin ve Çinlilerin yerleştikleri bölgeleri işaret etmektedir. Mançurya'dan Macaristan'a uzanan bozkır kuşağında kurulan atlı-göçebe devletlerde işleyiş; hükümdarlık, danışma kurulu (meclis), taşra yönetim birimleri (valilikler), askeriye, adliye ve maliye gibi kurumlar şeklindedir.

Devlet teşkilatlanması bağlamında Dünya medeniyet tarihinde rolü büyük olan belli başlı milletler vardır. Bu konu ile ilgili bir çalışma için başvuru kaynaklarda, karşımıza örnek olarak çıkan milletlerden biri Türklerdir. Türkler, Dünya uygarlık tarihine iki konuda göstermiş oldukları hassasiyet sayesinde damga vurmuşlardır. Bu konulardan birincisi, ilk anayurtları olan Orta Asya'nın elverişsiz çevre ve iklim koşullarının getirdiği *“atlı-göçebe hayat tarzı”*nı benimseyerek ayakta kalmış olmaları; ikincisi de kanunları ve töreleri dikkate alarak, sosyal düzeni sağlayıp düzenli işleyişte büyük devletler kurmalarıdır².

İnsan topluluklarının belli bir kültür çevresinde yanyana gelmesiyle oluşan en büyük topluluk millettir. Diğer taraftan, insan kitlelerinin kurmuş olduğu en kapsamlı yapı ise devlettir. Türklerde devlet ve millet düşüncesi çok eski dönemlerden itibaren ortaya çıkmış ve gelişmiştir³. Türkler, Orta Asya'ya tamamen hâkim olan güçlü devletler meydana getirdikleri gibi bazı dönemlerde Orta Asya Bölgesi'nin dışına çıkarak, fethettikleri bölgelerde de yeni devlet oluşumları ile tarihte yer almışlardır. Dolayısıyla sözlü ya da yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında, Türklerin tarihin hiçbir devrinde teşkilatsız bir yapı halinde olmadıkları söylenebilir. Türkler; devletin milli varlığını koruyan, yaşatan, geliştiren, vazgeçilmez bir kurum olduğunun farkında olan ve bu şuur ile yaşamlarını sürdüren bir halk olmayı başarmışlardır.

² Türklerde devlet fikri ve devlet kurma faaliyeti evrenin yaratılışına kadar geriye gitmektedir. Bilge Kağan, Göktürk Yazıtları'nda atalarının yaptıklarını anlatırken şöyle demiştir: “Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine (de) atam Bumin Kağan ve İstemi Kağan (hükümdar olarak tahta) oturmuş. (Tahta) oturarak, Türk milletinin devletini (ve) töresini yönetivermiş, düzenleyivermiş”. Buradan da anlaşılacağı gibi bu sözler sadece bir dönemin faaliyetini değil, evrenin başlangıcını, gök, yer ve insanoğlunun yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü ifade etmektedir. Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Kuruluş Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 1, s. 18-21.

³ Köymen, 2011, a.g.e., s. 21-22.

Türkler devlete “*el*” ya da “*il*” adını vermişler; devlet kurmayı “*illemek*”, devlet idare etmeyi “*il tutmak*”, devletten yoksun kalmayı da “*ilsiremek*” sözcükleriyle anlatmışlardır. Devleti de, her zaman “*töre*” (el veya il törü) ile birlikte düşünmüşlerdir. Diğer bir deyişle, Türklerde töresiz (töre=yazısız kanun) olan devletin tam bir teşkilatlanma oluşturamadığı söylenebilir.

Türklerde devlet yapısı, “*halk, ülke, hâkimiyet (erkinlik, egemenlik) ve teşkilat*” gibi hepsi birbirinden önemli dört prensipten oluşmaktadır⁴. Buradan hareketle şöyle bir tanım yapmak yerinde olacaktır: Devlet bir topluluğun (halk) belirli bir toprak parçası (ülke) üzerinde egemenlik haklarını herhangi bir sınırlama olmadan kullanarak kurup geliştirdiği siyasi, sosyal ve hukuki bir teşkilattır.

Dünya tarihinin önemli ve hatırı sayılır aktörlerinden biri olan Türklerin geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Türkler tarih boyunca da Macaristan’dan Moğolistan topraklarına, Sibirya’dan Sahra’ya kadar uzanan çok geniş alanlarda birçok devlet kurmuşlardır. Bu kadar büyük sahalarda egemenlik kurmuş devlet yönetmiş bozkır kavimlerinin, devlet teşkilat yapısının nasıl olduğu da tartışılan ve merak edilen konular arasındadır. Türkler, geniş coğrafyalarda yayıldığından dolayı farklı milletlere ait kaynaklarda Türklerle ilgili bilgi gözardı edilemeyecek kadar çoktur. Bu kaynaklar da genellikle Çin, Arap ve Bizans’a ait kaynaklardır. Bozkır coğrafyası olarak ele alındığında ise bozkır kavimlerinin bazı halklarının yerleşik, bazılarının yarı yerleşik, bazılarının da

⁴Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 93-95. Türklerde devletin sağlam ayaklar üzerine oturtulması biraraya gelmek ile özdeşleştirilmiş, bu nedenle tüm Türk topluluklarının yanyana getirilmesi için çaba sarfedilmiştir. Yanyana gelen bu bireyler kendilerine ait birtakım haklarla ve bu hakların beslendiği hukuk kuralları ile bezenmişlerdir. Hürriyet kavramı ile oldukça erken tanışan Türkler iktisadi açıdan da özgür bırakılmışlardır. Kişiler kendi mülklerini edinebilme haklarına sahip olurken, diğer taraftan bu mülkle ilgili her türlü tasarruf kendilerine ait idi. Çoğunlukla göçebe bir hayat sürmüş olmalarından kaynaklı derebeylik ya da bu sisteme yakın bir yönetim şekli ile hiç tanışmamışlardır. Belkide bu sistem ile karşılaşmamış olması bozkır Türk toplumlarında sınıfsal bir ayrımın olmamasına, devletin eşitci ve adaletli bir karaktere sahip olmasını da beraberinde getirmiştir. İster yerleşik olsun ister göçebe, Türklerde toprak asla basit bir yerleşke olarak görülmemiştir. Türklerde toprağın anlam karşılığı ilahi bir konumdan hiç çıkmamış hatta zaman içinde ata ruhların ve diğer bütün kutsallık atfedilen bütün ruhların bu bölgeleri koruduğuna inanılmaya başlanmıştır. Bozkır Türkleri üzerinde bulundukları toprağı, her anlamda özgürce yaşabildikleri bir alan haline dönüştürdüklerinde vatan olarak o bölgeyi görmüşlerdir. Latimore, O. (1951). “The Steppes of Mongolia and The Characteristics of Steppe Nomadism”. *The Bobbs-Merrill Reprint Series in The Social Sciences*, New York, s. 58-61. Türk devletinin felsefi temellerini oluşturan en önemli kavramlar; halk, vatan, egemenlik, kanun idi. Devlet ancak bu dört temel unsurun ayaklarının tam anlamıyla oluşması ile varolabilirdi. Aksi bir durumda yani ahengin bozulmasında devletin otoritesinin sarsılabileceğine inanılmıştı. Ayrıca bozkır Türk kavimleri merkezi otoriteyi sağlayan kağanında, özgür olmasını ve bulundukları toprağı her ne olursa olsun korumasını istemişlerdir. Kağanın siyasi birliği oluşturmaya çalışırken, bir yandan da Tanrı’nın kendisine verdiği gücü ve hükümdarlık vasfını en iyi şekilde yerine getirmek için çok çalışmasını beklenilmiştir. Kağanın yerini ve koltuğunu koruyabilmesinin ve halkını memnun edebilmesinin en önemli ölçütlerinden biri de törelere ne kadar bağlı olup olmadığıdır. Czaplicka, M. A. (1918). *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*. Oxford, s. 45-58.

atlı göçebe oldukları görülmektedir. Bozkır ve beraberinde getirdiği yaşam şekli; bu toplulukların politik, sosyal, ekonomik hatta dini gelişiminde etkin rol oynamıştır. Yazılı belgeler ve arkeolojik kaynaklar bu etkileşimi gözler önüne sermektedir⁵.

Devlet olma anlayışına er zamanda ulaşmış ve devletin teşkilatlı bir yapıda olmasına büyük önem vermiş olan Türkler, her daim hâkimiyet anlayışlarında barışçıl bir politika izlemişlerdir. Dünya'ya hâkim olma ve yayılmacı bir tutum içerisinde olmalarına rağmen sömürgecilik anlayışını asla bir devlet politikası haline getirmemiş olmaları, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Devlet kurumu, Türkler için her zaman duyarlı olunması gereken önemli bir kurum olmuştur. Bunun yanı sıra tesis ettikleri devletlerde egemenlik anlayışı konusundaki göstermiş oldukları istikrarlı tutum ve bu tutumun yönetime ve sosyal düzene getirdiği katkının detaylıca araştırılması gerekmektedir.

Gerek hâkimiyetin kaynağı ve kullanım şekli ile ilgili bu ısrarlı durumun aynı zamanda devlete verilen bu önemin, gerekse devlet hayatımızı binlerce yıl şekillendirecek olan kurum ve geleneklerin temelleri “*Bozkır Türk Kavimleri*” olarak nitelenen İslam öncesi Türk siyasi kültüründe yatmaktadır. Devletin bu denli vazgeçilmez bir kurum olarak algılanması ve yaşatılma noktasında Türklerin verdiği gayret birçok toplumun tarih sahnesine çıkmasına sebep olmuştur. Örnek olarak; Romenler ve Balkan Ulahlarını teşkilatlandırarak onlara örnek bir model oluşturan Peçenek, Kuman-Kıpçak Türkleri verilebilir. Çin’de, Afganistan’da, Belucistan’da, Hint’te, Rusya’da, Macaristan’da, Bulgaristan’da devlet esasını ilk kuran ve devlet anlayışını ortaya koyan Türklerdir. Arkeolojik veriler, birincil yazılı kaynaklar, destan ve efsaneler incelendiğinde elde edilen veriler bu iddiayı destekler niteliktedir.

Türk halkı gerek bilinen en erken zamanlardan itibaren dünya üzerinde varlığını kanıtlaması gerekse teşkilatlı devlet yapısı oluşturan ilk kavimlerden olması ve bu teşkilatta uygulamış olduğu egemenlik anlayışı bakımından Dünya tarihinde önemli bir yere sahiptir. Türklerin yönetim biçimlerinin hemen hemen hepsinde egemenlik kaynağının ve kullanım şeklinin büyük oranda benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

⁵ Durmuş, İ. (2007). *Sarmatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 40-42.

İnsanlık tarihinin ortaya çıkışı ve biraraya gelerek oluşan toplumlar içerisinde eski aynı zamanda köklü diyebileceğimiz halklardan biri Türklerdir. Türklerin Orta Asya’da başlayan mücadeleleri zamanla diğer coğrafyalara da yayılmış seçmiş oldukları yaşam biçimi ve kültürleri sayesinde beş kıtada varlıklarından bahsettirmişlerdir. Kurdukları devletler ve oluşturdıkları uygarlıklarla dünyanın siyasi tarihine de damgalarını vurmuşlardır. Türkler bu uzun tarih seyri içinde birçok milletle tanışarak kaynaşmış ve bu devletlerin bazılarıyla savaşarak bazıları ile de anlaşma yoluna giderek kendilerini kanıtlamışlardır. Tarihsel süreçte bazen Dünya’ya söz geçiren bir devlet görünümünde iken bazen de yok olma, hatta tarihten silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır⁶. Öyle ki anayurttan doğuya, batıya, kuzeye ve güneye doğru yaptıkları göçlerle dikkat çeken bu bozkır kavimleri, nüfuslarının çokluğu ve hareketli yaşam şekilleriyle Dünya tarihine farklı bir örnek oluşturmuşlardır.

Bozkır kültürüne dayanan bir toplum olan Türklerin o dönemki devlet teşkilatlanmasını iyi kavrayabilmek için, bozkır kültürünü ve göçebe yaşam şekli sonucu ortaya çıkan göçebe kültürünü de detaylı bilmek gerekir. Bu dönemle ilgili bilgilere çoğunlukla yabancı kaynaklar, Orhun Kitabeleri’ndeki bilgiler ve kaynak niteliği taşıyan destanlardan ulaşılmaktadır. Fakat bu kaynakların bize sunmuş olduğu bilgiler dahilinde göçebe hayatın kesin olarak ne zaman başladığı yönünde tam bir tarih verilememektedir. Yalnızca M.Ö. 2500’lü yıllarda müstakil hayvan ekonomisinin, Dinyeper ve Ural Irmakları arasındaki bozkırda ortaya çıktığı bilinmektedir⁷. Türklerin kıtlık, açlık, kuraklık, doğal afetler, komşu kavimlerle ya da kendi aralarında yaşanan husumetler yüzünden büyük göçler yaşadıkları ve bu göçler sonucunda Dünya’nın farklı coğrafyalarında varolma mücadelesi verdikleri bilinmektedir. Bu göçlerin yaşanmasına sebep olan bir diğer önemli faktör ise yeni kültürlerle tanışma isteğinden kaynaklanmıştır. Bütün bu sebepler Bozkır Türk kavimlerini yeni vatan bulmak adına harekete geçirmiştir. Toprak, hızlı bir şekilde artan nüfusu besleyememeye başlayınca, hayvancılığa dayalı ekonomiler için suyun ve otun bol olduğu araziler aranmış, sürülerin otlayabileceği yerlere doğru yol alınmıştır. Elbette ki özgür yaşama düşüncesi de, yer değiştirmelerde büyük önem taşımıştır. Türkler bu yüzden başka milletlerin egemenliği altına girmektense, başka topraklarda bağımsız

⁶ Çakan, V. (2005). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Binyıl Yayınları, s. 15-16.

⁷ M.Ö. 2000’lerde ise Ural Dağları’nın doğusunda bu yaşam şeklinin gelişme gösterdiği görülmektedir. Bu gelişmeleri coğrafi faktörler ve iklim değişiklikleri etkilemiştir. Bu değişikliklere bağlı olarak yerleşik hayvan besiciliğini bırakan bozkır insanı mevsime göre yeşil otlak aramak üzere kısa mesafeli göçlere başlamış ve sonunda at üzerinde göçebe çoban hayatına geçmiştir. Durmuş, 2007, a.g.e., s. 27-29.

yaşamayı tercih etmişlerdir⁸. Ayrıca Türklerin genlerinde olan Dünya'yı yönetme, farklı yerler keşfetme, mücadele etme, savaşma gibi etkenleri de dikkate almak gerekir. Özetle Türklerin sosyal yaşantısını, ekonomik anlayışlarını, askeri alanındaki faaliyetlerini, dini inanışlarını daha detaylı öğrenebilmek için onların kimyaları ve kimlikleri hakkında daha somut deliller ile konuşabilmek için aynı zamanda uzun süren tarih öncesi dönemlerini aydınlatabilmek için arkeolojik kaynaklardan da yararlanmak gerekmektedir. Bu arkeolojik kaynaklardan en önemlisi de şüphesiz kurganlardır. Bu kurganlardan çıkarılan somut bulgular bozkır Türkünün hem dönemleri hakkında bilgiler vermektedir hemde o dönemde Dünya tarihindeki ne gibi bir rol oynadıklarını anlamamız açısından önemlidir.⁹

Bir toplumun kültürünün anlaşılabilmesi için o toplumun içinde yaşadığı coğrafya ve bu coğrafyanın getirdiği iklim özellikleri de teferruatlı bir şekilde çalışılmalıdır. Daha sonra kültürü oluşturan diğer etkenleri ve bu etkenlerin birbirleriyle olan ilişkilerini anlamak ve anlamlandırmak yine üzerinde durulması gereken önemli hususlardandır. Kültürün ortaya çıkıp gelişmesinde aynı zamanda milli bir bilinç oluşturulmasında, inanışlar ve zamanla oluşan inanç sistemleri de etkilidir. Kültürün manevi değerler içinde harmanlanması daha kalıcı bir yapı olmasına yardımcı olmuş ve daha fazla insan gruplarını etkileyebilmesine de sebep olmuştur. Bu sebeple “*Bozkır Türk Kavimleri*” incelenirken ve devlet yönetim biçimleri ele alınırken inanç sistemlerine de bakılmalıdır. Fakat dikkat edilmesi gereken bir husus, bozkır kültürünün oluşmasında temel faktörlerden biri din yani inanç sistemi olsa da Türk topluluklarındaki devlet yapılarının “*din*” ve “*din adamı*” merkezli olmayıp; politik ve idareci merkezli yapılara sahip olduğudur¹⁰. Kutadgu Bilig’de “*kut*” ve “*kutsallık*” üzerinde yapılan açıklamalar şöyledir: “*Kutun tabiatı hizmet, şiarı*

⁸ Gömeç, S. Y. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 14. Bozkırda yaşayan Türkler bağımsızlık düşüncesini bireysel manada içselleştirmişler, aynı zamanda bu düşüncenin devlet anlayışı olması adına da yöneticileri yer yer baskı altına bile almışlardır. Bu düşünceden asla taviz verilmemesinin altında yatan asıl sebep atlı göçebe bir kültürün yansımasıdır. Çünkü atı iyi kullanan ve hızından her anlamda istifade eden Türkler, kendilerini baskı altında hissettikleri an bulundukları coğrafyadan, daha uzak bir alana at sayesinde geçiş yapabiliyorlardı. Elbette bu hızlı karar mekanizmasına sahip olmalarındaki diğer önemli faktör ise yerleşik bir hayat tarzına sahip olmamalarından kaynaklanmakta idi. Bağımsızlıklarını tehlikede gördükleri an bu durumu kabullenmeyip hatta durumu lehlerine çevirerek farklı topraklara ve kültürelere doğru ilerlediklerini görmekteyiz. Yani seçim noktasına geldiklerinde vatan olarak tanımladıkları topraklarını terk ederek özgürlüklerini seçiyorlardı. Bu seçim aslında onların bağımsız olarak yaşayamadıkları hiçbir yeri kendi vatanları olarak görmemelerinden kaynaklanmakta idi. Golden, P. B. (2002). “War and Warfare in the pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia”. (Ed. Nicolo Di Cosmo), *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, Leiden, Boston, Cologne: Brill. p. 110-117.

⁹ Durmuş, İ. (2009). “Bozkır Türk Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronolojisi”. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S.5, s. 131-132. Kaynaklar Türkler için durmak bilmez, volkan gibi kaynayan bir yaratılışa sahip olduklarını anlatmaktadır. Bunu en güzel şekilde “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar Türk adaletini hâkim kılmak” veya “kızıl elma” ülküsüyle birleştirmek mümkündür. Gömeç, 2006, a.g.e., s. 15.

¹⁰ Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Milli Kültürü*. 25. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 232-234.

adalettir...fazilet ve kismet kuttan doğar...Beyliğe (hükümdarlığa) yol kuttan geçer...her şey kutun eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir...Tanrısal (ıduq)'dır. Dünyada tam bir iktidar kuşağı bağladı, kurt ile kuzu bira arada yaşadı...Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdar kutu (iktidarı) Tanrıdan alırlar...’’¹¹.

Bütün bileşenlerin birbirini etkilediği ve iç içe girmiş bir yapı ile karşı karşıya olduğumuzu bozkır kültürü ve bozkır toplum yapısından bahsedildiğinde; kut’u dinden, dini mitoloji ve destanlardan soyut tutmanın neredeyse olanaksız olduğu bilinmelidir¹². Mitoloji ve destanlarda bazı hayvanların öteki hayvanlardan belirgin şekilde ayrıldığı ve bu hayvanların doğaüstü rollerinin olduğu bu fikri destekler mahiyettedir. Bozkır kavimlerinde ve anlatılan hikayelerde en sık rastlanan hayvan kurttur. Bozkır kavimlerinde “kurt” kutsal olduğu kadar gizemli, kurtarıcı, lider bir hayvandır¹³. Öyle ki çoğu mitolojik hikayede, Oğuz Kağan’da “kurt”a benzetilmektedir. Aynı zamanda bozkır halkları kurdu; önder, lider görmüş ve Tanrı’dan “kut” taşıdığına da inanmışlardır. Bu sebeple kurtlara “Bozkurt”, “Gökböri” gibi isimler koymuşlardır¹⁴. Türk destanlarında da “kurt” yol gösteren zor dönemlerde kurtarıcı olan bir varlıktır. Uygurların “Kutlu Dağ” efsanesinde huzur ve bereket getirdiğine inanılan bir kayanın, Çinlilere verilmesinden sonra kıtlığın kuraklığın ve uğursuzluğun baş gösterdiğine inanılır. Bu durumdan kesin bir çözüm ile kurtulmak için Uygurlar yeni bir vatan arayışına girerler ve karşılarına çıkan “kurt” onlara yol gösterir¹⁵. Bu efsane örneğinde de görüldüğü gibi Türkler başka bir milletin onlara zarar getireceğini ve onların özgürlüklerini kısıtlayacaklarını anladıklarında esaret altına girmektense bağımsız yaşama uğruna topraklarını bile terk etmeyi göze aldıklarını göstermişlerdir. Dolayısıyla yöneticilerin, halkın özgürlük kavramı noktasında birleşmeleri ortak bir zihniyetin de doğmasına sebep olmuş; Türk devlet yapısı da bu istiklal anlayışı üzerinden şekillenerek büyümüştür. Bu ortak anlayış bozkır Türk topluluklarında çok eski dönemlerden itibaren bilinen siyasi bir düşüncedir. Türk kavimlerinin gittikleri her yerde

¹¹ Yusuf Has Hacıp (1999). *Kutadgu Bilig*. 4. Baskı, (Çev. R. Rahmeti Arat), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, beyit. 5469.

¹² Bozkır Türk topluluklarının ortaya çıkıp gelişmesi, kahramanlıkları ve yenilgileri destan ve mitolojiler ekseninde şekillenmiştir. Genel olarak bu ifadelerin tamamına “söylence” olarak bakıldığında; sözlü kaynağın temel faktörleri mitoloji, menşei belli olan veya olmayan, ağızdan ağıza söylenerek gelen tarihi şiirler, eski yaşam tarzları ve inançla, örf-adetlerle ilgili söylemler, efsane ve rivayetler, destanlar, menkıbeler, mersiyeleler, koşuklar, fıkralar, masal, hikâye, kıssa ve atasözleridir. Çakan, 2005, a.g.e., s. 55-57.

¹³ Roux, J. P. (2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 17.

¹⁴ Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 1*. İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 170.

¹⁵ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 346.

bağımsız ve müstakil siyasi oluşumlar içinde olmaları, bağımsızlık kavramı üzerinde bu kadar hassasiyet sergilemeleri, toplumun hayat şekli olarak özgürlükçü bir yapı istenildiğinin de göstermesi açısından önemlidir. Bozkırda yetişen Türkler, daima yer değiştirme olanağına sahip olmuş, karın doyurmak için başka bir yere bağlı olmak yerine, o bölgeyi terk etmeyi seçmiş ve bağımsızlık duygusundan asla vazgeçmemişlerdir¹⁶.

Bozkır coğrafyası Tuna Nehri'nden Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş bir alana yayılmış ve bu topraklar birçok kavime - topluluğa vatan olmuştur. Bu coğrafyada yaşayan Türklerin, yerleşik - yarı yerleşik ve atlı göçebe yaşam tarzından hangisini benimsemiş olursa olsun ortak tarihi değerleri ve ortak kültürel - dini değerlerinin olduğu görülmektedir. Oldukça geniş bir coğrafya üzerine kurulmuş olsalar bile bu toplulukların özellikle kültürel motiflerinin benzerliği ve devlet yönetimlerinde birbirlerinden esinlenildiği dikkat çekmektedir. Bu sebeple de bozkır kavimlerinin devlet yönetim anlayışı çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır.

Bu çalışmada Türklerin devlet kurma içgüdüsü ve devleti kurarken egemenliğin kaynağı ve egemenliğin kaynağını nasıl kullandıkları konu edinilmiştir. Türklerin bozkır kültüründe devlet egemenliği kurması yönündeki kaynaklar Türk hükümdarına yönetme hakkının Tanrı tarafından verildiğini ve bu anlayışın bütün bozkır Türk kavimlerinde uygulandığını ortaya koymaktadır. Türk hükümdarlarının bu anlayış çerçevesinde toplumsal yaşama kazandırdıkları sosyal düzenin ve adaletin sağlanmasına sunmuş oldukları katkılar da çalışmanın inceleme konusu içerisinde olacaktır.

Çalışmada ayrıca arkeolojik kaynaklar, yerli-yabancı yazılı belgeler, efsaneler ve destanlar gibi sözlü kaynaklar da göz önüne alınarak, Türklerin devlet olma bilincinin neden erken dönemde ortaya çıktığı, devletin neden vazgeçilmez bir kurum olduğu ve egemenliğin kaynağı ve kullanımının merkezi yönetimin sorumluluklarını daha işler bir hale getirip getirmediği sorusuna da cevap aranmaya çalışılacaktır. Çalışma kapsamında özellikle bu konuya ağırlık verilecek olup, devlet modelinin temel kurumları, idari yapılanması, merkezi yönetim kapsamında konu edilecektir. Devlet yöneticilerinin bu

¹⁶ Bu duygunun peşinden giden Türk toplumları kendileri için aynı özgür ruha sahip olduğunu düşündükleri kurdu kendilerine kılavuz seçmiş ve çoğu kez sürülerini öne katıp özgürlükleri için kendilerine yeni topraklar yani yeni bir vatan aramışlardır. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 233. Bazı Türk boyları kurda ecdat gözüyle bakarken, bazıları ecdat halaskar, bazı boylar ise sadece halaskar olarak görmüşlerdir. Bozkurt Türk milletinin totemidir. Bozkurt Göktürklerde Karluklarda yol gösteren bilgili, görgülü kadındır. Togan, Z. V. (2002). "Bozkurt Efsanesi". *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, C. III, s. 544.

kaynağı nasıl kullandıkları -ki bu yöneticiler arasında kadınlara da yer verilecek- ve yönetime nasıl yansıttıkları da ayrıntılı inceleme konusu olacaktır.

1.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada arkeolojik bilgilere, Türklerin tarihleri ile ilgili bilgi veren yerli-yabancı kaynaklara ve ilk yazılı kaynaklara ulaşılmaya çalışılarak, Türklerin ortaya çıktıkları Orta Asya’da kurmuş oldukları büyük devletlerin siyasi yapısı ve devlet yönetim biçimleri araştırılmıştır. Bu araştırmada Türklerin, göç ettikleri farklı coğrafyalarda da meydana getirdikleri siyasi yapılanmanın nasıl olduğu ortaya konulmaya çalışılmış; Türklerin ilk ortaya çıkışlarından itibaren teşkilatsız bir yapı içinde olmadığı bilgisinden hareketle, Türklerin Orta Asya’da fethettikleri topraklar üzerinde kurduğu devletlerde hâkimiyet anlayışının benzerliklerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Aynı zamanda eski Türk topluluklarında devlet anlayışının çok eski zamanlara dayandığını ortaya çıkararak, bu kurumu nasıl işlettikleri, nasıl bir bürokrasi kurdukları, merkezdeki ana ve yardımcı birimlerin neler olduğunu incelemek de tezin bir diğer amacıdır. Her ne kadar geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş devlet yapılanmalarına sahip olsa da “Bozkır Türk Kavimleri”nin idari yapılanmasını merkezi yönetim kapsamında incelemek, özellikle devlet yönetiminde egemenliği oluşturan gücün kaynağını sorgulamak, bu gücü ve kaynağı nasıl kullandıkları, yönetime ve topluma nasıl yansıttıklarını belirtmek çalışmanın diğer amaçları arasındadır. Bu maksatla çalışmada bozkır Türk devlet modelinin esas kurumları, hızlı ve etkili çalışabilen yapılarının ele alınması planlanmaktadır. Fakat temelde yatan asıl hedef; Türklerin ilk devlet teşkilatını oluşturmaları yönünde attıkları önemli adımlar, bu devlet teşkilatında uygulamış oldukları yönetim şekilleri, gücün kaynağı ve gücü kullanma modelleri açısından son derece önemli bir yere sahip olduklarını kaynaklarla destekli farklı bir yorum getirmeye çalışarak; bugün Dünya literatüründe hak ettikleri konuma gelmeleri hususunda küçük ancak önemli bir paya sahip olabilmektir.

1.2. Çalışmanın Önemi

Günümüzde Türk tarihi ve kültürü hakkında çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak, eski Türk devletlerindeki merkezi otoriteyi temelde iki faktörün güç verdiği anlatılmaya çalışılmıştır. Bunlardan birincisi, devletin işlemesi için gerekli olan bürokrasinin varlığı ve askeri disiplin içinde

nasıl yoğrulduğu; ikincisi ise güçlü devlete sahip olma içgüdüğü ile devleti meydana getirirken gücü nereden aldığı aynı zamanda hâkimiyeti kurmak için o gücü nasıl kullandığı konusudur. Aynı zamanda bir ülkü haline gelen bu anlayışın sosyal değer olarak toplumlarda olumlu şekilde nasıl tezahür ettiği meselesi oldukça önemlidir. Eski Türk siyasi kültüründe Dünya'ya hâkim olma anlayışının bilindiği yalnız hâkimiyeti kurma noktasında hâkimiyetinin kaynağının nasıl kullanıldığı, yönetsel olarak bu kaynağın nasıl fayda getirdiği, toplumsal yapıda düzen sağlama ve bu hedefler bağlamında Tanrı'ya karşı sorumlu olma gibi ana değerler ile nasıl bütünleştiği sorusunun “tarihi kaynaklara dayandırılarak” bilim dünyasına tanıtıldığı geniş kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olduğu görülmektedir.

Türk tarihi ve eski Türk devlet yapıları kurumsal anlamda batıdaki çağdaşlarıyla veya doğudaki devlet yapılarıyla eşdeğer düşünülemez. Tamamen halk için kurulan bu devletler hukukun üstünlüğüne inanarak hayatlarını sürdürmeyi ilke edinmişlerdir. Türk hükümdarları, ne mutlaklırlar, ne vazgeçilmezdirler, ne de ilahi dokunulmazlıkları vardır. Devleti yöneten hükümdarlar da; hâkimiyetin kaynağını korumak, halkının güvenliğini sağlamak, onun ihtiyaçlarını karşılamak ve kanunları uygulamakla görevli kişilerdir. Halkına hizmet ettiği taktirde ve hukuka uygun hareket ettiği sürece başta kalabilirler. Özellikle bu çalışmada vurgulanmak istenen diğer önemli bir husus da, Türk hükümdarlarının hâkimiyet kaynağı ve hâkimiyet anlayışı ile ilgili duruşlarının monark bir yapı ile karıştırılmaması meselesidir. Bozkır Türk kavimlerinde devletin başında yönetici olarak bir hükümdarın olması monark bir düzenin olduğu anlamına gelmemelidir. Hatta halka hizmet etmediği anlaşılan bir hükümdar ya da hukuka uygun hareket etmeyen bir kağan, kurultaylar yoluyla görevden alınabilmekte; esas ve tek gayenin devletin bakiyetini koruyarak halkın mutluluğu ve refahını tesis etmek olduğu bilinmektedir. Özetle bu çalışmanın önemi, bozkır Türk devlet yapılanmasının ve devletin başındaki hükümdarın Tanrı'dan aldığı güç ile Dünya'ya huzur, düzen ve barışı götürmenin bir aracı olarak görülmesinin doğru olduğunun kaynaklara dayandırılarak gösterilmesidir.

1.3. Çalışmanın Kapsamı

Bozkır Türk devletlerinde, devleti yönetenler, millet için çalışmayı esas almışlardır. Tanrı tarafından hükümdara “kut”¹⁷, yani siyasi iktidar verilmiş ve devleti en iyi şekilde yönetmeleri beklenmiştir. Türk hükümdarları devleti yönetebilmek ve toplumsal düzeni sağlayabilmek için Tanrı tarafından verilen bu gücü rastgele kullanamayacaklarını bilirler. Hükümdar, hâkimiyetin kaynağının kullanımı ile ilgili yanlış bir tutum ve davranış karşısında bu gücün ellerinden gideceğinin farkındadır ve iktidarda bir kontrol

¹⁷ Bozkır Türklerinde siyasi iktidar “kut” sözcüğü ile ifade edilmiştir. Kut bozkır Türklerinde siyasi iktidar anlamına gelmekte, bundan feragat ise siyasi iktidardan vazgeçme anlamı taşımaktadır. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 236-237. Tanrı kut bağışı ile Türk hakanına hükümdarlık güç ve yetkisi vermekte, diğer bir ifade ile onu siyasi iktidar sahibi kılmaktadır. İşte, Türk kağanı Tanrı’dan aldığı güç ile Türklerin anayurdu Orta Asya’nın hemen her tarafında yaşayan milletleri kendisine tabi kılmakta ve onlara üstünlüğünü kabul ettirmektedir. Koca, S. (2002). “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”. *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) Ankara: *Yeni Türkiye Yayınları*, C. 2, s. 824-827. Bunun dışında ilâhi menşeden gelen Türk kağanını kut yani siyasi iktidar ile donatan Tanrı, ona bir taraftan iktisadi güç anlamına gelen “ülüg veya ülüş” bağışı vermekte ve Türk ülkesinde bolluk ve bereketi artırmakta iken, diğer taraftan da yine ona verdiği güç “küç” ile düşmanlarına karşı zafer kazandırmaktadır. Koca, 2002, a.g.m., s. 828-829. Bu telâkkiyi Hun Devleti tanhusunun “Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı”, Göktürk Devleti’nin ünlü hanı Bilge Kağan’ın “Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum”, “Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu” ve “Tanrı irade ettiği için kut’um olduğu için kağan oldum” vb. ifadelerinde görmek mümkündür. Turan, O. (2019). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*. 29. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 147-186. Kut, Tanrı’nın bir lütfu olmasının yanı sıra aynı zamanda makamını kötüye kullanan, kanunlara uymayan, halkın dilek ve isteklerini hiçe sayan yöneticileri bulundukları mevkiden alaşağı edebilen farklı bir güç sembolüdür. İşte bu yaklaşım aslında Türk halkını yerini hak etmeyen, ülkesini ve halkını düşünmeyen yöneticiler içinde kontrol oluşturmuştur. Böylelikle çağdaşlarından en belirgin şekilde ayrılan Türk kut anlayışı, yönetici sınıfının asla insanüstü bir varlık seviyesine çıkarılmadığını, hatta halka hizmet için yollanan birey olarak bakılması açısından önemlidir. Aslında bu durum kağanların korumakla yükümlü oldukları halklarına karşı yükümlü olduklarını gösterir. Zaman içerisinde kut içerisindeki bu büyük ve derin anlam kağanların Tanrı’ya layık olmak ve halkın sempatisini kazanmak adına daha çok çalışmalarına ve daha çok uğraş vermelerine yol açacaktır. Kanunlara uygun davranmak önce ve birincil olarak hakanın görevi idi. Tanrı’dan aldığı ilâhi güç ile asayışı sağlamak ve toplumda nizam sağlamak isteyen bir hakan öncelikle kanunlara uyum noktasında hassasiyet göstermeliydi. Kaynaklar “iyi hakan” ve “kötü hakan” ayrımı yapan bilgilerle doludur. İyi ve başarılı hakanlardan Gök-Türk Kitabeleri’nde “iyi kağan imişler, alp kağan imişler!” buyrukları (vezirleri) de bilge imiş! Alp imiş!” şeklinde anlatılır. Tam aksi durum içinde, yani kötü kağan içinde yazıtlar şöyle demektedir. “Ondan sonra, küçük kardeşleri kağan olmuşlar! Oğulları kağan olmuşlar!” “Ondan sonra küçük kardeş büyükleri gibi yaratılmamış, oğul babası gibi yaratılmamış! Bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar, kötü kağanlartahta oturmuş imiş!” şeklinde bilgiler vermektedir. Buradan hareketle “kut”un kalıcı olabilmesi aslında iyi huy, iyi niyet, mütevazilik, halkı koruma, kibirli davranış sergilememe, özetle iyilikten geçmekte olduğu anlatılmaktadır. Bu hususlara dikkat eden bir kağan halkını mutlu edecek ve sonucunda kendi de mutluluğu yakalayabilecekti. Kutun korunması iyilik ile ancak sağlanabilirdi. Mc Govern, W. M. (1939). *The Early Empires of Central Asia*. Chapel Hill The University of North Carolina Press, New York, s. 27-29. Asya Hun ve Avrupa Hun Devleti’nde kağanların Tanrı’dan aldıkları gücü belirtmek maksatlı kaynaklarda betimlemelerle anıldıklarını görmekteyiz. Asya Hun Devleti’nde; Gök-Tanrı’nın, güneşin, ayın yani gökyüzünün ve gökteki gücün tahta çıkardığı Tanrı “kut”u Tanhu izahi bu gücü anlatan bir örnektir. Yine, Avrupa Hun Devleti lideri Attila’nın Tanrı’nın kılıcı unvanını taşıması da verilebilecek örnekler arasındadır. Gök-Türkkağanlarının; “Tanrıya benzer tanrıda olmuş Türk Bilge Kağan babam Kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu. Tanrı irade ettiği için, kutum olduğu için Kağan oldum. Öte yandan milletleri nizama soktuk. Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi, düşmanlar koyun gibi idi”. ifadeleri “kut” inancının Türklerin yönetim anlayışlarında ne kadar önemli olduğunu anlatılmaktadır. Arslan, M. (1987). *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 131. Kut, Tanrının bir vergisi olması nedeniyle oldukça kutsal kabul edilmiştir. Ayrıca Şamanizm’de kutun insan ruhu olarak çocuğa ana karnındayken verilmiş olduğu inancı hâkimdir. Donuk, A. (1981). “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”. *TED*, C. X-XI, S. 9, s. 44-47.

mekanizması oluşturulduğunun bilinci ile hareket etmektedir. Elbette bu hâkimiyet kaynağının; düzen, barış, ilkeleri koruma ve sosyal adalet anlayışının o dönemlerdeki öneminin belirlenebilmesi için büyük-küçük, birbirinden farklı ve dağınık haldeki pek çok bilginin bir araya getirilerek değerlendirilmesi gerekmektedir.

İslamiyet öncesi Türk tarihinin şüphesiz ilk kaynaklarının en önemlileri arkeolojik malzemelerden oluşmaktadır. Türkologların yaptıkları kazılar sonucu eski Türklere ait silahlar, at koşumları, şehir kalıntıları, kale gibi önemli kalıntılar ortaya çıkmış; bulunan eserler Türk dünyasını anlamamız ve anlamlandırmamız açısından oldukça büyük öneme sahiptir. Eyer kaşları, kayalar, seramikler gibi kalıntıların üzerine çizilmiş resimlerden de bozkır Türklerinin hayat şartları, yaşam şekilleri, nasıl bir arada yönetildikleri hakkında ipuçları yakalayabiliyoruz. Eski Türk kültürünü anlatan bir diğer önemli belge türü de, damgalardır. Birçok eşyaya damgalarını vurarak onlara mülkiyet atfettikleri gibi, yıllar sonra tarihleri ile ilgili bilgilere ulaşılmasını da sağlamışlardır. Bu ince ayrıntı bile eski Türklerin yönetim anlayışları ve bu anlayışın topluma nasıl yansıdığı noktasında ipuçları vermektedir.

Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili en önemli dış yazılı kaynakların ise Çin kayıtları olduğu bilinmektedir. Çinli seyyahlar ile Çinli tarih yazıcılarının eserleri Türk tarihinin pek çok yönünü açıklamaktadır. Eski Türk tarihinin bir başka cephesini teşkil eden Doğu Avrupa coğrafyası ve burada kurulan Türk devletleri için temel bilgiler Latin ve Bizans kaynaklarında bulunmaktadır.

Orta Asya Türk tarihinin yabancı kaynaklardan başka kendi tarihleri ile ilgili bilgi verdikleri yerli ve yazılı kaynaklarda vardır. Burada ki tek handikap bu yerli kaynakların geç ortaya çıkmış olmasıdır. Geç olmasına karşın verdiği değerli bilgiler göz önüne alındığında Orhun Yazıtları ve bu yazıtların okunması, yayınlanması, Orta Asya Türk Tarihi'nin anlaşılmasına büyük katkı sağlamış; aynı zamanda bu değerli eser çalışmada büyük yarar getirmiştir. Özellikle ilk yerli yazılı kaynak olan Orhun Yazıtları bize çalışma konumuz ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bu yazıtlar Kültekin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı ve son olarak Tonyukuk Yazıtı şeklinde sıralanmaktadır.

Bozkır Türk kavimleri ile ilgili sözlü olarak nitelendirdiğimiz sonradan yazıya aktarılan önemli ve yol gösterici kaynaklardan biri destanlardır. Bu destanlardan

edineceğimiz bilgilerin, çalışmamızın çerçevesinde bize yeni bakış açıları ve yeni yorumlar getirme noktasında fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Tüm bu bilgiler ve yazılı kaynakların ışığında çalışmaya katkı sağlayabilecek farklı bilim dallarına ait modern kaynaklar da bulunmaktadır. Bu sebeple tez çalışması kapsamında seçilen konu “disiplinler arası yaklaşım” ve “karşılaştırmalı bir yöntem” ile ele alınarak incelenecektir. Arkeoloji, epigrafi, coğrafya, yönetim, siyaset bilimi, din bilimi, Türk dili ve Edebiyatı, halk bilimi gibi doğrudan çalışmaya katkı sağlayan yardımcı bilimlerin yanı sıra coğrafya, antropoloji, sosyoloji ve yer yer insan psikolojisi gibi pek çok bilimin dolaylı yoldan sunduğu kanıtlar tek tek incelenerek ve karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

Söz konusu çalışma, bozkır Türk kavimlerinin tarihinin önemli bir taşıyıcısı olan M.Ö. 9. yüzyılda Doğu Asya’da ortaya çıkmış İskitlerden, Türklerin İslamiyet’i kabul ettikleri dönem olan M.S. 751 yılına kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır.

Çalışmada kabul edilen temel varsayım, “Bozkır Türk devletlerinin kolektif yönetim anlayışına yatkın, görev paylaşımına dayanan, denetim ve eşgüdümün göz ardı edilmediği bir yapıda oldukları ve bu yapı içindeki birçok kurumun başka toplumlara örnek teşkil ettiği” gelmektedir.

1.4. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada yazılı ve elektronik kaynakların yanı sıra arkeolojik, epigrafik ve modern eserlere ilişkin veriler de derlenerek incelenecektir. Çevirimiçi ya da basılı olan her türlü bilgi ve belge, fişleme yöntemi ile kayıt altına alınarak araştırma konusunun alt başlıklarına göre tasnif edilecektir.

Kaynak taraması neticesinde alt başlıklara ayrılarak fişlenen bilgilerden yola çıkarak konu ile ilgili olgu ve olaylar incelemek ve bir araya getirilecektir. Karşılaştırılan bilgiler değerlendirilerek yorumlanacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN OLUŞUMU

2.1. Aile ve Soy

Bireyi devlete bağlayan ve toplumun temelini teşkil eden aile, aynı zamanda millet kavramının da özünde yatan bir anlam barındırmaktadır. Toplum içinde birlik ve beraberliğin, dayanışma ve yardımlaşmanın, merhametin, fedakarlığın ve kader ortaklığının kaynağı olan bu kurum kişi ve toplum üzerinde çok büyük bir etkiye sahiptir.

Sağlam aile temelleri üzerine kurulu toplumların yükseldiği, ilerlediği, ayakta kaldığı tarihteki örneklerde de görülmektedir. Başka bir deyişle bir topluma ve devlete aile hayat verdiği gibi devlete hamle kaybettiren de aile yapılarındaki bozukluklardan kaynaklanabilmektedir. Dolayısıyla tüm bu özellikleri dikkate alınarak aile için; fizyolojik ihtiyaçların ve bu ihtiyaçlardan ortaya çıkan ilişkilerin belli bir düzene girmesini sağlayan, bir arada yaşama bilincinin ilk olarak ortaya çıktığı, insan türünün devamlılığını sağlamak ve nüfus denilen en önemli hayatta kalma silahını arttıran, insanoğlunun var olduğu ilk günden itibaren toplumdaki bütün dünyevi ve milli zenginlikleri sonraki aile ve soylara aktaran bir müessesedir. Aynı zamanda iktisadi, fizyolojik, psikolojik, toplumsal, hukuksal, sosyolojik ve hatta siyasi yönleri bulunan çeşitli dinamiklerin bir araya geldiği toplumsal bir birimdir¹⁸.

Çalışmanın bu bölümünde aile ve soy kavramları üzerinde durularak; eski Türk ailesinin özelliklerinin neler olduğu, sosyal yaşamdaki yeri, devlet yönetiminde aile mefhumunun ne denli önem arz ettiğine değinilecektir. Aynı zamanda Orta Asya'da kalan

¹⁸ Tezcan, M. (2000). *Türk Ailesi Antropolojisi*. İstanbul: İmge Kitabevi, s. 13. Aslında tek bir aileden bahsetmek pek mümkün değildir. Aile kavramı ve tanımı; coğrafyaya, bulunduğu kültüre, toplumsal tabakalaşmaya göre değişen ve gelişen bir yapıdır. Bir toplumun temel esaslarını oluşturabilmesi, sosyalleşmeyi tam anlamıyla tamamlayabilmesi ve aile içinde bulunan bireylerin rollerini iyi belirleyip tekrar toplumun ve kurumların daha sağlam oluşması için kendine döndürülebilir. Özellikle karı-koca rolleri, çocuk-ebeveyn ilişkileri, aile büyükleri ile olan münasebetler, yaşlıların sorumluluğu gibi durumlarda yaşanan değişimler topluma direk yansıtacağı gibi, sosyalleşme noktasında da olumlu olumsuz durumlar ortaya çıkarabilir. Birey – toplum ve kurum- toplum ilişkisi aralarında yaşadıkları etkileşimler, toplumda da değişimlerin yaşanmasına sebep olur. Aile üzerine yapılan çalışmaların aslında evrensel ve fonksiyonel bir durumu vardır. Dolayısıyla, aile her toplumda ve her dönemde var olmuştur. Durumlara ve şartlara göre birtakım değişimlere uğrasada aile salt olarak aslında her dönemde evrensel yapısını korumuştur. Bu yapı yetişkin iki farklı cinsin istek ve ihtiyaçlarını toplumun nazarında da ortak bir paydada birleşerek ilettikleri bir resmi kurumdur. Resmi kavramı elbette ilkel topluluklar mevzubahis olduğunda, bu günün şartları dikkate alınarak algılanmamalıdır. Ama en ilkel topluluklarda bile aile oluşumunun belli esasları ve kaideleri bulunduğunu unutmamalıyız. Arslantürk, Z., Amman, M. T. (2001). *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, s. 34-38.

ve Orta Asya'dan ayrılan Türklerin dünyanın birçok yerine dağıldığı halde varlıklarını korumalarının önemli nedenlerinden birinin Türk aile yapısının sağlamlığı sayesinde olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Bozkır Türk aile yapısı konusundaki kaynaklar sınırlı olduğu için var olan yerli ve yabancı kaynaklardan sağlanan bilgiler bu bölümde detaylı olarak incelenmeye çalışılacaktır. Türk aile yapısı değerlendirilirken; kısmen de olsa destan ve hikayelere de yer verilerek konuya farklı bir perspektif kazandırılmaya gayret gösterilecektir¹⁹.

Bozkır Türklerinin aile tanımı ve aile değerlendirmelerini en eskilerden alıp bütünsel bir araştırma yapmak isteyen bilim insanları bugün bizim tanımladığımız manada bir aile tanımı ile karşılaşmamışlardır. Bizim bugün yaptığımız tanımın içinde bulunan karı-koca ve çocuk arasındaki sıkı bağın eski Türk tarihi dönemlerinde yani “*Bozkır Türk Toplulukları*” diye adlandırdığımız dönemde o kadar da yoğun olmadığını hatta klasik aile tanımına uymayan bir mesafede olduğunu söyleyebiliriz. Bu eski dönemlerde Türklerde esas alınan kriterin kan üyesi olduğunu, bu dönemde akrabalık ve soy kavramının daha çok dikkat çeken bir kavram olduğunu görmekteyiz. Yani bozkır Türklerinde insanları birbirine bağlayan asıl unsurun kan ve soy olduğu karşımıza çıkmaktadır. Özetle “*aile*” kavramı daha geniş bir nüfusu içerisine almakta ve aynı soydan-kandan gelenlerin büyük bir aile oluşturduğunu anlamaktayız²⁰.

Çalışmanın bu ilk kısmında eski Türk aile yapısının sahip olduğu özellikler göz önüne alınarak Türk toplumunda aile kurumunu meydana getiren etmenler rol, konum ve birbiriyle ilişkileri yönünden ele alınacaktır. Konu yalnızca antropolojik yönden değil,

¹⁹ İslamiyet'in kabulünden önceki Türk aile yapısı hakkında kullanılan ilk bilgilerin bir bölümü, batılı seyyah, tüccar ve benzeri kişilerden, bir bölümü de batılı bilim adamlarının yazdıklarından elde edilmiştir. Bozkır Türklerinin aile konusunda yazılan kitap ve makalelerin tamamında yararlanılan dokümanlar aynı kaynaklardır. Bunlardan, Fransız etnografyacı ve etnologlarından Grenard'ın “*Türkistan ve Tibet*” adlı çalışması ilk ciddi bilimsel çalışma olmuştur. Doğu Türkistan'da yaptığı araştırmalarda Türk aile hayatı hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştir. Sarı, İ. (2017). *Türk'lerde Aile*. Antalya: Nokta E-Book Publishing, s. 19. F. Grenard'dan sonra yine Fransız sosyologu olan G. Richard'ın “*Tarihte Kadın*” isimli çalışmasının önemli bir bölümü Türk ailesine ayrılmıştır. Sarı, 2017, a.g.e., s. 21. Ve üçüncü olarak bir diğer Fransız sosyolog olan ve bizdeki sosyoloji anlayışını da oldukça derinden etkileyen E. Durkheim, Türk ailesi hakkında bazı genellemelerde bulunmuştur. Nihai olarak, yukarıda sözü edilen bilim adamlarının yazdıklarından hareketle Ziya Gökalp, bir yandan bozkır Türk toplulukları ailesi hakkında, diğer yandan da Türk ailesindeki değişimleri aile sosyolojisi penceresinden çözümlemeye çalışmıştır. Grenard'ın, Richard'ın, Durkheim'in ve de Gökalp'in görüşleri, bozkır Türk topluluklarında aile konusunu ele alan çoğu araştırmacının öncelikli olarak başvurdukları temel kaynaklardır. Connell, R. (2011). “Sociology for the whole world”. *International Sociology*, S. 26(3), s. 288-290.

²⁰ Türköne, M. (1995). *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*. Ankara: Ark Yayınları, s. 174. De Loture, R. (1952). *La Navigation Altrovers Les Ages*. Paris, p. 111-113.

Türk tarihinin gelişimi içerisinde de incelenerek bazı yanlışların önüne geçmek hedeflenmektedir.

Bozkır Türk topluluklarının aile yapısının çekirdek olduğunu savunan araştırmacılar olduğu gibi geniş olduğunu belirten düşünceler de mevcuttur²¹. Türklerde aile kurmak ve akrabalık, millet olma bilincinin yapısını oluşturmuştur. Özellikle ailede erkek; hem eşine yardımcı, çocuklarına ailesine sevgi ve şefkat gösteren hem de aile birliğini sağlayıp otoriteyi kuran kişidir. Gerek devletin gerekse toplumun çekirdeğini oluşturan aile Manas Destanı'nda güç ve otorite simgesi şeklinde tanımlanmaktadır. Manas Destanı'nda erkek, aile ve cemaatin reisidir²².

Genellikle ailenin erkeği hayatta olduğu sürece aile içinde ayrılık pek mümkün olmamaktadır. Hatta baba yaşlanıp dede durumuna gelse torun sahibi olsa bile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılmaktadır. Tüm bu özellikleriyle de Türklerde birbirine akrabalık bağları ile bağlı olan bireylerin tümüne “*aile*” adı verilmiştir.

2.1.1. Aile

İnsanoğlu belki de tabiatı gereği her türlü beraberliğe meşru bir nitelik kazandırma düşüncesindedir. Yapılan eyleme meşruluk kazandırmak insanların düzenli topluluklar halinde yaşamalarının bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Burada anlatılmak istenen insan neslinin devamını sağlayan üreme işlevi çerçevesinde oluşan birlikteliklerdir. Böylesi bir durumu karşılamak adına yani bireylerin beraberliğini meşru zemine oturtmak adına kurulmuş olan kurum ailedir²³. Dolayısıyla aile yalnızca insana ait bir durumu ifade etmektedir.

Klasik tanım gereği anne-baba ve çocuk üçgeninden oluşan ve toplumun en küçük yapı taşı olan “*aile kavramı*” insanoğlunun yaratıldığı ilk günden bu yana tartışıla gelen aynı zamanda toplumun en önemli birlikteliklerindendir. Aile kavramı; gelişen teknoloji,

²¹ Abdülkadir Donuk, Türk ailesinin geniş değil, çekirdek aile şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bu konuda çoğu araştırmacı da aynı fikirdedir. Donuk, 1981, a.g.m., s. 31-32.

²² İslamiyet'ten sonraki dönemde Selçuklularda aile reisi olan erkeğe, evinde ‘emir’ e benzediği için ‘beg’ adı verilmiştir. Türklerde çocuk, babasının üzerine kayıtlı olmuş, bu yüzden annesi kim olursa olsun babasının milliyetine göre büyümüş ve terbiye edilmiştir. Divitçioğlu, S. (2003). *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 12-13.

²³ Gittins, D. (2011). *Aile Sorgulanıyor*. İstanbul: Pencere Yayınları, s. 15-16.

makineleşme yeni Dünya düzeni içerisinde birtakım değişim ve gelişimler ile şekil değiştirse de bugün bile kıymetli bir yerde tuttuğumuz ve parçalanmasına her daim üzüldüğümüz bir kurumdur. Çünkü bu kurum aynı zamanda; fizyolojik, psikolojik, sosyolojik, iktisadi, siyasi birçok yönü de içerisinde barındırmaktadır. Bu yüzdendir ki bu kurum bazen en ateşli tartışmaların odak noktası olmuştur²⁴. “İdeal aile modeli”nde anne-baba ve çocuk yer almakta olup bu yapı çekirdek bir ünite şeklinde ifade edilmektedir. Ailenin tanımı ile ilgili birçok farklı görüş bulunmaktadır. Ama birçok aile teorisyeninin hem fikir olduğu nokta “*aynı evi paylaşan iki ya da daha fazla nüfusa sahip olan duygusal bağlarla birbirine bağlı herkesin birtakım sorumluluklarının, görevlerinin ve haklarının olduğu aidiyetlik duygusunun bel kemiği sayıldığı sevginin paylaşıldığı ortam*” olma konusudur²⁵.

Başka bir tanımlamada ise aile “*Ömürlerinin büyük bir kısmını evlilik, soy, akrabalık, müstereklik veya farklı şekillerde paylaşan; kendilerini aile gibi hisseden ve bu duyguyu içselleştiren, belirli bir tarihe ve geçmişe sahip kişiler arası ilişkiler ağıdır.*” şeklinde ifade edilmiştir²⁶. Aile konusunda yapılan araştırmaların çoğunda, esas aile kavramı ve formel aile tanımlamasına uyan bir tarif temel alındığından kan ve akrabalık durumu söz konusu olmayan aile yapılarının daikkate alınmadığı görülmektedir.

Kavramsal olarak bakıldığında aile kelimesi Türkçeye Arapçadan geçmiş bir sözcük olup; yapılan araştırmaların verdiği bilgilere göre bozkır kavimlerinde aile kelimesi yerine çoğunlukla “ev” (eb) veya “ocak” kelimelerinin kullanılmış olması ilginçtir. Kültürel kimliği, yaşam şeklini ve tarzını yansıtan Türk atasözlerinde bile “aile” ile ilgili

²⁴ Aile konusunda dikkate alınması gereken noktaları ifade edenler, çoğunlukla antropologlar olmuşlardır. Pasternak, B., Ember, C. R., ve Ember, M. (1997). *Sex, Gender, and Kinship: A CrossCultural Perspective*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, p. 28-29. Bunlara ilave olarak Stockard beş noktaya dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, toplumların izlerinin nasıl yok olduğu konusunda farklılaştığı yönündedir. İkincisi, bütün gruplar hem anne hem de baba tarafından akrabalık bağlarını sürdürmez. Kızılderililer anne, Çin ve Nepalliler ise baba tarafından akrabalık sistemini devam ettirirler. Toplumlar eş sayısı dahil evliliği pek çok bakımdan nasıl oluşturdıkları konusunda farklılaşmaktadırlar. Bazıları poligamiye müsamaha gösterirken bazıları bu konuda son derece tutucu olmuştur. Bazı kültürler eş seçiminde bireylere son derece geniş haklar tanırken bazı kültürler de eşlere ya hiç söz hakkı tanımaz ya da sınırlı bir söz hakkı verilir. Toplumlar uygun evlilik yaşı konusunda da farklılaşmaktadırlar. Son olarak da bazı toplumlarda evlilik sonrası ayrı bir ev açılırken bazılarında ise ebeveynlerin evinde yaşama devam edilmektedir. Stockard, J. (2002). *Marriage in Culture: Practice and Meaning Across Diverse Societies*. Harcourt, New York, p. 42-43.

²⁵ Klever, P. (2015). “Multigenerational Relationships and Nuclear Family Functioning”. *The American Journal of Family Therapy*, S. 43, p. 339-351.

²⁶ Galvin, K. M., Brommel, B. J., ve Bylund, C. L. (2006). *Family Communication: Cohesion and Change*. New York: Pearson, p. 48-50. Bkz. Fliche, B. (2006). “Social Practices and Mobilisation of Kinship: An Introduction”. *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue No.4, The Social Practices of Kinship, A Comparative Perspective, p. 128-129.

direk bir ifadeye rastlanamaması da; Türklerde küçük aile olarak nitelendirilen gruplar yerine kan ve soy ile oluşturulan aile yapısını tercih etmeleriyle açıklanabilir. Çünkü “ev” ya da akrabalık ilişkilerini yansıtan “soy” kavramının kapsamında pek çok atasözü bulunmaktadır. Aslında aile denilen olguyu ev kelimesinin içerisinde bir alt küme gibi tanımladıklarını ve algıladıklarını düşünürsek yanlış olmayacaktır²⁷.

Türklerin İslamiyet’i kabul etmeden önceki Orta Asya’daki yaşamlarında toplum hayatında önemli olan kurumların başında aile gelmektedir. Her ne kadar eski bozkır Türk toplum yapısında hanedan, ordu, kamlık (din kurumu) ve kurultaylar önemli olsa da ailenin yeri hep ayrıdır. Çünkü Türk devlet yapısı ve aile arasında çok sıkı bir ilişkinin olduğu bilinmektedir. Devlet, toplumun biyolojik anlamda yenilenmesinden ve nesillerin yetişip toplumsal yaşama katılmasından öncelikli olarak aileyi sorumlu tutmuştur²⁸.

Eski Türklerde “İl” kavramı; A.V Gabain’e göre devlet²⁹, L. Rasonyi’ye göre kavimlerin teşkil ettiği devlet³⁰, R. Giraud’a göre siyasi yetki, örgütlenmiş devlet³¹, V. Thomsen’e göre siyasi bakımdan müstakil, düzenli örgütlü millet, G. Clausona göre bir bağımsız yönetici tarafından yönetilen siyasi bir oluşum olarak tanımlanır³². Buradan hareketle Türklerin tarihte teşkilatlanmış bilinen ilk devletleri olan Hun İmparatorluğu’nun öyle sıradan bir topluluk veya devlet olmadığı anlaşılmaktadır. Bu topluluğun ortaya çıktığı ilk andan itibaren teşkilat yapısı içerisinde en önemli ayaklardan birinin bu kan ve akrabalık ilişkisine dayandığı aşikardır. Bu devleti oluşturan halkın en küçük birliği olan aile içindeki nizam ve teşkilatlı görünüm devletin büyümesi ve zamanla bulunduğu coğrafyada korkulan bir yapı olmasında da etkili olmuştur³³.

²⁷ Türk atasözlerinde de “aile” ile ilgili ifadelere genel olarak pek rastlanmamaktadır. Ancak “ev” ile başlayan ya da “ev”i kapsayan pek çok atasözü bulunmaktadır: “Evinde rahat olmayan dünya cehennemindedir”, “Ev yapanla evlenene Tanrı yardımcıdır” vb. Canatan’a göre, buradan Türklerde ailenin, ev ile özdeşleştirilmiş olduğu; evin, aynı zamanda aile yerine geçen bir sözcük olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılabilir. Canatan, K. (2013). *Aile Sosyolojisi: Bilimsel ve Kuramsal Çerçeve*. (Ed. K. Canatan ve E. Yıldırım), İstanbul: Açılım Kitap, s. 55. Bu belki de bu iki kavramla atıfta bulunulan toplumsal gerçekliğin fiiliyatta ve birçok halde uyuşmasının ve örtüşmesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir

²⁸ Akyüz, H. (1997-1998). “Yusuf Has Hacib’de Evlilik ve Aile Kurumu”. *Türkelî Gazetesi*, S: 36/37/38/39/40/41, s. 1-2.

²⁹ Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. 3. Basım, (Çev. M. Akalın) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 274.

³⁰ Rasonyi L. (2007). *Tarihte Türklük*. (Çev. H. Zübeyr Koşay), İstanbul: Örgün Yayınevi, s. 61.

³¹ Giraud, R. (1999). *Göktürk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)*. (Çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 107.

³² Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 221.

³³ Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*. (Çev. Sadrettin Karatay), İstanbul: Babil Yayınları, s. 46.

Tüm bunlar bozkır Türklerinde hem aileyi toplumun temel yapı taşı yapmış hem de devletin taşıyıcısı olma görevi aile üstlenmiştir. Dolayısıyla eski Türk toplum yaşamını ve yapısını incelemek için aile sistemini anlayıp açıklamak gerekmektedir. Diğer taraftan bozkır Türk aile yapısının birçok işleve sahip olması onu daha önemli hale getirmiştir. Bunlar; çocuk doğurmak, çocukların devlet ve toplumun istediği modele göre eğitilmesi, toplumun sahip olduğu değerlerin korunması, sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın temellerinin atılması ve gerekli olduğunda tüm aile üyelerinin savaşa hazır olması şeklinde sıralanabilir³⁴.

Bozkır Türk topluluklarının aile yapısında kadının yeri ve önemi ayrıdır. Bugün çağdaş toplumlarda dile getirilen kadın anlayışının o dönemlerdeki bozkır Türklerinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bozkır Türklerinde kadın evi idare ettiği gibi gerektiğinde erkeğin yanında savaşa katıldığı, memleket meseleleriyle uğraştığı, hatta vali ve elçi bile olabildiği bilinmektedir. Her ne kadar kadın aile içinde çok önemli bir yere sahipse de; Türk aile yapısının genel karakterini ataerkil özellikler teşkil etmektedir. Çünkü soy zinciri babaya bağlıdır. Ancak burada önemli bir hususa açıklık getirmek lazımdır. Bozkır Türklerinde ana soyu ile baba soyu değerce birbirine eşit tutulmuştur. Fakat kadın aileye daha sonra katıldığı için ailenin ismi babanın aile ismini taşımıştır³⁵.

Bozkır Türklerinde aile dendiği zaman Türk kimliği ve milli kültürü esas alan ahlak ve edep kavramlarını ileride tutan kadın ve erkeğin rollerinin belirlendiği ve bu anne-babadan doğacak çocuklardan ne beklenildiğinin net olduğu bir kurum akla gelmektedir. Dolayısıyla aile, evlilik neticesinde çocukların doğumu ile perçinlenmiş kadın ve erkeğin yani anne ve babanın karşılıklı görev ve sorumluluklarının olduğu toplumsal bir birim şeklinde tarif edilmiştir³⁶.

³⁴ Kadınlar da dahil olmak üzere bütün Türkler, ülke ve toplum, tehlikeye düştüğünde savaşmak durumundadırlar. Her ne kadar Ziya Gökalp'in bu düşüncesinde ailenin temel işlevlerinin icrasında rollerin karıştığı görülse de, bu durumun savaş dönemlerinde olduğu açıktır. Tehlikeli bir durumda ailenin tüm üyeleri bunu atlatmak için farklı roller üstlenebilirler. Toplum normale döndüğünde kendi statülerine uygun rollerini icra etmeye devam ederler. Gökalp, Z. (2015). *Türkçülüğün Esasları*. (Der. Kemal Bek), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 144-145.

³⁵ Akyüz, 1997-1998, a.g.m., s.1-2.

³⁶ Ziya Gökalp'e göre bozkır Türklerinde tekeşli (monogram), anaerkil, demokratik ve çekirdek bir aile biçimi bulunmaktadır. Gökalp, 2015, a.g.e., s. 147. Ögel ise bunun aksine Türklerde egemen olan aile tipinin baba ailesi olduğunu ve Türklerde ailenin esas çekirdeğinin baba, oğul ve torunlardan meydana geldiğini savunmaktadır. Ögel, bozkır Türk kavimleri ailesinin işbölümü cinsiyet ve yaş temelinde şekillenmekte olduğunu, kız ve erkek çocukları arasında da bir ayrım yapılmadığını ifade etmektedir. Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I.Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 237-242.

Eski Türk toplumlarında Türk aile yapısında genel olarak aşağıdaki özellikler göze çarpmaktadır³⁷:

- Eski Türk ailesi kan akrabalığına dayalıdır.
- Eski Türk ailesi geniş aile değildir.
- Eski Türk ailesi ne pederi³⁸, ne de maderidir³⁹.
- Özel mülkiyet vardır.
- Aile içinde kadın özgürdür ve saygı görür.
- Başka topluluklarda ve kültürlerde görülen eşlerin satın alınması, çocukların satın alınması gibi vakalar Türklerde görülmez.

Ekonomik, dini ve coğrafi değişikliklerin getirdiği koşullar Türk aile yapısında birtakım farklılıklara yol açsa da bugün artık belli bir aile tipinden bahsedilmektedir. Akrabalık anlayışı ve aile kurmak bozkır Türklerinde millet olmanın temelini teşkil etmiştir. Birbirine akrabalık bağları ile bağlı olan kişilerin tümünden oluşan aile; gerek toplumun gerekse devletin çekirdeğini oluşturmaktadır⁴⁰. Aile kavramından bozkır Türk kavimlerinde “oğuş”⁴¹ sözcüğü ile bahsedildiği bilinmektedir. Dolayısıyla Türk sosyal hayatının, aile (oğuş) ve akrabalık (kadaş) bağları üzerine kurulduğu söylenebilir.

Türk ailesi çekirdek aile yerine geniş aile modeli çizmiş gibi görünse de Türk ailesinin küçük aile kapsamında olması ve böyle tanımlanması daha doğrudur. Çünkü Türk ailesi Yunan’daki “*genose*” ve Roma’daki “*zadruga*” tipi ailelerden farklı yapıdadır. Türk

³⁷ Cebeci, D. (2010). *Tanzimat ve Türk Ailesi*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, s. 84.

³⁸ Pederi aile: Babanın otoritesine göre şekillenen aile tipidir. Burada dikkat edilmesi gereken “pederi aile” ile “ataerkil ailenin” birbirine karıştırılmaması gerektiğidir. Gökalp bu ayrıntıyı özellikle belirtmiştir. Çünkü ataerkil ailede akrabalar erkek soyundan gelen akrabalarından ibarettir. Ataerkil ailede ailenin malı mülkü aile reisine aittir. Pederi ailede ise tamamen eşitlikçi bir yapı söz konusudur. Anne de bu ailede en az baba kadar otoriteye sahiptir. Dolayısıyla akrabalık sadece baba tarafından gelmez anne tarafından da gelir ve çift taraflılık söz konusudur. Bu aile tipinin bugünkü Cermen (Alman) ailesi aracılığıyla Avrupa’nın bugünkü aile modelinin de kaynağı olmuştur. Gökalp, 2015, a.g.e., s. 148-149.

³⁹ Maderi aile: Anaerkil aile tipinde, bütün otorite anada veya kadında toplanmaktadır. Bu tip ailede hısımlık ana soyuna bağlı olmakta, çoğu kere koca kadının konutunda oturmakta, aile içindeki otoriteyi kadının akrabalarından bir erkek kullanmakta bu ise çoğu defa dayı olmaktadır. Türkdoğan, O. (2003). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 32-34.

⁴⁰ Ildiko, E. (1972). “Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire”. *Acta Orientalia*, XXV, p. 246-248.

⁴¹ Orhun yazıtlarından geçen “oğuş” kelimesi, farklı cümlelerde şöyle ifade edilmektedir: “Er oğuşlandı”. (Adam aile ve akraba sahibi oldu). Kaşgarlı Mahmut (2013). *Divanü Lûgat- it Türk*. (Çev. Besim Atalay), C.1, s. 293. Bu cümlede geçen “oğuş” kelimesinin aile anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Uygurların da kan bağıyla birbirine bağlı olan aile üyelerinden “oğuş” ya da “uğuş” şeklinde bahsettikleri bilinmektedir. Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. 4. Basım, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 299.

aile tipinde eşitlik ve ortaklık önemli bir husus olduğundan bu kavramlar aileler arası dayanışma ve birlikteliği oluşturduğu için büyük aile modeli gibi algılanabilir⁴².

Bozkır Türklerinde her ne kadar aile tipi baba erkil olsa da aile içinde baba tam bir egemenlik kurmamış; ailede hâkimiyet eşler yani anne ve baba arasında ortaklaşa olmuştur. Örneğin, eşlerden birinin haberi veya izni olmadan kız evladının evlenmesi mümkün değildir⁴³. Buradan da bozkır Türk aile yapılarında baba kadar annenin de söz hakkı olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle babayla birlikte aileyi anne de temsil etmektedir. Bozkır Türk ailelerinde herşeyden önce gelen kadın erkeğin de aynı zamanda “evdeş”i yani ev arkadaşıdır. Aynı zamanda demokratik aile varlığından söz edebilmemiz için başta ev olmak üzere ailenin tüm servetinin eşlerin ortak malı kabul edilmesi iyi bir örnektir. Demokratik başka bir uygulamada aile fertleri arasındaki işbölümüdür. Herkese cinsiyetine-gücüne uygun iş verilmiş ve üretkenlik sağlanmaya çalışılmıştır. Söz gelimi erkek çocuğu yetiştirmek babanın vazifesiye, kız çocuğu yetiştirmek de annenin vazifesidir. Bu iş bölümünde ev işlerinin çoğunu kadın yapsa da erkek kadına yardımcıdır ve kadın evin direği olarak görülmüştür⁴⁴. Bozkır Türk topluluklarında kadın üzerinde herhangi bir kısıtlama olmamış hatta kadın hep özgür olmuş toplumda da saygı görmüştür. Hatta İskitlere kadar kadınların erkekler gibi kılıç kullandığı, güreç tuttuğu, ata bindiğinden bahsedilmektedir⁴⁵.

Bozkır Türk toplumlarında birçok kaynakta kadına verilen değerden söz edilmektedir. El üstünde tutulan kadın aynı zamanda hem ailesinde hem de devlet yönetiminde söz sahibidir. Burada bu konuyla ilgili birkaç somut örnek verilebilir: Büyük Hun İmparatoru Mao-tun, M.Ö. 200 yılı 10. ayda Çin’e yani Han Devleti’ne büyük bir taarruz gerçekleştirir. Bu savaşta Çinliler büyük kayıplar verir ve hükümdarları Kao-tsu Hunlar tarafından esir alınır. Çinliler Hun Kraliçesi’ne Mao-tun’u kuşatmayı kaldırmaya ikna etmesi için hediyeler gönderirler. Bunun üzerine Hun kraliçesi, eşi hükümdar Mao-tun’a; “İki hükümdar birbirini tuzağa düşürmez. Han topraklarının tamamını ele geçersen bile bugün siz orada sürekli yaşayamazsınız. Ayrıca Han hükümdarının, kendi tarafında

⁴² Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 220.

⁴³ Gökalp, Z. (1995). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları, s. 221.

⁴⁴ Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri II*. 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi, s. 62-64.

⁴⁵ Durmuş, İ. (2012). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 145-149.

koruyucu ruhları da var. Bunu da göz önüne almanız” diyerek onu uyarır⁴⁶. Bunun üzerine Mao-tun kuşatmayı gevşeterek Çin hükümdarının kaçmasına izin verir. Ancak burada Hun Kraliçesi Yen-Chih, her ne kadar Çin kaynakları aksini ileri sürse de Mao-tun ile sadece gelen hediyeler için konuşmamıştır. Hun kraliçesi burada ulusal çıkarları da düşünmüş Mao-tun’u ikna etmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Burada konumuz açısından en önemli nokta, Büyük Hun İmparatoru Mao-tun’un eşinin fikrini kabul edip taarruzdan vazgeçmesi ve Çin hükümdarını serbest bırakmasıdır. Dolayısıyla bugünden neredeyse 2200 sene önce Türklerin kadına verdiği değeri gösteren bu örneğin oldukça önemli olduğu söylenebilir⁴⁷.

Türk devletlerinde kadınların devlet idaresinde yer alması yalnızca birkaç devletle sınırlı kalmamıştır. 22 Haziran 981 tarihinde Sung hükümdarı T’aitsung, Kao-ch’ang Uygurlarına bir elçilik heyeti göndermiştir. Elçi seyahatnamesinin ilerleyen bölümlerinde şu ifadeler yer vermiştir: “...Kao-ch’ang kralı çanın sesini duyunca selam verdi. Bundan sonra oğlu, kızı ve yakın akrabaları benim etrafımı çevirerek eğildiler ve hediyelerini kabul ettiler...”. Bu ifadelerden devlet protokolünde hakanın kızının da yeri olduğu, durumun Çin tarafından bilindiği ve ziyaret için hazırlıkların ona göre yapıldığı anlaşılmaktadır⁴⁸. Aynı zamanda bu bilgiler doğrultusunda Kao-ch’ang Uygurlarında kız ve erkek çocuk arasında ayırım yapılmadığını da söylemek mümkündür.

Çocuğun yetiştirilmesi konusu ise bozkır Türklerinde aile reisinin sorumluluğunda görülmüş aile reisi de çoğunlukla baba kabul edilmiştir. Ailenin devamlılığı ve aile birliğinin muhafazası önemlidir. Bu yüzden aile reisinin vefatında bakıma ihtiyacı olan aile fertlerinin korunmasını, ailenin en kuvvetli ve büyük oğlu ile bu sorumluluğu yerine getirebilecek diğer üyeler üstlenmiştir. Hatta amca, dayı gibi yakın akrabaların bakıma

⁴⁶ Giele, E. (2010). “Hsiung-nu. The Grand Scribe’s Records The Memoirs Of Han China”. Vol. IX, Part II, (Editor: William H. Nienhauser), *Indiana University Press, Bloomington USA*, p. 268-270.

⁴⁷ Burada Yen-Chih demişken, bu kelimenin Hun diline ait olduğunu da belirtmek gerekir. Çin kaynaklarında han veya hükümdarın eşi, zevcesi, hatun anlamında olduğu bildirilen bu Hun (Hsiung-nu) sözcüğünü Japoh Shiratori eş, zevce, kadın anlamındaki Uygurca “avçı” ve tatarca “ipçi” sözcükleri ile bir ve aynı saymıştır. Gerçekten de “avçı” sözcüğüne Uygurca metinlerde kadın anlamında rastlanılır. Hun dilindeki Yen-Chih, hanın ya da hükümdarın eşi sözcüğü, daha eski Türkçe döneminde katun “hanım ya da hükümdarın eşi, hatun” sözcüğünün bundan çok daha sonra geçirdiği anlam gelişmesine benzer bir gelişmeye yani anlam genişlemesine uğramış olmalıdır. Günümüze ulaşabilen Hun diline ait birkaç sözcükten biri olan Yen-Chih’in manası bu şekildedir. Bizim için değerli olan yine günümüzden binlerce yıl önce Hun dilinde imparatorun eşine ait bir ünvanın bulunmasıdır. Yukarıda Mao-tun ile eşinin arasında geçen konuşmaya, imparator eşine ait bir ünvanın var olması da eklenince, Hun Devleti’nde kadına verilen önem daha net anlaşılabilir. Tekin, T. (1993). *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları, s. 15-16.

⁴⁸ İzgi Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi*. 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 65-66.

muhtaç olanları kendi himayeleri altına aldıkları da bilinmektedir. Aile yapısını korumak için gereken önlemleri alıp uygulayan bozkır Türk toplulukları, aile içinde anne-babaya saygıyada da ayrıca önem veren bir toplum olmuşlardır.

Türklerin bozkırda göçebe bir hayat sürmelerinden kaynaklı olsa gerek yazı ile tanışmaları ve tarihin tozlu raflarına yazılı belgeler bırakmaları biraz geç olmuştur. Orhun Abideleri “*Eski Bozkır Türkleri*” ile ilk bilgileri yazılı bir şekilde almamızı sağlayan bir yapıt niteliği taşımaktadır. Bu kitabede aileye verilen önem bilhassa anne ve babaya duyulan sevgi ve saygı dikkati çeken konular arasındadır. Bilge Kağan Kitabesi’nde, “*Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltirış Kağan’ı, annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış*” ifadelerini kullanmış; Kül Tigin ise kitabesinde “*Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er aldı*” diyerek aile yapısında anne babaya verilen önemi anlatmaya çalışmıştır⁴⁹. Buradan anlaşılan bir milletin devamlılığının neredeyse anne-babanın var olmasına ve iyi olmalarına koşullu hale getirilmiş olması yine bize “*aile*” ye verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. Hatta anne kavramı üzerinde daha da hassasiyetle durulmuş Türklerin çok önem verdiği “koruyucu diş ruhu” anlamına gelen “Umay” sözcüğüyle özdeş kılınmıştır⁵⁰.

Genellikle çekirdek aile yapısında karşımıza çıkan eski Türk aile tipinde evlilik ve evlenmek kavramları da önemli olmuştur. Aileler, evlilik yoluyla çoğalarak çekirdek aileler kurmuşlardır. Bu yüzden de yeni ev sahibi olma yeni bir aile kurma anlamına gelen “*evlenmek*” ve “*evlendirmek*” sözcükleri bu durumu açıkça göstermektedir⁵¹. Geleneklere göre evlenen çocuklara baba yeni bir ev kurmaya yetecek kadar yardım etmekte, evlenen çocuklar bir aile olabilmek adına babalarından birtakım yardımlar alarak bu kurumu kurarak daha da güçlendirmeye çalışmaktadır⁵². Eski Türkçede ev/çadır anlamına gelen “*eb*” sözcüğünden türeyen “*eblenme*” sözünün, eski Türklerde “*ayrı otağa çıkmak*” demek olan evlenmek manasında kullanıldığı ifade edilmiştir. Burada “*ayrı otağa çıkmak*”

⁴⁹ Ergin, M. (2009). *Orhun Abideleri*. 42. Basım, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 25.

⁵⁰ Temir, A. (2010). *Moğolların Gizli Tarihi I- Tercüme*. 4. Baskı. (Çev. Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 52-54. Moğolların “Gizli Tarihi” adlı eserde, “Bozkır Savaşları” bölümünde Temuçin’in “Anamız bir kanımız bir” ifadeleri anadan taşınan ‘kan’ın yüksek değerini vurgulamakta ananın itibarını ortaya koymaktadır.

⁵¹ Koca, 2016, a.g.e., s. 105.

⁵² Gökalp, 1995, a.g.e., s. 243-244.

Türk ailesi içinde bir mahremiyet olduğunun göstergesidir. Evlilikle dirlik düzen içinde yaşamak ev bark sahibi olmak amaçlanmıştır⁵³.

Türk toplumunun geleneklerini, toplumsal hayatını, tarihini, yönetimini, hukukunu, sağlığını, ticari yaşamını, estetik anlayışını, inançlarını, eğlencesini, giyim kuşamını, mutfağını, dilini, diğer toplumlarla olan ilişkilerini ve birçok konu ile ilgili bilgiyi ilk İslami eserlerden sayılan “*Dîvânu Lügâti’t-Türk*” de görmekteyiz⁵⁴. Bu bilgiye ek olarak *Dîvânu Lügâti’t-Türk* de aile yapısından ve baba ile çocuk ilişkisinden şöyle bahsetmektedir: “*Tay atatsa at tınur, ogul redhse ata tınur; tay yetişse at dinlenir, ogul yetişirse baba dinlenir*”; “*Ata oğlu ataç togar; Çocuk babasına çeker*”⁵⁵. *Dîvânu Lügâti’t-Türk* de aynı zamanda saygı ve sevginin ne denli önemli olduğu, Türklerin kendilerinden büyüklere “*siz*” diye hitap etmelerinden, kendilerinden yaşça küçük olanlara da “*sen*” diye hitap etmelerinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu şekilde hitap bozkır Türk aile yapısında bir değer olarak öncelikle anne ve baba tarafından çocuklara kazandırılmaktadır.

Bozkır Türk devlet anlayışında aile devletin temeli olmuş aileye çok önem verilmiştir. Türk dilinde aile ile ilgili çok fazla ad ve sözcük kullanılmış olması bundandır. Bozkır Türk devletlerinin ve toplumunun temelini sağlam olması güçlü ve sağlam aile yapıları sayesinde. Buradan Türk aile tipinin hızlı ve aktif yapısı sayesinde Türk devletlerinin hızla kurulup gelişmesinin etkili olduğu söylenebilir. Aile ve akrabalık bağlarının etkileri eski Türklerin tüm sosyal yaşamında kendini göstermiş; yaylak ve kışlaklarda aileler her zaman birarada olmuşlar, işleri birlikte yürütmüşlerdir. Doğal afet, hastalık, salgın, düşman saldırısı gibi durumlarda ise aralarındaki işbirliği aile ve akrabalık bağları ile bu beraberliklerini korumuşlardır.

Devlet ailenin bir genişlemesi olmuş bozkır coğrafyasının zorlu şartlarına karşı yaşamlarına devam etmek isteyen toplumların mücadele etmesi gerekmiştir. Türk ailesi bu mücadele gücünden yoksun olan kadınları ve çocukları korumayı gaye edinen bir millet olmuştur. Türk ailesinin bu özelliği neredeyse devlet anlayışı haline gelmiştir. Hatta devletin nasıl ve ne şekilde yönetilmesi konusunda bile ailenin protip alınarak belirlendiği

⁵³Bark sözcüğü, Orhun Yazıtları’nda mabet manasını taşımakta, Türkler de evi mabet olarak görmektedirler. Ayrıca ailenin Türklerde diğer toplumlara göre daha güçlü olmasını sağlayan evliliğin kutsal bir birliktelik olarak görülmesi ve de biyolojik ve gelişigüzel bir beraberlikten öte ilahi bir birliktelik olarak nitelendirilmesidir. Çimen, L. K. (2008). *Türk Töresinde Kadın ve Aile*. 1.Baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 122-125.

⁵⁴ Özdemir, N. (2017). *Kültür Bilimi ve Yönetimi*. Ankara: Grafiker Yayınları, s. 55-56.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmut, 2013, a.g.e., s. 207.

yapılan çalışmalar sonucu anlaşılmıştır. Türk devletinin bu anlayıştan yola çıkarak babalık görevini üstlendiği öne sürülmüştür⁵⁶. Bu babalık özelliği Türk aile yapısının siyasal ve sosyal birçok kuruluşuna ve aile üyelerinin davranışlarına yansımalarının bir sonucu ortaya çıkmıştır⁵⁷. Bozkır Türklerinde; özgürlük, adalet, gibi konularda ve insanları yönetmeye yönelik sosyal davranışlarda, bütün bu saydıklarımızı yerine getirme ve muhafaza etmekle görevli olan devletin “*baba*” kavramı ile anılmasının temelini Türk ailesinin ana-baba ve evlat arasındaki bağlantıda aramak mümkündür. Bozkır Türk aile algısında; aile içindeki bireyleri düşman tehlikesinden ve kötü alışkanlıklardan korumak aynı zamanda tüm hane halkının toplumda belli bir seviyeye gelmeleri için imkan sağlamak ve sosyalleşmeleri konusunda gerekli tüm eğitimi vermek aile reisinin görevidir. Aile reisi hem kendi ailesinde hemde toplumda önemli bir rol model olduğu için davranış ve tutum noktasında her vakit dikkatli olmalıdır. Kendi ailesi başta olmak üzere toplumda bulunan diğer bireylere eşitcil bir yaklaşım sergilemelidir. Aynı zamanda aile reisi, aile bireylerinin sağlığı ve bakımı ile de yakinen ilgilenmelidir⁵⁸.

Türk aile yapısıyla başlayan siyasal teşkilatlanma zaman içinde gelişerek büyümüş güç kazanmıştır. Türk ailesi, kan birliğine dayanmakla beraber bozkır coğrafyasında tehlikelerden de korunmak için beraberliklerini korumaya çalışan bir yapı sergilemiştir. Aile birliğinin büyümesi sonucunda “*boy*”, boyların zamanla genişleyerek örgütlenmesi sonucunda devletin ilk kademesi olan “*budunlar*” ortaya çıkmıştır. Sonuç itibariyle toplumun en küçük kurumu olan ailenin büyümesi ve yeşermesi, boy ve budun gibi safhalardan geçilerek var olmuştur. Bu sebeple devletin birçok özelliği Türk ailesinin iç ve dış ilişkilerinden gelen niteliklerinden oluşur⁵⁹.

“*Aile toplumun çekirdeği ve temel birimidir, aynı zamanda en eski ve evrensel bir kurumdur*”⁶⁰ tanımı aile müessesesinin sürekliliği, sağlıklı bir toplumun inşası ve devamlılığı için gerekli bir kurum olduğunu vurgular. Bozkır Türk devletlerinde de bu anlayış hâkim olmuş; hatta bir devlet yönetiminde kusursuzluk ve tam güven ortamının

⁵⁶ Hess, R. D., Handel, G. (1994). *Family Worlds*. University Press of America, p. 47-48.

⁵⁷ Balcı, C. (2018). *Türk Devlet Töresi*. 1. Baskı, İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları, s. 72-73.

⁵⁸ Sinor, D. (1982). “The Legendary Origins of the Türks”. *Folklorica: Festschrift for*, ed. Egle Victoria Zygas ve Peter Voorheis, *Indiana University Uralic and Altaic Studies*, V.141, Bloomington Indiana, s. 227.

⁵⁹ Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, s. 93.

⁶⁰ Ünal, V. (2013). “Geleneksel Geniş Aileden Çekirdek Aileye Geçiş Sürecinde Boşanma Sorunu ve Din”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6/26, s. 593-594.

sağlanabilmesinin, aslında o devleti oluşturan ailenin huzurlu ve refah olması ile mümkün olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla ailede sağlanamayan istikrar ve güven ortamının topluma ve devlete olumlu yansması beklenmemelidir. Çünkü güçlü aile yapısı değişikliklere direnen, asimile olmayan, kendisini koruyabilen toplum demektir. Kendisini korumayı bilen toplum da güçlü devleti meydana getirmektedir.

Bir topluluğun hukuksal anlayışını, politik eğilimlerini, eğitim yaklaşımını ve sosyal tabakalaşmasının nasıl olduğunu anlayabilmek için o topluluğun küçük bir çekirdeği olan aileye bakılmalıdır. Başka bir deyişle aile toplumun en üst merhalesi olan devletin en küçük modelidir. Ailede çocuklar üzerindeki baba hâkimiyeti, devleti yöneten kağanın millet üzerindeki otoritesine benzetilmektedir. Bu nedenden ötürü devlet oluşumu ile aile oluşumu arasında fark edilir bir paralellik gözlemlenmektedir. Hakikaten Türk ailesindeki kocakarı arasındaki hukukun, devlet yönetiminde hatun-hakan ilişkisine olan benzerliği bize aile mefhumunun ne kadar dikkate alındığını gösterir. Aile üyeleri arasında adil ve sosyal denge ne kadar muntazam ise; o toplumda da siyasal, hukuki ve sosyal dengenin de bir o kadar kusursuz olduğunu görülmektedir. Bu sebeple, bozkır Türk aile yapısındaki hukuki ve sosyal yapı şüphesiz devletin en yüksek mertebelerinde bile kendini ortaya koymaktadır⁶¹.

2.1.2. Soy

İnsanın fiziksel ve güdüsel gereksinimleri kadar güven, sevgi, merhamet gibi psikolojik ve sosyalleşme ihtiyaçlarının da karşılanması gereklidir. Başka bir ifadeyle aile kurumunun, insan tabiatı gereği olarak bir “*etkileşim ağı*” olduğu söylenebilir. Meşru bir biçimde gerçekleşen kadın erkek evliliği cinsel beraberlik sonrası çocuklarla birlikte “*soy*” şeklinde devam eden ve kan bağıyla akrabalıkların olduğu bir birim olan aile; merhametin, sevginin, güvenin, paylaşmanın ve dayanışmanın kaynağıdır. Bu bağlamda insan sadece canlılık özelliği olan bir varlık değildir. İnsan aynı zamanda toplumsal bir varlıktır. Aynı zamanda insan, hem ruhsal hemde sosyal ihtiyaçları olan ve bu ihtiyaçlarını aile içinde hak-sorumluluk dengesinde karşılayabilen bir varlıktır⁶².

Daha önce de bahsedildiği gibi Türklerde aile birliğinin oluşması temelde evlilik ile gerçekleşmektedir. Kadın ve erkeğin evlenmesi ile yeni bir yuva kurulmaktadır. Bu evlilikten

⁶¹ Donuk, A. (1988). “Eski Türk Ailesi ve Vasıfları”. *Türk Yurdu*, S. IX/16, s. 5-6.

⁶² Dikeçligil, F. B. (2014). *Aileye Dair Kabullerin Ezber Bozumu*. (Ed. M. Aydın), Aile Sosyolojisi Yazıları İçinde. 1.Baskı. İstanbul: Açılım Kitap, s. 14.

dünyaya gelen çocuklar, ileriki zamanlarda “soy”u teşkil etmektedirler. Soyların birleşmesiyle de “boyılar” meydana gelmektedir. Bu özellik de Türk aile yapısının toplum içerisinde güçlü olduğunun bir göstergesi sayılmaktadır.

En genel tabiriyle bozkır Türklerinde yuva, ocağı; ocak, soyu; soylar, boyları; boylar, aileleri; aileler, aşiretleri; aşiretler ise ili (devleti) oluşturarak Türk toplumunda toplum bilinci oluşmakta; böylelikle aile kurumu da toplumda bir olgunluk düzeyine ulaşmaktadır. Bu durum neticesinde ise Türklerde akrabalık kavramı daha kapsamlı bir mana kazanarak tüm toplumu ilgilendiren bir yapıya dönüşmektedir. Toplum bilincine ulaşan Türklerde akrabalık artık “aralarında kan ve kültür bağı bulunan bir insan kesimi için bir ortak dil ve eylem biçimi”⁶³ şeklinde ifade edilmektedir.

Türk aile yapısı pederi aile yapısı özelliklerini gösteren sosyal bir kurumdur. Böyle bir yapıda;

*“Baba söz sahibi olmakla birlikte, ananın da işlerinde fikri alınmaktadır. Pedersahlıktaki astığı astık, kestiği kestik olan erkeğin yerini, ailenin reisi olan erkek almıştır. Miras ve hısımlık iki başlıdır; yani hem baba soyunu hem ana soyunu takip eder”*⁶⁴.

Ziya Gökalp’e göre; “Türk ailesi önce boy, sonra sop, sonra soy, daha sonra pederî aile, en sonra izdivacî aile şekillerini”⁶⁵ olarak belli bir olgunluğa gelmiştir. Tarihsel süreçte temel noktalar korunarak Türk ailesi varlığını sürdürebilmiştir⁶⁶.

Türklerin benimsemiş olduğu pederi aile tipi, babanın aile üzerinde baskı kurmadan akrabalık ve mirasın yalnızca erkek soyuna göre değil, kadının da dahil olduğu ve babayla beraber annenin de söz sahibi ve karar vermede yetkin olduğu ailedir⁶⁷.

Türklerin dünya görüşü ve düşüncesine göre kutsal görülen aile kurumu, devlet yapısının teşkilatlanmasında da önem taşımıştır. Bozkır Türklerinde gelenek, adet ve

⁶³ Tekin, F. (2013). *Ailede Akrabalık ve Soy*. (Ed. M. Aydın), Sistematik Aile Sosyolojisi, Konya: Çizgi Kitabevi. s. 252.

⁶⁴ Eröz, M., Güler, A. (1998). *Türk Ailesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 4.

⁶⁵ Gökalp, Z. (2015). *Türk Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 328.

⁶⁶ Aytaç, A. (2007). Ailenin Serencamı, Türkiye’de Modern Aile Fikrinin Oluşması. Ankara: Dipnot Yayınları, s.194-195.

⁶⁷ Can, İ. (2013). *Tarih, Toplum ve Kültür Bağlamında Aile ve Kadın*. (Ed. M. Aydın), Sistematik Aile Sosyolojisi, Konya: Çizgi Kitabevi. s. 226-227.

örflerin aile düzenini belirledikleri ifade edilmiştir⁶⁸. Ayrıca ana ve baba soyunun Türklerin hiçbir boyunda ailenin tek egemen gücü olmadığı ve beraber bulundukları belirtilmektedir. Ziya Gökalp; Türk ailesinin hiçbir zaman ataerkil bir özellik taşımadığı, aile ateşinin bir toplumda kutsal olarak görülmesinin orada kesinlikle bir ataerkil ailenin olacağı manasına gelmediği belirtmiştir⁶⁹. Türk soyu, ilk ve anayurdu olan Orta Asya yaylalarından batıya göç ederek birçok bölüme ve kola ayrılmış; daha sonra boylar, oymaklar, aşiretler oluşturmuştur⁷⁰.

Soy kavramı, ailedeki çocukların evlenerek devam ettirdikleri “*nesil*” sözcüğüne eş düşse de bir büyük babanın çevresinde kişi ve aileler topluluğu manasına da gelmektedir. Bu yapıda soy birliği, büyükbaba öldükten sonra da devam etmektedir. Böylelikle soyun başına, aynı kandan olan en yaşlı ve tecrübeli kişi geçer. Bu devlet yönetimi anlayışı aslında hem sosyal hem de siyasal bir tarafı içerisine aldığı için kapsamlı bir yapı oluşturmaktadır. Aile yapıları babaerkil bir yapıya dayandığı için, akrabalık ilişkileri babadan alınan kan ile devam ettirilir. Yani kanın devamlılığı meselesi baba soyu dikkate alınarak işler. Böylelikle akrabalık erkek tarafından alınan kan birliği ile devam ettirilir⁷¹. Gökalp’e göre soy, geniş bir yapı olduğundan kendi dairesinde orta ailelere ayrılır. Bu aile türleri “*pederi*” aile olup pederi aileler, soyun parçalara ayrılmış şekli olarak da ifade edilebilir.

Bozkır kültüründe “*soyun devam ettirilmesi*” şeklinde bir anlayış da bulunmaktadır. Günümüzde bile erkek çocuğuna sahip olma isteği çok eskilerden gelen toplumsal bir “*soyunkanın*” devam ettirilmesi anlayışının bir yansımasıdır. Günümüzde bu anlayışı terk etmemek adına bazen çok yakın akraba evliliklerinin yapıldığı gözükse de “*Bozkır Türk Kavimlerinde*” akraba evliliklerinin çok nadir yaşandığı hatta zaman zaman karşı çıkılan bir durum olduğu araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır⁷². Aslında akrabalık da; evlilik veya soy bağı aracılığıyla ortaya çıkan münasebetlerin sonucunda belirli sorumlulukları, değerleri ve statüleri içeren toplumsal bir düzendir⁷³.

Bozkır Türk devletlerinde toplum olma anlayışının başlangıcı olan ailede erkek çocukların yetişmesinin, ailenin faaliyetlerine katılmasının, babanın yükünü büyük oranda

⁶⁸ Çimen, 2008. a.g.e., s. 116.

⁶⁹ Gökalp, Z. (2016). *Türk Ahlakı*. İstanbul: Bilgeoguz Yayınları, s. 174.

⁷⁰ Türkay, C. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*. 2. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, s. 25.

⁷¹ Soy hem sosyal hem de siyasal bir birimdir. Aile yapıları baba reisliğine, akrabalık ilişkileri kan birliğine dayalıdır. Kan baba soyuna dayalı olarak işler, dolayısıyla akrabalık da erkek tarafına dayanır. Gökalp, 2015, s. 119-120.

⁷² Bozkurt, V. (2015). *Değişen Dünyada Sosyoloji*. İstanbul: Aktüel Yayınları, s. 267.

⁷³ Sayın, Ö. (2020). *Aile Sosyolojisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, s. 96-97.

hafiflettiği bilinmektedir⁷⁴. Türklerdeki “*Tay atıtsa at tınur, ogul eredse ata tınur: Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir.*” atasözü bu anlayışın göstergesidir. Bu bağlamda, Türklerde erkek evlada oldukça fazla değer ve önem verilmiştir⁷⁵. Vurgulanmak istenilen nokta sonuç itibarıyla ailenin, soyun hatta daha geniş ölçekte devletin devamlılığı erkek evladın sayesinde gerçekleşmektedir.

Eski Türklerde soy kavramı “*Urug*” sözcüğü ile de tabir edilmiştir. Her ne kadar urug kavramının sosyal yapıda neye tekabül ettiği net olarak bilinmese de “*aileler birliği*” manası en yakın gözüken anlam olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁶. Devlet teşkilatlanması yönünden bakıldığında meclis üyeleri “*aile*” ve “*urug*” (soy) reislerinden oluştuğu bilinmektedir. Hatta Oğuz Türklerinde bu meclis “*ternek*” (dernek) şeklinde isimlendirilmiştir⁷⁷. Bozkır coğrafyasında yaşamış olan eski Türk aileleleri, *maderi*⁷⁸ veya *asabeden*⁷⁹ doğan aile tiplerinden değillerdir. “*Soy*” adını alan eski Türk ailelerinde genellikle hem kadın hem de erkek tarafından gelen akrabalar bulunmaktadır. Her iki tarafın da akrabaları hukuksal yönden eşit sayılmıştır. Bozkır Türkleri döneminde, kadın “*şamanizm*”⁸⁰, erkek ise “*toyonizm*”⁸¹

⁷⁴ Eröz vd., 1998, a.g.e., s. 5.

⁷⁵ Yaran, C. S. (2008). “Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lugatı’t-Türk’ünde Erdem ve Bilgelik”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18, s. 37-38.

⁷⁶ Tekin, 2013, a.g.e., s. 254.

⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, 2013, a.g.e., s. 477.

⁷⁸ *Maderi* aile yapısında ana soyunu izleyen akrabalar bulunmaktadır. Çocuğun babasıyla hiçbir toplumsal akrabalığı yoktur. Çocuğun velisi ‘dayı’sıdır. Anasının velisi de odur, yani büyük kardeşir. Dayının mirası kendi oğluna kalmaz, yeğenine kalır. Nirun, N. (1981). *Sistemantik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*. İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf, s. 36-37.

⁷⁹ *Asabe* aile yapısı, pederî semiyyeden (semiyye=sop’tan) doğar. Sadece baba soyundan gelen akrabalar bu gruba girebilir. *Asabe* reisi, kendine mensup bir bireyi içinden kovabilir. Bu biçimde onun yaptığı cinayetlerden *asabe* sorumlu olmaz. *Asabeden* aşağıdaki orta aileler doğmaktadır: **I-Bölünmez Asabe:** Buna ‘kardeşler arasında kocalık ortaklığı’ (polyandrie Fraternelle) adı verilir. Bu tip ailenin Tibet’te ve bir zamanlar da Yemen’de bulunduğu söylenmektedir. Bu tip ailede, ailenin mallarının dağıtılmaması için, bu mallar sadece büyük kardeşe intikal ettiği gibi, evlenme yetkisi de yalnız ona aittir. Malların dağıtılmasına neden olmamak için diğer kardeşler evlenemez. Bununla birlikte büyük kardeşe ait malların kullanım hakkına sahip oldukları gibi, büyük kardeşin nikahı altında bulunan kadınlardan yararlanma hakkına da sahiptirler. Bu aileye göre namussuzluk yabancı bir erkeğe ait soyun doğuş yoluyla aile arasına karışmasıdır. Bu nedenle, bu ailelerde kardeşlerin büyük kardeşe ait kadınlarla ilişkide bulunması aile içine yabancı bir unsur sokmayacağı için ahlak kuralına aykırı görülmez. **II-Zadruga:** Hayatta bulunan ya da ölmüş bir dedenin oğulları ve torunları arasında bir miras taksimini kabul etmeyen bir çeşit ailedir. Bu ailede reisin konumu bir cumhurbaşkanının konumu gibidir. Çünkü bütün mallar aile topluluğuna aittir. **III-Pederşahi Aile:** Bazı toplumlarda *asabe*ye ait bütün mal *asabe* reisinin olur. Böylece aile üzerinde egemen olan aile reisi, ailenin mallarını kendi çıkarı doğrultusunda kullandığı gibi kendi eşleri ve çocukları da dahil olmak üzere bütün aile bireylerini satmak ve öldürmek haklarını da sahiptir. Gökalp, 1995, s. 290-293.

⁸⁰ Bugün Samanlık olarak bilinen, fakat bizim din adamlarından dolayı Kamlık diyebileceğimiz, eski Türk dini veya Kök Tengri Dini ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğunu söylemek mümkün değildir. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha gelişmiş düzeydedir. Şaman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde şimdiye kadar çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzcadan Rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hind-Avrupa dillerinden Toharca (Samane=budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hind-Avrupa menşeli olduğu görüşü kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Samanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizmin tesiri

inancını temsil etmektedir. Başka bir ifadeyle; o dönemdeki Şamanizm ve Toyonizm sistemleri, yani sihir ve din birbiriyle eşit görüldüğünden bu inanışların temsil ettiği kadın ve erkek birbirine eşit tutulmuştur. Dolayısıyla birbiriyle eş olan kadının da erkeğin de akrabalarının birbiriyle eşit olması görüşü hâkimdir. Bu nedenden ötürü ana soyu baba soyu arasında haklar noktasında bir fark yoktur ve iki soy birbirine eşittir.

Soy, batı Türklerinde yedinci kuşağa kadar çıkmaktadır. Soyun dışında kalan yabancı kabul edilmektedir. Bu kişiler için, yabancı anlamına gelen “*yad*” ya da “*yedi yad*” sözcükleri kullanılır. “*Kızımı, yedinci yabancıya veririm*”, “*Yedi yabancından kız alırım*” cümleleri eski dönemlerde evliliğin yedi göbeğin dışında gerçekleştiğini ima etmektedir. Doğu Türklerine bakıldığında ise “*soy*” un dokuz göbeğe kadar çıktığı belirtilmektedir. Bozkır Türklerinde ana soyu ile baba soyunun eşit olması, asaletin de iki taraflı olmasını gerektirmiştir⁸².

Bozkır Türk devletlerinden Hun Devleti ve Göktürk Devleti’nde aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan boyların biraraya gelerek bir lider/başkan çevresinde toplanıp “*budunlar*” oluşturdukları bilinmektedir. Orhun Yazıtları’nda geçen; “*Yukarıda Türk Tanrısı Türk Milleti yok olmasın diye! Bir millet olsun diye!*” şeklindeki söylemler, devletin asıl kurucusunun ve sahibinin Türk milleti olduğunu vurgular. Türklerde devlet yapısının sağlam temellerle kurulması ve güçlendirilmesi için bütün Türk boylarının (aynı soylardan oluşan boyların) tek bir çatı altında toplanmasına büyük önem verilmiştir⁸³. İskitlerde, Hunlarda, Göktürklerde ve Uygurlarda yani özetle Bozkır Türklerinde kağan devlet idaresinde tek başına otorite olmayıp; devlet yönetiminde din adamı ya da soylular gibi sınıfsal yapılara yer verilmediği için bütün toplumsal kesimler eşit şekilde siyasal

sezilmektedir. Fedotoviç, J. F. (1994). “Saha Yeri ve Saha Türkleri”. (Çev. S. Gömeç), *AÜ. DTCTF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 16/26, s. 238. Fakat Tunguzların komşuları olan Sahalara etki ettikleri de bir gerçektir. Bugün Asya Bozkırlarındaki dini inançların Şamanlığa bağlanması adet haline gelmiş gibidir. 19. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında araştırma yapan VV. Radloff, V. Verbitsky, A. Anohin gibi Rusların tesbitleri sonucunda eski Türk dininin ana vafında şamanlık varmış gibi bir düşünce hasil olmuştur. Gömeç, S. Y. (1992). “Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi”. *Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı*, Ankara, s. 23-25.

⁸¹ Eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalışmaları Ziya Gökalp yapmış, Gökalp eski Türk dininden bahsederken “*Toyonizm*” veya “*Nom*” kelimelerini kullanmıştır. Bkz. Gökalp, 1995, a.g.e., s. 40-41. Buna göre Türklerde din adamlarına da “*Toyun*” denilmektedir. Doğan, A. (2002). “İslamiyet’ten Önceki Türk İnancına Dair”. *Türkler*, C. III, s. 310-313.

⁸² Harizm (Harezmi) Türkmenlerinde bir kız, hem babası hem anası Türkmen olmayan bir delikanlı ile evlenmek istemez. Çünkü, bir delikanlının tam asil olabilmesi, onlarca, hem babasının, hem de anasının Türkmen olması ile mümkündür. İlyasova, G., Garriyeva, A. (2000). “*Türkmen Wedding Rites, Popular Beliefs And Wedding Songs*”. *The Journal Of Makhtumkuli Studies*, Vol. 2, p. 25-28.

⁸³ Niyazi M. (2018). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 41.

katılım hakkına sahiptir. Türk soyundan gelmek önemlidir; ancak devlet belli bir hükümdarın ortak mülkü sayılmayıp belli bir veraset kuralı da ortaya konmamıştır. Şahsi mülkiyete dayalı serbest bir ekonomik düzeninin olduğunu söylemek mümkündür; devleti kuran da onu başarılı kılan da milletin kendisidir. İşte bu noktada Türk milletini oluşturan yapı taşı olarak tanımlanan ailenin önemi ve aynı soya sahip olunmasının değeri ortaya çıkmaktadır. Türkler bu mahiyette devletin her zaman milli birliğini koruyan, yaşatan ve gelişmesi uğruna çaba sarfeden ve olmazsa olmaz bir kurum olan aileyi her daim baş tacı etmişlerdir.

2.2. Boy ve Boylar Birliği

Türkler, İslamiyet'i kabul etmeden önce genellikle bir "*boy*lar tarihi" görünümüne sahip olmuş; boyların birbirine üstünlük sağlaması ya da gerek duyulduğunda boyların birleşmesi devlet teşkilatının oluşumunun da başlangıcı sayılmıştır.

İlk Türk toplumlarının meydana gelmesinde aile bağlılığının yanında; geçim kolaylığı sağlama, karşı karşıya gelinen problemleri atlatma, tehlikelere karşı korunma ihtiyacından doğan biraraya gelme gibi hususlar da rol oynamıştır. "*Boy*" (bod) adı verilen kavram, ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan bir nevi siyasi teşkilatlanmadır. Kaşgarlı Mahmud boy sözcüğünün Oğuzca olduğunu; "*kavim, kabile, aşiret*" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir. Boyun başında bulunan "*boy beyi*"; boy içindeki meseleleri çözümlemek, hak ve adaleti sağlamak, dayanışmayı arttırmak gibi görevleri olan kişidir. Boy beyi aynı zamanda devlet ile boy arasındaki ilişkileri kontrol eden gerektiği zaman boyun çıkarları için devlete isyan edebilen kişidir⁸⁴. Boy beyi, aile ve soyların temsilcileri tarafından oluşturulmuş "*seçici heyet*" tarafından seçilir; boy beyi olacak olan kişide cesur olması, ekonomik gücünün iyi olması, doğru ve dürüst olması gibi özellikler aranırdı. Dolayısıyla buradaki seçici heyet için "*ilk küçük meclis*" örneği denebilir⁸⁵. Boyun bir özelliği de aralarında dil birliği olan ailelerin biraraya gelmesiyle oluşması; boyların kendi topraklarının ve savaşçıların olmasıdır. Ayrıca boyların sahip olduğu mallar, kendilerine özgü farklı damgalar⁸⁶ ile ayırt edilmiştir. Kaya, mezar, taş yüzeylerinde ve bunun gibi eski

⁸⁴ Balcı, 2018, a.g.e., s. 85-86.

⁸⁵ Çandarlıoğlu, 2003, a.g.e., s. 93-94.

⁸⁶ Damgalar etnik tarihi, etnik kültürü araştırma konusunda yazma eserler, yer-su, boy, uruğ ve halk adları, folklor bilgileri kadar önemli kaynaklardan biridir. Kaya, taş yüzeylerinde, mezarlarda ve bunun gibi eski abidelerde mevcut damgaların tarih araştırmalarında ve özellikle köken araştırmalarında önemi büyüktür. Kendilerine ait kendi tarihlerini

abidelerde mevcut damgaların “*etnik tarih*” araştırmalarındaki önemi büyüktür. Yazıyla geç tanıştığı için yazılı eserleri olmayan halklar; etnik meseleleri, menşei ile ilgili hususları, bulundukları coğrafyalar ve genişledikleri alanlar ile ilgili bilgilerin ortaya çıkarılmasında damgalardan yararlanmaktadırlar. Bozkır Türk topluluklarında boyların ve boylara mensup kişilerin sahip olduğu eşyaların belirlenmesinde önemli bir katkı sağlayan bu damgalar, Kafkasya’da, Anadolu’da, İran’da, Asya’da, Tuva’da, Yakutistan’da veya Sibirya’da ele geçirilen örnekleri ile Türklerin düşünülenden daha eski tarihlerden itibaren yaşadıkları konusunu ortaya çıkaracaktır.

Boyların genişlemesiyle daha büyük bir siyasi teşkilat olan “*boylar birliği*” yani “*budunlar*” oluşmuştur. Boyun başında; yaşanan arazinin genişliği, boyun büyüklüğü, halkın çokluğuna göre “*ilteber*”, “*yabgu*”, “*şad*” gibi unvanları olan yöneticiler bulunmaktadır. Budun ise, devlete bağlı olabileceği gibi tamamen bağımsız da olabilmektedir. Boylarda çoğunluka dil birliği ve soy birliği aranırken; boylar birliğinde en fazla önemsenen çok iyi işbirliği içinde olunmasıdır⁸⁷. Eğer bir boy sefer, savaş ya da farklı bir yolla nüfuz kazanmış ise onun beyi boylar birliğinin (budunun) başına geçmekte ve “*başbuğu*” unvanını almaktadır. Arazinin, asgari gücün, boyun sosyal ve ekonomik gücünün artmasıyla statü ve varlığını korumak amacıyla boy beyinin ailesi “*sülale*” sıfatı kazanmaktadır⁸⁸.

Bozkır Türklerinde aile yapısının oluşmasıyla başlayan siyasal teşkilatlanma, zaman içinde büyümüş, genişlemiş, nüfus olarak artmış ve güç kazanmıştır. Zamanla kan birliğine dayalı Türk ailesi bozkır coğrafyasının ve bozkır kültürünün tehlikelerinden korunmak için aile birliğini kurmuştur. Özetle aile birliğinin genişlemesiyle “*boy*”, zamanla boyların büyümesi sonucu da “*boylar birliği*” yani diğer adıyla “*budunlar*” “meydana gelmiştir. Sonuç olarak bozkır Türk kavimleri, en küçük birim olan aile kurumunun genişlemesi, büyümesiyle boy ve boylar birliği aşamalarından geçerek kurulmuş bir devlet yapısına sahiptir. Dolayısıyla devletin sahip olduğu özelliklerin çoğu Türk ailesinin iç ve dış ilişkilerinden kaynaklanan özelliklerdir.

anlatan eserleri olmayan topluluklar, kimliklerine dair birçok meseleyi bu damgalar yoluyla öğrenebilmekte ya da bir fikir sahibi olabilmekteydi. Avrasya coğrafyası içerisinde bugüne kadar tespit edilmiş 360 bin civarında kaya resmi, mukayese edilmiştir. Milattan önce 3000-5000 yılları arasında tarihlenen bu kaya resimleri, o tarihlerde yaşamış olan insanların yaşayış biçimlerini, inançlarını ve kendileriyle ilgili bir takım gerçekleri gözler önüne sermektedir. Karatayev O., Janibekova, K. (2016). “Damgalar ve Onların İşlevleri”. *Türk Dergisi*, S. 8 s. 166-170.

⁸⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 223.

⁸⁸ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 87-88.

2.2.1. Boy

Ailelerin birleşmesiyle oluşan “boy” Türk devlet yönetimi geleneğini şekillendiren, bozkır hayatının ortaya çıkardığı kültür ve bu kültürün genel adı olarak nitelenebilecek Türk töresidir⁸⁹. Türklerin İslamiyet’i kabulünden önce Türkler açısından en önemli özelliklerden biri, Avrasya bozkırlarında boylar halinde yaşamış olmalarıdır⁹⁰. Türk kökenli boylar, söz konusu coğrafyayı kendilerine yurt edinmiş; Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük devletler kurmuş ve boyların varlığını daha da genişleyerek devam ettirmişlerdir.

Türkler çok eski dönemlerden itibaren “*Türkistan*” olarak isimlendirilen Kafkasya ve Orta Asya coğrafyası üzerinde boylar ve oymaklar şeklinde yaşamış; farklı sebeplerle göç etmiş ya da yer değiştirmişlerdir. Yıllar boyunca, birçok Türk boyu farklı isimler almış tarihte farklı roller üstlenmiştir. Örnek vermek gerekirse, Kazakistan’ın batısından Baykal Gölü’ne kadar olan alanda yaşadığı bilinen Ting-lingler bir Türk boyudur⁹¹. Aynı zamanda, Orta Asya’nın başka yerlerinde bulunan küçük boylar da dikkat çekmektedir. Wu-sunlar, Tanrı Dağları çevresinde yaşamış olan ve literatürde ismine sık rastlanan bir diğer Türk boyu örneğidir⁹². Bunlardan başka ayrıca “*Hu-chie*” (Ogur?), “*Ke-k’un*” (Kırgız), “*Hsin-li*”, “*Kuca*” gibi boyların varlığı da söz konusudur. Çin kaynakları, adı geçen bu boyların yaşadıkları yerlere de işaret etmiştir. Hun İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu “*Kangli*”⁹³ (Kao-ch’e/ Yüksek Arabalı) ismiyle geçmektedir⁹⁴.

Orta Asya’nın bozkır coğrafyasında irili ufaklı birçok boy olup bunların çoğu doğrudan Türk kökenlidir. 370’li yıllarda Hunlar’ın Avrupa’ya gitmesinden sonra,

⁸⁹ Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. 3. Basım, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, s. 26-28.

⁹⁰ Czegledy, K. (1999). *Turan Kavimlerinin Göçü*. (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Turan Yayıncılık, s. 57.

⁹¹ Hunlar dönemine ait bir Töles boyu olan Ting-ling, akabinde Gök-Türk Devleti’nin kuruluşundan önce Kangli adıyla Bumin Kağan’a bağlanmıştır. 603’teki kabile isyanları Batı Gök-Türk Devleti’nin kaderini derinden etkilemiştir. Bu tarihten sonra Töles boy isimleri yerine Karluk, Turgis, Kıpçak, Oğuz ve Peçenek gibi yeni boy isimleri tarih sahnesine çıkmıştır. Christian, D. (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*. Oxford, s. 250-251.

⁹² Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1-3.

⁹³ 6. yüzyılda Kangli boylarının yerini Tölesler almıştır. Başka bir deyişle Kangli adının yerinde Töles görünmektedir. Boylar aynı boylardır ve görüldüğü gibi bir süreklilik söz konusudur. Çin kaynaklarından Sui Shu ve Pei Shih’da 6. yüzyılda Töles boylarının Moğolistan’ın doğusundaki Kerulen Irmağı’ndan Doğu Avrupa’da Karadeniz’e kadar coğrafi dağılımı hakkında bilgi vardır. 7.yüzyıl başlarına gelindiğinde (627) Doğu ve Batı Gök Türk devletleri zayıflayınca Töles boyları ayaklanmış; her bölgedeki boy tek başına hareket etmiştir. 7. yüzyıl itibarıyla de Orta Asya tarihinde boylar daha güçlü ve bağımsızlık düşkünü olarak kendini göstermiştir. Eberhard, W. (1996). *Çin’in Şimal Komşuları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 79-81.

⁹⁴ Christian, 1998, a.g.e., s. 252-253.

Avarlar'ın 558'den itibaren Doğu Avrupa'da 250 yıl süren bir imparatorluğun temelini atmaları boyların Avrupa topraklarına yayılışı bakımından da önemlidir. Hunlar ve Avarların yanı sıra Peçenekler, Uzlar ve Kıpçaklar da, Orta Asya'dan Avrupa tarafına giden tarihte önemli roller olan Türk boyları olmuşlardır⁹⁵.

Tüm bu bilgilerden hareketle boy kavramının bozkır Türkleri için oldukça önemli olduğu ve Türk topluluğunun siyasi teşkilatlanmasının gelişiminde ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü boylar genişleyip büyüdükçe asker sayıları, nüfusları artmış; devlet içinde de önemli bir yere gelmişlerdir⁹⁶. Ailelerin ve “*urug*”ların⁹⁷ birleşmesiyle meydana gelen boyların başında da boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve adaleti sağlamak, gereğinde boyun çıkarlarını korumakla görevli bey bulunmaktadır. Bu sebeple de boy, siyasal mahiyeti olan bir birlik şeklinde de düşünülebilir. Zaten boyların kendilerine ait arazileri ve belli bir askeri güce sahip olmaları da bu bilgiyi destekler niteliktedir⁹⁸.

Boyların başında bulunan beylerin sahip oldukları bir başka özellik de, irsi olarak iktidarlarını devam ettiriyor olmalarıdır⁹⁹. Başka bir ifadeyle kendilerini Tanrı tarafından görevlendirilmiş addeden Türk kağanları da, önceden bir boyun başkanı durumunda olmuşlardır. Bununla beraber hükümdar seçimi ya da hükümdarlığın resmi olarak tescillendiği kurultayın küçük bir benzeri de boy beyinin seçiminde müracaat edilen bir yöntemdir.

Her boyun sınırı diğer boyların hudutlarının başladığı yerlerle sınırlı tutulmuştur. Boyların başında olan boy beyleri, aynı boyda bulunan aileler arasında çıkan anlaşmazlıkların giderilmesi, göç edildiğinde disiplinin sağlanması, yurtların korunması, vergilerin tahsil edilmesi gibi konularda tek söz sahibidir. Ayrıca her boyun sınır ve mülklerine koydukları kendilerine has işaret ve damgaları bulunmaktadır. Bu durum da siyasal teşkilatlanma ve devlet yapısı için önemlidir¹⁰⁰. Boyun bu sosyo-politik karakteri, boylar birliğine (buduna) ve bilhassa Türk devletine bir yapı kazandırdığı için devletin kuruluşu, çözülmesi ve yeniden kurulmasında adeta

⁹⁵ De Groot, J. M., Ahmetcan A. G. (2011). *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*. İstanbul: Pan Yayıncılık, s. 222-224.

⁹⁶ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 28-29.

⁹⁷ *Urug*, kelime olarak tane ve tohum anlamında kullanılan bir kelimedir. Buradaki kullanış şekli de bir öncekinin çağrıştırdığı ve ona uygun olan soy-nesil anlamındadır. Ögel, B. (2014). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. VII, s. 311.

⁹⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 218.

⁹⁹ Turan, 2019, a.g.e., s. 194-195. Ancak bu konuda Kafesoğlu aynı kanaatte değildir. Kafesoğlu, 2004, s. 219.

¹⁰⁰ Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 62.

bir kaldıraç görevi görmektedir¹⁰¹. Bu sebeple de boyların sosyal tabakalaşma yönünden ayrı bir önemlerinin olduğu da söylenebilir.

Ziya Gökalp, boyu “*Phratric*” kelimesinin karşılığı olarak kullanmıştır. Gökalp’e göre; Doğu Oğuzlarda her “öz” (aşiret) dört boydan oluşmaktadır. Oğuz ilinde, yedi öz ve 24 boy bulunmaktadır. Her boyun bir “*tamga*” sı (damga) vardır ve bu damgaların kimi zaman boyun isminden kimi zaman da kişinin şahsi adından oluştuğu bilinmektedir. Boy ismi bir bağlamda aile adı gibi kullanılmış; ancak ismin önüne getirilmiştir. Örneğin “*Salur Kazan*” denildiğinde “*Salur*” boyun adı; “*Kazan*” ise kişinin adı şeklindedir. “*Büğdüz Emen*”, “*Kayan Selçuk*” gibi ifadelerde de ilk isimler boy adı diğerleri şahıs adıdır¹⁰².

Oğuzlarda boy isimleri Oğuz Han’ın yirmi dört torununun isimlerinden oluşmuştur. Bir boyda bulunanlar, boyun adını, eski dedelerinin adı saymıştır¹⁰³. Buradan da anlaşıldığı gibi, boy geniş bir aile tipidir. Aile ve onun aşamaları olan boy, sop, soy gibi topluluklar zamanla toplumsal gruplar şeklinde “*maşeri vicdan*” ve “*maşeri duygu*”nun etkisi altında aşirete, oradan da devlete dönüşmüşlerdir¹⁰⁴. Bir topluluğun ya da teşkilatlanmanın ortak biçimde bir yaşam sürmesine örnek olarak aralarında mevcut olan şu dayanışmalar örnek verilmektedir¹⁰⁵:

- a. Siyasi Dayanışma: Kan davası dayanışmasıdır. İl (eski Oğuzlarda siyasi, bağımsız topluluk) oluşturulduktan sonra, kan davası yasaklanmıştır.
- b. Ahlaki Dayanışma: Aynı boydan olanların her konuda birbirlerine yardımcı ve destek olmalarıdır.
- c. Dini Dayanışma: Aynı boydan olanlar, doğum, evlilik, cenaze gibi törenlerde bulunmak, katılmak ve kendilerini göstermek durumundadır.
- d. Ekonomik Dayanışma: Boydaşlar arasında mali bir dayanışma da söz konusudur. Boyun ortak malları arasında, yaylaklar, kışlaklar, ormanlar, çayırklar, gibi alanlar

¹⁰¹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 221.

¹⁰² Gökalp, 1995, a.g.e., s. 279-280.

¹⁰³ “Tarihin yetişemediği en eski zamanlarda boy ‘maderî’ idi. Yani çocuk anasının boyuna mensup olurdu. Sonradan boy ‘pederî’ mahiyete girdi. Bunun sebebi de şudur: Bu eski devirde de koca ‘kalın’ (başlık) vererek, karısını kendi obasına götürürdü... Çocuk bu obadaki ortak yaşama katılınca, yavaş yavaş bu grubun Maşeri (ortak) vicdaniyle manen dolmaya (doymaya) başlar. Bu suretle boy ‘maderî’likten ‘pederî’liğe geçer.” Gökalp, 1995, a.g.e., s. 280.

¹⁰⁴ Nirun, 1981, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁵ Gökalp, 1995, a.g.e., s. 281-282.

sayılabilir. Ancak bu alanlar kişiler arasında dağıtılmıştır. Bununla birlikte gerektiği zaman bu dağıtımın hakkaniyetli olması için yeniden dağıtıldığı da belirtilmektedir.

Bazı boylar bağımsız bazıları ise devlete bağlı şekilde hareket etmişlerdir. Devlet ve devlete bağlı boyların arasındaki ilişkinin çok uzun dönemler değişmeyen bir önemde devam ettiği bilinmektedir. Göçebe Türk boyları her yıl yetiştirmiş oldukları hayvan sayısınınca hayvan olarak devlete vergi vermek durumundadır. Devlet bazı Türk boylarının üzerine hükümdar oğullarından yönetici tayin ederken; bazılarını da kendi içlerinden bir yönetici atamıştır. Devlete bağlı uç boyları ve uç beyleri, devletin güvenliği ve konumu yönünden hayati öneme sahip yapılar olmuşlardır. Devamlı hareket halinde olan bu askeri ve atlı yapıdaki birlikler hudutları korumaktan, istihbarata kadar birçok farklı görevi ifa etmişlerdir¹⁰⁶.

Boylarla ilgili dikkat çekici bir başka örnek de şöyledir: İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde bildirdiğine göre; Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce, Oğuz boylarından birisinin beyi Müslüman olur. Ancak tebaasının "*Müslüman olursan bize reislik edemezsin!*" sözlerinden dolayı eski dinine geri döner¹⁰⁷. Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi halkın kendisinin yönetenler üzerinde söz hakkı bulunmaktadır.

Boylarla ilgili bir diğer önemli konu boylara verilen topraklarla ilgilidir. Devletin görevlerinden biri toprağı olmayan ve belli bir aidiyeti yakalamamış başıboş Türk boylarını belli topraklara yerleştirmektir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, verilen bu toprağın bütün hakları ile boylara verilmediği en nihayetinde bu toprağın asıl sahibinin devlet olduğunun unutulmaması meselesidir. Toprak her şartta ne olursa olsun mülkiyet olarak devlete aittir¹⁰⁸. Devlet düzeni içinde katı bir merkezîyetçilik olduğundan boylara toprak dağıtılmasını feodalizmden saymak doğru olmaz¹⁰⁹. Özellikle Orhun Anıtları'nda, devlete karşı gelen ya da isyan eden boyların ve boy beylerinin akıbetlerinin ne olduğu hüznü bir dille anlatılmaktadır¹¹⁰.

Boyların devlet teşkilatındaki yerini belirleyen en önemli nedenlerden biri boyun devleti kuran boyyla olan akrabalık durumudur. Saygınlığı en fazla olan boy daima devleti kuran boy

¹⁰⁶ Ögel, 2016, a.g.e., s. 287-289.

¹⁰⁷ Türkdoğan, 2003, a.g.e., s. 286.

¹⁰⁸ Ögel, 2016, a.g.e., s. 332-333.

¹⁰⁹ Ögel, 2016, a.g.e., s. 334.

¹¹⁰ Ergin, 2009, a.g.e., s. 39.

olmuştur. Onun hemen arkasından ona olan akrabalık dereceleri ile öteki boylar gelmektedir. Devlet açısından boyların önemini arttıran bir başka konu da boyların sahip oldukları maddi güçleridir. Bir boy ne kadar kalabalık, mali yönden ne kadar güçlü ve ne kadar çok askere sahipse o boy devlet için değerlidir¹¹¹. Başka bir deyişle boyların değerinin her iki durumda da devlete yaptıkları katkı kadar olduğu söylenebilir.

2.2.2. Boylar Birliği

Bozkır coğrafyasındaki Türk aile yapısı devletin güvenliğini kendi güvenlikleri şeklinde görmüştür. Bu sebeple Türler bozkırın sert koşullarına karşı hayvanlarını, mallarını, arazilerini, hayatlarını korumak için neredeyse herkesi asker olarak yetiştirmişlerdir. Atlı göçebe toplumlarında bu askeri kültürün verilmesi gençlerin ata binme ve ok atma eğitimleri almaya başlamasıyla kendini göstermiştir¹¹². Dolayısıyla gözünü bozkırda açan her Türk, kendi yaşam ortamı içinde bu eğitimden geçmiştir¹¹³.

Bozkır kültüründe canlılık olduğundan hastalıktan korunmak, su için mücadele vermek, sürülerin ve sahiplerinin güvenliğini sağlamak, düşmana karşı güçlü olmak gibi sebepler Türkleri birleşmeye sevk etmiş ve ailelerden doğan birliktelik boylar birliğini yani diğer adıyla “budun” u oluşturmuştur. Hatta bu birleşmeler zamanla büyümüş ve devleti var etmiştir¹¹⁴. Öyle ki, bozkır insanı savaştan mücadele veren bir kimliğe sahip olduğundan, nüfuslarının huzur içinde, sevgi, saygı, anlayış halinde yaşayabilmesi için hak ve adalet sisteminden taviz vermemişlerdir. Bu inanç da, bozkır Türklerinde hukuki bir düzenin sağlanmasında etkili olmuştur. Bozkırlarda ortaya çıkan bu hukuki nizam zaman içinde siyasal teşkilatlanmalara ve birliklere dönüşmüştür¹¹⁵.

“Budun” adı da verilen boylar birliği için Kaşgarlı Mahmud’un eserinde budun “millet”¹¹⁶ anlamında kullanılmıştır¹¹⁷. Aynı sözcüğün Göktürk Kitabeleri’nde de millet

¹¹¹ Ögel, 2016, a.g.e., s. 344-345.

¹¹² Durmuş, İ. (1998). “Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları”. Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı, C. I, Ankara: Işık Ofset Matbaacılık Yayınları, s. 406-407.

¹¹³ Durmuş, İ. (2005). “Eski Türklerde Askeri Kültür”. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S: 385, s. 24-25.

¹¹⁴ Rasyonu, 2007, a.g.e., s. 5-7.

¹¹⁵ Çandarlıoğlu, 2003, a.g.e., s. 92.

¹¹⁶ Millet, ortak bir geçmişi olan ve birlikte yaşama arzusu gösteren insan topluluğudur. Anlaşılabileceği gibi millet kavramı devamlılık ve ebedilik fikri ifade eder. Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 81-82. Türk toplumunda siyasi yapılanmalar aileden başlar soy birliği ile devam eder ve ardından millet kavramı meydana gelir. Milletler de bir araya gelerek teşkilatlanma sağırlar ve böylece il oluşur.

¹¹⁷ Ögel, 2016, a.g.e., s. 169.

meftumunu ifade için kullanıldığı belirtilmektedir¹¹⁸. Türk isminin de aslında ilk zamanlar bir boyun adı olduğu; bu boyun adı da geleneğe uygun olarak önce bir kişinin ismi sayıldığı bilinmektedir. Daha sonra bu Türk boyunun liderinin kurmuş olduğu büyük bir boylar birliğinin adı haline gelerek yerleşip kök salmıştır¹¹⁹.

Boyun başında olan kişi yani boy beyi kendi boyu ile akraba olan boylara birer birer otoritesini kabul ettirerek görev başına geçmekte; bunu da ikna, inandırma ve mücadele yöntemiyle yapmaktadır. Boy beyinin otoritesini kabul eden boy sayısı artıka da devletin kuruluşu hızlanmaktadır¹²⁰. Böylece aile çevresinde başlayan teşkilatlanma, boylara ve toplumun diğer kesimlerine doğru yayılmış olmaktadır. Budunların, yani boylar birliğinin başkanlığına gelmiş olan devlet kurucusu belirli bir yerde törenle kendisini başında olduğu topluluğun hükümdarı ilan ederek tahta çıkmış; kağan, hakan, yabgu gibi unvanlar almıştır¹²¹. Hatta Oğuzlarda “İl” sözcüğünden türemiş olan “İlig” unvanını boylar birliğinin başkanları alıp kullanmışlardır¹²².

Ergin’den edinilen bilgilere göre; Göktürk Kitabeleri, Türk devletinin kuruluşundan bahsederken yazıtlarda ilk göze çarpan ifadeler şöyledir¹²³:

“Üze kök tengri, asra yağız yer kılındukda; ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmuş. Olurupan, Türk budunung ilintörüsün tuta birmiş, iti birmiş: ‘Yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumın Kağan ve İstemi Kağan (kağan olarak) oturmuşlar (yani tahta çıkmışlar). (Kağan olarak) oturduktan sonra, Türk milletin devleti ile töresini idare etmiş ve düzene koyuvermişler”.

Göktürk Kitabeleri’nin yukarıda geçen giriş kısmından da anlaşıldığı üzere yeri ve göğü yaratan tek bir yaratıcı vardır; ancak gök kendi içinde Tanrı değildir. Bununla birlikte bazı

¹¹⁸ Ögel, 2001, a.g.e., s. 19-20.

¹¹⁹ Azarian, R. (2011). “Nationalism in Turkey: Response to a Historical Necessity”. *International Journal of Humanities and Social Science*, S. 1/12, p. 71-72.

¹²⁰ Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 65-66.

¹²¹ Örneğin, Oğuz Destanı’nda Oğuz doğduktan sonra üstün yetenekler göstermiştir. Oğuz büyüdükten sonra ise kudreti sayesinde kendi boyu ve yakınları ona itaat etmiştir. Oğuz Han birçok seferler düzenleyerek boy ve kavimleri idaresi altına almış ve büyük bir toy tertip ettikten sonra kendini Hükümdar olarak ilan etmiştir. Bkz. Nemeth, G. (1982). *Atilla ve Hunları*. (Çev. Şerif Baştav), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 95-96.

¹²² Agacanov, S. G. (2004). *Oğuzlar*. İstanbul: Selenge Yayınları, s. 169.

¹²³ Ergin, 2009, a.g.e., s. 51-52.

araştırmacılar da, “*Tengri*” ifadesinin bozkır Türklerinde her zaman gök anlamında yazılmadığını savunmuşlardır. Netice itibarıyla boylar ve boylar birliğinin birleşmesi sonucunda oluşan devlet teşkilatında Türk milletinin ve idarecinin Tanrı’dan aldığı bir güç vardır. Ancak burada göz önüne alınması gereken; bir devletin oluşumundaki ana unsurun halk olduğudur¹²⁴.

Yine Orhun Anıtları’nda geçen; “*Yukarda Türk Tanrısı Türk Milleti yok olmasın diye! Bir millet olsun diye!*” şeklindeki anlatımlar devletin asıl kurucusunun ve sahibinin Türk milleti olduğunu ifade etmektedir. Türklerde devletin kuvvetli temellerle kurulup daha sağlam hale gelmesi için bütün Türk boylarının tek bir çatı altında toplanmasına da ayrıca önem verilmiştir¹²⁵. Örneğin; Hun Devleti’nin meydana gelişinde aileler, boylar ve boylar birlikleri bulunmuştur.

Özetlemek gerekirse bozkır kültürü ve atlı-göçebelerin yaşam şekli onların oluşturduğu devlette oldukça önemli bir yer tutmuştur. Siyasal yapının en üstünde bulunan devlet; aile ve onların birliklerinin boyları; boyların biraraya gelmesiyle boy birlikleri ve hepsinin birleşimi sonucu ortaya çıkmıştır. Kağanlar ise devletin merkezinde birleştirici, bütünleştirici özellik göstererek hepsinin yönetimini ve koordinasyonu sağlamışlardır. Bozkır Türklerinde, insan da (devlet gibi) özel birtakım yasalarla donatılmış ve ekonomik yönden hür bir hayat düzeni ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Mülkiyet kavramı sadece kişiler için taşınır mallarda değil, ortak kullanılan arazilerde de geçerli bir kavram olmuştur. Kişinin kendine ait bir malının olması durumu temel hak sayılmış ve hürriyet teminatı sayılmıştır¹²⁶.

¹²⁴ Tarihi kayıtlara göre, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan topluluklara ilk kez millî kimliklerini sezdirenen ve onlara büyük bir millet olduklarını öğreten lider, büyük Hun Hükümdarı Mete’dir (Bagatır/Batur). Mete, komşu devletleri birer birer yenip baskı altına aldıktan sonra bütün güç ve enerjisini Hun siyas, birliğini kurma faaliyeti üzerinde toplamıştır. Bunun için 25 yıl gibi uzun bir süre mücadele eden Mete, 26 kadar büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak, Hun siyasî birliğini kurmuştur. “Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim; şimdi onlar Hun oldular” şeklinde bir ifade ile açıklamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete, sadece Hun siyasî birliğini kurmakla kalmamış aynı zamanda Türk topluluklarına “Hun olma” yani millet olma bilincini de aşılamıştır. Bkz. De Groot vd., 2011, a.g.e., s. 76-77.

¹²⁵ Özdemir, 2018, a.g.e., s. 41.

¹²⁶ Rybatzki, V. (2000). “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”. *Central Asiatic Journal*, S. 44/2, s. 205-292.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN UNSURLARI

3.1. Devlet İdaresinin Temel Unsurları

Yaratıldığı günden itibaren barınma-korunma ve yardımlaşma gereksinimlerinden dolayı insan toplu halde yaşamaya ihtiyaç duymuştur. Toplumdaki aile, boy, klan, topluluk, grup gibi oluşumlar da bu ihtiyaçtan dolayı gerçekleşmiştir¹²⁷. İnsanoğlunun hayata tutunması da onu “sosyal varlık” yapmıştır.

Yüzyıllar boyunca insanların doğası gereği beraber yaşama ihtiyacı gelişme göstermiş ve toplumlarda “teşkilatlanma gereği” ortaya çıkmıştır. Bu durum sonucunda da yönetme ve yönetilme olgusu doğal sonuç olarak meydana gelmiştir. Başka bir ifadeyle toplumsal yaşamın temel unsuru olan insanoğlunun birlikte yaşamasının önemi insanların teşkilatlanmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple teşkilatlanmış yaşam şekli de yönetilenler ve yöneten dengesini oluşturmuştur.

M.Ö. 3000’li yıllarda Sümerler¹²⁸ ile başlayan yönetme-yönetilme uygulaması zamanla gelişmiş ve bu durum devlet, halk, yönetim, sınıf gibi kavramları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Dünya’da yaklaşık beş bin yıldır toplumların örgütlenmesi yönetim temelinde oluşmaktadır¹²⁹.

Doğanın şartlarıyla tek başına mücadele etmenin mümkün olmadığını anlayan ve birarada olmanın öneminin farkına varan insanın ilk toplum yapısını nasıl ve ne şekilde oluşturduğu tam olarak bilinmemektedir. Aynı zamanda siyasi bilimlerin ve toplum biliminin yaptığı araştırmalar sonucunda da ilk devletin ne zaman ve nerede meydana getirildiği konusunda da tam olarak görüş birliğine ve kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak

¹²⁷ Marume, S. B. M., Jubenkanda, R. R., Namusi, C. W. and Madziyire, N. C. (2016) “An analysis of essential elements of the State”. *International Journal of Engineering Science Invention*, V. 5/3, p. 24-25.

¹²⁸ Sümerlilerin, M.Ö. 3000’li yıllarda bugünkü Irak topraklarının güney bölümünde yaşamış oldukları tahmin edilmektedir. Tarihsel süreçte Mezopotamya’nın kuzeyine dahi tamamen taşmamış, merkezi bir devlet kuramamış olsa da “yönetim” olgusunun başlangıcına öncülük etmişlerdir. Her ne kadar küçük bir kavim olsalar da Sümerliler, her biri ayrı Tanrı ve yöneticiye sahip olan, farklı nedenlerden dolayı birbirleriyle ve komşu kavimlerle mücadele eden, bağımsız şehir devletleri şeklinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Köroğlu, K. (2011). *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*. 6. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 12.

¹²⁹ Güler, B., Keskin, N. E. (2007). *Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak, Kamu Yönetimi: Yöntem ve Sorunlar*. (Ed. Şinasi Aksoy, Yılmaz Üstüner), Ankara: Nobel Yayınları, s. 101-103.

siyasal bağlamda genel olarak devlet yapısının ortaya çıkmasıyla, Türk devletinin devlet yapısını oluşturarak tarihte varolmaları eşdeğer zaman dilimleri içerisinde gerçekleşmiştir diyebiliriz.

İnsanoğlunun sayıca artması, beraber yaşama isteği, düzenli bir hayat gereksinimi duyması, siyasi teşkilatlanmayı gerekli kıldığından “devlet” kavramı ortaya çıkmıştır¹³⁰. Aynı zamanda toplumların içinde bulundukları coğrafyaya ve sosyal hayata göre şekil alan bir siyasal kültür yapısı da bulunmaktadır¹³¹. Bir ulusun sosyal yapısını, bulunduğu coğrafyayı, kültürünü, ekonomik bütün hareketlerini, ortaya çıkardığı sanat anlayışını, eğitim hayatını, inanç noktalarını, hukuk ve siyasi yapılanmasını ve bu yapılara hâkim olan ilkelerin hepsi “siyasi kültürü” oluşturur. Bütün bu ilkeler ve sistem yapısı siyasi kültürü oluştururken aynı zamanda toplulukların birarada olmasını sağlayan kaynaklar olarak karşımıza çıkar¹³². Aslında oluşan bu bütün “devlet”in da ta kendisidir.

Bozkır Türk kavimlerinin geneline bakıldığında bu toplulukların çağdaşlarına oranla daha erken bir zamanda devlet düşüncesini içselleştirdikleri bilinmektedir. Bu Türk kavimleri devlet yapısını oluşturduktan sonra devletin işleyiş mekanizmasını aksatmamış ve bu varlığı korumuşlardır. Bozkır Türk kavmi olarak adlandırılan devlet aşamasına gelmiş çoğu topluluk Dünya medeniyet tarihine iki temel konuda misyon üstlenerek çağdaşlarına birçok noktada ışık tutmuşlardır. İlk konu Orta Asya’nın kendine has iklim yapısı ve bu yapının getirdiği daha doğrusu mecbur bıraktığı atlı göçebe yaşam biçimini sürdürmeleri; ikincisi ise nizamı elden bırakmayan bir işleyişi oluşturmak için yazılı ve yazısız kanunlarıyla düzenli ve güçlü devletler kurmuş olmalarıdır. Bu durumun ortaya

¹³⁰ Toplumların ilkel aşamalarından devlete geçiş süreçleri oldukça uzun bir süreyi kapsamaktadır ve bu hemen gerçekleşen bir durum değildir. İlkel toplumlar önce birtakım aşamalardan geçerek kendilerine has özelliklerini meydana getirmişler ve bunun sonrasında bu özelliklerden sıyrılarak uygar aşamaya geçmişlerdir. Farklılaşmalar her toplumda aynı olmamakla birlikte etmenler açısından ortaklık paylaşımları söz konusu olabilmektedir. Aygün, B., Mutlu, A. (2006). “Ekolojik Toplumun Organik Toplumla İlişkisi Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 61/1, s. 109-111.

¹³¹ Siyasal kültür ile ilgili çalışmalarda neredeyse tüm araştırmacıların referans verdiği çalışma G. Almond ile S. Verba’nın beş farklı ülkede karşılaştırmalı saha çalışması yaparak gerçekleştirdiği “Yurttaşlık Kültürü” (The Civic Culture) adlı çalışmadır. Bu çalışmada bir toplumun üyelerinin politik sisteme yönelik kavrayışları, kanaatleri ve değerlendirmelerinin içselleştirilmesinden hareketle siyasal kültürün oluştuğu ele alınmaktadır. Siyasal kültür, kökleri eskiye dayanan bir düşüncenin yeni kavramıdır. Heywood, A. (2010). *Siyaset*. 3. Baskı, (Ed. B. Kalkan), Ankara: Adres Yayınları, s. 21-22. Siyasal kültür aynı zamanda insanların politik hayata ilişkin nasıl düşündüğünü ve davrandığını görmemizi sağlayacak küçük bir harita gibidir. Söz konusu harita gerçek değildir ve dünyanın seçilmiş ve genel özelliklerini ele alır, fakat faydalı bir rehberdir. Newton, K., Van Deth, J. W. (2010). *Foundations of Comparative Politics Democracies of The Modern World*. Second Edition, Usa: Cambridge University Press, p. 173.

¹³² Sayarı, S., Bilgin, H. D. (2015). *Karşılaştırmalı Siyaset Alanının Gelişimi, Karşılaştırmalı Siyaset*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 8-9.

çıkmasında, sahip oldukları değerlerin payı olduğu kadar Türklerin yerleştikleri topraklarda sömürü ve istila hareketlerini tercih etmemeleri; hatta tam tersi düzen kurmaya çalışmaları, barış ve huzurun temin edilmesi yönünde ki faaliyetleri önemli bir etken olmuştur.

Bozkır Türk kavimlerine kutsallık kazandıran otorite, iradesini ve gücünü millettten almıştır. Devlet kavramı; ülke, halk, millet, hâkimiyet ve teşkilatlanma üzerinde somut bir yapı kazanmıştır. İlk defa Çin kaynaklarında¹³³ M.Ö. 552 senesinde geçen Türk kelimesi, çeşitli isimlerle varlığını devam ettiren Türk toplumlarının çoğunda benimsenmiş ve kullanılmıştır. Kavramsal yönden değerlendirildiğinde “*Bozkır Türk kavimleri*” ifadesi, merkezi Asya ve Sibiryâ bölgesinde hüküm süren tüm Türk halkları ve devletlerinde, bu bölgelere Rusların gelmesine kadarki olan sürede kullanılmaktadır¹³⁴.

Çalışmanın bu kısmında teorik ve siyasi yönden “*Bozkır Türk Kavimlerinin*”nin idari yapısına ait özellikleri saptamak bu devletlerin yönetim şekillerinin diğer toplumlardan farklarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu sebeple önce halk, egemenlik, ülke, töre, teşkilat, devlet meclisi, hükümet, diplomasi kavramları üzerinde durulmuş; daha sonra da hükümdar, ordu ve kurultay gibi Türk devletlerinin temel devlet kurumları ele alınmıştır.

3.1.1. Halk

Devleti meydana getiren en temel unsur olan halk, bozkır Türk kavimlerinde “*kişioğlu*” olarak geçmekte; halk için ayrıca Türk yazıtlarının çoğunda “*kün, budun ve el*” ifadeleri de kullanılmaktadır. Kök-Türk (Göktürk) Kitabeleri’ne göre; “*yer ve gök yaratıldığında, yer ile gök arasında da insanoğlu yaratıldığında, Türk hakanı insanoğlunun üzerine hakan olarak oturmuştur*”. Bu ifadeden de anlaşılaacağı üzere; yer,

¹³³ Çin kaynakları içerdikleri bilgiler açısından Türk tarihi için büyük önem taşımaktadır. Ancak Çinli tarihçilerin hem kendi tarihlerini yüceltmeleri hem de farklı bir kültüre olan bakış açıları nedeniyle Türkler ve diğer yabancı topluluklar hakkında yazdıkları bilgiler, çoğu zaman yanlış yorum yapılmasına ve değerlendirilmesine yol açabilmektedir. Çinliler, tarih yazımında adeta bir millî mesele olarak bakmış ve mitolojik dönemlerden neredeyse günümüze kadar her olayı, herhanedanı ve her imparator devrini kaleme almışlardır. Sadece kaynakların neler olduğunu ve kaynakların hangi bilgileri içerdığını bilmek yetmediği gibi kaynakların kim tarafından ne zaman yazıldığını bilmek ve Çinli tarihçilerin ve bulundukları devrin yönetimini bilmek de oldukça önem teşkil etmektedir. Guignes, J. D. (2018). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarihi Umumisi*. (Haz: Erol Kılınç), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 5-6. Türkiye’de Çin kaynakları üzerine yapılan çalışmalar 1990’lı yıllarda Türk Tarih Kurumu’nun yürüttüğü bir proje ile başlatılmış olup halen devam edilmektedir.

¹³⁴ Ekrem, E. (2006). “Göktürklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/2, s. 23-24.

yer; gök, gök; insan da insanoğludur. Bozkır Türk devlet geleneğine göre bunların tümü de ayrı ayrı Tanrı tarafından yaratılmış; Türk kağanı insanları yönetmesi için Tanrı tarafından yüceltilmiştir¹³⁵. Başka bir deyişle Türk kağanı Tanrı'nın emriyle halkı yönetmek üzere görevlendirilmiştir. Bu anlayış ve düşünce yapısı Göktürk Kitabeleri'nin giriş kısmında açık bir biçimde görülmektedir¹³⁶.

Halk manasında kullanılan bir diğer sözcük olan “*budun*”, “*boylar birliği*” anlamına gelmektedir. Aynı soydan olup aynı dili konuşan boyların bir lider çevresinde toplanmasıyla “*budunlar*” meydana gelmektedir. Orhun Abideleri'nde¹³⁷ geçen, “*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk Milleti yok olmasın diye! Bir millet olsun diye!*” şeklindeki ifadeler ülkenin asıl hâkiminin, sahibinin ve kurucusunun Türk halkı olduğunu vurgulamaktadır¹³⁸.

Literatürde Bozkır Türk devletlerini oluşturan dört ögeden söz edilmektedir: Bunlar; ülke, halk, töre ve istiklal şeklinde sıralanmaktadır¹³⁹. Halk olmadan devlet meydana gelmez. Bir devlet yapısının oluşabilmesi için belirli bir insan topluluğunun yani halkın varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Halk, sayıca az veya çok sayıda insandan meydana

¹³⁵ Eski Türk hükümlerlik görüşü, hükümdarlık yetki ve kudretinin kendilerine Tanrı tarafından bağışlandığına inanılan karizmatik bir tip olarak kabul edilmiştir. Asya Hun imparatorunun unvanı: “Gök-Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut'u Chanyu” idi. Bu gibi unvanların kullanılması Türk hükümdarın Tanrı tarafından seçildiğinin bir göstergesi olmuştur. Türk kağanı adeta gökyüzünün yeryüzündeki temsilcisi kabul edilmektedir. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 239-240.

¹³⁶ Konur, E. “Orhun Yazıtlarında Sosyal ve Siyasi Mesajlar”. *Turuz Dil ve Etimoloji Kütüphanesi, Edebiyat ve Sanat Akademisi*, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/erdem_konur_orhun_yazitlari.pdf, Erişim: 05.03.2020.

¹³⁷ Orhun Abideleri Göktürk Devleti döneminden kalan ilk yazılı kitabelerdir. (Göktürkler, Hunlar tarafından kurulup farklı aileler ve boyların yönetiminde süregelen Asya'daki büyük Türk imparatorluğunun VI.-VIII. yüzyıllar arasındaki devresinde hüküm sürmüşlerdir). Orhun Abideleri'nden Muharrem Ergin “Türk yazı dilinin ilk ve harikulâde işlek örneği” şeklinde bahsetmektedir. Ergin'e göre Orhun Abideleri, Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk yüzyılına çıkartan önemli bir delil; Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika; Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eserdir. Ayrıca Dünya'nın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı şeklinde de devam etmektedir. Ergin, 2009, a.g.e., s. 14-15.

¹³⁸ Ergin, 2009, a.g.e., s. 57. Türklerde halk, devletin en önemli ayaklarından biri olduğu için devleti meydana getiren esas unsur, aynı zamanda devletin var olarak kalabilmesi için güvence idi. Yani devleti devam ettiren halkın, devlete ve yöneticiye olan bağlılığı doğru orantılı ilerlemeliydi. Dolayısıyla yönetici sınıfın bile ayrıcalıklı sınıf olmadığı, ekonomik, sosyal ya da siyasi açıdan kimsenin başka birine üstünlük oluşturmadığı bu sistem içinde en dikkat edilmesi gereken unsurun halk olduğunu görmekteyiz. Eğer halk arasında ya da yönetim ve halk ikileminde bir sıkıntı yaşanır ve çözüme kavuşturulamazsa devletin ortadan kalmasına kadar giden bir süreçte ortaya çıkabilirdi. Bu yüzden hem halk hem de yönetici büyük titizlikle devletin bakiyeti adına çalışmalı ve verilen sorumlulukları yerine getirerek devletin varlığını korumalıydı. Devlet ve onu ayakta tutmakla görevlendirilmiş olan hükümdar, gücünü aslında sınıfsal farklılıkların olmadığı halktan alıyordu. Halkın kendine has idari-askeri-dini ve hatta iktisadi kimliğinin olması onu daha kuvvetli hale getirmekte idi. Bu kimlik büyük ölçüde halkı devletin koruyucusu ve varlığının güvencesi durumuna bu yüzden getirmiş olmalıydı. Eski bozkır Türklerinde her bir bireyin –hatta kadınların bile- doğuştan asker olması ve hızlı bir hayvan olan atı iyi kullanabilmeleri birçok konuda onları daha özgüvenli bir hale getirmiş; yanlış uygulamalara ya da yanlış yönetime anında müdahale etmelerini sağlamıştır. Bu durum yöneticiler tarafından da net olarak bilindiği için halkı menen etmek ve halkın refahını düşünmek en birincil görevler arasına girmiştir. Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 142-143.

¹³⁹ Aydın, E. (2003). “Orhon Bölgesindeki Kazı Çalışmaları Hakkında Düşünceler”. *Türk Dili Dergisi*, S. 622, s. 555.

gelebilir. Fakat belli bir sayıya ulaşan, gelişigüzel bir topluluk da tek başına devletin kurulması için yeterli olmamaktadır¹⁴⁰. Biraraya gelen insanların ortak bir geçmişe, dile, kültüre, ahlaka sahip olmaları ve devleti bütün kurumları ile meydana getirebilecek maneviyata ve yetkinliğe ulaşmış olmaları lazımdır. Elbette bu manevi doygunluk meselesi belli ilkelerden şaşmamakla oluşmuş uzun soluklu bir hadisedir. Dolayısıyla dağınık bir yığından derli toplu bir bütüne ulaşma meselesidir aslında halk kavramını oluşturan. Bu kavramdan da bahsedebilmemiz için coğrafi unsurlar, nüfus, kültür ve dil birliği ile teşkilatlanma faktörlerinin de biraraya gelmesi lazımdır¹⁴¹.

Türk halkı diğer bir adıyla “budunu”¹⁴² Türk devleti içinde yaşamakta olan herkesi kapsar. M.Ö. 176’da Mo-tun’un¹⁴³ Çin hükümdarına yazmış olduğu mektupta da aynı düşünce hâkimdir. Mo-tun bu mektubunda “*Eli yay tutabilen kavimlerin hepsi Hun oldu*” demektedir. Başka bir anlatımla Mo-tun’un devleti içinde toplanan kavimlerin hepsinin Hun isminin altında birleştiği; bir tek devlet, bir tek halk ve bir hükümdar inancı ve düşüncesi görülmektedir¹⁴⁴.

Türklerde devlet yapısının kuvvetli temellere dayanması için ve merkezi bir yapılanmanın tam olarak ortaya konulabilmesi için tüm Türk boylarının aynı çatı altında toplanmasına büyük gayret gösterilmiştir. Aynı zamanda insanların ekonomik anlamda özgür bir yaşam şekilleri ve şahsi bir hukuk düzeni bulunmaktadır. Her birey, kendi şahsi mülküne sahiptir ve onu istediği şekilde kullanmakta-tasarrufta bulunmakta özgürdür. Göçebe yaşam biçimi sebebiyle, tarım faaliyetleri çok yaygın olmadığı için devlet yapısında feodal bir yönetim biçimi var olmamıştır¹⁴⁵. Eski bozkır kavimlerinde, sosyal ve toplumsal yönden bir sınıflaşma biçiminin olmaması toplumsal yapının eşitlikten yana bir düzeni savunduğunun da göstergesi sayılmaktadır. Toplumsal bakımdan her fert aynı

¹⁴⁰ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 40.

¹⁴¹ Yamakoğlu, C. (1993). *Devlet Olmak İçin*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 214-215.

¹⁴² Budun ifadesi, Orhun Yazıtları’nda geçmekte olup bu terim ile “kavim”, “halk” ifade edilmeye çalışılmıştır. Türk olduklarına şüphe olmayan Oğuz, Karluk, Kırgız gibi topluluklara ayrı ayrı “budun” denmektedir. İnan, A. (1956). “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C.4, s.179-180.

¹⁴³ Mo-tun: Mete veya Mao-tun, M.Ö. 209 – M.Ö. 174 arasındaki Türk-Hun hükümdarıdır. Oğuz Kağan Destanı’ndaki Oğuz Kağan ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir. Bu konuda Sadettin Gömeç, Oğuz Kağan’ın yalnızca bir destan kahramanı mı, yoksa gerçekten tarihte yaşamış bir şahsiyet mi olduğunu araştırmıştır. Bazılarına göre; büyük Hun yabgusu Mo-tun (Mete) kabul edildiğini; kimilerine göre de Türk milletine gönderilmiş olan peygamber olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Mo-tun Yabgu’dan sonra gelen iki Türk hükümdarının ismi Oğuz Kağan Destanı’ndaki Oğuz’un destani çocuklarından iki tanesiyle aynıdır. Bu da Oğuz ile Motun arasındaki benzerlik konusunda önemli bir ipucu kabul edilebilir. Gömeç, S. Y. (2009). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Erikan Yayınevi, s. 116-117.

¹⁴⁴ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 43.

¹⁴⁵ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 41.

zamanda kadın olsun erkek olsun savaşa her zaman hazır olan birer askerdir. Buradan da eski bozkır Türk kavimlerinde toplum yapısının siyasi vasıfta olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Türk devlet yapısı, dini bir karakter taşımadığından dolayı toplumsal yapıda da ruhban sınıfı bulunmamaktadır¹⁴⁶.

Halk; tarih, dil ve ülkü bağları ile birbirine bağlı vatandaşlardan oluşan sosyal ve siyasal topluluğa verilen addır. Türklerde halk kavramı Türklerin tarih sahnesinde ortaya çıkışları ile başlamıştır. Bozkır Türk toplulukları Tanrı'dan söz ederken “*il berigme tengri*” (il evren tanrı) ifadesini kullanmış; bilhassa Göktürkler halkı /milleti, devlet yapısının asıl koruyucusu ve sahibi kabul etmişlerdir. Çünkü halk, devletin kurulması ve devamı için çalışmıştır¹⁴⁷. Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın Yazıtları'nda “*Tanrı*” ifadesi oldukça fazla geçmekte ve bu yazıtlarda da ülke hükümdarının Tanrı'nın himayesinde olduğuna dikkat çekilmektedir.

Şekil 2.1. Bilge Kağan'ın yazıtlarından bir örnek

𐰽𐰺𐰍 : 𐰇𐰏𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : il birigme tengri

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏.....𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰏 :

Kaynak: Akt. Mert, O.ve Albayrak, F. (2013). “Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Metinlerinde Ünlülerin Yazımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/2:(86-115), s.89.

“Türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş. Tengri il birigme tengri türük bodun atı küsi yok bol [mazun tiyin özümün ol tengri] kagan olurtdu erinç: Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halk(ının) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı Kağan (olarak tahta) oturttu şüphesiz”.

Halk; din, ahlak, dil olarak müşterek olan ortak terbiyeyi almış bireylerden meydana gelen bir zümredir¹⁴⁸. Tarihte ilk ortaya çıkmalarından bugüne kadar “*millet olma bilinci*” ile hareket eden Türkler, zor dönemlerde bile bu bilincin gereğini yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu olayı anlatan en iyi örneklerden biri, bozkır Türk kavimlerinin

¹⁴⁶ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 228-229.

¹⁴⁷ Yamakoğlu, 1993, a.g.e., s. 215.

¹⁴⁸ Nirun, 1981, a.g.e., s. 459.

devamlı savaş halinde oldukları Çinliler ile ilgilidir. Çinliler bir gün Doğu Göktürk Hakanlığı'nın kapılarına dayanıp bu bölgeyi işgal eder. Bu işgalden sonra Göktürk Hakanlığı'nın halkı onların dilini, giyimini ve birtakım pratiklerini uygulamaları adına baskı altına alınırlar. Bu duruma dönemin kağanı İşbara¹⁴⁹ uygulamaları red ederek; farklı bir yöntemle mağlubiyeti karşılamak istediğini dile getirerek cevap vermiştir. Hatta Çin'e düzenli olarak haraç verebileceğini, hızlı taylardan hediye yollayabileceğini ve sadakat anlamında bütün değerleri üzerine yemin edebileceğini söylemiş ama asla Çinliler gibi halkının yaşayamayacağını belirtmiştir¹⁵⁰.

Buradan anlaşılan bozkır yaşamında Türk insanının tamamen bağımsız bir hayat sürdüğüdür. Bu bağımsızlık ruhu o kadar yaygındır ki halkın içinde her aile adeta birer boy gibidir. Her ne kadar beraber göç eden beraber mücadele içinde olan bu topluluk genel itibarıyla rutin hayatlarında bir nevi kopuk bir görüntü çizmektedirler¹⁵¹. Tarihsel süreçte farklı dönemlerde Çin saldırılarına maruz kalan Türkler, düştükleri esaretten bağımsızlık düşüncesinin yanı sıra halk olma bilincine sahip oldukları için kurtulabilmişlerdir¹⁵².

Bozkır Türk kavimlerinde “*halk*” kavramını anlatırken üzerinde durulması gereken bir diğer sözcük “*kün*”dür. Budun kelimesi kadar halk anlamında kullanılan eski bir sözcük olan “*kün*” Türk tarihi literatüründe önemli bir yere sahiptir. Bozkır Türk devlet anlayışında halk, devletin ayrılmaz bir parçası ve devleti ayakta tutan güçlerden biri olmuştur. Genellikle “*kün*” ve “*il*” ifadeleri birlikte kullanılmış; bu durum da devlet ve halkın ayrılmaz bir bütün olduğunun göstergesi kabul edilmiştir. Söz konusu duruma en iyi örneklerden biri, Bilge Tonyuyuk¹⁵³,un, İltiş Kağan¹⁵⁴,ın zaferi ardından “*Zaferin*

¹⁴⁹ Göktürk Devleti'nin doğusuna tayin edilen İşbara Kağan, 582- 587 tarihleri arasında bu bölgeyi yönetmiş olup, Kara Kağan'ın oğludur. Budizme meylenmesi ile bilinen amcası Taspar Kağan döneminde, “Er-fu Kağan” ismiyle ülkenin doğusunu yönetmiştir. Taspar Kağan öldükten sonra, önce Mukan Kağan'ın oğlu Ta-lo-pien'in tahta geçmesini vasiyet ettiyse de, annesi Çinli olduğu için onun hükümdar olması istenmemiştir. Bu dönemde yaşanan birçok hadiseden sonra Göktürk Devleti'nin başına geçen İşbara, hem devlete bağlı bütün boylar hem de Moğol kabileleri itaati altına almayı başarmıştır. Bazı Çin kaynaklarında “Shètú” (摄图) olarak geçmekte, Çin Sui yıllığında 84. Göktürkler bölümünde ise “Shābōlüè” (沙鉢略) adıyla geçmektedir. Liu, Mau-Tsai, (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 65-66.

¹⁵⁰ Rossabi, M. (2014). *A History of China*. USA: Wiley Blackwell, s. 108-110.

¹⁵¹ Gilyazov, İ. (2002). *Tyurkizm i Stanovlenie i Razvite*. Kazan: Kazanskiy Gosudarstvennyy Universitet Institut Vostokvedeniya Fakultet Tatarskoy Filologii i İstorii, s. 12.

¹⁵² Niyazi, 2018, a.g.e., s. 43.

¹⁵³ *Bilge Tonyukuk*: Göktürk döneminin en büyük devlet adamlarından biri olup kendisinin almış olduğu çeşitli isimve ünvanlar arasında kaynaklarda en çok geçeni Bilge Tonyukuk'tur. Bilge adı “hakim, akıllı, bilgin, alim” anlamına gelmektedir. Bilge ismi, kağan ve hatunlarda kullanılabilmektedir. Yine Tonyukuk adının da bir unvan olduğu bilinmektedir. Tonyukuk haricinde birçok kaynakta “Boyla Baga Tarkan” ad ve ünvanlarına da rastlanılmaktadır. Durmuş, İ. (2019). “Bilge Tonyukuk”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*,

devletin ve milletin var olmasını sağladı” ifadesi verilebilir. Devleti yönetenler gibi halk da, devletin en temel parçasının ulus olduğunu anlamış; bundan dolayı insan sayısının fazla olması her zaman istenilen bir durum olmuş ve devletin devamlılığının teminatı gibi görülmüştür¹⁵⁵.

Bozkır Türklerinde halk yapısıyla ilgili olarak ele alınması gereken bir başka konu da üretim ve diğer faaliyetler için insan gücü yerine hayvanlardan yararlanılmasıdır. Öyle ki, hayvanların yerine başka toplumlarda kölelerin kullanıldığı bilinmektedir. Oysa Türklerde kölelik sistemi bu manada varolmadığı için bu bölgelerde yaşayan halkların bağımsızlık duygusu yazılı olmayan bir kanun halini almıştır¹⁵⁶.

Yazılı tarih kaynaklarından da anlaşıldığı gibi Türk toplumunda halk, eşit haklara sahiptir. Fakat bunun yanı sıra devlet yöneticilerinin bazı farklı haklara sahip olduğu bilinmektedir. Devlet yöneticilerine yani kağan unvanını taşıyan hükümdara verilen bu haklar da halka hizmet etmek, halkı korumak, doyurmak, iyi bir yaşam sürmelerini sağlamak amacıyla Tanrı tarafından verildiğine inanılan üstün özelliklerdir. Devletin başındaki hükümdarlar Tanrı’nın Türk ulusunun yok olmaması için onlara “*kut*”¹⁵⁷ gücünü vererek Tanrıların bile bu istekte olduğunu anlatan tabirlerle kitabelere bu kutsallığı aktaran bilgiler vermişlerdir¹⁵⁸.

C.3, S.1, s. 32-34. Bilge Tonyukuk yazıtında Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ad ve ünvanı dikkati çekmektedir (Bkz. Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, batı, 6).

¹⁵⁴ *İlteriş Kağan*: İlteriş Kağan, İkinci Doğu Göktürkler’in kurucusu ve Bilge Kağan ve Kül Tigin’in babalarıdır. M.S. 681-693 yılları arasında hükümdarlık yapmış, ona akıl hocalığı yapan Bilge Tonyukuk ile birlikte Çin’e isyan etmiştir. Çin’in egemenliğine girerek, bağımsızlığını kaybetmiş olan Türkleri M.S. 682’de yeniden biraraya getirerek, tek bayrak altında topladığı için kendisine “İlteriş” adı verilmiştir. Tonyukuk, dönemin veziri olmuş ve diplomasi işlerinin başına geçmiştir. 682 yılından sonra, on yıl içinde, 47 sefer yaptığı ve bunların on tanesini Çin üzerine gerçekleştirdiği bilinmekle birlikte hiç yenilmediği de rivayet edilmektedir. Giraud, 1999, a.g.e., s. 62-75.

¹⁵⁵ Kafesoğlu, İ. (1995). *Türkler ve Medeniyet*. İstanbul: Hamle Yayınları, s. 16.

¹⁵⁶ Kafesoğlu, 1995, a.g.e., s. 21.

¹⁵⁷ Kut; devlet, saadet, ruh, baht ve ikbal anlamlarına gelmekte olup, Tanrının kutladığı Kağanına tüm dünyayı vaat ettiğine inanılmaktadır. Tuncer Gülensoy, ‘kut’un “uğur, baht, talih, mutluluk” anlamlarını zikrettikten sonra Hamilton’un etimolojisini vermektedir. Eserde kut’un kutla-, kutlama, kutlu, kutsa-, kutsal, kutsuz. Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: TDK Yayınları, s. 581-583. Hasan Eren’in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde ise kut ve türevleri yer almamaktadır. Nişanyan, rahmet, bereket, baht, talih olarak adlandırdığı kut’u Clausen’den mülhem olarak kıw-: “kut, saadet” fiiliyle ilişkilendirmektedir. Nişanyan, S. (2002), *Sözlerin Soyağacı*. İstanbul: Adam Yayınları, s. 284. Gabain ise Göktanrı inancıyla ilgili olan bu kelimenin kökenini Göktanrı inancıyla ve Göktürklerle ilgisinin ne derece olduğunu bilmediğimiz İrani kavimler vasıtasıyla Orta İranca’dan geldiğini ifade etmektedir. Gabain, 2007, a.g.e., s. 284. Nişanyan’ın dikkat çektiği “kıw” sözcüğü ise çok sonra daha çok İslami (Karahanlı sahası) dönemde kut sözcüğü ile birlikte daha çok ikileme biçiminde kullanılmıştır.

¹⁵⁸ Tatar, T. (1997). *Türk Yönetim Sistemi*. İstanbul: Turan Yayınları, s. 8-9.

Halk ve kağan arasındaki ilişkiye bakıldığında da bu ilişkinin simgesel bir çerçevede kaldığı görülmektedir. Hunlarda ve Göktürklerde veliahtın halk tarafından sevgi ve saygı kazanması bilhassa kuruluş dönemlerinde önem teşkil etmektedir. Bu sorumluluk anlayışı aileden başlayarak devlete kadar gelişmektedir¹⁵⁹. Türk boyları ile beylerine dayanan Hun ve Göktürk devletlerinin başlangıçları birleşik ve benzer karakterler göstermektedirler. Yapılan savaşlar da anlaşmalar da halkın mutluluğunu ve refahını sağlamak içindir.

3.1.2. İstiklâl

Devlet yapısında bağımsızlığın olabilmesi salt olarak yöneticilerin çalışmasıyla değil; halkın da aynı bilinçle olaylara yaklaşması ile mümkündür. Daha doğrusu bağımsızlık fikri bir toplumda her zaman sürmesi gereken bir istek şeklinde olmalıdır. Bozkır Türk devletlerinde de genellikle “istiklal” bilinci hep var olmuştur¹⁶⁰. Aslında Türklerin göç ettikleri veya ele geçirdikleri yerlerde hanlık, beylik gibi bağımsız ve müstakil siyasi yapılar kurmaları Türklerin bağımsızlık konusunda kararlı ve ısrarlı tutumlarını göstermektedir. Buradan Türk kültürünün temelinde özgürlük fikrinin yattığı söylenebilir.

Bozkırda yaşayan Türk ferdi, istediği zaman yer değiştirme olanağına ve hakkına sahip olmuştur. Bulunduğu yeri sadece toprağı kaybetmemek gibi bir yaklaşımla karşılayan yerleşik hayat kültürüne göre, Türklerin daha rahat yer değiştiren bir toplum yapısında olmaları olaylara ve duruma çok farklı bakmalarını ve algılamalarını sağlamıştır.¹⁶¹ Elbette bu durumun gerçekleşmesinde ve aynı zamanda Türkleri askeri başarılarla götüren en önemli etkenlerden biri şüphesiz atıdır. Atın, bozkır insanı üzerinde ne denli önemli olduğunu o dönemden kalma belgelerde anlatılan hikayelerden çıkarmak çok da güç değildir. Konuya örnek teşkil etmesi bakımından Asya Hun Devleti’nin hükümdarı Mo-tun’un M.Ö 176 yılında Çin İmparatoruna gönderdiği bilgilendirme metni verilebilir. Mo-tun bu metinde devletin

¹⁵⁹ Ekrem, 2006, a.g.e., s. 24.

¹⁶⁰ Taneri, 2015, a.g.e., s. 104. Bozkır Türk devletlerinde yönetici olanlar devletin oluşum aşamasındaki en önemli unsurun “istiklal” kavramı olduğunu farklı zamanlarda ve farklı kalemlerden çıkan kaynaklarda belirtmişlerdir. Togan, 2019, a.g.e., s. 91-95. Zaman içinde yöneticinin vazgeçilmez unsuru olan bu olgu hakkında kimliğine dair bilgi veren en önemli ipucu haline gelmiştir. Atlı-göçebe kavimlerin, bozkır kavimlerinin birlikte hareket ederek teşkilatlı bir devlet kurma içgüdüsünü geliştirmeleri bu temel düşüncenin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Var olabilmemin temelinde esas olan devletin varlığı anlayışı zaman içerisinde daha da yerleşmiş ve bağımsız olarak hayatta kalma arzusu bu halkları hayatta tutmuştur. Durmuş, İ. (2008). “Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları”. Ankara: *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S: 2, s. 30-33.

¹⁶¹ Kitabelerde bizzat Bilge Kağan’ın ağzından şu ifadelerle yer verilmiştir: “Karanlık ormanları terk eden pek çoğu (Türkler), Güneye bakarak şöyle diyordu: ‘ovada yerleşmek istiyorum’” Bkz. Grousst, R. (2003), *Bozkır İmparatorluğu, Atilla-Cengiz Han-Timur*. (Çev. M. Reşat Uzman), İstanbul: Ötüken Yayınları, s.119.

kuruluş aşamalarını ortaya koyarken ve bozkır Türk devleti ile ilgili önemli bilgilerde verirken, atın onlar için ne denli önemli olduğunu vurgulamış, hatta sanki savaşlarda bir silah arkadaşı görüntüsü zihinde çizdirmiştir. Mo-tun bu yazısında “*tanrının inayeti, subay ve erlerinin yiğitliği ve atlarının mükemmelliği sayesinde yirmi altı devleti yendiklerini ve bütün yay kullanan kavimlerin Hunlar haline geldiklerini*” söylemiş ve ata verilen önemin ortaya konulması noktasında da önemli bilgiler vermiştir. Atı çok iyi kullanamayan yerleşik hayat süren insanlar zaman zaman baskılara, esarete boyun eğmek zorunda kalmışlar bu yüzden de zor dönemler geçirmişlerdir. Ancak bozkır insanı atın gücü, üstün manevra kabiliyeti sayesinde hayvanlarını sürerek başka topraklara ve iklimlere göç etmeyi tercih etmişlerdir. Böylelikle bozkır insanı, bağımsızlığını kaybetmeden insanlık onuruna da zarar vermeden hareket edebilmiştir¹⁶².

Bünyesinde halk, millet, ülke, teşkilatlanma, istiklal ve egemenlik (hâkimiyet) kavramlarını barındıran devlet; emredici maddi kuvvete sahip olan güç demektir. Başka bir ifadeyle iktidara sahip olmak ancak devlet hâkimiyetini sağlamakla doğru orantılı olarak düşünülmüştür. Bir bakıma hâkimiyet elinde ise en güçlü kuvveti elinde tutuyorsun demektir¹⁶³.

Hâkimiyet; hükmetme, idari güç ve emretme yetkisi anlamlarında kullanılabildiği için hâkimiyet kavramı kaynağı açısından üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar; kanuni, gelenekçi ve karizmatik egemenliktir. Kanuni egemenlik türü; hâkimiyet şartlarının yasalara ve kurallara göre belirlendiği egemen gücün tarafsız ilkelere göre görev yaptığı egemenlik biçimidir. Gelenekçi egemenlik şeklindeki yaklaşım ise eski zamanlardan beri süregelen ve değişeceğine inanılmayan düzenin benimsenmesidir. Son olarak karizmatik egemenlikte; egemen gücün Tanrı olduğuna inanılmaktadır ve hükmetme yetkisi Tanrı tarafından verilmiştir. Asıl olan, devlet yöneticisini halktan ayıran özelliklerdir ve “*karizma*” kabul edilen bu özelliklerin yöneticiye Tanrı tarafından verildiği kabul edilir¹⁶⁴. Bozkır Türklerindeki yönetim ve hâkimiyet anlayışı da bu gruba girmektedir. Bozkır Türklerinde egemenliğin kaynağı Tanrı’dır. Devletin başında bulunan hakanlar Tanrı tarafından göreve getirilmiş ve Tanrı istediği için devleti yönetim hakkına sahip olmuşlardır. Kağanlara talih, iktidar, iyilik gibi meziyetler Tanrı

¹⁶² Durmuş, İ. (2019). “Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.4, s. 53-54.

¹⁶³ Taneri, 2015, a.g.e., s. 106.

¹⁶⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 237.

tarafından verildiği için Türk kağanı adeta gökyüzünün topraktaki temsilcisi kabul edilmektedir¹⁶⁵.

Radroff'a göre bozkır göçebe Türklerinde oymak yöneticilerinin hiçbir seçimiyle iktidar olmamış kağanlıkta hiçbir zaman seçim yoluyla kazanılmamıştır. Devleti yönetme sorumluluğu kağan ve ailesine verilmiştir. Bozkır kültüründe bu durum, kağanlık yetkisinin göğe ait olması ve tanrısallığı anlayışı ile ilgili görülmüştür. Bu yüzden de bozkır Türk geleneklerinde hanedan ve ailesi kutsal kabul edilmektedir. Hatta bu anlayış Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra da Osmanlı Hanedanlığı'na kadar geçerliliğini sürdürmüştür¹⁶⁶.

“Oksızlık” sözcüğü ile egemenlik kavramını ifade eden Türkler, hâkimiyeti istiklal ile eşdeğer görmüşlerdir. Bozkır Türk kavimlerinde egemenlik iki türlü gerçekleşmektedir. Bunlardan birincisi “iç hâkimiyet” yani devletin elindeki gücü hükümdarlığını kabul ettiği bütün halkların üzerinde tam emretme yetkisinin bulunmasıdır. Hâkimiyetin ikinci belirtisi ise “tam bağımsızlık”tır¹⁶⁷. Atlı göçebe kavimlerin bir araya gelerek devlet kurmaları ve devletin bekası için çalışmaları bu temel düşüncenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türk devlet geleneğinde kağanlar gelenekleri uygulamak için Gök Tanrı tarafından atanan bir görevli olmaktan öteye geçememişlerdir. Türklerdeki egemenlik anlayışı tanrısal kaynaklara dayandığı ve bu bir gelenek halinde asırlarca sürdüğünden geleneksel; hanedanın kendisine üstün özellikler atfetmesinden dolayı ailesel-karizmatik ve siyasal iktidarın töreye bağlı olması nedeniyle yasal otorite özelliklerinden oluşan karma bir yapıya sahiptir¹⁶⁸. Gerek egemenliğin gerekse bağımsızlığın devamlılığında ve korunmasında kağanın başarısı da başarısızlıkları da dikkate alınmıştır. Devlet yönetimindeki başarısız neticeler sebebiyle hâkimiyet tehlike altına girdiğinde kağanın değişimi yoluna gitmekten de çekinilmemiştir.

Bozkır Türk kavimlerinde devlet yönetiminde egemenliğin kaynağı konusunda beslenen ilahi görüş başka toplumlarda görülmüşse de, Türkler bu hususta diğer milletlerden ayrılmaktadır. Türk yönetim sistemini öteki devlet yapılarından ayıran en önemli özelliği; yönetimin ilahi kaynaklı olup dini olmayışdır. Başka milletlerde, devletin başında bulunan kişi

¹⁶⁵ Taneri, 2015, a.g.e., s. 107.

¹⁶⁶ Radroff, W. (2015). *Türklük ve Şamanlık*. (Çev.A. Temir), 4. Basım, İstanbul: Örgün Yayınları, Kültür Dizisi, No.3, s. 27-28.

¹⁶⁷ Koca, 2002, a.g. m., s. 839-841.

¹⁶⁸ Özdemir, G. (2009). “Batıda ve Türklerde Egemenlik Kavramı”. *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 23, s. 129-131.

aynı zamanda dinin temsilcisi ve Tanrı'nın bir elçisidir. Bu milletlerde devlet başkanı böyle bir özelliğe sahip olduğu için devlet yöneticilerinin hata yapmayacağı ve mükemmel oldukları düşüncesi de ortaya çıkmıştır. Bozkır Türklerine baktığımızda ilahiliğin yalnızca görevle ilgili olduğu görülmektedir¹⁶⁹.

Türkler, Müslümanlığı benimsedikten sonra egemenlik konusundaki inanç da İslami bir biçim alarak sürmüş “*yönetim Allah'ın nasibi ve görevlendirmesi*” anlayışı hâkim olmuştur. Hatta Karahanlılar döneminde Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde, Hacıp kağana seslenerek “*yönetime kendi gayretiyle gelmediğini, Tanrı tarafından kendisine bu görevin bir lütf olarak verildiğini*” dile getirmektedir¹⁷⁰.

Son olarak egemenlikle ilgili bozkır Türk kavimlerinde hâkimiyetin kağanlar tarafından töreler çerçevesinde kullanıldığını da belirtmek gerekir. Bozkır Türklerindeki bu anlayışa göre kağan, törelere uymazsa Tanrı “*kut*”unu geri alır. Bu sebeple de meşruluğun ölçüsü töre olarak kabul edilmiştir. Bu şekilde kalıplaşmış olan bu inanç asırlar boyunca Türklerin yaşam biçimini önemli ölçüde belirlemiştir¹⁷¹.

3.1.3. Ülke (Uluş)

Tarihsel süreç içinde Türklerde toprak anlayışı toprağın ulusal ve manevi değerlerle anlam kazanıp vatanlaşmasını anlamına gelmiştir. Devletin maddi unsuru olan ülke aynı zamanda uğrunda canların feda olduğu kutsal yerdir¹⁷². Devleti topraksız düşünmek mümkün olmadığı gibi halk toprağı, toprak da halkı tamamlayarak devleti meydana getirmektedir¹⁷³.

Türkler yaşadıkları ülkeye kutsal bir değer vermiş kısaca onu “*vatan*” olarak tanımlamışlardır. Hatta devletin yöneticisi olan kağanın Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanılmasının bir başka sebebinin de yerlerin ve suların sahipsiz kalmamasını korunmasını sağlamak olduğu bilinmektedir¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Taneri, 2015, a.g.e., s. 108-109.

¹⁷⁰ Karahan, A. (1992). *Türk Kültür ve Edebiyatı*. İstanbul: MEB Yayınları. No.160, s. 23.

¹⁷¹ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 45.

¹⁷² Göde, K. (1992). *Türk-İslâm Kültür ve Medeniyet Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, No. 38, s. 198.

¹⁷³ Taneri, 2015, a.g.e., s. 103.

¹⁷⁴ Göde, 1992, a.g.e., s. 199.

Türklerin tarih sahnesinde ortaya çıkışından itibaren “ülke” kavramı var olmuş ve ülke, devletin ve halkın ortak malı kabul edilmiştir. Tanım olarak ülke “*Eski Türklerin ilinde belirli sınırları bulunan toprak parçası*” dır. Yurt kavramı ise çoğunlukla büyük çadırlar için kullanılmış olsa da yer yer yurt kelimenin “vatan”, “toprak”, “ülke” anlamlarıyla da kullanıldığı görülmektedir. “Yaka” ise ülke sınırlarına verilen addır. Bu bilgilerden de ülke topraklarının hanedan ve ailesinin özel mülkiyeti olması değil, millet adına yönetmek durumunda olunan ve halkın da üzerinde yaşadığı topraklar anlaşılmalıdır. Bu yüzden de ülke, kutsal kara parçasıdır¹⁷⁵. Bu anlayışın sık örneklerinin yaşandığı bozkır Türklerinde

¹⁷⁵ Lattimore, 1951, a.g.e., s. 60-64. Türklerin kurmuş olduğu devletlerin önemli bir kısmı bozkır coğrafyası üzerinde yer almıştır. Bu bölge için genellikle “Eurasia” dendiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Kastedilen bu yer, bu bölgenin kuzey kısmını içerisine almaktaydı. Bu bölgenin sınırlarının çizilmesi gerekirse Eurasia için; Avrupa’nın doğu, Asya’nın orta ve kuzey kesimlerini kapsayan, kapalı bir tarihe ve bütünlük arz eden bir coğrafyaya tekabül etmekteydi. Kendine ait bir yaşam yeri oluşturmuş olan bu alan sanki iki büyük kıtanın içinde yeni doğmuş üçüncü bir kıta görünümündeydi. Güney sınırı için Kven-Lün, Pamir, Hindikuş ve Kafkas Dağları ile çevrilidir diyebiliriz. Batı ve doğu olarak ayırabileceğimiz “bozkır coğrafyası” bozkır Türk devletlerine “üke” yani “vatan” olarak hizmet vermiş bölgedir. Batı kanadı Macar Ovası’ndan başlar. Bu ova Balkanlar ve Karpatlar arasında kalan oldukça verimli “lös” topraklarının bulunduğu bir ovadır. Bu bölge, Kafkas Dağları ve Urallara kadar uzanır. Batı Tanrı Dağları’nı ve Baykal Gölü’nün doğusuna ve Altay Dağları’na doğru devam eder. Pamir üzerinde batı bölümü, Çin ve Moğolistan’a doğru kuzey bölümü kuzey Tanrı Dağları ve yine Moğolistan’a uzanır. Moğolistan’da birleşen iki bölüm Mançurya üzerinden devam eder. Doğu bölümü daha yüksek ve bu yükseklikten dolayı daha sert bir iklime sahiptir. Bu bölge verimli arazi görüntüsünden çok çöl olarak adlandırabileceğimiz toprakları içerir. Özellikle bu bölge için Çin’in tarıma uygun topraklarından keskin bir şekilde ayrıldığı da görülmektedir. Eski Bozkır halkları olarak adlandırabileceğimiz, devlet teşkilatlanması şeklinde varlık sürmemiş ama yaşamış oldukları arkeolojik kaynaklar sayesinde anlaşılan Türklerin olduğunu biliyoruz. Yine bu halkların kendileri tarafından oluşturulmuş kültürlerinin var olduğunu ve yaşamış oldukları topraklar üzerinde bu kültür özelliklerini geliştirerek ve çeşitlendirerek daha sonraki nesillere aktırdıklarını yine kaynaklar aracılığıyla öğrenmekteyiz. Özellikle doğu bozkır coğrafyası için ilk ortaya çıkan kültür Afanesyovo kültürüdür ve M.Ö. 3000’lerde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu kültür Altay ve Sayan Dağları arasında gelişme imkanı bulmuştur. Bu kültürü M.Ö. 1700 yıllarında Andronova kültürü takip eder. Yayılma alanı olarak Tanrı Dağları ve Balkaş Gölü’nden Yayılcı Nehri’ne kadar olan bozkır alanı gösterilebilir. M.Ö. 1200 yıllarından M.Ö. 700 yıllara kadar, Abakan bozkırlarında çok daha gelişmiş bir kültür olan Karasuk kültürü ortaya çıkar. Yine aynı topraklarda M.Ö. 700 yıllardan başlamak üzere Tagar kültürü yayılmıştır. Teşkilatlı ilk Türk devleti olan Hun Devleti ortaya çıkmadan önce, M.Ö. 3. yüzyılda Pazırık ve Şibe kurganlarında görülen Pazırık kültürü M.Ö. 3000 yıllarından başlayarak devletin kuruluşuna kadar gelen kültür yumağının ulaştığı noktadır. Bozkır coğrafyasını vatan olarak kendine ülke edinen eski Türkler bu topraklarda büyük gelişme kaydetmiş ve bununla kalmayıp farklı uygarlıklara gelişimleri noktasında önemli onlara yarar sağlayacak birçok dene bırakmışlardır. Durmuş, İ. (2016). Türk Tarihinin Öncüleri. 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 11-15. Her devletin, halkın ya da topluluğun muhakkak üzerinde yaşadığı bir alan ve içinde bulunduğu bir coğrafya bulunmaktaydı. Devletin ya da halkın yaşadığı bu alanda belli sınırları vardı ki, işte o sınırlar o topluluğun ülkesi idi. Bu arazi halkın bizzat kendi egemenliğinde olup, bu alanda yaşayan kişilerin belli hakları bulunmaktaydı. Bu mukaddes topraklar her ne olursa olsun korunmalıydı. Ama artık korunamayacak duruma gelir ve düşmana karşı mukavemet gösterilemeyecek olursa hızlı hareket etme kimyasına sahip bozkır Türkleri bağımsızlıklarını korumak ve vatan bildikleri bu topraklarda esaret altına düşmemek adına topraklarını terk ederek farklı yerleşkelere göç etmişlerdir. Böylesi bir durumun dışında ancak kıtlık, kuraklık, salgın hastalık ya da hayvan otlaklarının azalması gibi mevzular bahis olduğunda toprakları terk etme noktasına gelirdi. Bozkırda yaşayan Türklerde vatan kavramı çok önemli bir unsur olduğundan farklı bir şekilde toprağın en çorak en verimsiz yerinin verilmesi bile teklif edilemezdi. Durmuş, 2016, a.g.e., s. 146-148. Aynı zamanda bozkır Türklerinde “vatan” ya da “ülke” ya da “toprak” olarak anılan coğrafyanın bazı kaynaklarda “yurt” olarak geçtiği de görülmektedir. Aslında yurt kelimesi, diğer kullanımlar ile eş anlamlı gibi düşünülse de, bozkır kavimlerinde çoğunlukla “ger” ismiyle de karşılaştığımız Orta Asya’daki Türk ve Moğol göçebelerinin ev olarak kullandığı çadırlara verilen addır. Genellikle bu çadırlar göçebe kültüre mensup halkların kullandığı taşınabilir özelliği bulunan, içi keçe kaplı silindiri andıran kafes görünümündedir. Tek bir kapısı bulunmaktadır. “Yurt” kelimesi etimolojik olarak bakıldığında köken itibarıyla Türkçe bir sözcüktür. Rusçada “yurta”, Moğolcada “ger”, Kazakçada

Mete Han’la ilgili şöyle bir savaş hadidesi bulunmaktadır: Mete Han’ın gençlik döneminde komşu devlet Kunguzlar bir savaş bahanesi yaratmak amacıyla Mete Han’ın önce hızlı koşan atını, sonra da karısını istemişlerdir. Meclis itiraz etse de Mete Han her ikisini de vermeyi kabul etmiştir. Fakat daha sonra Kunguzlar, çorak bir araziye de talip olmuşlardır. Meclis arazinin verilmesinde bir sakınca olmadığını söylemişse de Mete Han bu olaya farklı bakmış ve bu düşünceye şiddetle karşı çıkmıştır. Çünkü Mete Han’a göre atı ve karısı onun şahsına ait olup arazi ise ülke toprağıdır ve sadece kendisine ait değildir. Vatan toprağını da kimseye veremeyeceği için Kunguzlarla savaş kararı almıştır¹⁷⁶. Buradan da anlaşıldığı üzere bozkır Türk kavimlerinde ülke hanedanın şahsi mülkiyeti değil, her zaman korumak zorunda olduğu bir “*ata yadigârı*” şeklinde algılanmıştır. Dolayısıyla da ülkeye hiçbir zaman sadece toprak parçası gözüyle bakılmamış tersine büyük bir mukaddeslik atfedilmiştir. Devletin temelini oluşturan toprağın ataların ruhu ve diğer koruyucu ruhlar tarafından korunduğuna inanılmıştır¹⁷⁷.

Ülke kavramının böylesine önemli olduğu Türklerde ülke, diğer adıyla “*ulus*”¹⁷⁸ devletin en önemli öğelerindendir. Devletin devlet niteliği kazanabilmesi için yönettiği toplumun bir toprağının olması gerekmektedir. Dolayısıyla ülke, devlet hâkimiyetinin ya da devletin gücünün kullanıldığı çevresidir¹⁷⁹. Bu çevre içerisinde de tüm gerçek ve tüzel kişiler devlet hâkimiyetine ve gücüne tabidir. Bu sebeple Türkler için vatan ve ülke kavramları sadece üzerinde yaşadıkları ve geçimlerini sağladıkları toprak parçası değil; kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştıkları bir mekan sayılmaktadır¹⁸⁰.

Bozkır Türklerinde stratejik açıdan da önemi olan ülke, yolların kavşağında otlağı bol olan yer olmalıdır. Bu bağlamda “*Ötüken Yaylası*”¹⁸¹ en önemli yerlerden biridir.

“kiyiz üy”, Kırgızcada “boz üy” olarak geçer. Oğuz, B. (1976). Türkiye Halkının Kültür Kökenleri: teknikleri, müesseseleri, inanç ve âdetleri. Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, s. 205-215.

¹⁷⁶ Taneri, 2015, a.g.e., s. 103.

¹⁷⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 223.

¹⁷⁸ Uluş: Toprakla birlikte olan halk.

¹⁷⁹ Taneri, 2015, a.g.e., s. 82.

¹⁸⁰ Koca, 2016, a.g.e., s. 67-68.

¹⁸¹ Türklerin kutsal mekânı Ötüken, matematiksel konum olarak 47° kuzey paraleli ile 101° doğu meridyenlerinin kesiştiği yer olarak tarif edilmektedir. Türkolog A. von Gabain’in dediğine göre, güneyinde Hangay (Hsün-chi) Dağı, kuzeyde ise Tamır ırmağı ile çevrelenmiş doğal savunma kalesi durumunda olan bir yayladır. Bkz. Gabain, 2007, a.g.e., s. 682. F. Sümer ve Fuzuli Bayat’a göre ise Ötüken, bugün Moğolistan’da Hangay sıra dağlarının doğusunda Orhun ve Tamır nehirlerinin kaynaklarının olduğu yerde, Uygurların baş kenti olan Ordu Balık’ın biraz güneyinde bulunmaktadır. Sümer, F. (2014). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 3; Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi II*. İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 42. Bu konuyla ilgili görüş beyan eden Saadettin Gömeç’e göre de “il idare edilecek yer” olarak gösterilen bu yerin tek bir nokta olmaması, bunun geniş bir coğrafi mekân ifade etmiş olması gerekmektedir. Hakkında oldukça tartışma konusu olsada Ötüken de geniş bir coğrafya

Ötüken'in diğer önemi de kutsal kabul edilmesindendir. Bu sebeple buraya “İduk Ötüken-Mukaddes Ötüken” adı da verilmiştir. Bu inançtan dolayı Hunlar, Göktürkler, Avarlar ve Uygurlar ilk kuruldukları zaman başkentlerini burada konumlandırmışlardır¹⁸².

Bozkır Türk kavimlerinin inanişında da geçen Ötüken, Türklerin Tanrı'ya, Tanrı'nın da Türklere en yakın olduğu yer kabul edilmektedir. Türklerin Ötüken'i mukaddes görüp¹⁸³ atalarından kalan yurt topraklarına bağlanmaları ülke/vatan sevgisinin en güzel örneklerinden sayılır. Aynı zamanda Türklerin ülkesinde bulunan dağlar, ırmaklar, ata mezarları, ülkenin kutsal ruhları olup vatanın korunmasını sağlayan manevi unsurlardır¹⁸⁴.

Türkler, sadece özgür ve müstakil bir biçimde yaşamlarını sürdürdükleri toprağı vatanları/ülkeleri olarak kabul etmişlerdir. Bu anlayış hem aile hem de devlet birliğini sağlayan güzel bir inaniştir¹⁸⁵. Türklerde hürriyet gayesinin ve devlet bilincinin varlığı devletlerin toprak kazanamayıp hatta kaybetmeye başladıkları yani devletin otoritesinin sarsılmaya başladığı andan itibaren yıkılma sürecine girmeden göç ederek farklı bir coğrafyada tekrar teşkilatlanarak yeni bir oluşumla tekrar kendini ve devleti var etme şekli ile karşımıza çıkmaktadır.

Ülke kavramına bu denli önem verildiği yazılan kitabelerden de anlaşılmaktadır. Kitabelerde Göktürk Devleti'nin kuruluşu şöyle geçmektedir:

“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş, dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki halkı hep itaat altına almış, tabi etmiş. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz

alanını ifade etmekteydi. Gömeç, S. Y. (2004). “Ergenekon”. *Orkun Dergisi*, S. 79/28, s. 1-2. Ötüken'in yeri konusundaki en yeni çalışmayı yapmış olan Erhan Aydın ise geniş bir kaynakça ve yazıtlardaki bilgilerin dikkatli bir incelemesi ile konu üzerinde yeni önerilerde bulunmuş, Ötüken'in yerini de, bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan ve 4021 m. yükseklikteki Otgon Tenger dağı civarı olarak tespit etmiştir. Bkz. Aydın, E. (2007) “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”. *Turkish Studies*, S. 2/4, s. 1266-1267.

¹⁸² Koca, 2016, a.g.e., s. 69.

¹⁸³ Ötüken, ekonomik ve stratejik konumu nedeniyle önce Hunların, daha sonra da sırasıyla I. Göktürk ve II. Göktürk devletinin başkenti olmuş; “kutsal vatan” sembolü durumuna gelmiştir. Ayrıca Uygur Türk devleti ile Cengiz devletine de başkentlik yapmıştı. Orhun-Yenisey yazıtlarında ormanlık ve dağlık bir yer olarak belirtilen Ötüken Aşina boyunun tözü olmalıdır. Bayat, 2007, a.g.e. C. II, s.47. Gök Türklerde, tabiat ruhları yazıtlarda görüldüğüne göre “yersu” lar şeklinde anılmaktadır. Bu tabir ‘yer-suv’ şekliyle Uygurlarda da vardır ve bu ‘yer-sular’ kutsal ‘ıduk’ yani mübarek ve mukaddes sayılmaktadır. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 303.

¹⁸⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 194.

¹⁸⁵ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 225.

çöktürmüş. Doğuda Kadirkan-Yış' a kadar, batıda Temir Kapı' ya kadar milletini yerleştirmiş. İkisinin arasında pek teşkilatlı Göktürkler böylece oturur imiş. Bilge Kağan, yiğit kağan imiş. Bakanları da yine bilge ve yiğitmiş şüphesiz. Begleri de, milleti de yine doğru imiş. Onun için ülkeyi böylece tutmuş, ülkeyi tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi daha sonra ölmüş"¹⁸⁶. Bahsi geçen cümlelerde ülke kavramından sıkça söz edilmiş ve aynı zamanda Türk devletinin kuruluşu gelişimi ve geleneği hakkında bilgi sahibi olunması sağlanmıştır.

Türkler, bir taraftan göç ederken diğer taraftan vatanlarını korumaya çalışmış; "gökyüzü çadırımız" anlayışıyla sınırlarını genişletme çabası göstermişlerdir¹⁸⁷. Bozkır Türk kavimlerinde ülke topraklarının çok kıymetli olması ve kaybedilmemesi üzerine bir bilincin varolması sebebiyle toprağın elden çıkmaması adına birçok şeyden feda ettikleri görülmektedir. Ülke toprakları Gök Tanrı'ya hizmet adına korunmalıydı¹⁸⁸.

Türklerin ülke ve vatana verdikleri önemi Orhun Abideleri'ni ilk okuyan Wilhelm Thomsen'in Moğolistan'daki "*Eski Türkçe Kitabeler*" makalesinden de anlamaktayız. Makalede bu durumdan şöyle bahsedilmiştir:

"En eski zamanlardan seri Türk namı altında toptan zikrettiğimiz büyük kavim Orta Asya'nın geniş sahalarına yayılmış bulunuyordu. Ve bu pek engin ülke içerisinde birbirleriyle pek hafif ve pek çok değişen rabıtalara bağlı bir yığın müteferrik kabileler halinde, bilhassa göçebe olarak yaşıyordu"¹⁸⁹.

"Türkçe'de Türk, Yakut, 'türük' şeklinde geçen, kuvvet, güç anlamlarına gelen, ilk olarak topluluklardan birine ya da bir hanedan nesline verilmiş olan bu Türk isminin, egemen olduğu kavim hakkında ilk kez sadece miladın altıncı asrı ortalarında haber alınabilmiştir"¹⁹⁰.

Türk devletlerinin egemenliğinin sağlam temeller üzerine oturtulması oldukça önemlidir. Budunlar bir araya geldiğinde, belli bir düzende hür olarak yaşamıştır. Bağımsızlık, Türk toplumu için temel hayat koşullarından biri olmuş ve hürriyetlerini kaybettiklerinde kendilerini ölü saymışlardır¹⁹¹.

¹⁸⁶ Amanjolov, A. (2006). *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*. 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 61-62.

¹⁸⁷ Gömeç, 2009, a.g.e., s. 11-12.

¹⁸⁸ Gökalp, 2015, a.g.e., s. 153.

¹⁸⁹ Tekinoğlu, H. (2016). *Göktürkler*. 1. Basım, İstanbul: Kamer Yayınları, s. 227-228.

¹⁹⁰ Tekinoğlu, 2016, a.g.e., s. 230.

¹⁹¹ Durmuş, 2016, a.g.e., s. 144-146.

3.1.4. Töre

Bozkır Türk kavimlerinde töre; devlet hukukunu, ahlak anlayışını, inanç sistemlerini sosyal hayata bakış açılarını daha özetle onlara atalarından kalan her türlü değeri içerisine alan bir bütündür. Bütün hayatlarını içerisine alan ve düzenin tesis edilebilmesi için zaruri kurallar ve kanunlardır. Bir bakıma Türk töresi bozkırda daha önce yaşamış atalardan kalan her türlü kuralın bütünüdür. Aslında “*Türk*” kelimesi ile “*töre*” kelimesinde aynı kökten gelme gibi bir durumun olasılığı akla gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinde “*damar*”, “*kök*”, anlamlarına karşılık gelen “*töz*”, daha çok “*menşei*”, “*kök*” anlamına gelmektedir. Karşımıza “*Türe*”, “*Törü*”, “*Törö*”, “*Töre*”, “*Tör*” olarak çıkan bu kelime “*yazılı olmayan artık geleneksel hal almış kanun*” anlamına gelmektedir. Aslında “*töz*” atalar kültürüyle ilişkisi olan bir kelime olarak algılanırsa “*eskiden kalma gelenek*”, “*yazılı olmayan yasa*”, “*ataların görenekleri*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türk lehçe ve yazıtlarında yaygın olarak “*törü*” şeklinde geçen sözcük “*örf*”, “*adet*”, “*düzen*” anlamlarında kullanılmıştır. Aynı zamanda Uygur Türkleri ve Kıpçalar bu kelimeye mana olarak “*din*”, “*hukuk*”, “*kanun*”, “*kural*” ve “*yasa*” anlamlarında yüklemişler ve bu şekilde kullanmışlardır. Mesela “*töre*” kelimesi, Orhun Yazıtları’nın doğu tarafında “*törün*” şeklinde ifade edilmiştir. Aynı şekilde Kültegin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda da bu kelimedenden çokça görülüyor olması hem kelime olarak çok kullanıldığına hemde oldukça önem verilen bir husus olduğuna dalalettir. “*Töre*” kelimesinin “*kural*”- “*kanun*” anlamlarının yanı sıra “*doğmak*” “*türemek*” gibi manalarının oluşu dikkat çekicidir. Aslında doğmak-türemek fiilinin oluş anlamı içerisinde değerlendirdiğimizde çok da ayrı yerlerde olmadığı gözükmemektedir. Çünkü belli bir zaman dilimi ve süreçten sonra her deneyim ve mücadeleden çıkıldığında ülke kanun ve nizamnamasına yeni kural ve maddeler kazanım olarak geri dönmekteydi. Yine Kutadgu Bilig’de de bahsi geçen “*töre*” kelimesinin Tanrı’nın “*törütgen*” yani yapan eden manası ile bir münasebet de bulunmaktadır¹⁹².

Devlet için Türklerin “*el*”, “*il*” kelimelerini kullandığından daha önceki bölümlerde bahsetmiştik. Yazılı kaynaklarda devlet kurmak “*illenmek*”, devleti idare etmek “*il tutmak*”, devletten yoksun kalmak da “*ilsizlenmek*” şeklinde anlatılmıştır.

¹⁹² Gömeç, 2006, a.g.e., s. 14-15.

Bozkır Türklerinde devlet her zaman töre ile beraber düşünülmüş ve Türklerde töresiz devlet kurulmamıştır¹⁹³.

Göçebeliliğin getirmiş olduğu sosyal-ekonomik hayatla şekil almış ve bu hayatın sonucu ortaya çıkan yaşam tarzı ve siyasal yapı ile gelişmiş olan töre, devletin kontrolünde geçerli kanunlar bütünü olmuştur. Töre olarak adlandırdığımız yazılı olmayan bu kanunlar toplumsal kaynaklıdır; töre bu kaynaklardan beslendiği için bahsi geçen kanun ve kuralların uygulanabilirliklerinin ve yaptırım güçlerinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Törenin basit fakat sert ve keskin kuralları vardır. Göçebe Türk toplumlarında devlet ve toplumsal yapı birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu için zaman içinde her iki yapıyı da içerisine alan yöntem ve metodlar ortaya çıkmıştır. Bu iç içe geçmişlik içinde gelen konukları ağırlama şekilleri, cenaze merasimi uygulamaları, kağanın tahta çıkışı, asker uğurlamaları, evlenme ve kız alma sırasında uygulanan gelenekler gibi tamamen sosyal hayatı ilgilendiren konularda ilgili kanunların olduğu; yalan söyleme, zina, hırsızlık, adam öldürme, devletin varlığını tehlikeye düşürecek ihanet gibi suç oluşturan durumlar için de birtakım kanunların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bazen sert de olabilen bu kuralların hepsinin altında yatan ana felsefe; toplum hayatında asayişin sağlama, suç işlenmesini azaltma ya da suça meğelli insanları caydırma amaçlıdır. Töre kurallarında çok daha sert uygulamaların zaman zaman yaşandığı bilinmektedir. Bu uygulamalar asla bir “*korku imparatorluğu*” oluşturmak amaçlı uygulanmamıştır. Aksine göçebe yaşayan halkın huzurunu tam anlamıyla tesis etmek ve toplum düzenini oluşturmak gibi gayeleri bünyesinde taşımaktaydı. Kurulan devletlerin devamlılığının zor olduğu bu coğrafyalarda devletlerin varlığı sürdürmek için ve istikrarlı bir gidiş için töreden hep tam destek almışlar hatta töre sayesinde devamlılıklarını sağlayabilmişlerdir.¹⁹⁴

Teşkilatlanmamış bir teşkilat içine girmemiş halk, sadece yanyana duran belli kural ve hissiyat nezdinde birbirine bağlanmamış bir yığındır. Devlet denilen en büyük kurumun oluşabilmesi toprağında yaşayan halkın çoğunun teşkilatlanması ve belli bir amaç doğrultusunda birleşmeleri ile oluşur. Devletin meydana gelebilmesi için halkın dayanışma içerisinde olması ve bu topluluğun bir gayeye yönlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu büyük vücudu ortaya çıkarmak için birtakım kurumlar oluşturarak bu kurumların hızlı ve etkili bir şekilde çalışmalarını sağlamak lazımdır. Türkler, devletin kuruluş döneminde

¹⁹³ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 227.

¹⁹⁴ Koca, 2002, a.g.m., s. 823.

beklemeden törelere uygun bir biçimde örgütlenmeyi kurumlaşmayı başlatmış ve böylece devlete işlerlik kazandırmışlardır¹⁹⁵.

Töre özetle, Türk sosyal yaşamının düzenlenmesinde rol olan bir kurallar bütünüdür¹⁹⁶. Fertlerin ve milletin hak ve hukukunu, hürriyetini, hanedanın görev ve sorumluluklarını, yetkilerini belirleyen ceza maddeleri ile de dikkati çeken yazılı olmayan bir ilkeler prensipler topluluğudur¹⁹⁷. Törelere uygulamaya konmasından devlet idaresindeki hükümdarlar sorumludur. Kağan veya hanedan içinde bulundukları dönemin ihtiyaçlarına göre devlet meclisinin onayını alarak yeni kanunları ve kuralları töreye ekleyebilmektedir. Bu uygulamayı gerçekleştirenler arasında Asya Hunlarında Mo-Tun ilk göze çarpan isimdir. Aynı şekilde Göktürk Devletinde Bumin ve İlter Kağanlar, Tuna Türk Bulgar devletinde Kurum Hanlar yönetiminde oldukları dönem içinde yaşadıkları birtakım olaylar karşısında elde ettikleri deneyimler sonucunda bir sonraki nesillerin aynı sıkıntıları yaşamamaları adına mevcut kanunlara yeni kanunlar eklemişlerdir. Fakat bunun yanı sıra törenin anayasa gücünde değişmez hükümleri de bulunmaktadır ve bunlar Kutadgu Bilig’de şöyle belirtilmiştir:

*“Könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzük (eşitlik), kişilik (insanlık) ve töreye göre hakan veya hükümdar; halkın refahı, mutluluğu ve varlığı için çalışan bir görevlidir. Fakat bu şekilde ulusu yönetmek ve ulusa hizmet etmek, aynı zamanda hükümdar için Tanrının kendisine verdiği bir siyasi iktidardır”*¹⁹⁸.

Bozkır Türk kavimlerin de Türk töresi kağanın her ne olursa olsun halkına bakmak ile yükümlü olduğunu söyler. Bu durum Kutadgu Bilig’de kağana halkın seslenişinden bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle güvenlik, huzur, adalet, rahat yaşam gibi konuların bu seslenişte önemli yer teşkil ettiğide görülmektedir.

¹⁹⁵ Durmuş, 2016, a.g.e., s. 148-150.

¹⁹⁶ Eski Türk devletlerinde farklı anlamlarda kullanıldığı bilinen töre kavramı en çok ‘devletin kuruluş ve işleyiş tarzı’ ile ‘gelenek-görenek’, ‘yol-yordam’ ve hayat tarzı olarak yaygınlık kazanmıştır. Ögel, 2014, a.g.e., s. 469. Nüfus yoğunluğu ve komşu kavimlerin saldırıları neticesinde devamlı yer değiştirme zorunluluğu ve göç etmelerle, bu göçlerin düzenli bir biçimde sürekliliğini sağlamak için soy unsurunun yanında “töre” bağının da bir şekilde güçlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁹⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 251.

¹⁹⁸ Saray, M. (1999). *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 8.

“Ey hükümdar, sen önce bunları yerine getir, sonra kendi hakkını isteyebilirsin. Ey hükümdar, iyi kanun yap, yapılan kanuna herkesten evvel kendin uy ki, halk da sana inansın ve itaat etsin”¹⁹⁹.

Eğer Türk hanedanı görevini yerine getirmemişse “kut”un Tanrı tarafından geri alınacağı anlayışıyla yönetimden düşer. Türk kağanına göre, kağanın halkla beraber yaşamak durumunda olan oğlu ile halkla beraber yaşayan bir yabancının törelerin karşısında farkı yoktur; eşit haklara sahiplerdir ve eşit muamele görürler²⁰⁰. Bu durum, Türklerin kendileriyle beraber yaşamakta olan ve Türk olmayan bir yabancıya karşı gösterdikleri insani davranış, anlayış ve hoşgörünün en güzel örneklerinden biridir.

Bozkır Türk toplulukları, tarihsel süreçte beraber yan yana yaşamak durumunda oldukları yabancı milletlerin diline, dinine, geleneklerine her zaman saygı gösteren bir uygarlık olmuştur²⁰¹. Türk kavimlerinde törenin uygulanış biçimine bakıldığında Türk yönetim anlayışında ne kadar adil ve hoşgörülü bir uygulama olduğu hemen dikkati çeker. Bu yönetim şekli ancak ve ancak demokratik bir tutum içerisinde olan bir yönetim şekline benzetilebilir. Eğer bir benzetme yapılacaksa da en yakın benzerlik kurulabilecek yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu aşikardır²⁰².

Yeni bir devlet kurulacağı zaman bozkır Türk topluluklarının önce töreyi belirlemek ve töre kurallarını korumak için toy ve kurultaylar yaptıkları görülmüştür. Örneğin Oğuz Han²⁰³ savaştan döndükten sonra önce “zafer toyu” daha sonra da “töre

¹⁹⁹ Yusuf Has Hacib (2016). *Kutadgu Bilig*. (Çev. Ayşegül Çakan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s. 260.

²⁰⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 252.

²⁰¹ Saray, 1999, a.g.e., s. 10.

²⁰² Durmuş, İ. (2007). “Türkler’de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları”. *Gazi Akademik Bakış*, C.1, S.1, s. 31.

²⁰³ Oğuz Kağan Destanı’nın günümüze ulaşmış iki versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur harfleriyle Türkçe yazılmış “İslam öncesi versiyonu” diğeri ise Farsça kaleme alınmış “İslami versiyonu” dur. Uygurca yazılmış olan bu eser W. Bang ve G. R. Arat tarafından 1936 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Uygurca eserin tam olarak ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Pelliot yaptığı araştırmalar sonucu vardığı kanaatle eserin 1300 yıllarına doğru Turfan ‘da kaleme alındığını ve bu metnin XV. yüzyılda bir Kırgız bölgesinde hemen hemen hiç değiştirilmeden yeniden düzenlendiği sonucuna varmaktadır. Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 103. Diğer kaynak ise XIV. yüzyılın başlarında İlhanlı sarayında yaşamış Resideddin’in yazıya geçirdiği eserdir. Bkz. Kaplan, M. (2006). *Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı, İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. (Yay. Haz. Saim Sakaoglu, Ali Duymaz), 2. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 110-111. Türk kültür tarihi bakımından Oğuz Kağan Destanının İslam öncesi versiyonu İslami versiyonuna göre daha üstün bir değer taşır. Ancak onun en önemli özelliği, büyük ölçüde yabancı kültürlerin etkisinden uzak ve orijinal bir destan olmasıdır. Dolayısıyla destanın bu versiyonunda, atlı-göçebe Türkün evrenin yaratılışı ile ilgili düşüncelerini, mitolojik tasavvurlarını, inanış şekillerini, yaşam biçimlerini, geleneklerini ve dünya görüşlerini saf ve yalın bir şekilde görmek mümkündür. Halbuki aynı destanın İslami versiyonunda, yabancı kültürlerin etkisi çok fazladır. Oğuz

toyu” yapar. Bu toylarda, direklerin üzerlerine konulmuş olan tavuklara atışlar yapılır. Toylar ve kurultaylarda hem devlet protokolüne hem de töreye son derece dikkat edilir. Bu toplantılar aynı zamanda, mevkii ve rütbelerin belirlendiği alanlardır²⁰⁴. Türklerde gelenek ve töre de, protokol düzenini belirleyen etkinlikler arasındadır ve önemlidir. Bir topluluk içinde kimin nerede oturacağı bu törelerle belirlenmektedir²⁰⁵. Bu gelenek ve görebeklerin halen günümüzde de uygulandığı bilinmektedir. Oğuz Destanı’nda anlatılan “*ülüş töresi*”nin bazı Türk toplulukları arasında uygulanmaktadır. Vatan denilen bu toprak parçası üzerinde yaşayan halk arasında asla sınıf ayrımı ya da ayrıcalıklı sınıf diye bir kesim yoktur. Sadece kişilerin üstünlükleri devlete göstermiş oldukları yarar ve hizmet noktasındadır.

Türk töresinin geçmişi çok eski tarihlere dayanır ve bu oluşumu ortaya çıkaran kişininde Oğuz Han’ın büyük oğlu Gün Han’ın veziri İrkıl Ata veya Bilge İrkıl Hoca olduğu yazılıdır. Burada asıl dikkat edilmesi gereken nokta Türk töresinin hangi isim tarafından ortaya atıldığı meselesi değildir. Önemli olan nokta, Türk töresinin bilgiler tarafından belirlenmiş olması ve Türk halkının bu duruma sonuna kadar inanmış olmasıdır. Hatta ismi çokça geçen ama tarihte olup olmadığı belirsiz İrkıl Ata diye bir vezirin veya bilgenin yaşamış olduğu bile şüphelidir. Bu kadar isminin zikredilmesinin nedeni olarak yarı Tanrı bir şaman olabileceği düşüncesidir.

Bir kurultayda veya toplantıda yer belirleme işleminin kişilerin devletdeki makamına ve yararlılık derecesine göre değişkenlik gösterdiğini daha önce belirtmiştik. Herkesin mülkiyet ve egemenliğini gösteren bir damga ile yine her Türk topluluğunun bir simgesi olan

Kağan Destanı’nın “İslami öncesi versiyonu” nun değerini arttıran bir diğer özellik de şudur: İslam öncesi versiyonunun başlangıç katmanı, Türklerin evrenin yaratılışı düşüncelerine dayandırılarak anlatılmıştır. Dolayısıyla Türklerin tarih sahnesine çıkışları, evrenin yaratılışına kadar geriye götürülmüştür. Halbuki aynı destanın İslami versiyonu, Hz. Nuh ve özellikle Türklerin Müslüman olmalarıyla yani Karahanlı dönemiyle başlatılmıştır. Bu sebeple destanın İslami versiyonundaki Oğuz Han’ın yaşamının ilk zamanlarının tarihi temelini, ilk Müslüman melik olan Karahanlı Sattık Buğra Harun hayatı ve faaliyetleri oluşturmuştur. Dolayısıyla Oğuz Kağan Destanı’nın dini hayata dair öğeler barındırması, Oğuz Kağan’ın misyonu ile ilgili farklı düşüncelerin de ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu konuyla ilgili görüşünü belirten Gömeç: “Tarihte, Oğuz adıyla gelen bir peygamber ve onun dinini yaymak için üyesi olduğu milletle beraber yapmış olduğu mücadele, belki de zamanla bir kahramanlık destanına da dönmüş olabilir! Nasıl ki, Hz. Muhammed’in İslamiyeti yayarken yapmış olduğu savaşlar ve başından geçen hadiseler, kahramanlık hikâyeleri şeklinde süslenerek aktarılıyor ise, Oğuz için de aynı şeyleri neden düşünmeyelim?” görüşündedir. Gömeç, 2004, a.g.e., s. 116.

²⁰⁴ Koca, 2002, a.g.m., s. 824-826.

²⁰⁵ Tekinoğlu, 2016, a.g.e., s. 229.

bir bayrak gösterge olarak kullanılır²⁰⁶. Tüm bu töreler, hem askeri düzeni hem de topluluklara disiplini getirdiği için önemli kurallardan sayılmaktadır.

Bozkır Türk kavimlerinde egemenliğin kaynağı olan Tanrı'nın egemenliğini, hanedan aracılığıyla, hanedanın da töre yoluyla kullanmıştır. Dolayısıyla Türklerde devletin devamlılığı ve mevcudiyeti töreye bağlıdır ve devlet töredeki hükümlerle yönetilmektedir²⁰⁷. Genellikle halka danışılarak çıkarılan töreler, en geniş anlamıyla toplumun ortak bilincinin ürünü olan Türklere özgü hukuk kuralları şeklinde gelişmiştir. Türk törelerine göre; kağanın görevlerinin başında devletin birlik ve beraberliğini sağlayarak devleti korumak aynı zamanda ülkede asayişin, adaletin ve refahın sağlanması için mücadele etmektir. Bu yüzden kağanın adaletli töreler uygulaması hem yönetimin devamı hem de halkın kendisine itaati açısından çok önem teşkil etmektedir²⁰⁸. “Töre hukuku kapsamındaki kurallar bütününe oluşturduğu ortam hukuksal/ussal otorite ile siyasal meşruiyet arasında bir ilişkinin bulunduğuna işaret etmektedir. Hukuksal/ussal nitelik, kağanların yaptıkları işlerden dolayı hesap vermeleri ve hatta meşruluğunu kaybeden iktidara karşı itaat etmeme hakkının öngörülmemesinden kaynaklanmaktadır”²⁰⁹.

Bozkır Türk topluluklarında töre iki biçimde ortaya çıkmaktadır. İlki kurultaylarda alınan kararların töre kabul edilmesi şeklindedir. İkincisi ise törenin halkın içinde kendi kendine ve yavaş bir biçimde oluşması hatta “*yosun*” adı verilen gelenek-görenek hükümlerinin kağan tarafından kabul edilmesiyle töre şeklini almasıdır. Devletin başına geçen her hükümdarın töre oluşturması zorunludur²¹⁰. Buradan törenin yasama gücünün bir sembolü olduğunu da söylemek mümkündür.

Törenin olmaması demek devlet düzeninin de olmaması demektir. Aslında devletin devamlılığı törenin tam olarak uygulanabilmesi ile mümkündür. Kağanın devleti yönetmesi, kurumların düzgün çalışabilmeleri, halkın huzur içinde olabilmesi ve genel olarak düzenin oluşabilmesi için törenin eksiksiz uygulanması gerekmektedir. Ancak sadece kağanın törelere uyması yeterli değildir²¹¹. Törenin bütün yönleri ile uygulanabilmesi için devlet adamlarının

²⁰⁶ Ögel, B. (2000). Türk Kültür Tarihine Giriş. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. 7, s. 87-88.

²⁰⁷ Durmuş, 2008, a.g.m., s. 64-66.

²⁰⁸ Özdemir, 2009, a.g.m., s. 129-130.

²⁰⁹ Kaşıkçı, O. (2002). “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı ve Hakanlık”. *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, s. 889.

²¹⁰ Özdemir, 2009, a.g.m., s. 131.

²¹¹ Kaşıkçı, a.g.e., s. 890.

uyumlu olarak hareket etmesi gerekir. Töre, her ne kadar kağan tarafından temsil edilse de ondan daha üstün bir mertebededir. Çünkü töreye karşı çıkan hükümdar “kut”unu yani egemenliğini de kaybedebilmektedir²¹².

Türk toplumlarında sınıf anlayışı olmadığı için töre kuralları bütün halka eşit uygulanmıştır. Törenin değişmeyen maddeleri arasında eşitlik, adalet, faydacılık ve insanlık sayılabilir. Burada önemli diğer bir konu, töre kurallarının tam olarak uygulanmasının toplum içindeki bireylerin devlete olan güvenini ve bağlılığı attırması meselesidir²¹³. Farklı dönemlerde Türklerin geniş coğrafyalara yayılmaları töre anlayışının da kapsamını genişletmiş, töre zaman içinde gelenek, din, görenek, hak, hukuk, örf, yargı gibi bütün alanlarda kullanılmaya başlanmış ve bir anlam genişlemesine uğramıştır²¹⁴.

Bozkır Türk kavimlerinde törenin üstünlüğüyle ilgili olarak söylenmesi gereken diğer önemli bir husus da Türk kağanının her ne kadar Tanrı tarafından bazı yetenek ve güçlerle donatılsa da hiçbir zaman olağanüstü varlık (Tanrı-Kral) olarak görülmemiş olmasıdır. Kağanı halktan ayıran en önemli nokta sadece ilahi bağışa sahip olmasıdır²¹⁵. Gücünü Tanrı’dan aldığına inanan Türk yöneticisi her zaman kendini bu ilahi kaynağa karşı sorumlu hissetmiştir. İktidarını Tanrı’dan aldığına inanan Türk kağanı, kendisini daima bu iktidarın kaynağına karşı sorumlu saymıştır. Aynı zamanda sorumlu hissettiği diğer bir konu töre kurallarıdır. Yazılı olmayan ama yıllardır kabul görmüş bu kurallar harfiyen uygulanırsa yönetici görevini ancak o zaman yerine getirmiş sayılmaktaydı²¹⁶. İşte bu durum da Türk kağanının yönetiminin yalnızca ilahi kaynaklı olmayıp hukuki bir temele de dayandığını göstermektedir. Bozkır Türk devletleri içinde Atilla²¹⁷ dönemi de,

²¹² Berber, O. (2011). “Türk Kültüründe Töre Kavramının Sosyo-Kültürel ve Siyasi İşlevinin Anlamsal Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme”. *VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, 21-25 Kasım, İzmir, s. 3-4.

²¹³ Durmuş, 2016, a.g.e., s. 150-151.

²¹⁴ Berber, 2011, a.g.m., s. 5-7.

²¹⁵ Özdemir, 2009, a.g.m., s. 131-132.

²¹⁶ Koca, 2002, a.g.e., s. 829-832.

²¹⁷ Atilla’nın doğum tarihi, doğum yeri, gençlik yılları ve yetişmesiyle ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Yalnız isminden dolayı Hunların İtil (Volga) Irmağı kıyılarında olduğu dönemlerde doğduğu, (390- 395 yılları) babası Muncuk ile onun ölümünden sonra amcası Rua’nın yanında yetiştiği tahmin edilmektedir. Atilla isminin anlamı ve Türkçe olup olmadığı konusu daima tartışma mevzusu olmuştur. Kimi ismin Gotca (G. Doerfer, Z. Moor gibi) kimi ise Türkçe olduğunu ileri sürmüştür (Gy. Németh, O. Pritsak gibi). Atilla adının Gotça “Babacık, Atacık, Sevimli, Ağabey” manalarına geldiği söylenerek, Hun dönemi Türkçe bir kelimenin Germence yorumu olarak gösterilmiştir. Ayrıca Klaproth ve Inostrancev Macarca; Venelin Slavca; Poucha Tokarca olarak kabul etmişlerdir. Genellikle Atilla isminin Volga nehrinin bir diğer adı olan İtil-Etil’den geldiği düşünülmüştür. Ayrıca Göktürk Türkçesindeki Attay= “şöhretli İmparator” ile de bağlantı kurulmuştur. F. Altheim, Atilla kelimesinin aslının Ata-la olduğunu ve “benim atam, atacık” manalarına geldiğini söylemiştir. Bunların yanında Gy. Németh ayrı bir bakış açısı getirerek Atilla’nın olgunluk çağı ismi olduğunu, gençliğinde ise başka bir ad taşıyıp olabileceğini ifade etmiştir ki, bu eski Türk ad verme geleneğine de uygundur. Atilla, şahıs isminin ötesinde belki de Hun hükümdarının unvanıdır. En son olarak O.

Mete Han²¹⁸ dönemi de, Türk devlet teşkilatlanmasının ve kurumlarının çok güçlü ve yüksek bir düzeye geldiği devirler olmuştur. Bir yandan politik, askeri, ekonomik ve kültürel kararların verildiği devlet meclisi Hunların yaşamına yön verirken, öte yandan da töre aynı biçimde etkili olmaya devam etmiştir²¹⁹ Türklerde yaşam görüşü şeklinde kabul edilen töreye göre hâkimiyet; milleti yöneten devlet adamlarına Tanrı tarafından koşullu olarak verilen bir “kut” dur ki, bu da siyasal iktidar anlamına gelmektedir²²⁰.

Bozkır Türk kavimlerinde törelerin bozulduğu durumlar yok mudur? sorusu da akla gelebilecek bir sorudur. Türklerde de devleti idarede ve yönetimde yeterli olamayan kağanların döneminde hem devlet yapısı hem de toplum düzeninin sarsıldığı görülmüştür. Böyle durumlarda töreyi tekrar gözden geçirmek ele alıp düzenlemek ve korumak Türk hükümdarının görevidir²²¹.

Türk kağanı, her savaşta ordunun başında bulunup orduyu yöneten kişi de olmuştur. Kağanlar, halkın kamu düzenine ve devlete olan saygısını üzerinde toplayan bu yüzden de emirlerine disiplinle uyulan liderler olmuşlardır. Kağan, devleti toplumsal hayatın gereklerine ve törelere uygun biçimde yönetmek zorundadır²²².

Sonuç olarak Türklerde devlet ve ülke kavramlarından ayrılmayan töre; kutsal kabul edilmektedir. Hatta töresiz olmanın vatansız kalmaktan daha tehlikeli olduğu fikri yaygındır. “İl bırakılır, töre bırakılmaz” sözü bunu çok iyi bir şekilde ifade etmektedir.

Pritsak ise ismin Türkçe olduğunu ve Es-til-ä ~ As-til-ä ~ At-til-a = Attila şekliyle “Büyük deniz, okyanus” ya da “her şeye gücü yeten hükümdar” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Németh, 1982, a.g.e., s. 110-111; Pritsak, O. (1982). *The Hunnic Language of the Attila Clan*. Harvard Ukrainian Studies, V. 4, p. 444.

²¹⁸ Mete Han, babası Tu-man’ın öldürülmesinden sonra, M.Ö. 209’da kabilelerin şefler zümresince oluşturulan bir konfederasyon tarafından Şan-Yü’lük, Tanhu veya Yabguluk mevkiine seçilmiştir. Ögel, B. (2015). Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, C. 1, s. 28. Hun hükümdarı ilan edilen Mete, hükümdarlık döneminde Hun Devleti’ne en parlak devrini yaşamıştır. Devletin başına geçer geçmez 26 kadar krallığı kendi bayrağı altında toplamayı başarmıştır. Türk tarihinde büyük bir başlangıca imza atan Mete Han, ilk modern devlet ve ordu anlayışını getirmiş, millet ve vatan sevgisinin kutsallığını ortaya koymuştur. Rasonyi, 2007, a.g.e., s. 9. Mete döneminde Hun İmparatorluğu’nun toprakları doğuda Kore’ye, kuzeyde Baykal gölü ve Obi, İriş, İşim nehirlerine, batıda Aral gölüne, güneyde Wei ırmağı-Tibet yaylası, Karakurum dağlarından Japon Denizine kadar uzanmıştır. Göde, 1992, a. g.e., s. 34-35. Mete’nin ünlü Türk Hakanı Oğuz Han ile aynı kişi olduğu, Oğuz Kağan Destanı’nın kahramanı olduğu ileri sürülmektedir. Togan, 2019, a.g.e., s. 40. Fakat, R. Nur, Mete’nin meşhur Türk Hakanı Oğuz Han ile aynı kişi olmadığını ifade etmektedir. Nur, R. (1982). *Türk Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları, C. I., s. 266.

²¹⁹ Kafesoğlu, 1995, a.g.e., s. 59-60.

²²⁰ Ögel, 2000, a.g.e., s. 89.

²²¹ Anadol, C., Abbasova, F. (2001). *Türk Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 75.

²²² Aydoğan, M. (2004). *Yönetim Gelenekleri ve Türkler- İkinci Kitap*. İzmir: Umay Yayıncılık, s. 550.

Devletin kurulmasından sonra ülkenin sürekliliğini sağlamak ve düzeni için yapılacak ilk iş törenin kurulmasıdır²²³.

Bozkır Türk kavimlerinde batılı toplumlardan farklı bir yöneticilik anlayışı olduğu ortadadır. Çünkü Türk kağanı devletin sınırları içerisinde kalan toprakları kendi malları olarak görmemiş, kendi menfaatleri çerçevesinde bu ilahi gücü kullanmamıştır. Yani kağan milleti gözetmekle yükümlü kişi olduğu meselesini hiçbir zaman gözardı etmemiştir. Ek olarak halkın iç güvenliğini sağladıktan sonra devleti tüm dış saldırılardan korumak gibi bir görevinin de bulunduğunu da unutmamıştır²²⁴.

²²³ Ögel, 2000, a.g.e., s. 91.

²²⁴ Aydoğan, M. (2004). *Yönetim Gelenekleri ve Türkler-Birinci Kitap*. İzmir: Umay Yayıncılık, s. 388-400.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLET YÖNETİMİNDE HÂKİMİYET

4.1. Hâkimiyetin İlahi Temelleri

Bozkır Türklerinde hükümdarın egemenlik kaynağının ilahi temellere dayandığı bilinmektedir. Yine eski Türkler’de “*Tengri*”nin²²⁵ bu hâkimiyetini bazı araçlar veya insanlar vasıtasıyla kullandığına inanılmıştır. Egemenliğin Dünya üzerindeki temsilcisi ise devleti yöneten kişi, yani hükümdardır. Bozkır inanışında, Tengri’nin mevcut egemenliğini Dünya’da kullanması yine Tengri’nin seçimi ve bağış yoluyla olmaktadır²²⁶.

Orhun Kitabeleri’nde geçen “*yukarıda gök, aşağıda yağız yer yaratıldığına*” cümlesine göre, yeri ve gökleri yaratan Türkler değildir. Bu ifadeye göre, alemi yaratan bir

²²⁵ Tengri: Eski Türk inanç sisteminin sözlü kaynaklarını atasözleri ve destanlar; yazılı kaynaklarını bengu taşları ve yazmalar; görsel kaynaklarını ise işledikleri sanat eserleri oluşturmaktadır. Orhun Abideleri’nde kayda geçmiş olan dini ilme ait “Tengri, Umay, kut, ıduk, yer-su, yog” kelimelerinin, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Divan-ı Lügatüt Türk ile Kutadgu Bilig’de görülmesi bu inancın topluma nasıl geçtiğini göstermektedir. Hunlar tek ve eşsiz olan Gök Tanrı’ya inanmışlar; O’nu hem gök hem Tanrı anlamlarına gelen bir yücelik sıfatı olan “Tengri” kelimesiyle ifade etmişlerdir. Devletin başında bulunan hükümdar, Tanrı’dan kut aldığı için “Chanyu” unvanıyla adlandırılmıştır. Yer-su, ağaç, dağ, atalar inancı gibi kültler, Türkler tarafından ilahi kut’un görüntüsü olarak kabul edildiği için kutsal olarak görülmüş olsa da, hiçbir zaman Tanrı yerine koyulmamıştır. Sazak, G. (2014.) *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, s. 40. Müslüman olmadan önce de Türkler, Tanrı’nın her şeye gücünün yettiğine inanıyorlardı. Hatta Türk kağanlığı döneminde Tanrı’yı aynı zamanda evrenin hükümdarı olarak algılamış olmaları mümkündür. Fakat tarihi birtakım kaynaklar incelendiğinde, Türklerin Tanrı anlayışlarında bir esneklik olduğunu, İslamiyet’te ki tek tanrı sıfatına uymayan biçimde birden fazla kavram kullanıldığını görmekteyiz. Türklerde tek tanrı inancının varlığı ile ilgili bilinen en iyi örneklerden biri olan İbn Faldan bile, Oğuzların tektanrıcılığıyla çelişen bilgiler vermiştir. Oğuzların hiçbir şeye tapınmadıklarını, büyüklerine “rab” dediklerini söyleyerek, bu meseleyi tartışmalı ve üzerinde daha derin araştırmalar yapılması gereken bir konu haline kisvesine getirmiştir. Erkoç, H. İ. (2018). “Türklerin İslamiyete Geçiş Süresince Tanrı ve Allah Algıları”, *DTCF Dergisi*, S. 58/1, s. 309-316. Birçok tarihi kaynaklara ve modern araştırmalara bakıldığında, bozkır topluluklarının ve eski Türklerin inançlarının çeşitli kültürlerden oluştuğu; bu kültürlerden olan doğa varlıklarına ve gök cisimlerine atfettikleri kutsallık, onların birden fazla şeye inandıkları ve kutsal saydıklarını görmemiz açısından önemlidir. Kutsallık atfettikleri doğa varlıkları arasında “su kültü” önemli bir yerdedir. Bu konu ile ilgili çok sayıda Türk, Çin, Yunan-Roma-Bizans, Arap-Fars kaynağı kutsal görülen okyanusların, denizlerin, ırmakların, göllerin olduğunu söylemektedir. Bozkır halklarının, su kaynaklarını tanrılaştırdıklarını, bu su yığınlarına kurban sunmaları bile destekler nitelikte bir uygulamadır. Yine dikkat çeken başka bir husus, beslenmede ve temizlikte kullanılan suların temiz tutulmasına özen gösterildiği ve bu kurala uymayanlara dini ve hukuki birtakım cezaların verildiğidir. Su kültürüne sahip olan bozkır halkları arasında İskitler, Hunlar, Tabgaçlar, Kırgızlar, Göktürkler, Bulgarlar, Oğuzlar ve Moğallar bulunmaktadır. Farklı birçok topluluk tarafından su kültürüne duyulan bu inanç aynı zamanda bize; kısıtlı bir bölgede, kısıtlı bir zaman diliminde birkaç topluluk tarafından benimsenmiş ve bitmiş bir inanış olmadığını da anlatır. Türk- Moğol halklarında yaratma gücünü elinde barındıran ve baştanrı olarak görülen Gök-tengri’nin hemen bir alt aşamasında su kültürünün olduğu görülmektedir. Dolayısıyla diğer doğa kültleri ile Bozkır halklarının tektanrılı değil, çok tanrıcı bir inanışa sahip olduklarını anlatmaktadır. Elbette bu çoktanrıcılığı asla, Yunan Roma veya Mısır çoktanrıcılığı gibi algılamamalıyız. Erkoç, H. İ. (2019). “Bozkır Halklarında Su Kültü”. *Tarih ve Kültür Penceresinden Su ve Sağlık İlişkisi Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, Turkey, s. 73-80.

²²⁶ Pelliot, 1995, a.g.e., s. 31-32.

gücün varlığına inanıldığı açıktır²²⁷. Bizanslı Theophylaktos Simokattes, Türklerin hava, ateş ve su olmak üzere üç elemente saygı duyduğunu ve kutsal kabul ettiğini belirtmiş; Tanrı'ya at, sığır, koyun gibi hayvanları kurban ettiklerini ifade etmiştir. Aynı zamanda Türklerden Tanrı'dan başka kimseye boyun eğmeyen bir millet olarak bahsetmektedir²²⁸.

Öte yandan Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un erkek çocuklarının ismi Gök, Dağ, Deniz, Gün, Ay ve Yıldız şeklinde geçmektedir. Gök'ün burada diğer doğa unsurlarının arasında olması; gök adının “*yaratıcı olan Tanrı*” anlamına gelmediğinin açık bir göstergesidir. Oğuz'un “*Gök Tanrı'ya borcumu ödedim*” sözlerindeki “*gök*” kelimesi Tanrı'nın yüce ve ulu olduğunu anlatmaya işaret etmek için kullanılmıştır²²⁹. Dede Korkut hikayelerine bakıldığı zaman da, Türklerin inanmış olduğu Tanrı hiçbir varlıktan doğmamış, şekli ve cismi olmayan, hiçbir nimete ihtiyaç duymayan bir yüce varlık şeklinde ifade edilmektedir²³⁰. Dolayısıyla gerek Orhun Kitabeleri'nde gerek hikayelerde anlatılan Tanrı'nın özellikleri ile Allah'ın vasıfları birbirine paralellik göstermektedir. Bu durum şunu göstermektedir ki, klasik dönemden itibaren var olan Türk kozmoloji anlayışı dahilinde semavi dinlerdeki gibi eşsiz olan, insanlara yol gösteren, hükmeden, cezalandıran ve mükafatlandıran bir Tanrı algısı mevcuttur ve bu Tanrı (Tengri) algısı devlet yönetimi ve hâkimiyetinde de etkili olmuştur.

Her ne kadar bozkır Türklerinin dini anlayışları karmaşık bir yapı arz etse de, tek Tanrı kavramı ile birlikte tabiat da tüm yönleriyle kutsal sayılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde de Evren ve Dünya'ya ilgili görüşler şekil kazanmıştır. Tanrı kavramının dini düşünce sistemindeki önemi insanın yaşamına yön veren sıfatından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple de hayatın hemen her alanına Tanrı'nın sıfatı yüklenmeye çalışılmıştır. Bütün bunlardan hareketle yerleşik toplumlardan ziyade göçebe kavimlere özgü bir Gök-Tanrı inancının temelini bozkır Türklerinin yaşadıkları coğrafyada aramak yerinde olacaktır²³¹.

²²⁷ Ögel, 2001, a.g.e., s. 163.

²²⁸ Golden, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. Osman Karatay), Çorum: Karam Yayınları, s. 121-122.

²²⁹ Tanyu, H. (1980). *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 3-4.

²³⁰ Gökyay, O. S. (2004). *Dedem Korkutun Kitabı*. İstanbul, s. 102.

²³¹ Kafesoğlu, İ. (1972). “Eski Türk Dini”. *Ülkü Dergisi*, S. 3, s.27. Fakat Allah ve Tengri arasındaki benzerliklerin yanı sıra, farklılıklarında olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kaşgarlı Mahmud, Tengri kelimesini- Ulu Tanrı- olarak çevirmiş müslüman olmayan Türklerin göğe, aynı zamanda da büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri dediklerini, bu gibi şeylere secde ettiklerini söylemiştir. Yine İslami anlayışla çelişen başka bir noktada, İslamiyet'te sadece Allah'a secde edilme meselesidir. Türklerde bu çok sıkı uyulmadığını, hatta İslamlaşmaya başlanılan dönemde Başkurtların erkeklik uzvunu yaratıcı tanrı olarak gördüğünü, bazılarında çeşitli

Sosyal ve siyasi yapının tasarlanmasında önemli bir etken olan din, hem sosyal ve ekonomik hayata hem de siyasal yapıda etkili olmuş ve müdahale edebilmiştir. İki etken de birbirini tamamlar niteliktedir ve devamlı etkileşim içinde olmuşlardır. Bilhassa aile kavramının Türklerdeki önemi, dini anlamda atalar kültünün doğmasını sağlamıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, bozkır Türklerinde inanç şekli, insanı yönlendiren en sağlam kuvvetlerden biri olmuştur, denilebilir.

Türklerin inanç anlayışlarında Tanrı, Dünya'ya dolaylı bir biçimde müdahale etmektedir. Bu müdahale, kendisini düzenin bozulmasıyla beraber göstermektedir. Dolayısıyla “*Tanrı'nın gölgesi*” sıfatındaki kağan, Dünya'da ki ideal düzenin sürdüğü müddetçe yeterli olmaktadır. İdeal düzen devam ettikçe de, Tanrı yeryüzüne müdahalede bulunmamaktadır²³².

Bozkır Türklerine göre Tanrı, ihtiyaç olan durum ve olaylarda yardımını esirgemeyen yüce bir varlıktır²³³. Orhun Kitabeleri'nde de Tanrı'nın sosyal hayata müdahalesiyle ilgili önemli kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki “*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk kutsal yeri, suyu öyle düzene koymuş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak*”²³⁴ sözleriyle sosyal hayata müdahalede çoğunlukla kağanın aracı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir kayıta göre “*Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye kendimi o Tanrı kağan oturttu*”²³⁵ cümleleriyle Tanrı'nın Türklerin geleceğiyle yakından bir ilgisinin olduğu söz konusudur.

Tanrı'nın hem var eden hem yok eden yüce bir varlık olduğu Türk anlayışında; Tanrı, var ettiğine bazı özellikler vererek onları denetler, ödüllendirir veya gerekirse cezalandırır. Dolayısıyla bozkır Türklerinde egemenliğin ilahi kaynağının temelinde, Tanrı'nın adeta yasama, yürütme ve yargı güçlerini elinde tuttuğu anlayışının yattığı

hayvanlara taptıkları belirtilmiştir. Kurban sunumu konusunda da iki din arası-nda fark vardır Kur'an'da yalnızca Allah'a kurban sunulması emredilmişken; Türkler ve diğer bozkır göçebeleri Tengri'ye olduğu gibi, diğer pekçok varlığa da kurban sunmuşlardır. Erkoç, 2018, a.g.m., s. 312-318.

²³² Roux, J. P. (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalcı Yayınları, s. 117-118.

²³³ Yüceiler karşısında zafer kazanan Hunlar, bu başarıyı Tanrı'nın yardımıyla aldıklarını belirtmişlerdir. Bkz. Pan. K. (2004). *Han Shu, "Han Hanedanlığı Tarihi"*. (Haz. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun), Ankara: TTK Yayınları, s. 14.

²³⁴ Ergin, 2009, a.g.e., s. 13.

²³⁵ Ergin, 2009, a.g.e., s. 17-18.

görülmektedir. Bu bağlamda Tanrı yasama yetkisini, evrene koyduğu düzenle gösterirken; yürütme yetkisini ise kağana verdiği kutla birlikte gerçekleştirmektedir. Tanrı yargı yetkisini ise yönetenler ve yönetilenleri denetleyip yeri geldiğinde ödül, yeri geldiğinde ceza vererek ortaya koymaktadır²³⁶. Tanrı'nın sosyal hayattaki etkisinde devletin başında olan kağan önemli rol oynamaktadır. Çünkü Tanrı'nın müdahalelerinin kağan vasıtasıyla yapıldığına inanılmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz, evlatlarına toprak pay ederken “*Tanrı'ya borcumu ödedim*” diye bir cümle söylemiştir. Buradan anlaşıldığı gibi kağanın Tanrı'ya karşı üstlenmiş olduğu belli görevleri bulunmaktadır. Tanrı, kağan vasıtasıyla Türk milletinden zafer beklentisindedir. Türk halkı da Tanrı'nın kendilerini koruduğunu bildiği için kağana olan bağlılıkları bu doğrultuda bir kademe daha artmaktadır.

Kendisinin Tengri tarafından seçildiği kabul edilen kağan ise aynı zamanda Tengri tarafından olağanüstü özellikler ve yetkilerle donatılmış olan yönetici kişidir. Türk halkı da kağanın, Tengri'nin dünyadaki temsilcisi olduğunu kabul etmiştir. Bu bağlamda bozkır Türklerinde kut, ülüg ve küç sahibi olmak devlet yönetiminin de sahibi olmak anlamını taşımaktadır.

Bozkır kültüründe yaşayan Türklerin “*Tek Tanrı*” kavramına ulaşmalarına etken olan birçok sebep bulunmaktadır. Türkler'in Tanrı anlayışı, dini inancın temelini teşkil etmekle beraber, kainattaki düzen ve istikrar da Tanrı algısından kaynaklanmaktadır²³⁷. Bu kapsam doğrultusunda gelişen dini düşünce ortaya orijinal bir kültür ortaya koymuş; Türklerin devlet egemenliğinde de Tanrı gücünün olduğuna inanılması, kainatın bir uyum ve ahenk içinde olduğu düşüncesi, Türklerin bir sistem ve düzen içinde olmayı ve bunu korumayı amaçladıkları gerçeğini ortaya çıkarmıştır²³⁸. Bozkır Türklerinin varlıklarını sürdürebilmeleri ve ilerlemesi için her zaman Tanrı'nın yardım ettiğine inanılmıştır. Bunun yanı sıra diğer kutsallık içeren güçler de egemenliğin ilahi temellerinde yer alsa da bunlar Tanrı inancını gölgelememiş; düşünce ve din hayatı Tanrı algısı üzerine yapılanmıştır²³⁹. Tüm bunların, Tanrı'nın gücünü gösteren, Tanrı'nın kainat ve Dünya

²³⁶ Küyel, M. T. (1990). “Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?”. *X. Türk Tarih Kongresi*, s. 738.

²³⁷ Ergin, 2009, a.g.e., s. 61-62.

²³⁸ Günay, Ü., Güngör, H. (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, s. 49-53.

²³⁹ Golden, 2006, a.g.e., s. 124.

arasındaki ahenk ve uyumu sağlamak üzere kullandığına inanılan birtakım argümanlar olduğu düşünülmektedir²⁴⁰.

4.1.1. Kut

Eski yüzyıllardan itibaren insanoğlu, Dünya üzerinde kendilerini, çevrelerini, diğer insanlarla, tabiatla ve kainatla ilişkilerini birtakım değerlere göre biçimlendirmiş ve anlamlandırmıştır. Bu değerler içinde inanç ve dinle ilgili olan anlayış ve yorumlar, en fazla dikkat çeken ögeler olmuşlardır. Özetle toplum hayatına şekil veren kavramlarda “*kutsal*” bir yapı görmek olağandır²⁴¹.

İnsanoğlu “*kutsal*” ve “*kutsiyet*” kavramlarıyla çevresindeki ögeleri, mekanı, zamanı, hatta kainatı ilişkilendirerek “*anlam*” ve “*gerçek*” arayışını ortaya koymaktadır. Birçok araştırmacıya göre de insanlık tarihinin binlerce yıl önceye dayanan dini tarihlerinde birçok şey “*kutsal*” ın tezahür ettiği bir aracı olmuş olabilir. Dolayısıyla kutsallık kavramının bir yaşam kalıbı oluşturduğu, insanların Dünya görüşleri ve davranışları konusunda yol gösterici olduğu söylenebilir. Bu yüzden de gerek kutsallık gerekse kutsal kavramları, toplumdaki yazılı olmayan kural ve kanunları oluşturmaktadır. Vatan millet sevgisi, bayrak sevgisi, insan sevgisi, görgü ve ahlak kuralları buna örnek verilebilir.

Türkçede geçmişten bugüne kadar gelmiş olan kutsallıkla ilişkili kavram ve sözcükler arasında “*kut*” ve “*ıduk*” (ıdık, ıyık, ızık) dikkat çekmektedir. Çalışmanın bu kısmında “*kut*” anlayışının Türk devlet idaresindeki yansımalarına değinilmeye çalışılacaktır.

Sözcük anlamı olarak “*kut*” devlet ve kutluluk manasına gelmektedir. Bu kelime “-*lug*” eki alarak “*kutluğ*” sözcüğüne dönüşmekte ve “*kut sahibi*” anlamına gelmektedir²⁴².

²⁴⁰Evrende yerlerini sorgulayan Türkler, evren içindeki bütün tezahürün Tek Tanrı tarafından yaratıldığına inanmışlardır. Fakat bu düşünceyi reddeden kayıtların olduğu gerçeği gözardı edilmemelidir. Gumilev, L. N. (2004). *Eski Türkler*. (Çev: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 410-411.

²⁴¹Eski Türk inanç sisteminin sözlü kaynaklarını atasözleri ve destanlar; yazılı kaynaklarını bengü taşları ve yazmalar; görsel kaynaklarını ise işledikleri sanat eserleri oluşturmaktadır. Orhun Abideleri’nde kayda geçmiş olan dini ilme ait “Tengri, Umay, kut, ıduk, yer-su, yuğ” kelimelerin aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Divan-ı Lügatüt Türk ile Kutadgu Bilig’de görülmesi bu inancın topluma nasıl geçtiğini göstermektedir. Sazak, 2014, a.g.e, s. 40-41.

²⁴²Kutandı, “Kutandı neng” = Nesne kuvvetli oldu, ulu ve nasipli oldu, anlamına gelecek şekilde kullanıldığı da görülmüştür. Kut’un yanı sıra, kutanur-kutanmak gibi kelimeler de türemiştir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, 2013, a.g.e., C.

Mani dininde de kut kavramının ışıklı, pırıltılı, kutsal ışık anlamlarına geldiği bilinmektedir²⁴³. Bu sayılanların yanı sıra saadet, mutluluk manalarına da gelen “*kut*”, bu sözcüklerle bağlantılı olan “*kavut*” ve “*kıvın*” kelimeleriyle de kullanılmış, hepsinin ortak manasının saadet olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca kut sözcüğünün takdis, ruh gibi anlamları da mevcuttur²⁴⁴. Devleti yöneten bir hakan, devlet kalıcılığının temelini teşkil etmektedir. Bu gücünü kullanabilmesi ise “*kut*”a bağlıdır²⁴⁵. Dolayısıyla kut, Tanrı tarafından kısmet ve nasibi olan Türk yöneticilere bağışlanan kutsal bir olgudur.

Orhun Abideleri’ne bakıldığında Dünya’nın dört kattan oluştuğu yazılıdır. Bunlar “*gök, hakan, insanlar ve yer*” şeklinde sıralanmıştır. Tanrı ilk önce gökyüzünü, sonra yeri, daha sonra yerin üzerinde yaşayanları yaratmış, insanları yönetmesi için de kağanı onların başına geçirmiştir. Bu sebeple gök, kağan, insanlar ve yer sıralamasıyla anılmaktadır²⁴⁶. Tanrı, hükümdara devleti ve halkı yönetme görevini başarabilmesi için birtakım yetenek ve üstün özellikler vermiştir. İnaniş’a göre Oğuz Han’ın neslinden gelen bir kişinin başarılı olabilmesi için kendisine Tanrı tarafından üç özellik verilmiş olmalıdır. Bunlar “*yarlık*”, “*talih*” ve “*ülüg*” şeklinde sıralanmıştır. Başka bir ifadeyle Tanrı kişiye “*yarlık*” vermeli, onu kut (talih) ile donatmalı, onun kısmetli (ülügli) olması gerekmektedir. Bu sıfatlar kağanla birlikte, onun ailesine de geçmekte ve böylece o ailenin yasal meşruiyeti sağlamış olmaktadır²⁴⁷. Bununla beraber kutun verileceği ailenin bir ferdi olmak, kağan olmak için tek başına yeterli olmamaktadır. Çünkü ailenin içinde kime kut verileceği konusunda kesin bir ölçü bulunmamakla birlikte bütün hanedan mensupları, hükümdar olma hak ve yetkisine sahiptirler²⁴⁸.

Tüm bu bilgilerden hareketle Türk kağanlarının kabiliyet, güç ve desteklerini Tanrı’dan aldığına inanılmakta; buna “*kut*” adı verilmektedir. İşte bu sebeple, bozkır Türklerinde devlet yönetimi tanrısal bir temele dayandırılmaktadır. Kutun haricinde bir

I, s. 320. Eski Uygurcada ise şan, şeref, talih, uğur, baht anlamlarına gelen “gıv” diye bir sözcük vardır. Bu sözcüğün de yine kut kelimesiyle eş anlamlı olarak birçok kez kullanıldığı bilinmektedir. Pelliot, 1995, a.g.e., s. 32-33.

²⁴³ Pelliot, 1995, a.g.e., s. 34.

²⁴⁴ Caferoğlu, 2015, a.g.e., s. 135-138.

²⁴⁵ Gömeç, 2006, a.g.e., s. 58-59.

²⁴⁶ Destanlar milletlerin düşünce kalıplarını açık biçimde yansıtan türlerdir. Oğuz Destanı’na göre Oğuz Han semavi bir kaynaktan gelmiş insanüstü özelliklere sahip olan ve kendisi gibi gökyüzünden ışık içinde inen bir kız ile evlenmiştir. Bu yüzden taht, Oğuz Han’a ve onun nesline ait olmuştur. Bozkır Türklerinde devlet idaresinin Tanrısal destekli, Tanrının kontrolünde olduğu fikri de, bu rivayetlere dayanmaktadır. Öztürk, A. (2000). *Çağlar İçinde Türk Destanları*. İstanbul: Alioğlu Yayınları, s. 135.

²⁴⁷ Rasonyi, 2007, a.g.e., s. 60.

²⁴⁸ Kaşıkçı, 2002, a.g.m., s. 890.

hakanın yarlık ve  l g²⁴⁹ gibi Tanrı tarafından verildiğine inanılan diğ r niteliklere de sahip olması gerekir. Ayrıca kağan, başarılı oldukça kutunun da sürdüğüne inanılmaktadır.

Yine kutun anlamına dair Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* kitabında; kutun şans ve talih olmadığından bahseder.  gel'e göre, talih ve şans rastlantı sonucu bir iyilik bulma şeklinde ifade edilmiş olup; “kut”un Tanrı'nın bir lütuf ve keremi olduğunun vurgusunu yapar.  gel, aynı zamanda kutun anlamlarından olan ikbal ve saadet sahibi olmak gibi karşılıklarının da günümüzdeki mutlu, mesut anlamlarıyla birebir örtüşmediğini de ifade etmiştir²⁵⁰. Diğ r taraftan Kaşgarlı Mahmut, “kut”u Arapça devlet anlamı ile açıklamaktadır. Ayrıca  incekten Türkçeye çevrilmiş eserlerde de kut kelimesinin anlamı, başarı ve kader şeklinde geçmektedir. Kut, canlı cansız her ş yde bulunabileceğı gibi, bulunduğu yere bereket ve kutluluk vermektedir²⁵¹.

Bozkır Türklerinde kutsallık kavramıyla ilintili olan bir başka sözcük ise “ıduk” kelimesidir. İduk kavramı, geçmişten günümüze kadar gelen Türkler içinde farklı söyleniş tarzlarıyla kullanılan yaygın sözcüklerden biri olmuştur. Bu kelime, Orhun Anıtları'nda “İduk Yer-Sub” (Kutsal Yer Su) “kutsal” ve “mübarek” manalarında geçmektedir²⁵².

Bozkır Türklerinde devlet yönetimi adeta bir sanat gibi benimsenmiş; ilk dönemlerden itibaren de devletin başında olan hükümdarların erdemli, kültürlü, cesur olması beklenmiş öyle yetiştirmiştir. Bu anlayış Selçuklulardan Osmanlıya kadar şehzadelerin eğitime verilen önemde kendini göstermiş ve bu hassasiyet gelenekselleşerek günümüze kadar kendisini hissettirmiştir. Bu  zelliklerin olmadığı veya eksik kaldığı devlet yöneticilerinin idaresindeki devletler olumsuz acı tecrübeler de yaşamıştır²⁵³. Devlet yönetiminin ilahi temellerinden olan kut ile ilgili olarak ş nu da söylemek mümkündür: Kağanlık kime kısmet olmuş ise “kut” inancına göre Tanrı'nın da ikbali ve talihine nail olmuş sayılmaktadır²⁵⁴.

²⁴⁹  l g, nasip anlamına gelmektedir. Hanedan fertlerinden olan kağan olmakta ve tahta geçmektedir.  l g sayesinde Türk ülkesinde bolluk ve bereketin arttığına inanılmaktadır. Bkz. Kaşgarlı Mahmut, 2013, a.g.e., C. I, s. 62.

²⁵⁰ Ögel, 2016, a.g.e., s. 75-82.

²⁵¹ Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi*. ( ev. Lale Aslan  zcan), Beşinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınları, s. 145-147.

²⁵² Göktürkler Orhun Kitabeleri'nde “İduk Yer Sub” diyerek yer ve suların mukaddesliğinden bahsetmişler; dolayısıyla Türkler suları ve yeri vatanla  zdeleştirerek vatan topraklarını kutsal kılmışlardır. Taneri, 2015, a.g.e., s. 433-434.

²⁵³ Taneri, 2015, a.g.e., s. 435.

²⁵⁴ Ögel, 2016, a.g.e., s. 90.

Her ne kadar böylesine önemli bir kut anlayışı ve inancı da olsa da kağanın yetkileri ve gücü sınırsız değildir; kağan, öncelikle halkına karşı sorumludur ve görevlerini yerine getirmek durumundadır. Örnek vermek gerekirse Hazar Türklerinde herhangi bir felaket veya kuraklık yaşandığında ya da bir savaşta mağlup olunduğu zaman, halkın içinde ileri gelenlerin Hazar melikine gidip “*Bu kağanın dönemi bize felaket getirdi. Ya onu öldür ya da bize ver biz öldürelim*” dedikleri bilinmektedir. Melik de kimi zaman kağana destek olmuş kimi zamansa halkın dediğini yapmıştır²⁵⁵. Buradan da anlaşıldığı gibi “*halk devlet içindir*” düşüncesinden çok “*devlet halk içindir*” anlayışının olduğu görülmektedir. Çünkü halkın güvenlik, gıda ve barınma gibi temel gereksinimlerinin giderilmesinden sorumlu kişi öncelikle devletin yöneticisidir. Bu yaklaşım, Türklerde çok eski yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Bilge Kağan’ın Orhun Kitabeleri’nde halkı için “*Tanrı, yarlık(buyruk) verdiği için, Kut sahibi(devletli) olduğum için kağan oldum. Kağan olup, aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin kıldım, az kavmi çok kıldım, başka ülkelerden, başka hakanlardan daha iyi kıldım*” diye söylemiştir²⁵⁶. Dolayısıyla bu sözler, kağanın halka karşı üstlenmiş olduğu sorumluluğunu açık bir şekilde ifade etmektedir²⁵⁷.

Yine bozkır Türklerinde hükümdarlık anlayışında yetkinin ve gücün Tanrı tarafından verildiği²⁵⁸ Hun Devleti chanyusunun “*Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı*”²⁵⁹, Göktürk Devleti’nde Bilge Kağan’ın “*Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum*”, “*Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu*” ve “*Tanrı irade ettiği için kut’um olduğu için kağan oldum*” gibi sözlerinde²⁶⁰ görmek mümkündür.

Hatta Asya Hun Devleti’nde hükümdarın unvanı “*Göktanrının, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı Kut’u Chanyu*”²⁶¹ şeklinde geçmektedir²⁶². Bu unvan biçiminde de “*kut*”

²⁵⁵ Divitçioğlu, S. (2005). *Orta - Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*. Ankara: İmge Kitabevi, s. 189-190.

²⁵⁶ Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları, s. 43-44.

²⁵⁷ İdrisi de, Kimak hükümdarının adaletli ve güvenilir olduğunu ve bu hükümdarın halkına iyi davrandığını, onların işleriyle meşgul olduğunu ve halkını düşmanlara karşı koruduğunu bu sebeple de halk tarafından sevildiğini nakletmiştir. Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK Yayınları, s. 109. Görüldüğü gibi kağan veya hükümdar, halkına karşı görev ve sorumluluklarını gerçekleştirdiği müddetçe halk da hükümdara karşı kendini sorumlu hissetmeye başlayacaktır.

²⁵⁸ Akcan, A. (2020). “Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri”. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.10, s. 307-308.

²⁵⁹ Turan, 2019, a.g.e., s. 147.

²⁶⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 237-238.

²⁶¹ Chanyu: Hunlar tek ve eşsiz olan Gök Tanrı’ya inanırlardı. Onu hem gök, hem Tanrı manalarına gelen ve bir yücelik sıfatı olan “Tengri” kelimesiyle ifade ederlerdi. Devletin başında bulunan hükümdar, Tanrı’dan kut aldığı için “Tan-hu” unvanıyla isimlendirilmiştir. Yer-su, ağaç, dağ, atalar inancı gibi kültler, Türkler tarafından ilahi kut’un

kavramının öne çıktığı dikkat çekmekte burada da “kut” un sözcük anlamı devlet, baht, uğur, saadet şeklinde anlaşılmaktadır²⁶³.

Bozkır Türk devletlerinde siyasi iktidar anlamına da gelen kut ile ilgili olarak dikkate alınması gereken bir başka husus, bundan feragat edildiği takdirde, siyasi otoriteden de vazgeçildiğinin anlaşılmasıdır²⁶⁴. Tanrı kut bağışı ile Türk kağanına hükümdarlık yetkisi ve kudreti vermekte, dolayısıyla kağanı siyasi iktidar yapmaktadır. Böylece Türk kağanı da Tanrı’dan aldığı güçle Türklerin anayurdu olan coğrafyada yani Orta Asya’nın hemen her tarafında yaşamakta olan kavim ve milletleri kendine tabi kılmış; onlara üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Bunun haricinde menşeyini ilahi temellerden alan Türk kağanına “kut”, başka bir deyişle siyasi iktidar ile donatmış olan Tanrı, ona bir yandan ekonomik güç anlamına gelen “ülüg” veya “ülüş” bağışı vermekte ve Türk ülkesinde bereket ve bolluğu artırmakta; diğer yandan da yine ona verdiği güç “küç” ile düşmanlarına karşı zafer kazandırmış olmaktadır²⁶⁵.

Bununla birlikte, Türk kağanı Tanrı tarafından birtakım olağanüstü güçlerle donatılmış olsa da kağan, hiçbir zaman “*olağanüstü bir varlık*” şeklinde kabul edilmemiş; hem Tanrı’dan almış olduğu siyasi otorite ile Tanrı’ya ve halka karşı sorumlu olmuş; hem de yazılı olmayan Türk kanunları ve törelerine karşı da ayrı bir yükümlülük içine girmiştir. Şayet hükümdar, bu sorumluluğu taşımazsa veya devlet yönetiminde başarısız olursa Tanrı’nın verdiği “kut” yine Tanrı tarafından geri alınmaktadır²⁶⁶.

görüntüsü olarak kabul edildiği için kutsal olarak görülmüşlerdir. Bkz. Sazak, 2014, a.g.e., s. 40. Hatta bazı Türk topluluklarının farklı on iki tanrıya taparken, bazılarının da çeşitli hayvanlara taptıkları belirtilmiştir. 982’de tamamlanmış olan Farsça anonim Hududü’l - Âlem & 16’ya göre Çiğillerin bir kısmı güneşe ve yıldızlara taparlardı. Ek olarak 10. yüzyılda yaşamış olan Arap şair ve seyyah Ebu Dülef de Çoban Yıldızı’nı tanrıların tanrısı sayarlardı. Gerdizi’ye göre bazı Kırgızlar öküz, bazıları rüzgara, bazıları kirpiye, bazıları saksağana, bazıları güzel görünüşlü ağaca taparlardı. Türkişler, Tanrı’nın oturduğunu düşündükleri bir dağa taparlardı. olsa da, hiçbir zaman Tanrı yerine koyulmamıştır. Erkoç, 2018, a.g.m., s. 313-316.

²⁶² Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 238.

²⁶³ Türk ve Moğollarda genellikle gökten inen bir nur, tasavvur edilir ve han soyunun bundan meydana geldiğine inanılırdı. Kut taşıyan kağan mukaddes olup yüzünü halka pek göstermezdi. Kağanlar genellikle, gökten inen bir ışıktan gebe kalmış bir prensesin evlatları şeklinde kabul edilirdi. İnalçık, H. (1959). “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi”. *AÜ SBFD*, S.1, s. 74-76. Nitekim, Oğuzname’ye göre Türklerin ilk büyük atası Oğuz Kağan ilahi bir menşeden gelmiş, daha çocuk yaştan itibaren kahramanlık sergilemiş, kendisi gibi gökten ışık içinde yeryüzüne inen bir kızla evlenmiştir. Turan, 2019, a.g.e., s. 146.

²⁶⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 236-237.

²⁶⁵ Bretschneider, E. (1967). *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*. Londra, p. 58-60.

²⁶⁶ II. Göktürk Devleti kağanı Kapağan’ın oğlu İnal başarılı olamamış; bu sebeple Bilge ve Kültigin kardeşler “kut taplamadı” yani “kut ondan memnun olmadı” diyerek onu tahttan indirmişlerdir. Koca, 2002, a.g.e., s. 841-843.

Kut kavramıyla ilgili olarak farklı Türk devletlerinde, farklı inanışlar da var olmuştur. Örneğin Hunlar ve Göktürklerde Türk kağanları Tengri tarafından verilen küç, kut ve ülüşü kullanmayı hak kazanmış ölümlülerdir²⁶⁷. Altay Türklerinde ise kut, uzun ömrün dayanağı ve yaşam kudreti şeklinde kabul görülmüştür²⁶⁸.

Ayrıca kut kavramı, bozkır Türklerinde birtakım figürler ile sembolize edilmiş ve kağanlar tarafından da bu semboller kullanılmıştır. “Kut”un kağana Tanrı tarafından “kut kuşu” adında sembolik bir hayvan tarafından verildiğine inanılmıştır²⁶⁹. Bozkır Türk devletlerinde kaz, kuğu, korday isimindeki kuşlar sembol olarak kullanılmış; kut’un da simgesi haline gelmiştir. Hatta bugün kullanılan “talih kuşu” deyiminin buradan çıktığı düşünülmektedir. Ayrıca şahin, doğan, kartal gibi yırtıcı kuşlar da birçok Türk devletinde kut ve egemenlik sembolü olarak yerini almıştır²⁷⁰.

Çin kaynaklarına bakıldığında ise kut kavramı ve inanışıyla ilgili olarak kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Çin’i yöneten Sui Hanedanı’ndan Gaozu 583’deki bir fermanında Türklerle ilgili şöyle demiştir: “*Türkler birbirlerine karşı kuşkucudur. Bağlılıklarını bildiren boylar kendi aralarında birbirlerine düşmanlık ve nefret beslerler. Ancak bir kağan gerekli güce sahip olduğunda kendi adamları ve ona bağlı boylar sadık kalır. Bir kağan güçlü olamadığında ise emrindeki boylar başka bir güçlü boya bağlanmak için ondan kopar. Sonunda Türklerin yeni bir kağanı bir köşede ayaklanır ve dağılmış adamlarını ve birbirinden ayrılmış boyları yeniden bir araya getirir*”²⁷¹. Çin imparatoru “kut” için şunları da ifade etmiştir: “*Önceki ailelerin oluşturduğu devletlere bakınca, halkının refahını düşünerek hüküm sürenlerin “kut” unun, uzun süreli olarak kuşaktan kuşağa devam ettiği görülmektedir. Kendi varlıklarını kalkındırmak için halkı hizmete koşanların sunakları ve ocakları yıkılmıştır*”²⁷². Bu bilgilerden Çin hükümdarının Türk kağanının “kut”unu elinde tutabilmesi için hangi davranışları sergilemesi gerektiğini fermanında anlattığı anlaşılmaktadır. Bilhassa refah ve mutluluğunu sağlamak için çalışan

²⁶⁷ Divitçioğlu, 2005, a.g.e., s. 86.

²⁶⁸ Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, s. 39.

²⁶⁹ Göktürk dönemiyle ilgili olarak yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, 2001’de yapılmış olan kazılarda Bilge Kağan’ın hazineleri içinde olan ve Bilge Kağan’a ait olduğu düşünülen tacın üzerinde, ağızda çok değerli taş tutan kuş motifi bunu yansıtmaktadır. Bkz. *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (2003). Ankara: Tika Yayınları, s. 68.

²⁷⁰ Gülensoy, 2007, a.g.e., s. 16-17.

²⁷¹ Liu Mau Tsai, 2006, a.g.e., s. 557.

²⁷² Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Eski T’ang Tarihi-Çin Kaynaklarında Türkler*. Ankara: TTK Yayınları, s. 23-24.

kağanların, devletin başında kaldığı belirtilmiştir. Tersî davranışta bulunmaları halinde ise kağanın devlet başkanlığını kaybettiğini hatta yaşamlarının son bulduğunu ifade etmiştir.

Her ne kadar Türk milleti, küç, ülüg ve kut sahibi olan kağana itaat etse de, bu egemenlik kaynaklarının sonsuza kadar kağana ait olmadığına da bilincinde olmuşlardır. Çünkü kağan “kut” unu kaybedebilir, böyle bir durumda da halk imparatora yüz çevirebilirdi. Bunun sonucunda da kağan tahtını ve siyasi otoritesini, Türk kavimleride kağana karşı olan güvenini kaybetmiş olurdu²⁷³.

Gücünü Tengri’den ve onun kendisine bağışladığı kut’tan alan Türk kağanı, egemenliğin sahibi olsa da bu egemenlik mutlak olmayıp töre ile sınırlı olmuştur. Başka bir ifadeyle siyasi otoritenin meşruiyeti töreye uyulduğu sürece devam etmiş; tersî durum söz konusu olduğunda kut geri çekilmiştir. Yeniden Tengri’den kut’u alan kağan, bu töreye göre devleti kuran, fakirleri doyuran, az milleti çok eden hükümdardır. Dolayısıyla töre olmadığında devlet de yok olmaktadır²⁷⁴.

4.1.2. Ülüg ve Ülüş

En genel tabiriyle “Ülüg” ve “ülüş” sözcükleri, Türkçede dağıtmak, pay etmek, üleştirmek anlamlarına gelen “ülemek” fiilinden türemiş olan birer addır. Başka bir deyişle hisse, pay, kısmet, nasip anlamlarına gelmektedir. Tanrı “ülüğ” veya “ülüş” bağışı ile Türk devletinde bereket ve bolluğu arttırmış, Türk kağanına iktisadi kudret kazandırmıştır. Türk kağanı bu kudreti, halkının yararına kullanmak durumundadır²⁷⁵. Dolayısıyla kağan, kazandığı maddi varlığı adil biçimde dağıtmaktan sorumludur denilebilir.

Bozkır Türk devlet anlayışına uygun kurallara göre, hanedan fertlerinin ya da devlet adamlarının kağanların sofrasında bulunan at veya koyundan belirlenmiş bir pay almasına

²⁷³Göktürk devri Bagatur (Bahadır) Şad döneminde halk savaşlar ve ağır vergilerden şikayetçi olmuştur. 627’de şiddetli bir kışın sonunda, Göktürklerin birçok hayvanı ölmüş ve açlık başlamıştır. Çin imparatoru bunu, kağanın günahları nedeniyle kut’unu kaybettiği anlamını çıkarmıştır. Togan vd., 2006, s. 154. Göktürk Tarihinde genç hükümdar İnel Kağan’a karşı 716 yılında yapılan ihtilalın gerekçesi “Kutun Tanrı tarafından geri alındığı” fikrine dayanmaktadır. Jên-T’ang, Chang (1968). *T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*. Taipei. s. 171. Türk milleti hükümdarının meşruiyetini Tengri’de aramış ve hükümdarının talihi ve kısmetini Tengri’nin bağışı olarak görmüştür. Tengri eğer kutunu kısmetini ve gücünü hükümdardan geri alırsa Türk milleti de hükümdarına olan güvenini kaybetmiş olmaktadır.

²⁷⁴Koca, 2016, a.g.e., s. 3-4.

²⁷⁵Divitçioğlu, 2005, a.g.e., s. 65-69.

da “ülüş” denmiştir Ülüş sözcük olarak pay, hisse manasına geldiği için²⁷⁶ ülüşü belirleyip dağıtma yetkisi de kağanındır. Böylelikle ülüşün kağan tarafından belirlenip dağıtılması da egemenliğin simgelerinden biri sayılmıştır. Türk devletlerindeki kurultaylarda ve diğer devlet toplantılarında gerçekleştirilen ülüş ile aynı zamanda toplantılara katılanların yerleri belirlenmiş olmakta; topluluk içindeki herkesin yeri bu ülüş haklarına göre belirlenmektedir²⁷⁷.

Türklerde “ülüş” hakkı, kişinin başarısıyla artabildiği gibi başarısızlığıyla da azalabilir ya da kaybedilebilir. Herkes kendini atasından dolayı soylu görebilir; herkes atası ile övünebilir. Sadece aralarında üstünlük veya öncelik hakları bulunmaktadır. Buna örnek olarak Oğuz Destanı’ndaki ülüş töresinin²⁷⁸, kuzey Türkleri’nde halk arasında hala yaşadığı verilebilir. Buradaki halk içinde sınıf ayrımı olmayıp atalardan gelen birtakım başarı ve hizmet üstünlükleri sebebiyle aralarında karşılıklı anlayış ve hoşgörüye dayanan bazı ayrıcalıklar olmuştur²⁷⁹.

Tonyukuk Kitabesi’nde Tanrı “*Türk Tengrisi*” şeklinde dile getirilerek millileştirilmiştir. Türklerin kağanlık kurmasını Tanrı istemiş, Tanrı izin verdiği için de kağan iktidarın başına gelmiştir. Tanrı’nın kağana ve diğer insanlara da kısmet ettiği paya “ülüg” denmektedir. Eğer savaşlar kazanılmaz yönetim yetkisi Tanrı’nın istediği şekilde kullanılmazsa Tanrı kut ve ülügü layık olmayanlardan geri almaktadır. Bu sebeple kağan, Tanrı’nın koyduğu kurallara uymak zorundadır²⁸⁰.

Göktürk Yazıtları’nda da kağanın devletin başına gelmesinin üç temel koşulundan bahsedilmiş; bunlar emir, kut, ülüg şeklinde ifade edilmiştir. Kağan, Tanrı izin verdiği için

²⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, 2013, a.g.e., C.1, s. 62.

²⁷⁷ Ögel, 2016, a.g.e., s. 81.

²⁷⁸ Oğuz boylarının Türkmenlerin geleneklerine göre, içtimalarda her boyun oturacak (işgal edecek) yeri, damgası, ongunu ve hatta ziyafet için kesilecek hayvanın etinden alacak payları (ülüş) Oğuz Kağan’ın oğlu Gün Han tarafından hükümdarlık sembolü olarak tayin edilmiştir. Gün Han’ın veziri İrkıl Hoca kağanın sofrasında bulunan at etinden hâkimiyeti altında bulunan boylardan hangisine hangi parçayı ülüş olarak verileceğini anlaşılmazlık olmaması için şöyle belirlemiştir: “Bir toy yapılacağı zaman, iki at kessinler. Atı, oniki parçaya ayırsınlar. Atın birini Boz ok’lara, diğerini de Üç ok’lara versinler. Kağanın ya da milletin büyüğünün payı, boyuna yakın olan bir arka kemiği, arkaya yakın olan bir sırt omurgası (döş) ve bir sağ kolu olsun. Diğer parçalar ise her boya ve Oğuz Kağan’ın oğullarına has ülüş olarak ayrılıp, verilsin.” demiştir. Togan, 2019, a.g.e., s. 52. Buradan hareketle bozkır Türklerinde ülkenin hükümdarın evlatları arasında paylaşırma geleneğinin bir parçası olduğu düşünülebilir. Gumilev, 2004, a.g.e., s. 80. Ülüş sistemi eldeki bilgilere göre hükümdarın bulunduğu toy veya yemekte kimin nerde oturacağı, ikram edilen at veya koyunun hangi parçasını yiyeceğini belirleyen bir nevi protokol yasasıdır. Tabii olarak bu yasanın uygulayıcısı hükümdardır.

²⁷⁹ Ögel, B. (2002). “Devlet Meclisi ve Kurultay”. (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 874–876.

²⁸⁰ Öztürk, A. (2001). *Ötiken Türk Kitabeleri*. Ankara: MEB Yayınları, s. 75.

hükümdar olmuş; Tanrı kendisine “kut” ve “ülüg” (nasip) verdiği için de devlet iktidarının başına getirilmiştir²⁸¹. Dolayısıyla Türk hükümdarının bedeni (ıduk) ilahi değil, kutludur. Buradan da hanedan mensuplarından nasibi yani “ülüg” ü olan kağan olduğu ve tahta geçtiği anlaşılmaktadır. Ülüg sayesinde Türk ailelerinde bereket ve bolluğun da arttığı bilinmektedir²⁸².

Ülüş kavramıyla ilgili olarak Arap seyyahlardan İbn Fadlan’ın günümüze kadar ulaşmış olan bilgileri önemlidir. İbn Fadlan, Bulgar Türklerinin huzuruna çıkışını şöyle anlatmaktadır: “*Bulgar hanı (Yiltivar) bizi çağırttı ve huzuruna çıktık. Çadırındaydı ve prenslerini sağına almıştı. Bizi soluna oturmaya davet etti. Çocukları önünde oturuyorlardı. O, ise bir tahtta tek başına oturuyordu. Sofranın kurulmasını emretti ve sofraya kuruldu. Sadece kızarmış et vardı. Bir bıçak aldı ve bir parça et kesip yedi, sonra ikinci bir parça kesti ve üçüncü bir parça kesti ve elçi Susan’a verdi. Parçayı alınca onun önüne küçük bir masa getirildi. Adetleri böyledir, kral bir parça ikram etmeden hiç kimse yemeğe el uzatmaz. İkram edilen parçayı alır almaz da o kişinin önüne bir masa getirilir. Daha sonra, bana bir parça ikram etti ve bana da bir masa getirildi. Sonra dördüncü prence ikram etti ve ona bir masa getirildi, sonra çocuklarına ikram etti ve masalar getirildi. Her birimiz kendi önündeki masada yemeğini yedi, hiç kimse masasını başkasıyla paylaşmadı, birinin masasındaki yiyeceklerden bir başkası almıyordu. Sofradakilerin her biri, yemeğini bitirdikten sonra kalanları evine götürüyordu. Yemeğimizi bitirdikten sonra bal şerbeti getirtti ve bir kupa içti*”²⁸³. Bu bilgilerden ülüşün nasıl uygulandığı açıkça belli olmaktadır. Ülüşün uygulanış şekline bozkır Türk devletlerinde çok dikkat edilmiş ihlal edenlerin veya kurallara uymayanların hakana saygısızlık yaptığı kabul görmüştür.

Kafesoğlu’na göre ülüş sadece sofrada değil, savaş ganimetlerinin pay edilmesinde de riayet edilen bir uygulamadır. Bozkır Türklerinde savaş ganimetleri pay edilirken her topluluğun ülüşü göz önüne alınmıştır²⁸⁴. Sonuç olarak ülüş için, bozkır Türklerinde bir protocol uygulaması olduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır. Bozkır Türk kavimlerinde

²⁸¹ Gömeç, 2006, a.g.e., s. 59.

²⁸² Caferoğlu, 2015, a.g.e., s. 94.

²⁸³ İbn Fadlan (2007). *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*. (Çev. Sadık Şaşar), İstanbul: İstiklal Kitabevi Yayınları, s. 35-36.

²⁸⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 244.

tahta oturacak kağan dahil devlet teşkilatında görevi olanların sırası ve yerinin, orun²⁸⁵ ve ülüş sistemi ile tespit edildiği bilinmektedir.

4.1.3. Küç (Güç)

Devlet, kavramsal olarak ülke, hâkimiyet, millet gibi teşkilatlanma öğelerini içinde barındırmaktadır. Siyasi otoriteye yani iktidara sahip olmak hakimiyete (devlet kudretine) sahip olmakla mümkündür. Hâkimiyete sahip olan güç ise diğer öğelere de sahip demektir. Çünkü hâkimiyet, emredici maddi kudret anlamını taşır²⁸⁶.

Dünyaya 20. asrın başlarına kadar egemen olan “*Türk gibi güçlü*” tespiti halen yaygın olarak kullanılmaktadır. Bundan önce 18. yüzyıl başlarında “*Türk gibi adaletli*” tespiti daha kuvvetlidir. Çünkü Türk törelerine göre, kanunlar her türlü zulmü önlemektedir²⁸⁷. Türkler, adaleti fethettikleri yerlerde de uygulamaya çalışan bir millet olmuşlardır²⁸⁸.

Türk milletinin atı yaşamlarına öteki toplumlardan daha önce katmış olmaları, onların mücadelelerden başarıyla çıkmalarında oldukça önemli rol oynamıştır. Böylelikle kendilerine olan güvenleri artmıştır. Türklerin sürekli göç etmek durumunda olması her an savaşa hazır olmaları ve diğer zorunlu haller, bozkır coğrafyası Türklerinin disiplinli, düzenli ve sağlam bünyeli olmasını sağlamıştır. Bununla birlikte atın da verdiği güçle “*güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar hâkim olma*” anlayışına sahip olmuşlardır²⁸⁹.

Göktürk devlet anlayışına göre, Türk kağanları “*kut*”a (siyasi iktidar gücüne) vakıf olmakla birlikte yine Tanrı tarafından bahşedilmiş olan bazı özellikler de taşımalıdır. Örnek vermek gerekirse, Tanrı kendisine “*yarlıg*” (Tanrının izni ve kader) vermeli, onu öteki insanlardan ayrı olarak *ülüg* (nasip, kısmet ve iyi talih) sahibi de kılmalıdır. Dolayısıyla tüm bu nedenlerle birlikte Bilge Kağan kağan oluşunu şu şekilde anlatmıştır: “*Tanrı yarlık verdiği için özüm tahta oturdum! Dünyanın dört köşesinden milletleri,*

²⁸⁵ Orun: Eski Türk devletlerinde kimin nerede duracağına karar veren “Orun” kimin nerde duracağını veya oturacağı yerin belirlenmesidir. Orunun reisi olan hükümdar ise durulacak ve oturulacak yeri yegane belirleyen güçtür. Bkz. *İbni Mühennâ Lûgati* (1997). (Çev. Abdullah Battal), Ankara: TDK Yayınları, s. 35.

²⁸⁶ Taneri, 2015, a.g.e., s. 106.

²⁸⁷ Tacemen, A. (2001). *Türk Kimliği*. Niğde: Niğde Üniversitesi Yayınları, No. 4, C. II, s. 183.

²⁸⁸ Akgündüz, A., Öztürk, S. (2000). *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osav Yayınları, s. 355.

²⁸⁹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 25.

düzenledim...”²⁹⁰. Bilge Kağan hükümdar olması gibi yaptığı diğer icraatları da yine Tanrı’nın yasamasına bağlamaktadır ve şöyle demektedir: *“Ondan sonra Tanrı yarlık verdiği için, kutum ve kismetim var olduğu için ölecek milleti diriltip, eğittim, besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım, az milleti çok kıldım”*²⁹¹. Yine Kültigin Yazıtı’nda yer alan şu dizeler *“Tanrı yarlık verdiği için, özümün kutu var olduğu için kağan oldum”*²⁹² da aynı öneme sahiptir. İltiş Kağan da kağansız ve devletsiz bir milleti Tanrı yarlık verdiği için derleyip, topladığından şöyle bahsetmektedir: *“Tanrı izin verdiği için illiyi ilsizleştirmiş, kağanlıyı kağansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş...”*²⁹³.

Aslında tüm bu kitabelerde dikkat çeken önemli husus, Tanrı’nın ülüg ve yarlık verdiği gibi bir de “küç (güç)” vermesidir. Kitabelerde bilhassa hakanın ve Türk milletinin zaferlerinde, kazanmış oldukları başarılarda “küç” önemli bir yer teşkil etmektedir. *“Tanrı güç verdiği için, babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, perişan ettim”*²⁹⁴ dizeleri “küç” ün önemini ortaya koymaktadır.

Bu yazıtlardaki örneklerden de anlaşıldığı gibi devlet hükümdarının kudreti, devletin kalıcılığının en temel unsurudur. Bu kudreti kullanabilmesi de “kut” a bağlıdır. Kut; nasibi ve kismetini olan Türk kağanlarına Tanrı tarafından bağışlanmaktadır. Küç (güç) ise kelime anlamı olarak kuvvet ve zor manalarına gelmektedir²⁹⁵. Bozkır Türklerinde egemenliğin ve kağan olmanın simgelerinden biri de “küç (güç)” sahibi olmaktır dolayısıyla güçlü olan hanedan mensubu egemenliği tesis etmektedir²⁹⁶.

Küç, kut ve ülüg, kağana Tengri tarafından bağışlanan çok önemli özellikler olduğu için bunu kazanan kağanın, Tengri (Tanrı) gözünde iyi bir mevkie sahibi olduğuna inanılmaktadır. Türk Tanrısı, hükümdarlık küç’ü ve kut’u veren kağana aynı zamanda yönetme yetkisi de vermektedir²⁹⁷. Tengri kut, küç ve ülüg’ü Dünya’daki temsilcisi kabul

²⁹⁰ Ergin, 2009, a.g.e., s. 23.

²⁹¹ Ergin, 2009, a.g.e., s. 24.

²⁹² Ergin, 2009, a.g.e., s. 9.

²⁹³ Ergin, 2009, a.g.e., s.15-16.

²⁹⁴ Ergin, 2009, a.g.e., s. 32-33.

²⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, 2013, a.g.e., C. I. s. 62.

²⁹⁶ Koca, 2016, a.g.e., s. 67.

²⁹⁷ Yusuf Has Hacip bu yönetme kabiliyetini “Tanrı kime beylik işini verirse, ona mütenasip akıl ve gönül işini de verir” şeklinde ifade etmiştir. Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e. s. 47.

ettiği kağana devretmektedir; ancak kağanda olan küç, kut ve ülüg sonsuz ve sınırsız değildir. Dünya'daki Tanrı temsilcisi olduğuna inanılan ve devletin başında olan kağan, ilahi kaynaktan aldığı kuvvetle halka siyasi otoritesini ve kağanlığını kabul ettirmiştir. Kut ve ülüg gibi küç de, bu ilahi kaynağı temsil etmektedir²⁹⁸.

4.2. Hâkimiyetin Maddi Kaynakları

Bozkır Türklerinin de diğer dünya milletlerinde eski kültürünü ve tarihini daha iyi anlayabilmek için onlardan kalan maddi kaynaklara da başvurmak gerekmektedir. Bunların içinde ise çoğunlukla sanat tarihi, arkeoloji ve etnografya malzemeleri girmektedir. Maddi egemenlik kaynakları arasında “*çeşitli iskan yerleri, bengütaşlar, balballar, mezarlar, kap-kacak, her türlü maddi eşya*” sayılabilir. Göçebe bir yaşam tarzı sürdüren Türkler, bilhassa kışlak yerlerinde barındıkları yapıları inşa etmiş, doğuda Yenisey ve Selenge Nehirleri'nden başlamak üzere batıda Tuna'ya, yani Orta Avrupa'ya kadar birçok yerleşim yerinde hayat ve egemenlik sürmüşlerdir²⁹⁹.

Bozkır Türk kültürü; hükümlerlik, serbest çalışma, karizmatik devlet anlayışı, özel mülkiyet, imtiyazsızlık, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans, töreye uyma, besicilik gibi birçok özelliğe dayanmaktadır³⁰⁰. Bozkır Türk kavimlerinde hâkimiyetin maddi kaynaklarından biri bozkır hayatıdır. Ancak bozkır yaşam ile göçebe yaşam tarzı karıştırılmamalı; bozkır hayatı denildiğinde, plansız, karmaşık, amaçsız ve düzensiz bir hayat şekli düşünülmemelidir³⁰¹. Bozkır Türklerinde tek Tanrı inancı, besiliğe dayalı bir ekonomi, hukukta evrensellik, aile yapısının önemi, ailede adalet, ahlak ve benzer hususlar bulunmaktayken; göçebelerde genellikle asalak bir iktisadi anlayış, tek bir tanrı yerine birçok tanrının dini öge olduğu, büyük ve geniş sınırlara ulaşma gibi bir gaye içerisinde olmayan bir egemenlik anlayışı mevcuttur³⁰².

Bozkır yaşamında düşmanın ne zaman ve nerede ortaya çıkacağı belli olmadığından her zaman savaşa hazırlıklı olma durumu söz konusudur. Bu sebeple yaşadığı risk ve

²⁹⁸ Taneri, 2015, a.g.e, s. 201.

²⁹⁹ Gömeç, 2006, a.g.e., s. 63-64.

³⁰⁰ Kafesoğlu, 2004, a. g. e., s. 293.

³⁰¹ Plansız olarak belki sadece Kuzey Sibirya'nın ormanlarında Tunguz'lar ele alınabilir. Tunguzlar, av ganimetine rast geldikleri yerde geçici olarak kalırlar. Ama Türk bozkır hayatı çok sıkı disipline, düzene ve sorunsuz bir organizasyon anlayışına dayanmaktadır. Bkz. Rasonyi, 2007, a.g.e., s. 48.

³⁰² Kafesoğlu, İ. (2018). *Türk-İslâm Sentezi*, 7. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 44-45.

tehlikeden dolayı bozkır insanı hem savaşçı, hem de teşkilatçı bir yapıya sahiptir. Can güvenliğinin yanı sıra hayvanların, otlak ve meraların, malların korunması da son derece önemlidir ve bu bağlamda birtakım hukuki anlaşmaların yapılması ihtiyacı da doğmuştur³⁰³. Tüm bunlar, hâkimiyetin maddi temellerinin başında gelmektedir.

Hâkimiyetin ilahi kaynaklı olduğu, siyasi otoritenin ve hükümdarlığın Tanrı tarafından bir bağış olarak verildiği bozkır Türklerinde, kendisine Tanrı tarafından hâkimiyet verilen hakanların egemenliklerinin sınırsız, sonsuz, sorumsuz ve yanılmaz olmadığı da muhakkaktır. Kağanın hâkimiyeti belli şartlara bağlı olup Tanrı'nın izin verdiği şekilde hüküm sürmesi gerektiği; kağanın tanrısal kaynaklı hâkimiyetten nasiplenmesi için sorumlu olduğu görevleri de yerine getirmesi gerektiği ortaya konulmuştur³⁰⁴. Dolayısıyla hâkimiyetin ve bu hâkimiyeti kullanan siyasi erkin mutlak ve en büyük otorite olamayacağı; belli sınırlar çerçevesinde kalacağı ve bu sınırların verilen yetkilerin bir hukuki zeminde olduğu bilinmektedir. Bu durum neticesinde aslında atfedilen kutsallık ve sınırlı olma durumu birbirine girmiştir. Süreç içinde değişen ekonomik, dini, kültürel yapılardaki farklılaşmalar ve bu farklılaşmaların sonucu ortaya çıkan yeni siyasi gelişmeler ve aynı zamanda apayrı ulusal ve siyasal kültürlerin varlığı ile açıklanabilir³⁰⁵.

Daha açık bir deyişle siyasi yaşam ile sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve dinsel yapı arasındaki karşılıklı etkileşim Türk toplumunda farklı sonuçlara yol açmış; siyasi yaşam değişik şekillerde cereyan etmiş; dolayısıyla hâkimiyet kavramı da bazı evreler geçirmiştir. Türklerde hâkimiyetin belirlenişinde bir kurallar kümesi olarak karşımıza çıkan töre faktörü oldukça önemli olup siyasi otorite olan kağanın, töreye dayandığı sürece meşru olduğu kabul edilmektedir.

Gerçekten de, eski Türk toplumlarında, hâkimiyetin Tanrı tarafından o milletin “beyni” konumunda olan devlete ve devleti temsil eden hanedanlığa verildiği kabul

³⁰³ Erendil, M. (1976). “Türklerin Milli Meziyetleri”. *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi (Makaleler)* C.I, Ankara: Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyetini Araştırma Enstitüsü, s. 277.

³⁰⁴ Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., b. 5469, 5470, 5947, 6192.

³⁰⁵ Bertold, S. (1976). “Göktürklerin Dini ve Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar”. 8. *Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara: TTK Yayınları, s. 659-661.

gördüğünden, kurumsal anlamda devlet = hanedanlığa itaat edilmiştir³⁰⁶. Bu anlamda Türk egemenlik yapısı ve siyasi gelişmeler batıdakinden daha farklı bir yol izlediği söylenebilir.

Türklerin İslamiyet'ten önceki devlet yaşamlarında egemenlik ve siyasi iktidar yaklaşımlarını, bunların birbiriyle olan ilişkisini en iyi ortaya koyan maddi kaynaklardan biri de Türklerin ilk yazılı belgesi olarak kabul edilen Orhum Kitabeleri'dir. Kitabelere göre, Türkler'in cemiyet yapısı; “*oguş(aile), urug(aileler birliği), boy(kabile), budun(boylar birliği)– il (devlet)*” şeklinde sıralanmaktadır³⁰⁷. Bu kitabelerde geçen “*il*” sözcüğü devlet manasında kullanılmış olup; onlu sistemdeki ordusu olan merkezden hakan tarafından yönetilen hakanın sorumluluğundaki budun ve boyların işbirliğinden meydana gelen arazisi (*uluş*) ile *birleşmiş halkı* (budun) ile ortak idari ve hukuksal düzeni (*töre*) ile vatan toprağını korumakta olan milleti barış, huzur ve refah içinde yaşatan bir siyasi kuruluşun adıdır. Devleti meydana getiren koşullar ise, “*bağımsızlık (oksızlık), ülke(uluş), halk(kün) ve yasa(töre)*” şeklinde sıralanmaktadır³⁰⁸. Orhun kitabelerinde töre ve il kavramlarının birlikte geçmesi, mutlak ve sınırsız egemenliğin tek başına hükümdarda olmadığını ifade etmektedir. Bu yüzden de Türk egemenlik anlayışında ve devlet geleneğinde, sonsuz ve mutlak hâkimiyeti olan yöneticiler olmamıştır. Devletin varlığı, töreye bağlı olup, kağan başta olmak üzere her birey töreye uymak durumundadır³⁰⁹. Yine önemli kaynaklardan biri olan Kutadgu Bilig'te devlet güneşe benzetilmiş; güneş dünya için ne kadar gerekliyse devletin de halk için o derece gerekli olan önemli bir kurum olduğunun altı çizilmiştir.

“*Kut*”un hakana Tanrı tarafından verildiği inancı o hanedanın meşruluğunu sağlamış olmaktadır. Fakat bu durum, hanedanı “*meşru egemen*” olarak öne çıkarsa da; hakanları insan üstü varlık şekline sokmamış ve hakanlar davranışlarından sorumlu tutulmuştur. Dolayısıyla bozkır Türklerinde kağanlar, toplum nezdinde töreleri uygulamak için Tengri tarafından tayin edilmiş bir devlet görevlisi olmuşlardır. İktidara geçen hakanların meşruluğu, töreye bağlılıkları ölçüsünde olmuştur³¹⁰.

³⁰⁶ Huntington, P., Dominguez, J. (1975). *Siyasal Gelişme*. (Çev. Ergun Özbudun), Ankara: Siyasal İlimler Derneği Yayınları, s. 19-20.

³⁰⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 227.

³⁰⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 233.

³⁰⁹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 246.

³¹⁰ Ergin, 2009, a.g.e., s. 4-5.

Bozkır Türklerindeki kut, töre, iktidar gibi kavramlar Türk devlet geleneğinde değişmez esaslar olarak her dönem varlığını sürdürmüştür. Tüm bunlar, Türklerdeki hâkimiyet anlayışının kişisel karizmayla değil “*aile karizması*” ile açıklanabileceğini göstermektedir. Hanedandaki iktidar olma mücadeleleri halk tarafından takip edilmiş kim üstün gelirse halk ona itaat etmeye devam etmiştir. Bu da Türk toplumu içinde “*ailesel karizmatik meşruiyet anlayışı*”³¹¹ nın kabul gördüğünü ortaya koymaktadır³¹².

Törenin dışında hakanın iktidarını kısıtlayan bir kurum olarak “*kurultay*” da önemlidir. Kurultay, iktidara yeni gelen hakanın kutsal hanedana bağlı olup olmadığını birtakım niteliklere sahip olup olmadığını araştırarak hakanın iktidarının Tanrı’dan geldiğine onay veren kurumdur³¹³.

Bozkır Türklerinde hakandan sonra gelen ikinci güç, hakanın eşi hatun olmuştur. Hatun, töre ile “*hatunluk*” makamına geçerek hakanla beraber devlet yönetimine katılabilmektedir. Ayrıca hatunun devlet meclislerine de katıldığı hatta oy verdikleri de belirtilmiştir³¹⁴. Bozkır Türk kavimlerinin hâkimiyet anlayışına göre, hanedanın kadınları haricinde tüm erkek üyeler hâkimiyetten pay alma hakkına sahip olmuştur. “*Ülüş*” adı verilen bu sistem, hâkimiyetin ortak paylaşımına yönelik olarak benimsenen bir kurallar bütünüdür. Bu sistem ile yönetim ailesine mensup erkek üyeler, siyasi ve egemenlik hakları noktasında eşit paya sahip olduklarından aslında devleti yönetme hakkına hepsi sahiptir. İçlerinden bir kişi tahta otursada bütün erkek evlatlar aslında yönetme yetkisi ile

³¹¹ Ailesel karizmatik hâkimiyetin kaynağı Tanrı kabul edilmektedir egemen olma yetkisi Tanrı tarafından verilmiştir. Burada, Tanrı’nın verdiği ve yöneticiyi başkalarından ayıran nitelikler karizmadır. İşte Türklerdeki yönetim anlayışı bu türdendir. Türk hâkimiyetinin kaynağı tanrıdır. Tanrı hakanları göreve getirmiş, hakan tanrı istediği için, kendisine “kut” (devlet, iktidar, iyilik, talih) verdiği için yönetim hakkına sahiptir. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s.237

³¹² Kösoğlu, N. (2017). *Devlet Eski Türklerde, İslam’da ve Osmanlı’da*. 4. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 46-47.

³¹³ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 259-260. Ancak bu derece öneme sahip olduğu belirtilen kurultaya başta beyler olmak üzere halk arasından yetişmiş değerli kişilerin katılabilmesi ile ilgili olarak kurultayın gerçek anlamda seçim meclisi olmadığını sadece beylerle birlikte komutanların katıldıkları toplantılardan ibaret olduğunu belirten görüşler de vardır. Bkz. Avcıoğlu, D. (2000). *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Tekin Yayınevi, C.I, s.170-178. Bu saptama doğru olsa da, kurultayın o tarih itibarıyla katılımcılık anlamında göz ardı edilemez bir değere sahip olduğu da bir gerçektir. Bunu destekler nitelikte Tunaya, iktidara geçecek kağanı belirlemekte, onun meşruiyetine onay vermekte ve ayrıca siyasal sorunların çözümünde ön planda yer almakta olan kurultayın önemli bir role sahip olduğunu da belirtmektedir. Bkz. Tunaya, Z. (1970). *Türkiye’nin Siyasi Gelişmeleri: Eski Türkler, İslam Devleti, Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*. İstanbul: Baha Matbaası, s. 16-17. Hatta Barthold, bu durumdan dolayı eski Türkleri demokrat olarak da nitelemektedir. Bkz. Barthold, V. V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. 3. Basım, İstanbul: Divan Kitap, s. 184-185.

³¹⁴ Gömeç, S. Y. (1996). “Kağan ve Katun”. *Ankara: Gök Dergisi*, C. II, S. 15, s. 122. Hatunların devlet yönetiminde sahip oldukları önemi göstermesi bakımından Kafesoğlu’nun naklettiği “Çin elçilerinin kabulünde Göktürk hatunları hazır bulunmuşlardı” ifadesi önem taşımaktadır. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 270. Ayrıca kağanlar sahip oldukları yetkilerin bazılarını hatunlara aktarabilmiştir. Burada unutulmaması gereken kut’un değil, bazı yetki ve görevlerin aktarımıdır. Bkz. Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. 3. Basım, Ankara: TTK Yayınları, s. 81-82.

donatılmışlardır. Hâkimiyeti eline alan hakan kendisine bırakılan toprağı yönetmekle yükümlü kişidir. Diğer yönetme yetkisine sahip olan erkek üyeler, başta olan hakanın onlara bıraktığı toprakları yöneterek ona yardımcı olmuşlardır. Bu durum bölünme ya da parçalanma olarak düşünülmemeli hatta tam aksine genişleyen topraklarda daha iyi bir yönetim sergileyebilmek adına yönetimin kolaylaşması adına bir uygulama olarak tanımlanmalıdır. Bu uygulama ve anlayış bozkırda yönetim de “*ademi merkeziyetçilik*” fikrinin olduğunu gösterir³¹⁵. Bu genel yönetim fikri “*merkezi otorite içinde bir nevi feodalite*” gibi anlaşılmış olsada ve diğer erkek üyeler feodal bey³¹⁶ olarak nitelendirilselerde; Türklerde hiçbir zaman batı toplumlarının uyguladığı şekli bir feodalizmden söz etmek mümkün değildir. Çünkü “*ülüş sistemi*” nde topraklar hanedan soyu erkek üyeler arasında pay edilmiş gibi gözüksede aslında merkezdeki esas hükümdara bağlılık en önemli ilkedir³¹⁷.

Eski Türk devlet geleneğinde, hâkimiyetin sahibi olan hanedan ailesi içinden kimin ne şekilde hakan olacağı ile ilgili kesin bir görüş ortaya konulamamıştır. Bazı görüşlere göre Orta Asya Türklerinde tahta kardeşlerin en büyüğü geçmekte;³¹⁸ bazı görüşlere göre de Oğuzların yirmi dört boyunun başındaki beylerin vefatında onların yerine oğullarının geçtiği belirtilmektedir³¹⁹. Farklı bir görüş ise tahta geçecek kişinin veliaht tayini şeklinde olduğu yönündedir ve bu veliaht seçiminde de en tecrübeli en eğitimli en başarılı ve en basiretli kişinin seçilmesi şekli ile gerçekleştiği anlaşılmaktadır³²⁰. Esasında siyasi otorite tamamen Tanrı'nın isteği ve arzusuna bırakılmış ve kaderinde olan kişiye bu mevki verilerek devletin yönetimi ona bırakılmıştır. Bu yüzden de tüm öne sürülen yöntemler hükümsüz kalmakta, herhangi bir yöntem sonucu hakan seçildikten sonra onun siyasi otoritesi meşru kabul edilmektedir³²¹. Böylece hükümdar, en cesur komutan, en adil hakim ve en önemli kanun koyucu ve yürütücü olmaktadır³²².

³¹⁵ Ergin, 2009, a.g.e., s. 17-21.

³¹⁶ Turan, 2019, a.g.e., s. 121-124.

³¹⁷ Tatar, 1997, a.g.e., s. 6-9.

³¹⁸ Togan, 2019, a.g.e., s. 42.

³¹⁹ Avcıoğlu, 2000, a.g.e., s. 93.

³²⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 270.

³²¹ Rasonyi, 2007, a.g.e., s. 59-60. Rasonyi'nin, kağanlar değişse de, egemenlik hakkı hanedana ait olduğundan, eski kağanın meşruiyetini yitirmesinden yeni kağanın etkilenmediğini belirtmektedir. Bu belirsiz duruma rağmen, kağanların tahta çıkışında uygulanan; irsiyet yöntemi, fetih yöntemi, seçim yöntemi gibi bazı yöntemler de bulunmaktaydı. Bu yöntemlerden birisiyle tahta çıkan hakanın kazandığı kut sayesinde, devletin en güçlü organı durumuna gelmekteydi.

³²² Turan, 2019, a.g.e., s. 127.

Sonuç itibariyle Türk devlet geleneği ve yönetiminde zaman içinde bazı değişiklikler yaşansa da devlet-iktidar-hâkimiyet arasındaki münasebetler mana olarak aynı kalmıştır. Bu dönem içinde bozkır Türklerinin çağdaşları Yunan ve Roma’da “*iyi devlet nasıl olur?*”, “*En iyi yönetim şekli nedir?*”, “*Aslında özde devlet nedir?*” sorularının cevabı aranırken bozkır Türkü hâkimiyetin kaynağının gökte bulunduğu inandıkları Gök Tanrı’dan geldiğine işaret ederek hakana Tanrı’nın halkı iyi yönetebilmesi adına bu gücü verdiğini söylemişlerdir. Devlet yapısı ise toplumdan ayrı tutulmayarak Türk devletinde yönetimde olan hanedan her zaman kendilerini kanıtlamaya bir önceki kutsallık atfedilmiş hanedanın devamı olduklarını anlararak yönetimdeki yerlerinin meşruluğunu anlatmaya çalışmışlardır³²³.

Hâkimiyet anlayışının yasallığı siyasi otoriyeti çevreleyen töreden ileri gelmektedir. Yani devleti oluşturan halk yönetimi saymayı ve itaat etmeyi bir görev saymışlardır. Bu durum egemenliğin kayıtsız şartsız hükümdara ait olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Kağan, törelere uymayıp üzerine düşen görevlerini yerine getirmediği taktirde, kut’unu kayberek, tahttan indirilebilmektedir. Bu yüzden bozkır Türklerinin hâkimiyet anlayışında ilk önce “*törelerin egemenliği (yasaların üstünlüğü)*” söz konusudur³²⁴. Bu sebeple de Türk hakanları, İslamiyet’in kabulünden önce ve/veya sonra halklarına karşı despot bir siyasi politika izlememiştir.

4.3. Hâkimiyetin Yayılışı

Bozkır Türk Tarihi, yalnızca yapılan devlet yönetimleri ve savaşların değil kültür ve medeniyet birikiminin de tarihidir. Türkler kadar sayıca fazla devlet kuran farklı coğrafyalara yerleşen ve yayılan başka bir ulusun olmadığı bilinmektedir. Hemen hemen her dönemde devamlı olarak dünyanın farklı bölgelerine ve geniş alanlarına yayılan

³²³ Weber, M. (2002). *Sosyolojinin Temel Kavramları*. (Çev. M. Beyaztaş), İstanbul: Bakış Yayınları, s. 73-74. Türklerin sahip olduğu özgün anlayış, Weber’in sınıflamasında yer alan geleneksel, karizmatik ve yasal egemenliğin meşruluk tiplerinin karışımı bir yapıyı anımsatmaktadır. Türklerdeki egemenlik anlayışı; tanrısal kaynaklara dayandırıldığı ve bu anlayış tarih boyunca gelenek halinde devam ettiğinden geleneksel; hanedanın kendisine üstün özellikler atfedilmesinden dolayı ailesel karizmatik ve iktidarın töreyle bağlı olması nedeniyle yasal otorite özelliklerinden oluşan karma bir yapıya sahiptir.

³²⁴ Genç, 2002, a.g.e., s. 35-37.

Türkler, yaşamış oldukları yerlerde geçici, kalıcı, küçük, büyük, etkili ya da etkisiz birçok devlet kurmuşlar ve bulundukları toprakları egemenlikleri altına almışlardır³²⁵.

İslamiyet öncesinde çok güçlü devletler kuran, çeşitli ulusları da içine alan Türkler teşkilatlanma konusunda da başarı gösteren bir millet olmuş; günümüzdeki devlet yapılarıyla karşılaştırıldığında o dönemin şartlarında demokratik sayılabilecek devlet yapılanmasına sahip oldukları görülmektedir. Bozkır Türk kavimlerinde sınıf ayrımının olmayışı, toplumsal bir amaç edinilmesi ve ırk ayrımının olmaması da yaşanan dönem adına önemli sayılacak özelliklerdir³²⁶.

Türklerde devlet düşüncesi çok erken dönemlerde gelişmiş, özellikle de büyük sürülerin idare ve sevkini getirdiği alışkanlıklar ve deneyimler onların teşkilatlanmasında kolaylık sağlamıştır. Zaten hayvan sürülerinin bir arada olması ve onların bakımı otlakların belirlenmesi, korunması gibi “*konar-göçer*” yaşam şeklinin gerektirdiği işler; bozkır Türklerini idare etmeye, emretmeye, egemenlik düşüncesine yavaş yavaş geçilmesine sebebiyet vermişlerdir³²⁷. Diğer taraftan çıkan yaylak ve otlak kavgaları sebebiyle boylar arasında hak, adalet, hukuk ve otoritenin de olmasını zorunlu bir ihtiyaç halini almıştır. Böylelikle büyük devletler kurarak tarih sahnesine çıkan Türkler, sadece Orta Asya’yı yurt edinmekle kalmamış, farklı bölgelere yayılma politikası benimseyerek gidip yerleştikleri coğrafyalarda yeni siyasi oluşumlar ile varolmalarını sağlamıştır³²⁸. Çünkü “*dünya egemenliği*” fikri Türk hükümdarlarını her zaman büyülemiş onların yayılma politikalarına da etki etmiştir. Diğer bir deyişle Türk devletlerinin siyasal hedefleri tüm dünyaya egemen olma şeklinde gelişmiştir³²⁹.

Bozkır Türklerinde devletin teşkilatlanması aileden başladığı için devlet kurma teşebbüsünde bulunan ailenin reisi, tanınmış bir boyun beyidir ve örgütlenme açısından da yetenekli olmalıdır. Devlet kurmak isteyen boy beyinin, öncelikle kendi soyundan gelen boyları iskan etmesi veya onlardan destek görmesi şartıyla otoritesine boyun eğdirmesi başka bir deyişle boy anlayışını kırması gerekmektedir³³⁰. Eğer beyin hürriyetine engel

³²⁵ Durmuş, 2016, a.g.e., s. 154-155.

³²⁶ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 188-189.

³²⁷ Aydoğan, 2004, a.g.e., 2. kitap, s. 550-553.

³²⁸ Ergin, 2009, a.g.e., s.14.

³²⁹ Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 128.

³³⁰ Donuk, A. (1990). “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”. *Aile Yazıları*, (Der. Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem), C. I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, s. 290-293.

teşkil eden bir devlet oluşumu söz konusuysa gücü yeterli düzeye gelir gelmez, bu devlete savaş açarak onun egemenliğinden çıkma zorundadır. Bundan sonra beyin belir bir bölgede düzenlenen törenle tahta çıkıp kendisini başında olduğu toplumun hakanı ilan etmesi gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda yönetilenlerin yeni hükümdarın siyasi otoritesinin meşruluğunun kabulü ve onayı manasına gelmektedir³³¹. Böylelikle devlet kurma aşaması tamamlanmakta ve örgütlenme adımına geçilmektedir.

Türklerin yapmış oldukları göçlerde de asıl amaç egemenlik ülküsü olmuştur. Gerek yayılma, gerekse sızma niteliğinde olsun, Türklerin yayılma politikaları dünyanın üç büyük kıtasında görülmüştür. Bu hâkimiyetin bu kadar kolay yayılmasını sağlayan etmen Türk maneviyatının sağlam oluşudur³³². Yapılan seferler, göçler ve yolculuklar zorunlu olarak yapılırsa da sonucu önceden belli olmayan bir yere gitmek; her an düşman ve tehlike riski karşısında hazırlıklı olmak; bir ölüm kalım savaşı içinde yaşamak her ulusun yapabileceği bir durum değildir³³³. İşte bu sebeple Türkler zafer kazandıkça başarı sergiledikçe egemenlik duyguları da kamçılanmıştır. Bu durum Türklerde zaman içinde dünyayı egemenlikleri altına alarak barış ve huzura kavuşturma fikrini doğurmuş; yayılmacı bir egemenlik politikası izlemek amaç edinilmiş nerede nasıl olursa olsun adaletli Türk töresini uygulanır hale getirmek amacıyla bir “*cihan hâkimiyeti ülküsü*” doğmuştur³³⁴.

Türklerin tüm dünyaya egemenliklerini yayma düşüncelerinin altında birçok neden bulunmaktadır. Oğuz Kağan Destanı’nda boylar ana yurtlarına bağlı kalmış ancak “*cihan hâkimiyeti*” ülküsünü yaşatmışlardır. Bu ülküyü gerçekleştirmek isterken de “*vatan*”

³³¹ Taneri, 2015, a.g.e., s. 517.

³³² Çandarlıoğlu, G. (2002). Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü. *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed.Hasan Celal Güzel), C.II, Ankara: *Yeni Türkiye Yayınları*, s. 210.

³³³ Güngör, E. (2007). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Selenge Yayınları, s. 56-57.

³³⁴ Turan, 2019, a.g.e., s. 417-418..

ismini verdikleri topraklara bağlı kalmışlardır³³⁵. Türkler tarih boyunca kendilerini egemen bir millet olarak görmüşler ve öyle yaratıldıklarına inanmışlardır³³⁶.

Türkler tüm cihangirlik düşüncelerine rağmen kendi vatanlarını dünyanın merkezi kabul etmişlerdir. Türklerin kendilerine ana vatan olarak seçtikleri bu yerler, Tanrı Dağları ile Orhun Havzası'ndaki mukaddes Ötüken şehridir. Bu coğrafyadaki yüksek yaylaların elverişliği sayesinde Türkler “*cihan hâkimiyeti*” ülkelerini geliştirmek üzere ilerlemeyi amaçlamışlardır³³⁷.

Türk hâkimiyet yaklaşımının bir başka özelliği ise egemenlik fikrinin, Tanrı tarafından verildiğine inanılan “*kut*” anlayışı ile “*töre*” adı verilen adalete dayanıyor olmasıdır. Bu durum da Türklerde adalet ve düzen anlayışlarının gelişmiş olduğunun göstergesidir. Türkler, yayılmış oldukları bölgelerde bu sistemsel yapılarını kolaylıkla tatbik edebilmişlerdir. Çünkü Gök-Tanrı inancında olduğu gibi Tengri ve onun bağışladığı “*kut*”, Türklerin cihan hâkimiyeti ülküsünün esasını oluşturmaktadır³³⁸. Bu düşünce ile Türkler askeri yapılanmalarında seri ve hızlı olma alışkanlığı kazanmış; Mete, Atilla, Tüng Yabgu gibi hükümdarların izledikleri savaş taktikleri son derece önemli bulunmuştur. Ayrıca hâkimiyet anlayışı yalnızca ulusal ve eski adetlerden değil; zamanın koşullarına uyacak biçimde tasarlanmış bir anlayış sistemidir³³⁹.

Sonuç olarak hâkimiyetin yayılışı anlayışı Türklerin kendi varlıklarını koruma amacıyla oluşturdukları son derece güçlü ve sistemli bir egemenlik anlayışı olarak ortaya çıkmış ve bu anlayış günümüze gelene kadar Türk milletinde var olmuştur.

³³⁵ Bununla ilgili olarak Emevi döneminde Türkistan'a yaptığı seferler ve savaşlar ile ünlenen komutan Kuteybe bin Müslim'in şu sözleri akla gelmektedir: “*Türkler vatanlarına çok bağlı olup onun için çırpınırlar. Basra'dan Umman Denizi sahiline götürülen ve ipe bağlı olan bir deve nasıl fırsat bulunca kendi vatanına gitmek için inlerse Türkler de uzak memleketlere gittikleri zaman vatanı için bir devenin üzüldüğünden daha çok üzülür, onu özleyerek inler... Zira Türkleri diğer milletlere üstün kılan amiller, onun vatanının hususiyetleridir ve o bunu müdriktir.*” Bkz. Yiğit, İ. (1994). “Kuteybe bin Müslim”. *İslam Ansiklopedisi*, C.X, İstanbul: TDV Yayınları, s. 627-628.

³³⁶ Divitçioğlu, 2005, a.g.e., s. 27-28. M.Ö. ve M.S. dönemlerdeki Türk sanat eserlerine bakıldığında, yırtıcı bir hayvan ve onun kurbanı olan bir başka hayvana rastlanmaktadır. Buradan bazı müellifler Türklerin güçlü olan yırtıcı hayvanı totem olarak kabul ettiklerini düşünmüşlerdir. Fakat bu doğru değildir, Türkler hiçbir hayvanı veya maddi unsuru totem olarak görmemiş veya kabul etmemiştir. Bahsedilen hayvanlara sadece bir kutsallık izafe ettikleri söylenebilir. Azizbekova, P. A. (1986). *Kovn i Kovrovte İzdelya, Pamyatniki Material'noy Kul'tun Azerbaydjana*, 2, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Muzey İstorii Azerbaydjana, c. 65.

³³⁷ Kaşgarlı Mahmud'un söylediği “Türkler Allah'ın has askerleridir, Allah onları istediği ülkelere musallat eder, Allah dünyanın en güzel yerlerini Türkler için vatan yapmıştır” diyerek Tanrı Dağlarının önemini belirtmiştir. Bkz. Sarı, İ. (2017). *Türklerde Hâkimiyet Anlayışı*. Antalya: Nokta E-Kitap, 1. Basım, s. 7.

³³⁸ Klyashorniy, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*. (Yay. Dan. İsenbike Togan), (Çev. Serkan Acar v.d.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 58-60.

³³⁹ Gumilev, 2004, a.g.e., s. 103-104.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEVLET YÖNETİMİNDE SİYASİ YAPI

5.1. Siyasi Kuruluş Olarak İl

Bozkır Türklerinde toplumsal yapı; aile, boy, beyler birliği ve devlet şeklinde sıralanmıştır. Siyasi ve sosyal olgunluk aile yapısından başlayıp tüm beylerin birleşmesiyle son halini almaktadır. Beyler, boylara ait bölgeleri idare eden kişilerdir ve bu boyların birinden devleti yöneten hakan çıkmaktadır³⁴⁰. Buradan yola çıkarak, Türk “ili” nin ve toplumun iç içe geçmiş halkalara benzeyen bir yapısının olduğunu söylemek mümkündür. En dıştaki halka devlettir ve diğer halkaları kapsayacak büyüklüktedir. Eğer bu halka kınılırsa diğer halkalar hür hale gelerek bağımsızlıklarını ilan ederler³⁴¹. Türk tarihine baktığımız zaman devletin; millet, insanlık, barış, refah ve huzur için ortaya çıktığı ve oluşturulduğu anlaşılmaktadır³⁴².

Bozkır Türk kavimlerinde devlet düşüncesinin oluşması ve devlet kurma faaliyeti; göklerin, yeryüzünün ve insanın dolayısıyla kainatın yaratılışı kadar geriye gitmektedir³⁴³. Göktürk Kitabeleri’nde Bilge Kağan, atalarının devlet kurma anlayışından şu şekilde söz etmiştir: “Üste mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atam Bumin Kağan ve İstemi Kağan (hakan olarak) oturmuşlar, oturduktan sonra Türk Milletinin devleti ve töresini idare etmiş ve düzene koyuvermiştir”³⁴⁴. İslamiyet’in kabulünden önce devlete “el” veya “il” ismini veren Türkler, müslüman olduktan sonra da “devlet” sözcüğünü kullanmaya devam etmişlerdir. Devletin kuruluşunu “illemek”, devletin yönetilmesini “il tutmak”, devletsiz kalınmasını da “ilsiremek” kavramlarıyla

³⁴⁰ Tozlu, S. (2005). *Türklerde Devlet Yönetimi*. (Ed. Cemil Öztürk). Türk Tarihi ve Kültürü. Ankara: Pegem Yayıncılık, s. 207.

³⁴¹ Türkdogan, O. (2014). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. Ankara: Hasret Yayınları, s. 77

³⁴² Nitekim Mete Han Çin imparatoruna gönderdiği mektubunda eli yay tutan bütün milletleri birleştirdiğini anlatmıştır. Aynı zamanda bir Çinlinin Hun veziri olması, Türk olmayan Maniah adlı kişinin Göktürk kağanı tarafından Bizans’a gönderilmesi bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca Türk hükümdarları sadece Türk halkına karşı değil Türk olmayan unsurlara ve hatta bağlı olan devletlere karşı da vazifeli olmuşlardır. Ögel, 2016, a.g.e., s. 132-133.

³⁴³ Bedirhan, Y. (2019). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. 6. Basım, Konya: Eğitim Kitabevi, s. 216.

³⁴⁴ Ögel, 2016, a.g.e., s. 36.

anlatmışlardır³⁴⁵. Türkler, devlet yapısını her zaman töreyle beraber ele almışlar töresiz devlet olmayacağına inanmışlardır³⁴⁶.

Türk ilinin amaçları; halkın refah ve mutluluğunu sağlamak, dış güçlere karşı halkı ve devleti korumak, yurt edinmek, barış, düzen ve adaleti sağlamak, halka hizmet etmek biçiminde sayılabilir³⁴⁷. Bu amaçları gerçekleştirmek gayesiyle kurulan devlet, aynı zamanda evrensel bir değer ve öneme de sahiptir. Türk ilinin içindeyse yalnızca Türkler yaşamamakta başka kavim ve topluluklardan da insanlar yer almaktadır. Her ne kadar eski Çin ve eski Yunan uygarlıklarında benzer anlayışlar olsa da; bu düşünce eski Yunan’da sadece “*Polis*”lerin içinde kalmıştır. Eski Çin devletinde ise devlet “*Tao*” adı verilen gökteki düzen tarafından kurulmakta devleti Tanrı oluşturmaktadır. Bu sebeple devletin oluşması, ilahi bir nitelik kazanmıştır. Ancak bozkır Türk devletlerinde devleti kuran kişi hakanıdır; töreyi de hakan oluşturmaktadır³⁴⁸.

Türk devlet sistemi sadece Türklerden oluşmayan, başka topluluklardan insanları da içine alan, alabildiğince yayılcı bir egemenlik anlayışı benimseyen büyük bir teşkilatlanmadır. Devlet kavramının “*evrensel*” olma özelliğinin ise ilk kez Türklerde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Türklerde devlet, kendisine Tanrı tarafından kut ve birtakım özellikler verildiğine inanılan hakan tarafından kurulmakta; doğal olarak da kanunlar da onun iradesine dayanmaktadır³⁴⁹. Bu durum Orhun Yazıtları’nda şöyle ifade edilmiştir: “Tanrı lütufkâr olduğu için benimde talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum”³⁵⁰.

Bozkır Türk devlet yapısıyla ilgili olarak ilginç hususlardan biri devlet kelimesinin Türkçede ki karşılığıdır. Eski metinlerde devletin karşılığı olarak “*il*” olarak geçmektedir. En eski Türkçe sözlük olan “*Divan’ı Lügatit Türk*”de bu kelimenin anlamı aynı zamanda “*barış*” olarak verilmiştir³⁵¹. Bu bilgiden hareketle, devletin yani “*il*” in asıl görevinin barış ve huzuru sağlayıp bunu korumak olduğunu söylemek mümkündür.

³⁴⁵ Bedirhan, 2019, a.g.e., s. 216.

³⁴⁶ Tozlu, 2005, a.g.e., s. 309.

³⁴⁷ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 171. Bu anlayış yüzyıllar önce Mete’nin Çin hükümdarına yazdığı mektupta da aynen geçmektedir. Devletin nihai amacını şu sözlerle belirlenebilir; “Küçükler büyümeleri için gerekli (çevreyi) elde edecekler. Yaşlılar (ve büyükler) ise kendi yurtlarında sessiz ve rahat yaşayacaklardır. Nesillerden nesillere, (bütün Hunlar), barış ve mutluluk içinde (kalacaklardır)”. Ögel, 2015, a.g.e., s. 442.

³⁴⁸ Ögel, 2016, a.g.e., s. 33-37.

³⁴⁹ Ögel, 2016, a.g.e., s. 2-7.

³⁵⁰ Ergin, 2009, a.g.e., s. 9.

³⁵¹ Türkoğlu, 2014, a.g.e., s. 79.

Bozkır Türk devletlerinin siyasi yapılanmasında ilk karşılaşılan kavram kağan/hakandır. Türk devlet geleneğinde, boy beylerinin yapısından dolayı mevcut sosyal hareketlilik içinde değişmeyen tek kurum hükümdarlıktır. Bu bağlamda, hükümdarlığın hem veraset hukukuna tabii olduğu hem de bu tabiliğin gevşek olduğu söylenebilir. Şöyle ki, bir kağanın en büyük sorumluluğu halkın mutlu olmasıdır. Halka felaket ve mutsuzluk veren bir hükümdar, meşruluğunu kaybedip tahttan indirilerek hanedandan bir başkası hakanlığa getirilir. Bu seçimde en önemli husus, seçilecek hükümdar adayının hanedan mensubu ve soylu olması gerektiğidir. Soylulukta hem baba hem anne tarafından soylu olması esas alınmaktadır. Bozkır Türk devletlerinin çoğunda hanedan ailesinin evlendiği başka bir soylu Türk boyu bulunmaktadır³⁵². Hakan, konumundan ötürü devletin simgesi sayılmaktadır. Hakan, gerek askeri gerek siyasi gerekse sivil ve hukuki anlamda yöneticidir³⁵³.

Bozkır Türk devlet siyasi yapılanmasında en önemli kurumlardan biri de “*kurultay*” dır. Kurultay hakkında ilk bilgilere Mete Han zamanında rastlanırken, Çin kaynakları kurultay yapısından Hunların Tunghularla olan münasebetlerini anlatırken bahsetmektedir³⁵⁴. Kurultaylar aynı zamanda dini törenlerin de yönetildiği toplantılardır³⁵⁵. En basit şekliyle kurultay çeşitleri; savaş kurultayı, barış kurultayı, isyan ve tabii olma kurultayı, göçten önceki kurultaylar, kağan seçimi kurultayı, devlet ve töre koyma kurultayları olarak sıralanabilir³⁵⁶. Kurultay yapısına ve çeşitlerine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı bir şekilde yer verilecektir.

Bozkır Türklerindeki siyasi yapılanmada önemli olan devlet görevlileri ise şöyle sıralanmaktadır: İlk önce devletin hükümdarı olan hakan/kağan gelir; kağan, halkına ve Tanrı’ya karşı sorumludur. Sorumlulukları yerine getirmemesi ya da kaçması, tahttan inmesine sebep olmaktadır. Siyasi yapılanmada devlet görevlilerinden ikinci sırada ise kağanın eşi olan hatun gelmektedir. Daha sonra hanedan mensubu olan prensler ile bağlı boy beyleri ve ordu komutaları, siyasi yapılanmada yerleri alırlar. Bu sayılanlardan başka kağana danışmanlık da

³⁵² Ögel, 2016, a.g.e., s. 67.

³⁵³ Klyastorny, S. G., Sultanov, T. İ. (2004). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 151.

³⁵⁴ Tunghu elçisi Mete’den sırasıyla önce atını sonra da eşini ister. Kurultay bu taleplere sert tepki gösterir, fakat Mete bir atla bir kadını nasıl bir komşu ülkeden üstün tutarım diyerek verir. Sıra kullanılmayan bir toprak parçasına gelince kurultaydan bazıları verilmesi gerektiğini söyleyince Mete verilmesi gerekir diyenleri öldürerek toprağın devletin temeli olduğunu vurgular. Buradan aynı zamanda devletin halk ve toprak gibi iki vazgeçilmez unsurdan oluştuğu sonucu çıkartılabilir. Tunghu’lara savaş açarak atıyla eşini geri alır. Başka Çin kaynaklarından çıkartılan sonuç da: Mete’nin her önemli karardan önce kurultaya danıştığıdır. Ancak son söz devletin yöneticisi olan hakanındır. Ögel, 2000, a.g.e., s. 445-448.

³⁵⁵ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 47.

³⁵⁶ Ögel, 2016, a.g.e., s. 80-86.

yapan vezirler de vardır. Vezirlerden sonra ise bağlı devletleri gözetim altında tutan Tudunlar gelmektedir³⁵⁷.

5.2. İkili Teşkilat

Sosyal ve toplumsal yapının aile(oğuş), boy(aşiret), budun(halk) ve il(devlet) şeklinde olduğu Bozkır Türklerinde, özgürlüğüne düşkün ve teşkilatlanmaya önem veren bir devlet kurma anlayışı oluşmuştur. Devletin siyasi yapılanmasında “*kut*”un ve “*küç*”ün Tanrı tarafından kağana verilmiş birer yetki olduğuna inanılması yayılmacı bir hâkimiyet politikasının izlenmesi haricinde, devletin yapılanmasında da ülkenin doğusu ve batısı olarak yönetilen “*ikili teşkilat*” anlayışı yaygınlık kazanmıştır³⁵⁸.

Bozkır coğrafyasının geniş alanı düşünüldüğünde, ikili teşkilat yapısının önemi ve hikmeti anlaşılabilir. Geniş bozkırların tek bir idareden yönetilmesinin zorluğu ve Türk devletlerinin ekonomik yapısının ticaretle beraber komşu ülkelerin arazilerinde “*çapul*” tabir edilen yağmalardan gücünü alması durumunun yöneticileri böyle bir tasarrufta bulunmaya itmiş olabileceği düşünülmektedir³⁵⁹. Her ne kadar Türklerin Anadolu’ya gelmesiyle ikili teşkilat yapısından vazgeçilse de; buradan çıkarılması gereken sonuç Türk devletlerinin durağan bir yapıda olmadığı ve teşkilatlanma sürecinde yaşanan deneyimler vasıtasıyla zaman içinde değişikliğe gidilebildiğidir.

Diğer bir ifadeyle Bozkır Türk devletlerinde devlet çoğunlukla “*ikili bir yapı*” biçiminde idare edilmiş ve yönetilmiştir³⁶⁰. Kurulan ikili teşkilat sistemi hem idari alanda olduğu gibi hem de askeri alanda da geçerli olmuştur. Fakat, buradan her iki tarafın da eşit olduğu hükmü çıkarılmamalıdır. Bir tarafın diğer tarafa üstünlüğünün her zaman tanındığı bilinmekle beraber, devletin istisnai olarak bölünmesi ise ikili teşkilatlanmasının neticesinde meydana gelmiştir. Bu

³⁵⁷Gültepe, N. (2002). *İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi. Türkler*, (Ed. H.Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 896-897.

³⁵⁸Koca, 2016, a.g.e., s. 68-71.

³⁵⁹Ögel, 2016, a.g.e., s. 89-91.

³⁶⁰İkili teşkilattan hareketle kimi araştırmacılar “çifte krallık” teorisini ortaya atmışlardır. Fakat Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Türk devlet teşkilatı tek merkezden hükümet eden bir formda hayatini sürdürmüştür. Bkz. Rasonyi, 2007, a.g.e., s. 69-71. Yönetimi kolaylaştırmak adına alınan ikili teşkilat yapısı, bugün Avrupa Birliği’nin de savunduğu yerinden yönetim sisteminin ilkel bir modelidir denilebilir.

ikili yapılanma şekli, Türk devlet sisteminde kendi içinde biraz daha küçülerek var olmaya devam etmiştir³⁶¹.

İkili teşkilatlanma askeri anlamda da savaş olması durumunda ordunun sol ve sağ kanatlarını meydana getirmekte, merkezde sadece hakanın kendisi bulunmaktadır. Devletin doğu ve batı yönünde bulunan yöneticiler, genellikle hanedanın farklı unvanları olan diğer mensupları olmaktadır. Bu yapının tek istisnası bağlı devletlerin yöneticiliklerinde görülmektedir. Bağlı devlet, kendi almış oldukları yöneticileri tarafından kendi yasalarına göre idare edilmişlerdir. Genellikle bu bağlı devletlerin, tabii oldukları merkez devlete karşı birtakım sorumluluk ve yükümlülükleri bulunmaktadır. Vergi vermek, milletlerarası ilişkilerini bağlı bulundukları devlet aracılığıyla yapmak, kendilerinden destek istendiğinde askerleriyle sefere katılmak bu yükümlülüklerin başında gelmektedir³⁶².

Bozkır Türk devletlerinin yönetiminde ve ordu yapısında ikili teşkilatlanma değişmez bir sistem olduğundan Oğuz Devleti ve ordusunda da bu kaide hâkim olmuştur. Böylelikle devlet ve ordu ikiye bölündüğünde ordunun bu yapısına “kol” adı verilmiştir³⁶³.

İkili teşkilatlanma yapısının Büyük Hun Devleti’yle başladığı süreçte orduların yapısının çok az değiştiği görülmektedir. Bu süreçte bilhassa atlı göçebe toplum yapısına sahip olan Türk devletlerinde, askeri ve sivil ayrımı bulunmamaktadır³⁶⁴. Ordu yapılanmasıyla ilgili bilgiler, devletin siyasi teşkilatlanması konusunda da ipuçları vermektedir. Genellikle ordu ve halk ayrımının yapılmaması bazı dönemlerde boy isimlerinin komutanlıklar ya da komutanlıkların boy ismi haline gelmesiyle neticelenmiştir. Büyük komutanlıklar çoğunlukla kağanın ailesi tarafından idare edilmiş; bu komutanlıklara göredaha küçük olan komutanlıklar da akraba ve müttefik boylar tarafından yönetilmiştir. Gösterdikleri liyakat sayesinde, halktan gelen kişilerin de yükseldiği görülmüştür. Komutanlık yetkisi, aynı hanedan içindeki liyakat sahibi olan kişilere verilmiştir. Devleti meydana getiren boyların değerini belirleyen temel unsur ise aynı zamanda

³⁶¹Niyazi, 2018, a.g.e., s. 88-89.

³⁶² Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 275-277.

³⁶³ Aksoy, E. (2002). *Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilatına Bir Bakış*. Türkler Ansiklopedisi, (Ed. H. Celal Güzel), C.II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 1061.

³⁶⁴ Göktürk ve Uygurlar ülkeyi doğu-batı olarak ikili teşkilatla yönetilmiş, doğuda kağan batıda ise hanedan üyeleri yer almıştır. Ayrıca Bulgarlar ve Macarlarda büyük-küçük, Oğuzlar ve Karluklarda iç-dış, Asya Hunları ve Göktürklerde kuzey-güney, Tabgaçlarda doğu-batı şeklinde bir ikili idarî teşkilatlanma görülmektedir. Bu ikili yapıda devamlı surette bir taraf diğerinin hâkimiyetini tanımak mecburiyetindedir. Bu idarî yapılanmanın akabinde hanedana mensup kişiler iki yakanın da yönetiminde yer almışlardır. Ögel, 2016, a.g.e., s. 340-342.

askeri ve yönetim yapısının birbirleriyle olan ilişkilerini de göstermektedir. Bu etmen, nüfus oranı ve askeri güçtür. Dolayısıyla devlete hem üretim hem de askeri güç anlamında en fazla desteği veren boy devlet teşkilatı içinde “*en itibarlı boy*” halini almaktadır³⁶⁵.

Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi bozkır Türk devletlerinin, siyasal teşkilatlanmasında üç farklı kurumun olduğu görülmektedir. Kağan, kurultay ve hükümet. Bu kurumların aynı noktada birleştiği aynı zamanda birbirlerinden farklı görevleri bulunmaktadır. Yalnızca kağan, Tanrı’nın kendisine bahsetmiş olduğu kut sebebiyle devletten ve halktan birinci derecede sorumludur. Bu nedenle yönetim, ekonomi yargı ve kültürel konularda yetkinin çoğunluğu hakanın kendisi tarafından kullanılmaktadır³⁶⁶. Hakan, devlet içinde diğer bakanları atama, kurultaya başkanlık etme ve törenin kurumsallaşmasını sağlayan yöneticidir. Bunların yanı sıra kağanın orduya baş komutanlık yapması ve askeri karaktere sahip olması da otoriterleşmeye yardımcı olmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, devlet yöneticisi olan kağanın bütün bu özelliklerine ve yetkileri rağmen, bozkır Türk Devletlerinde hükümdarların bir “*otoriter*” gibi devleti yönetemediğidir. Kağanın otoriter olamayışının nedenleri altında Türklerdeki “*sosyal devlet*” anlayışı yatmakta; devlet halkı yedirip, içiren, koruyan, kollayan, doyuran, barındıran bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden hakanın halkın sevgisini ve güvenini kazanması otoriter olmanın önüne geçmektedir. Ayrıca kağanın faaliyetlerini denetleyen, hatta kağanı görevden alabilen bir kurultayın varlığı da hükümdarın otoriterleşmesini engellemiştir. Bu durum İslam öncesi Türk devletlerinde ne tam bir kuvvetler ayrılığının olduğunu ne de tam manasıyla monarklığın bulunduğunu göstermektedir. Son olarak “*kut*” un aileye verilmesi hanedandaki en kabiliyetli kişinin kağan olmasına fırsat verirken; öte yandan da devleti zayıflatan bir iktidar mücadelesini de simgelemiştir³⁶⁷. Özellikle ikili teşkilat yapısının olması iktidar mücadelesi ihtimallerini arttırmıştır. Bu mücadele bozkır Türk devletlerinin kanayan yarası şeklinde ifade edilebilir³⁶⁸. Bir çok Türk devletinin kurulması ancak çoğunun kısa ömürlü olması, bu durumun bir neticesi olduğunu göstermektedir.

5.3. Çifte Hükümdarlık Meselesi

Çifte hükümdarlık veya diğer adıyla çifte yönetim meselesi, bozkır Türk devlet teşkilatının ve yönetim yapısının en tartışmalı konularından biri olmuştur. Moğollarda, Urallı

³⁶⁵ Ögel, 2016, a.g.e., s. 343-345.

³⁶⁶ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 263-264.

³⁶⁷ Günel, Z. (2004). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Nobel Yayıncılık, s. 113-114.

³⁶⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 265.

kavimlerde, Tibetlilerde, hatta Orta Afrika ve Okyanusya kabilelerinde “*çifte yönetim*” durumunun olduğunu ilk kez ortaya koyan A. Alföldi’dir. Alföldi, özellikle bozkır coğrafyasındaki Türk devletlerinde daima iki büyük hükümdar olduğunu, devletin yönetme erkinin bu iki büyük hükümdarda bulunduğunu savunmuştur. A. Alföldi, Göktürk Devleti’nde görülen ikili yönetim teşkilatını (doğu ve batı ya da sağ ve sol şadlar) “*küçük kağanlar*”ın varlığını hatta Türk yönetim sistemindeki ak, kara, sarı gibi renk adlarının kullanılışını, bu çifte hükümdarlık olgusuna dayandırarak açıklamıştır³⁶⁹.

Çifte hükümdarlık meselesini ele alan bir başka araştırmacı ise K. Czeplédy olmuş; Czeplédy başta Macarlar ve Hazarlarda olmak üzere birçok eski Türk devletinde merkezi otoritede hükümdarın olduğunu, fakat devlet işleriyle hükümdar vekilleri olan diğer görevlilerin ilgilendiğini belirtmekte; bu durumu da “*çift krallık*” şeklinde değerlendirmektedir. Ancak kutsal büyük hükümdarın tabu olmasının bu durumla ilgisinin olmadığını da belirtmiştir³⁷⁰.

Çifte hükümdarlık meselesine ilişkin bir farklı görüş de G.Dörfer, O. Pricak ve F. László’dan gelmektedir. Gallotta, tüm bu görüş ve düşünceleri derledikten sonra bu görüşlerin eleştirilmesi gereken noktalarını ele alarak konuya dikkat çekmiştir³⁷¹.

Bozkır Türk devletlerindeki çifte yönetim ya da çifte hükümdarlık konusuna İ. Kafesoğlu da değinmiş; bu konunun nazariyelerini eleştirerek bunların zayıf taraflarını ortaya koymuştur. Kafesoğlu, Bozkır Türklerinde devletin merkezinde her zaman kut sahibi tek bir hükümdar olduğunun özellikle altını çizmiş; bozkır Türk devletlerinde “*vekil*” veya “*danışman*” şeklinde görev yapanların daha çok taşra yönetiminde yer alan yetkililer olduğunu vurgulamıştır. “*Şad*”, “*yabgu*”, “*küçük kağan*” gibi unvanları olan bu vekiller, konumları gereği kağanın altında olmuş ve her zaman hükümdara bağlı olduklarını belirtmişlerdir³⁷².

³⁶⁹ Gallotta, A. (1999). “Eski Türkler Arasında ‘Çift Krallık’ Meselesi”. (Ed. Alev Kahya Birgül), *Üçüncü Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri – 25-29 Eylül 1993*, I. Cilt, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 35-38.

³⁷⁰ Czeplédy, K. (1995). “Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern”. *Numen*, V.13, Fasc.1, p. 14-26.

³⁷¹ Gallotta, 1999, a.g.e., s. 39-41.

³⁷² Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 274-278.

ALTINCI BÖLÜM

DEVLET YÖNETİMİNDE HÜKÜMDAR

6.1. Hükümdarın Özellikleri

Türkler için nasıl ki Tanrı'nın yerde, gökte ve evrende işleyen muazzam bir düzeni varsa; yeryüzünde de aksamayan ve kusursuz bir düzen olmalı anlayışı önemlidir. Bu bakımdan hem halkın refah ve mutluluğunu sağlayacak hem de yeryüzünde düzeni oturtacak insanlığa da Tanrı adına hükmedecek bir hükümdar gerekli olmuştur. Bu hükümdar, kendisine Gök Tanrı tarafından “*kut*” bahşedilen ve Tanrı'nın dünya üzerindeki temsilcisi olan Türk hakanıdır³⁷³. Bu inanç biçimi Orhun Kitabeleri'ne de yansımış; yazıtlarda kadim Türk hükümdarlık telakkisine göre hükümdar; Tanrı tarafından yönetme kudreti ve yetkisi verilen yine Tanrı'ya karşı sorumluluğu olan yönetici şeklinde geçmektedir. Burada yine unutulmaması gereken nokta hükümdarın şahsının kutsal olmadığı ona bahşedilen yönetme görevinin ilahi temelli olduğudur³⁷⁴.

Bozkır Türk devletlerinde hâkimiyetin ve siyasi iktidarın ilk temel ögesi olan hükümdar, “*kağan, hakan, yabgu, han, şan-yu, ilteber, erkin ve tanhu*” gibi unvanları kullanan kaynağı ilahi olan başka bir deyişle devleti yönetme yetkisi kendilerine “*kut*” un Gök Tanrı tarafından verildiğine inanılan otoritedir³⁷⁵. Dolayısıyla bozkır Türklerinde İslamiyet'in kabul edilmesinden önce devletin devamlılığı, devleti oluşturan halkın huzurlu ve sağlıklı olmasından ilk olarak

³⁷³ Türklerdeki hükümdarın ilahi bir kaynağa dayandığı anlayışının izleri M.Ö. 220 yılında kurulduğu görüşü genel olarak kabul gören Hun Devleti'nden itibaren sürülebilir. Hunların yabancı ülkelere gönderdiği mektuplarda “Tengri Kut” Hunların Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük hükümdarı” unvanını kullandıkları bilinmektedir. Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: TTK Yayınları, s.196.

³⁷⁴ Orhun Kitabeleri'ne bu anlayış şu ifadelerle geçmektedir: “Üstte gök aşağıda yağız yer ve ikisi arasında kişiöğlü (insanoğlu) yaratılmış; insanoğlu üzerine atalarım Bumin Kağan, İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare edivermiş, tanzim edivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep itaat altına almış.” Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul:Dergah Yayınları, s. 509-510. Eski Türklerdeki hükümdar telakkisinin net anlaşılması için en yakın komşuları olan Çin'deki hükümdar anlayışını ifade eden şu bilgiyi vermenin yararlı olacağı düşünülmektedir: “Göktürk devlet düşüncesine göre, Türk hakanı Tanrı tarafından kutlanmış ve Türk milleti yok olmasın diye, hakan olarak tahta çıkarılmıştır. Tanrı veya göğün oğlu değildir, Tanrı'nın elçisi veya resulü gibidir. Çin imparatoru ise, Tanrı veya göğün oğludur. Bunun için vucudu da mukaddestir. Çünkü Tanrı'nın bir parçasıdır.” Ögel, 2015, a.g.e., s. 289.

³⁷⁵ Çin kaynakları Göktürklerde ve Uygurlarda dokuzar kişilik bir kabineden söz etmektedir. Hükümet ve uzantıları günümüzde de olduğu gibi devletin işleyiş mekanizmasının çalışmasından sorumludur. Mesela bu dokuz bakandan altısı dış ilişkilerde sorumluyken üçü de iç işleyleştiren sorumludur. Kafesoğlu İ. (1987) *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, s. 265-266.

hükümdar yükümlü idi. Hükümdar olmadığı zaman devletin başında “icra-ı hükümet eyleyen” kişi ise Katun (Hatun)’dur³⁷⁶.

Türklerde en önemli kurum olan devlet aynı zamanda hükümdar ve hanedanın ailesi sayılmaktadır³⁷⁷. Gök Tanrı’dan “*kut*” alan kağan, devletin tek temsilcisi konumundadır. Her ne kadar kanun yapma ve konulan kanunu işletme kurultaylar aracılığıyla icra edilsede uygulama sırasında gerek yürütmenin gerekse yasama ve yargının en büyük temsilcisi hükümdarın kendisi olmuştur. Tanrı’dan aldığına inanılan “*kut*” un yanı sıra toplanan kurultaylara başkanlık etme, kanunların değiştirilmesi için teklif sunma, savaşta askerlerin en önünde durarak ve gerekirse savaşarak onları motive etme, devletin mahkemelerinde yargıç sıfatı ile bulunma yine hükümdarın görevleri arasındadır. Aslında Türk devlet başkanı topluma ayna tutmakla görevli onlara vizyon katan, ilkeleri belirleyen, çok yönlü ve cesur bir profil çizmektedir³⁷⁸. Tüm kuvvetlerin bir tek kağanda olması ise töre unsurunun mutlak egemenliği ve kağan bakımından da bağlayıcı olduğu için, hiçbir zaman yönetimi diktatörlük şeklini almamış; kağan halkın bağımsızlık, refah ve mutluluğundan sorumlu olarak hükümeti icra eden otorite olmuştur³⁷⁹.

Kutadgu Bilig’e göre iyi bir hükümdarlığın temel şartı önce idarecisi olunan halka doğru yolu gösteren bir yönetici olmaktır³⁸⁰. Çünkü birlikte yaşayan insanlar, kendilerini yönetenleri örnek alarak hareket ettiği için, toplumların davranış ve seçimlerini de aslında bir bakıma yöneticileri tayin etmiş olmaktadır³⁸¹.

Tüm bu bilgiler dikkate alındığında da bu denli önemli görev ve sorumlulukları üstlenen hükümdarın mutlaka belli başlı özelliklere sahip olması gerekliliği kaçınılmazdır. Hükümdarın sahip olması beklenen özellikler ise literatürde genellikle bilgelik, kahramanlık, erdemlilik, babalık ve adaletlilik şeklinde geçmektedir. Orhun Kitabeleri’nde Bilge Kağan “*özüm kutum bar*

³⁷⁶ Bahseden kaynaklardan da anlaşıldığı üzere, buradan bir hükümetin olduğu ortaya çıkmaktadır. Hükümetin içinde bir danışman veya başbakan statüsünde bulunan görevli, hükümdar ve hatundan sonra en önemli yetkiye sahiptir. Ögel, 2016, a.g.e., s. 313-314.

³⁷⁷ Hükümdar değişikliğine ait kurallar her devletin özel şartları ile belirlenmiştir. Hun İmparatorluğunda hem ana hem de baba tarafından hanedan kanı taşıyan prensle veliaht statüsünde olurken, Göktürklerde “Ülüş” sistemi getirilmiştir. Gumilev, 2004, a.g.e., s.149-150.

³⁷⁸ Türk hükümdarı bütün devlet teşkilâtının başı ve toplumun lideri olarak, en büyük güç ve yetkileri kendi şahsında toplamaktadır. Her emri kanun hükmündedir. Devletin her kademesindeki görevliler ve bütünüyle halk, bu emirlere uymak zorundaydı. Öte yandan Türk hükümdarı, en büyük yargıç durumundaydı. O, bu sıfatıyla yüksek mahkemeye başkanlık etmiştir. Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için tutuklama kararı alabilmekte; yargılamasını yapabilmekte hatta ölüm dâhil çeşitli cezalar verebilmektedir. Koca, 2016, a.g.e., s. 76.

³⁷⁹ Kafesoğlu, 1987, a.g.e., s. 266-267.

³⁸⁰ “Beni iyiliğe doğru götür, kendin iyi ol; insan iyi insanlara bakarak, yolunu düzeltir.” Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., beyit. 3263.

³⁸¹ Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., beyit.1986.

üçün kağan oturdum” ifadesiyle hükümdar olmasının sebebini “*kut*” a sahip olmasına bağlamıştır³⁸². Özetlemek gerekirse, Tanrı’nın egemenliğinin dünyadaki Türk kağanı üzerinden ve yine Tanrı’nın verdiği yetki sayesinde tecelli ettiğini söylemek mümkündür. Hükümdarın bu yetkiyi sürdürmesi için ise Türk töresine uygun olarak devleti idare etmesi gerektiği gibi tüm bunlar için bazı niteliklerinin de öne çıkması önem arz etmektedir.

6.1.1. Bilgelik

Günlük dilde bilgelik; bilinçli yaşayan, kendi kendine yeterli, uyumlu, davranışlarında düşünerek hareket eden, birçok konuda bilgili ve yol gösterici insan manasında kullanılır. Aynı zamanda; akla uygun karar alan, doğru, bilinçli ve akıllı kimse anlamında da kullanılmaktadır. Genel olarak bireyler bilgi sahibi olarak değil, bilgiyi iyi uygulayabilir ve yaşama geçirirlerse “*bilgelik*” yolunda ilerleyebilirler. Bilge aynı zamanda erdem sahibi, başkaları için yararlı olan, yargılama gücünü iyi kullanan ve kendine hâkim kişidir. Böylelikle de öğrenmiş olduklarını kendisiyle ilişkilendirerek sorunları çözüme ulaştırmak için çabalar ve nihayetinde çözüme de erdirir. Bu özellikler bilgeyi, bilgiden farklı kılmaktadır. Dolayısıyla bilge kişilere göre herşey insanların tekamülü için vardır³⁸³.

Bilgiyi güzele ve doğruya yönelik kullanmayı amaç edinen bilge insanlara, toplumun her alanda gelişebilmesi için ihtiyaç bulunmaktadır. Bu bilge kişiler, Türk devletlerinin kuruluşlarında da etkili olmuş, devlet yönetimini de güçlü kılmışlardır. Öyle ki, Kutadgu Bilig’de şöyle ifadeler yer almaktadır³⁸⁴.

310. “Bilgi, kimya gibi, her şeyi toplar. Akıl konağıdır, her şeyi saklar”

288. “Akıl bir meş’ale, kara gecede; aydınlatır seni, ışık bilgide”

265. “Dünyada iki tip, saygınsan var. Bir bilgin, bir de Bey, sayar insanlar”

³⁸² Bilge Kağan kitabelerde nasıl kağan olduğu konusunu “Tengri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kagan olurtum.” (Tanrı bahsettiği için, benim de talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum) şeklindeki sözle dile getirmiştir. Bu cümlede Bilge Kağan, kağan oluşunun birinci şartı olarak Tanrı’nın bunu kendisine bağışlamasını, ikinci olarak da yine Tanrı tarafından kendisine yaratılıştan verilen” kut’a sahip olmasını göstermektedir. Ercilasun, 2016, a.g.e., s. 561-562.

³⁸³ Topdemir, H. G. (2009). “Felsefe Nedir? Bilgi Nedir?”. *Türk Kütüphaneciliği*, S. 23, s. 120.

³⁸⁴ Yusuf Has Hacı (1996). *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*. (Uyarlayan: Fikri Silahdaroğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1000 Temel Eser Dizisi/163, Ankara, s. 30-43.

203. “Bilgisiz benim, yok hiçbir sözüm. Ey bilgin, kölenim, senindir özüm”

Çok geniş bir coğrafyada süren bir halkın var olma mücadelesi, hep ayakta kalma fikri birçok araştırmacıya göre “Cihan Hâkimiyeti” şeklinde ifade edilirken, kimi araştırmacılar da bu anlayışı “Bozkır Hayatı” olarak isimlendirmişlerdir³⁸⁵. Bilgelik düşüncesi, bir bağlamda liderlik vasfı olan yol gösteren, uzmanlaşmış anlamlarına da denk gelmektedir. Türk efsanelerinde de yaygın olan bir anlayış olduğundan, bilge insane kimliği, insanlara yansıyan bir durum halini almıştır³⁸⁶.

Tüm bu bilgilerden hareketle bilgelik, idrak etme, öngörü, sezgisel anlayış, bilgi edinme ve sağduyu ile beraber tüm bu özellikleri özmüseyip uygulamaya dökebilme kapasitesidir³⁸⁷. Türklerde bilgelik, yararlı ve doğru bilginin yaşama ait unsurlar için kullanılmasıyla açığa çıkan, sözlerden ziyade uygulamanın önemli olduğu bir güç olarak kabul edilmektedir.

Bilge kişi, düşünme yetisini en fazla kullanan, bilinenden hareket edip bilinmeyene varmaya çalışan ve bunlara bağlı olarak da devamlı öğrenmeye, farklı fikirler adına kendisini şartlandırmaya çalışan insandır. Türk mitolojisinde bilge, düşünen ve hiç kimsenin bilmediğini bilendir.

Bozkır Türk tarihi incelendiğinde de yaptıkları başarılı işlerle sivrilerek öne çıkan hükümdarların yanlarında bir bilgenin olduğu gözlemlenmektedir. Örnek vermek gerekirse; Türk milletini esaretten kurtaran İlderik Kağan’ın ve devleti zirveye taşıdığı gibi gelecek kuşaklara ölümsüz eserler bırakmış olan Bilge Kağan’ın yanındaki Tonyukuk’u saymak mümkündür³⁸⁸.

³⁸⁵ Ögel, 2001, a.g.e., s. 572-573.

³⁸⁶ Ergenekon Destanı’nda Türklerin demir dağı eritip yol bulmalarını sağlayan “usta demirci” veya Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz’un akıl hocası Uluğ Türk yol gösterici bilgilerdir. Bu insanlar dönemini vermiş oldukları öğütlerle aydınlatmışlardır. Türklerin hayat felsefesinde Tanrı ve onun kut verdiği insanların düşünceleri önemlidir. Ögel, 2001, a.g.e., s. 632-633.

³⁸⁷ Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig. I. Metin*. 2. Baskı, Ankara:TDK Yayınları, s. 43.

³⁸⁸ Tonyukuk, Bilge Kağan ile birlikte devletin kuruluş sürecine dair şöyle demektedir: “...Kağanımı teşvik edeyim akıl vereyim diye düşündüm...Tanrı (bana) bilgi verdiği için ben özüm, kendi kağanımı kızıştırdım.”Buradan da anlaşılacağı üzere Tanrı Türk kağanlarına milletini yönetebilsin diye şans ve bilgi verirken halktan gelen vezirlere de bilgi ve akıl vermiştir. Vezir Tonyukuk; “İl-Terik Kağanın bilgide eşi ve şöhratte eşi ben idim.” diyerek kendi değerini kağanla eş değer tutmuştur. Ögel, 2001, a.g.e., s. 614. Buradan anlaşılmaktadır ki Tanrı, hizmetlerini ve yöneticiliğini beğendiği yöneticileri iyi bir kismetle donatarak Türk milletinin başına getiriyordu. Arapçada kullanılan “devlet” teriminin anlamı da Türklerde “Tanrı tarafından verilen iyi talih ile şans” anlamına gelmektedir. Türk kağanlarının en büyük özelliklerinden birisi “bilgelik” olmuştur. Örneğin Asya Hun Devleti hükümdarı Mete’nin sağında ve solunda Çinlilerin “Hsien-wang” olarak tercüme ettikleri “Bilge-Prensler” yer alıyorlardı. Hunlar Döneminde kullanılan “Bilge” unvanı Göktürklerde Uygurlar Döneminde de kullanılmıştır. Göktürk Devletinin kurucularından Bilge Kağan, kağanlık tahtına oturmadan önce tıpkı Hunlarda olduğu gibi bir Bilge Prens idi. Bilge Kağan devleti kurup büyük hükümdar olunca yerine kardeşi Kül-Tegin “Bilge-Prens”liğe

Görüldüğü gibi Türk tarihine yaptıklarıyla damga vurmuş olan bu hükümdarlar yanlarındaki bilge kişilerle anılır hale gelmiştir. Onların başarılarında bu bilgelerin büyük payı olduğu da muhakkaktır³⁸⁹.

Bozkır Türk kavimlerinde “kut” alan hükümdar aynı zamanda bilgelik ve akıl seviyesi yüksek olmalıdır. Aksi takdirde bilgi eksikliği Orhun Kitabeleri’nde bildirildiği üzere hükümdar ve devletin sonu olabilmektedir³⁹⁰. Bozkır Türk devlet anlayışına göre iyi bir hükümdarın öncelikle bilgelik sahibi olması, beraberinde de cesaret (alplik) ve kahramanlık özelliklerini taşıması beklenmektedir³⁹¹. Bilgelik, devleti yönetebilme şeklinde kabul görmüş ve bu düşünce Kutadgu Bilig’de de canlılığını sürdürmüştür³⁹².

Kağan ve öteki devlet yöneticileriyle ilgili verilen öğütlerde en çok üzerinde durulan konu yine bilgi ve bilgelik olmuştur³⁹³. “*Aklın itibarı*” büyük olduğu için, hükümdar öncelikle otorite ve idare yetkisini kullanırken bilgiye ve akla dayanmalıdır³⁹⁴. “*Aklın el sürdüğü iş ne kadar karışık olursa olsun çözülür, ne kadar bulanık olursa olsun saflaşır. O, işlere her cepheden bakar ve her işin bir hal çaresini bulur.*” Fakat sadece akıl, beylik için yeterli değildir. Bununla birlikte bilgi de gereklidir. Bilgi olmazsa bey, sadece akli ile çok uzun yol alamaz, ancak bilgi işin içine girerse tam bir yönetim ortaya çıkar. Çünkü bilgi ve bilgiyi kullanma becerisi devlet yöneticisinde vazgeçilmez bir olgudur³⁹⁵.

tain edilmiştir. Ögel, 2001, a.g.e., s. 580. Burada vurgulanmak istenen “Bilge-Prens” unvanı ile aynı zamanda kağana yardımcı yönetici ve ordu kumandanı olmak kastedilmektedir. Bilge Kağan’ın bu unvanı Bilge Prens olduğu dönemde almış olma ihtimali de yüksektir. Eski Türk Devletlerinde “Bilgelik” tüm iyi ve büyük Türk kağanları için ortak unvan olarak kullanılmıştır. Tanrı’dan kut alarak devleti iyi yönetmiş, halkını açığa bırakmamış ve doyurmuş tüm kağanlar halk arasında “Bilgelik” ile isimlendirilmiştir. Türk hâkimiyet anlayışına göre Türk kağanlarının sadece “Bilge” olması bir devletin yönetilmesi için yeterli olmayıp, devletin yönetiminde görev alan yönetici memurların, komutanların da bilge olması şarttır. Eski Türk Yazıtlarında geçtiği gibi “bilgi bilmez kişiler...”, “...bilmedikleri için...” Ögel, 2001, a.g.e., s. 587. Türkler, Çin’in de etkisiyle Göktürk Döneminden sonra hükümdarlarda “akıllı” ve “filozof” olması şartını aramıştır. İslamiyet öncesinde Türkler varoluş ile yok oluşu bilgiye bağlamışlardır. Türk milletinin tüm fertlerinin öncelikle töreyi bilmesi gerekiyordu. Bunu öğrenmek ve öğretmek ise insanların bilgileri ile sağlanabilirdi. Türklerde “Bilgi nazariyeleri” olarak adlandırabileceğimiz bu nitelik halkın görgüsüne dayandırılmıştır. Güngör, H. (1994). “Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı”. *XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 511-512.

³⁸⁹ Maraş, İ. (2016). *Türk İslam Düşünce Tarihinde Ahlak ve Örnek Metinler*. (Ed. Müfit Selim Saruhan). *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ankara: Grafiker Yayınları, s. 314-315.

³⁹⁰ Ögel, 2001, a.g.e., s. 44-45.

³⁹¹ Örneğin, Göktürklerin ünlü hükümdarı Bilge Kağan’ın adı değil, unvanı bilgedir. Bkz. Ögel, 2001, a.g.e., s. 45.

³⁹² Buna göre eserin daha başında, 6. bölümde “İnsanoğlunun Değerinin Bilgi ve Akıldan Geldiği” ifade edilmiştir. “Tanrı insanı yarattı, seçerek yükseltti; ona fazilet, bilgi, akıl ve anlayış verdi.” Bu sözleri ile Yusuf, sadece hükümdarın değil insanoğlunun sahip olması gereken başlıca özelliğin, bilgi olması gerektiğini belirtmiştir. Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., b. 148, 1683, 1684.

³⁹³ Genç, 2002, a.g.e., s. 46.

³⁹⁴ İnalçık, H. (2016). *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, s. 21.

³⁹⁵ İnalçık, 2016, a.g.e., s. 22.

Türk hükümdarı için en fazla vurgulanan kavram olan akıl ve bilgi, beyliğin bu iki temel üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Türklerin devlet yönetiminde bilgelik ve akla verdikleri önemi, Macar bilgini Vamberyşu şöyle aktarmıştır: “Eğer siz bozkır Türk kavimlerini ve Asya Türk devletlerini tanımak istiyorsanız Kutadgu Bilig’deki ahlaki felsefeye kulak vermelisiniz. Oradaki bilim ve bilgiye verilen değeri anlamak zorundasınız. Orada bahsi geçen bilim o kadar kutsal bir yerdedir ki, Tanrı’nın bile bahsettiği lütufların üzerinde bir yerde otutturulmuş olduğunu fark edersiniz³⁹⁶.”

6.1.2. Kahramanlık

Bozkır Türk devletlerinde hükümdar, gerek toplumun lideri gerekse devlet kurumunun başında olduğu için yalnızca içinde bulunduğu dönemden değil; aynı zamanda toplumun ve devletin geleceğinden de sorumlu durumdadır. Bu görevi de ancak iyi yetişmiş, tecrübeli, bilgi sahibi olan kişiler başarabilmiştir. Bu kişiler çoğunlukla bilge, kahraman, cesur olan erdemli yöneticiler olmuşlardır. Hatta bu durum, batılı tarihçiler tarafından “*Türk Gücünün Kökeni ve Doğası*” şeklinde araştırmalara konu olmuştur³⁹⁷.

Kültürler ve toplumlar genellikle kendi nesillerini sürdürecek insan tipini yetiştirmeye çalışırlar. Bozkır kültürü olarak da ifade edilen atlı – göçebe kültürün ise ideal insan tipinde öncelikle cesurluk ve kahramanlık özellikleri aranmaktadır. Çünkü yaşanan coğrafyanın şartları gereği, tehlike ve zorluklarda savaşmak, doğal çevreye karşı dayanıklı olmak son derece önemlidir. Bozkır kültürü yaşam biçiminde savaş ve akınlar hayatta kalabilmek için yapılan eylemlerdir. Bu sebeple de zorluklar ve tehlikeler, ancak kahramanlık özelliği olan cesur kişiler sayesinde alt edilmiştir³⁹⁸. Dolayısıyla buradan hareketle savaşların zaferle sonuçlanması, devletlerin güçlenmesi, hükümdarların ve kahramanlıkları ve cesareti sayesinde olmaktadır denilebilir.

Bozkır Türk kavimlerinde kahraman olarak adlandırılan kişiliklerin ortak yönlerine bakıldığında, kendi yaşamlarından ziyade, halkın sağlığı ve refahı için mücadele verdikleri görülmektedir. Hele ki vatanın milli bütünlüğü ve birliği gibi hassas konularda canlarını hiç düşünmeden feda ettikleri hem yazılı kaynaklarda hem de destanlar da anlatılmaktadır. Türk toplumlarında “*kahramanlık kültürü*” olarak bilinen önemli ve kutsal olan insan ve varlıklara saygı

³⁹⁶ Arslan, 1987, a.g.e., s. 21.

³⁹⁷ Winder, R. B. (1970). *Near Eastern Round Table I (Turkish History and Politics)*. New York, 1969, p. 37-39.

³⁹⁸ Kaşıkçı, 2002, a.g.e., s. 892.

duyma şeklinde geçen bu gelenek, çıkar gözetmeksizin kendi hayatını tehlikeye atarak fedakarlık yapan insanlara karşı gösterilmektedir³⁹⁹.

Toplumun lideri ve devlet yönetiminin başında olan Türk hükümdarından beklenen diğer bir durum onun her türlü sıkıntı ve tehlike karşısında korkusuz olması ve ona yakışacak kahramanlık hikayelerinin başrol oyuncusu olmasıdır. Ancak korkusuz, cesur ve kahraman olan bir hakan bütün Türk unsurlarını birleştirerek büyük bir Türk Devleti kurabilirdi. Kağan devlet ve toplum düzenini sağlamak, halkın refah ve mutluluğu için çalışmak, isyan eden grupları denetim altına almak, savaşlarda kazanmak ve bağımsızlığı korumak gibi gerek toplumsal hayatta gerekse devlet otoritesinde oldukça önemli ve büyük işleri başarmak durumundadır⁴⁰⁰.

İdeal bir devlet yöneticisinin taşıması gereken belli başlı özellikler vardır ki, bu özelliklerin Türk hükümdarlarında olması gerekir. İyi bir kağan olabilmek için bilge olmanın yanı sıra, cesaret ve kahramanlık özellikleri de aranmaktadır⁴⁰¹. İslamiyet öncesi bozkır Türklerinde ordu-millet düşüncesi yaygın olduğu için sadece hükümdarın değil, halkın da cesur ve kahraman olması beklenmekte bu bağlamda hükümdarın da iktidarını temin edebilir ve ayakta tutabilir nitelikte olması gerekmektedir. Dolayısıyla kağan, cesur halk topluluğuna liderlik eden kişidir⁴⁰².

Öte yandan Türklerin geniş coğrafyalarda başarılı bir şekilde ayakta kalabilmeleri şüphesiz kolay olmamış; Türkler belli bir idari otoritenin çevresinde toplanarak düzenli ve yayılmacı bir politika izlemişlerdir⁴⁰³. Düşmana karşı başarılı olmak, toplumun birlik ve dirliğini sağlamak için tek başına kahramanlık ve cesaret de yeterli değildir. Bu yüzden erdem, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve bilge olmak gibi özellikleri de bir Türk hükümdarının taşıması

³⁹⁹ Roux, 1999, a.g.e., s. 190-191.

⁴⁰⁰ Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, s. 273-274.

⁴⁰¹ Koca, 2016, a.g.e., s. 81-82.

⁴⁰² Mahmûd el-Kazvîni, Âsar el- 'ibâd adlı eserinde Türkistan'dan bahsederken Türkler ile ilgili "kalabalık, cesaret, kahramanlık, yırtıcılık gibi özelliklerle diğer milletlerden ayrılırlar" şeklindeki ifadesi, Türklerin cesur ve kahramanlıklarına kaynakların da yer verdiğini göstermektedir. Bkz. Şeşen, 2001, a.g.e., s. 147. Halkın bu denli kahramanlık üzere hareket ediyor olması Türklerin geniş coğrafyalara yayılmalarında en büyük etken olmuştur. Çünkü sürekli yer değiştiren Türk toplulukları toplumsal dinamizmi de canlı tutuyordu. Avfi, Câmî' el-hikâyât adlı eserinde Oğuzların kalabalık olmasıyla ilgili şöyle bir bilgi nakletmiştir: "Türk dedikleri sonsuz bir millettir. Çeşitli sınıflara ayrılır. Kabilelerinin ve aşiretlerinin had ve hududu yoktur. Bir kısmı mamurelerden uzak çöllerde otururlar. Bir kısmı mamurelere yakın çöllerde ve bozkırlarda otururlar." Şeşen, 2001, a.g.e., s. 91.

⁴⁰³ İdrîsî, *Nüzhet El-Müşâk Fî İhtirâk El- Âfâk* adlı eserinde, "Türklerin müracaat ettikleri, himayelerine sığındıkları, müşküllerini hallettirdikleri reislerinin varlığından bahsediyor olması", Türklerin teşkilatlı yapılarının olduğuna işaret etmektedir. Şeşen, 2001, a.g.e., s. 101-102.

gerekmektedir⁴⁰⁴. Öyle ki, Dede Korkut Hikayeleri'nin de diğer destanlarda olduğu gibi cesurluk ve kahramanlık temaları üzerine kurulduğu görülmektedir. Hikayelerin giriş kısmında aile ferterinin taşınması gereken özellikler özet niteliğinde bahsedilmiş olup; cesur, güçlü gibi ifadelerin de kullanıldığı dikkat çekmektedir⁴⁰⁵.

6.1.3. Erdemlilik

Aristoteles'in "*klasik ereksel etik anlayışı*" bize ancak erdem kavramının insan vücudunda içselleştirilmesi ile insanın mükemmellik noktasına taşınabileceğini söyler. Bu mantık ile ulaşmak istenilen amaç erdemin ta kendisidir. İnsanın mükemmelliği ancak erdem anlayışının tam olarak anlaşılması ile mümkündür⁴⁰⁶. Erdem, her zaman "*iyi ve doğru faaliyetlerde olma arzusu, insanın zihinsel ve ruhsal tamamlanmışlığı, çok eskiden bu yana gelen; bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük*" anlamlarında kullanılmıştır⁴⁰⁷.

Bozkır Türk devletlerinde hükümdarın sahip olması gereken bir diğer özellik de, erdemliliktir. Türk kavramı kadar eski kökene dayanan "*erdem*", yüksek ahlâki değerlerin toplamı şeklinde tanımlanmaktadır. Erdem, aynı zamanda "*bilgelik, cesurluk, alplik*" gibi kavramları da içinde barındırmaktadır⁴⁰⁸. Bu sebeple de kahramanlık ve cesaretin, erdem sahibi olmanın ilk belirgin özellikleri olduğunu söylemek mümkündür.

Erdem toplumu beraber ve bir tutan, aynı zamanda empati gücünü bireyler arasında zinde kılan, güvenilirlik, dayanışma, cömertlik gibi unsurları da kapsamaktadır. Eski Türkçe metinlere baktığımızda "*erdem*" kavramının akıl, kahramanlık ve bilgelik ile beraber ayrılmaz bir bütün olarak kullanıldığını görmekteyiz. Aslında ahlak dışı olmayan güzel ve yararlı olan herşey olarak yani geniş bir kavram ile karşımıza çıkmaktadır⁴⁰⁹.

⁴⁰⁴ Koca, 2016, a.g.e., s. 85.

⁴⁰⁵ Destanlarında kadınlar kahramanların anneleri, eşleri veya nişanlıları, sevgilileri olarak yer alır. Dede Korkut'un kadınları da böyledir. Dede Korkut'ta bazen kendileri de cesur ve güçlü birer kahraman olan kadınlara, "sevgili", "eş" ve özellikle "ana" olarak yakınları tarafından büyük değer verildiği görülür. Koca, 2016, a.g.e., s. 81.

⁴⁰⁶ Ulaş, S. E. vd. (2002). "*arete*", "*erdem*", "*kavramcılık*" *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 481.

⁴⁰⁷ Alasdair, M. I. (2001). *Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Etik'in Kısa Tarihi*. (Çev. Hakkı Hünler, Solmaz Zelyüt Hünler) İstanbul: Paradigma Yayınları, s. 12.

⁴⁰⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 270-271

⁴⁰⁹ Clauston, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press, p. 206.

Hem toplumun hem de devletin lideri olan Türk kağanı, devletin geleceğinden de sorumlu olduğu için kahramanlık, bilgelik, cesaret gibi önemli özelliklerin yanı sıra erdem sahibi de olmak durumundadır. Türklerde erdemlilik, kahramanlık, bilgelik, savaş kazanmak gibi davranış ve özellikler itibar görmüş; hatta bu sebeple isimlerde yaşatılarak kutsallaştırılmıştır. Özellikle Dede Korkut hikayelerinde alplik ve kahramanlıkla birlikte erdemlilik özelliğinden de bahsedilmektedir⁴¹⁰.

Ayrıca Türklerde düşmanı yenmek, düşmanla mücadele etmek gibi eylemler de “*Alplik Erdemi*”⁴¹¹ sayılmıştır. Kişinin kahramanlığı ve “*Alp*” olması, onun savaşta öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülmüş ve öyle taktir edilmiştir⁴¹². Türk hükümdarına Tanrı önemli bir güç vermiştir doğrudur ama işler iyi gitmez ve yönetim kötü uygulamalarla bir yerden bir yere savrulursa bu verilen gücü de anında alınma durumu da söz konusudur. Türk kağanları, Tanrı’nın verdiği “*kut*” u taşıyabilmek için hep başarılı olmak ve çalışmak durumundadır. Aksi halde, “*kut*” u kaybederek iktidardan düşmüş olurlar⁴¹³. Tanrı tarafından verilen “*kut*” un kalıcı olması grafikteki artışlara göre doğrusal olarak şekillenmektedir. Kağan iyi huylu, alçakgönüllü, erdemli ve ahlaklı, cesur ve kahraman, akıllı, devletin malını gözetten, büyüğe saygı ve küçüğe sevgi şevkat içinde olan, kimseyi kırmayan, herkesin iyiliğini isteyen, israftan uzak duran, dürüst olan, yalandan kaçınan ve kendi ekmeğinden çok halkının ekmeğini düşünen biri olursa Tanrı tarafından ona verilen kut (güç) ilelebet kendisinde ve hanedanında kalacaktır⁴¹⁴.

⁴¹⁰ Dede Korkut hikayelerinde Türk toplumuna ait yaygın bir gelenek olan Alp olan ve kahramanlık gösterenlere isim verme geleneği, Boğaç Hanın isim aldığı kahramanlık hikâyesinde anlatılmıştır: “Bayındur hanın bir boğası vardı. Boğa taşa boynuz vursa taşı un gibi ederdi. Bir yaz bir güz boğayı savaştırdılar. Oğuz beyleri zevkle izlerdi. Yazın bu boğayı saraydan çıkardılar. Üç kişi sol yanında üç kişi sol yanında demir zincirle boğayı tutmuşlardı. Gelip meydan ortasında bıraktılar. Dirse hanın oğlu ve üç arkadaşı meydanda aşuk oynarlardı. Boğayı bırakınca üç oğlan kaçtı, Dirse Hanın oğlu kaçmadı. Boğa oğlana doğru sürdü geldi. Oğlan boğanın alnına yumruğu vurdu. Boğa geri gitti. Boğa geri geldi oğlan boğaya tekrar yumruğunu alnına dayadı. Boğayla oğlan çekiştiler. Meydan da döndüler. Oğlan meydanın başına boğayı çıkardı. Ne boğa ne oğlan yendi. Oğlan boğadan elini çekince boğa tepesi üstüne düştü. Oğlan bıçağını çekip boğayı kesti. Dede Korkut gelip oğlana isim verdi. Bu oğlanı ismi kahramanlığından dolayı Boğaç olsun dedi.” Bkz. Gökyay, 2004, a.g.e., s. 81. Türklerde bu örnekte olduğu gibi cesaret, erdem, kahramanlık ile ilgili isim ve unvanlar bir kahramanlıktan sonra verilir ve isim esas ismin yerine geçerdi. Bu sayede ise cesaret ve kahramanlık yapması istenen yeni nesil teşvik edilmiş olurdu.

⁴¹¹ Alp ile alplik, Türk toplulukları ile Türk devletlerinde oldukça önemlidir. Ordu ve askerlik bu anlayış ve inanış üzerine kurulmuş; devletin kuruluşu, devamı ve yükselişi de yine bu anlayışa dayandırılmıştır. Bu bakımdan, Alp, eski ve yeni birçok Türk lehçesinde “cesur, kahraman, yiğit, zorlu” anlamında kullanılan bir kelimedir. Alp, şahıs ismi olarak kullanıldığı gibi, bir sıfat, bir unvan ve boy teşkilatı içinde askerî bir asalet zümresinin adı olarak da kullanılmıştır. Nitekim gerek İslam öncesi Göktürk ve Uygur, gerekse İslam sonrası yazılmış eserlerde alp kelimesi, has isim, sıfat veya unvan olarak yer almıştır. Bkz. Gabain, 2007, a.g.e., s. 260; Donuk, A. (1988). *İdari-Askari Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 93-94.

⁴¹² Eberhard, 1996, a.g.e., s. 86-87.

⁴¹³ Koca, 2016, a.g.e., s. 89-90.

⁴¹⁴ Ögel, 2016, a.g.e., s. 77-78.

Yine Orhun yazıtlarında da hükümdarların sahip olması gereken erdemler; dört temel şekilde ele alınmıştır. Bunlar; “*vatan sevgisi*”, “*çalışkanlık*”, “*cesurluk-kahramanlık*” ve “*değerlere saygı*” şeklinde sıralanmıştır⁴¹⁵.

6.1.4. Babalık

Bozkır Türk devletlerinde teşkilatlanma, devletlerin kuruluşundan itibaren devlet yöneticilerinin temel hedefleri arasında olmuştur. Hükümdar yetkilerini devraldıktan sonra, töreye göre sistemli ve düzenli biçimde devlet teşkilatını oluşturmakta; devlet örgütlenmesi de yukarıdan aşağıya uzanan hiyerarşik bir sıra takip etmektedir. Bilhassa aileden başlayarak devletin en üst mevkiisine kadar olan yapılanma bozulmamıştır. Türklerde teşkilatlanma, diğer adıyla “*örgütlenme*”, kendi içlerinde oluşturdukları dışarıdan almadıkları bir sistem olduğu için sağlam yapıdır ve “*yaşayan bir organizasyon*” halini almıştır.

Türkler devlet olma yolunda binlerce yıl öncesinde ilerlemeye başlamış, M.Ö. III. yüzyıl sonrasında olgunluğa erişmiş bir teşkilat oluşturarak halen dünya üzerinde devlet olma özelliğini sürdürmüş bir halk olmuştur. Türk devletinin henüz Asya coğrafyasındayken sahip olduğu ana özellikleri asırlardır aynı kalmıştır⁴¹⁶. Türk devlet yöneticileri, Türk hükümdarları; Eskiçağ ve Ortaçağ dönemlerindeki diğer bazı imparator ve krallar gibi kendilerini tabulaştırmamış, zulmetmemiş, kötülük yapmamış, kendilerini ilahlaştırmamışlardır. Kendilerini kişilikleri ve halka sundukları hizmetlerle kabul ettirerek yönetim gücü oluşturmuşlardır. Türk devlet idareci ve yöneticilerinde bu önemli özellik sonucunda devlet adamlarının “*babalık*” duygusu ile hareket ettikleri anlaşılmaktadır⁴¹⁷.

Bozkır Türklerinde devletin oluşması ise bir anlamda ailelerin büyüyüp genişlemesi anlamındadır. Aile, kendi fertlerini hayatın zorluklarına karşı korumayı amaçlayan en önemli temel yapı taşıdır ve ailenin bu özelliği Türk devletinin de bir özelliği haline gelmiştir. Bu sebeple de Türk devleti ve Türk kağanı “*babalık*” görevini yüklenmiştir. “*Türk kağanlarının çadırlarının kubbeleri olması, göğün yerdeki sembolü kabul edilmiştir. Eski Türklerde gök kubbesi*

⁴¹⁵ Özden, H. Ö. (2014). *Türk Düşünce Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 34-35.

⁴¹⁶ Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 159.

⁴¹⁷ Ögel, 2001, a.g.e., s. 580-581.

devletin, çadır ise ailelerin örtüsü olarak düşünülmüştür. Birinin altında devlet diğerinin altında aile kurulmuştur”⁴¹⁸.

“Ülüg” ve “ülüş” kavramları daha önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi Türkçe’de “ülemek (dağıtmak, üleştirmek) veya üleşmek” eylemlerinden ortaya çıkmış birer addır. Diğer bir ifadeyle “pay, hisse, nasip, kismet” anlamını da taşır. Tanrı’nın, “ülüğ veya ülüş” bağıışı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi arttırdığına dolayısıyla Türk hükümdarına da ekonomik güç kazandırdığına inanılmıştır. Türk hakanı da elindeki bu gücü halkın lehine kullanmış; kazandığı maddi varlığı adil ve eşit biçimde halka dağıtmayı amaçlamıştır. Böylelikle Tanrı bir anlamda Türk hükümdarına “babalık” görevini de vermiş olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında da Türk hakanı, Göktürk Yazıtları’nda da geçtiği gibi “*aç milleti doyurmuş, çıplak milleti giydirmiş, fakir milleti zengin yapmış, az milleti çok kılmıştır.*” Günümüzdeki şekli ile ifade etmek gerekirse; Türk hakanı, halkına “babalık” yaparak refah devleti oluşturmaya çalışmıştır⁴¹⁹.

6.1.5. Adaletlilik

Devlet teşkilatının varlığının sürekli olabilmesi için ordu, servet-mal, halkın zenginliği ve doğru yasalar gerekmektedir. Doğru yasalar konularak, devletin ekonomik yönden de işlerliğinin sağlanması önemlidir. Hükümdarın yerinde ve doğru kanunlar koyarak ülkede düzeni sağlaması, beraberinde halkın da zaman içinde zenginleşmesini getirecektir. Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserinde, refah-adalet-düzen üçlüsünün ön planda olduğu görülmektedir. Bu ilişki adil bir yönetimle toplumdaki refah ve düzen arasında bir paralellik olduğunun göstergesidir. Çünkü adaletli bir gelir dağılımı, hem toplumsal dengenin sağlanması hem de fakirin orta halli, orta hallinin zengin olması ve hepsinin korunması için önemlidir⁴²⁰.

Bozkır Türk kavimlerinde adalet hakanın bir bağışlama eylemi değil; hükümdarı bağlayan tarafsız hukuk kurallarının hepsi olan “töre” nin objektif olarak uygulanması şeklindedir.

⁴¹⁸ Esin, 2006, a.g.e., s. 45-46.

⁴¹⁹ Baykara, 2001, a.g.e., s. 160-161.

⁴²⁰ Bir ülkede orta halliler zenginleşirse memleket zengin olur. Bkz. Kutadgu Bilig; b. 5560-5567. Kutadgu Bilig’de toplumda adaletin ve eşitliğin sağlanması işine, iktisadi açıdan “fakirin zenginleştirilmesi” ile başlanmaktadır. Toplumsal adaletin sağlanması için, orta sınıftaki halkın güçlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. İktisadi yönden halk, bir dengede tutulmaya, insanlar arasında maddi açıdan oluşabilecek bir ayrılığın en aza indirilmesine çalışılmaktadır. Yusuf Has Hacib, toplum düzeninin korunmasında iktisadi dengenin önemli olduğunun bilincindedir. Gelir dağılımındaki eşitsizliğin, adaletsizliği getireceğini öngörmektedir. Adaletin sağlanması açısından eserde üzerinde durulan bir başka konu da, devlete hizmet edenlerin haklarının verilmesidir. Halka hakkı olan kanun verilirse ve hizmet edene hizmetinin karşılığı ödenirse; yani halk ve hizmetliler beyden memnun olursa, memleket düzene girer, bey huzura kavuşur. Bkz. Kutadgu Bilig, b. 2133, 2135.

Kanun (töre) beylikten üstündür, burada göz önünde olması gereken nokta törenin doğru uygulanmasıdır. Böylelikle hükümdarın düzeni sağlayacağına ülkede refahın olacağına inanılmaktadır. Çünkü kağan töre (kanun) yoluyla toplumsal düzeni sağlamaktadır. Kağanın uzun süre iktidarına devam edebilmesi için de kanunları doğru yürütmesi, halkını koruması ve adaletli olması gerekmektedir⁴²¹.

Eğer hakan, halkını ve halkın mal varlığını koruyacak kanunlar koyamazsa ve adaletli olmazsa zaman içinde devletin düzeni bozulmuş olur. Dolayısıyla bilge, erdemli, kahraman olduğu kadar adaletli hükümdarlara halkın her zaman ihtiyacının olduğunu söylemek mümkündür⁴²².

Geçmişten gelen Türk hükümdarlarının sahip olması gereken özelliklerin hepsi aslında Türklerin kanuna (töre) verdikleri önemi, devlet anlayışında ve egemenlik konusunda özellikle yerleşmiş ve sürekli ilkelere sahip olduklarını göstermektedir. Bu ilkeler doğrultusunda amaç, devletin adil biçimde yönetilerek adaletin sağlanmasıdır⁴²³.

6.2. Hükümdarın Görev ve Sorumlulukları

Bozkır Türk devletlerinde hükümdar seçimi tamamlandığı zaman hakanlığın ilanıyla beraber fiilen devlet kurumlarının teşkilatlanması başlamış olmaktadır. Dolayısıyla devletin en önemli görevleri, devlet başkanının yakınlarına ve devlet başkanına girişiminde ona destek olan boy beylerine verilmiştir. Bu kadro, idari ve askeri teşkilatlanmanın temelini meydana getirmektedir. Çekirdek ve üst kadro da kendi alt kadrolarını oluşturmaktadır. Görev ve sorumluluklar da hükümdarın vermiş olduğu rütbe ve derecelerle belirlenmektedir⁴²⁴.

Her kültür, kendisini ayakta tutacak ve sürdürecektir insan tipini yetiştirmek için çabalar. Bozkır Türklerinde ve atlı-göçebe kültüründe benimsenen ideal insan tipi ise, kahraman, cesur ve

⁴²¹ Bu konuda Yusuf Has Hacib şöyle diyor: “Sen adaletle (doğruluk) Tanrı’nın sevgisini kazanırsın; halka kızıp onlara karşı adaletten (doğruluk) ayrılma.” (beyit: 5598) “Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır.” (beyit: 454) “Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, Halk için o kadar mes’ud bir devir ve hayat başlar.” (beyit: 455) “Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak, ayırmam.” (beyit: 809) “İster oğlum ister yakınım veya hısımlım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun; kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiç biri beni farklı bulmaz.” (beyit: 817, 818). Bkz. İnalçık, H. (2000). “*Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 21-25.

⁴²² İnalçık, 2016, a.g.e., s. 26.

⁴²³ Adalıoğlu, H. H. (2013). “Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 237-238.

⁴²⁴ Anadol, Abbasova, 2001, a.g.e., s. 75-76.

adil insandır. Yaşadıkları coğrafyanın çetin şartları gereği hayatta kalmak için savaşlar ve akınlar yapan önemli mücadeleler veren Türkler, tehlikeler ve güçlükler karşısında cesaret ve kahramanlıklarıyla bunların üstesinden gelebilmişlerdir. Başka bir ifadeyle devletin ve toplumun kaderi, büyük ölçüde onu yöneten hükümdarın becerisine, adaletine, kahramanlık ve cesaretine bağlıdır. Dolayısıyla bir hükümdarın üzerine düşen çok fazla görev ve sorumluluğu bulunmaktadır⁴²⁵. Çünkü Türk hakanı, devletin başı olarak iç ve dış politikayı düzenleyen, savaşa ve barışa karar veren, orduları komuta eden, elçiler gönderen, devlet teşkilatının her bölümündeki görevlileri tayin eden görevlere sahiptir. Aynı zamanda iktisadi alanda da önemli rol üstlenen kağanında “*halk devlet için değil, devlet halk için*” anlayışı bulunmaktadır⁴²⁶. Bu düşüncesinin neticesi olarak Türk hükümdarlar, toplumu iktisadi yönden refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı kendilerine hedef kılmışlardır.

Bozkır Türk kağanları, toplumun ve devlet teşkilatının lideri konumunda olduğu için yalnızca içinde bulundukları dönemden değil, halkın ve devletin geleceğinden de sorumlu tutulmuşlardır. Bu görevi de ancak iyi yetişmiş, bilge, erdem sahibi, hoşgörülü, anlayışlı, cesur ve kahraman, adaletli kimseler başarabilmiştir⁴²⁷. Bu sebeple Türk kağanının belli başlı özelliklere sahip olması önemli olup; “*yasama-yürütme-yargı*” gibi sorumlulukları da bulunmaktadır. Türk hükümdarı tüm devletin ve toplumun önderi olarak her emri yasa niteliğindedir. Devlet teşkilatının diğer bölümlerinde görev alan yöneticiler ve halk da bu emirlere uymak durumundadır. Diğer taraftan yargıçlık sorumluluğu da olan Türk hakanı yüksek mahkemeye başkanlık edebilmektedir. Hatta onun şahsına ve devlete yönelik suç işleyenler için yargılama talep edebilmiş, tutuklama kararı alabilmiş, ölüm dahil birtakım cezalar uygulatabilmiştir⁴²⁸.

6.2.1. Yasama

Bilindiği gibi en eski dönemlerden bugüne dek tüm toplumlar ve onları yöneten devlet yöneticileri, devlet işlerini görürken, danışmak, karar almak, bir konuda istişare etmek, alınan

⁴²⁵ Kaşıkçı, 2002, a.g.e., s. 892-893.

⁴²⁶ Koca, 2002, a.g.e., s. 841-842.

⁴²⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 269-270.

⁴²⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 271-272.

kararların sonuçlarını paylaşmak, doğru bir yönetim şekli sağlamak gibi amaçlarla danışmanlar edinmek ve kurullar oluşturma gereksinimi duymuşlardır⁴²⁹.

Türkler, devlet bilincine erken ulaşan bir halk olduğu için her zaman “*devletin, milli varlığı koruyan, yaşatan ve geliştiren vazgeçilmez bir müessese*” olduğunun farkında olmuşlardır. Bu bakımdan Türkler Dünya Medeniyet Tarihi’nde Orta Asya’nın olumsuz coğrafî şartlarında atlı-göçebe hayatı sürerek aynı zamanda düzenli bir devlet biçimi kurarak hünelerini sergilemişlerdir⁴³⁰.

Türk devletlerinde devlete kutsallık kazandıran unsur, otoritenin gücünü millettten alması devlet kavramının hâkimiyet ve teşkilatlanma temelinde somutlaşmış olmasıdır⁴³¹.

Yasama ve yürütme yetkileri, bozkır Türk topluluklarında “*toy*” adı verilen bir mecliste toplanmaktadır. Dolayısıyla hükümdarın görev ve sorumluluklarının başında da yasama ve yürütme faaliyetleri gelmektedir. Hükümetten ayrı olarak askeri, kültürel, ekonomik durumların görüşülüp karar alındığı meclis olan “*toy*” aynı zamanda hükümdardan sonra devletin iç ve dış bütün meselelerinin görüşerek karara bağlandığı, yasama ve yürütme yetkilerine sahip olan yüksek bir kurul organıdır. Hükümdarın görevi, toyun kararlarının hepsine uymasa da onun kararlarını göz önüne almak zorundadır⁴³².

Toy meclisinin kendisi “*yasa*” yani “*töre*” koymaktadır. Burada önemli olan hükümdarın tek başına doğrudan töre koymadığı, yine “*toy*” vasıtasıyla yasama işleminin gerçekleştiğidir. Hükümdar tarafından toya yasa teklifi yapılır ve toy tarafından kabul edilirse “*yasa*” halini almış olur. Kağanın tahta geçmesi de kimi zaman meclis tarafından kimi zaman da eğer mücadele sonucu tahta geçme hakkını kazanmışsa kurultay⁴³³ tarafından onaylanarak

⁴²⁹Sümer, F. (2016). *Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 400-401.

⁴³⁰ Ekrem, 2006, a.g.e., s. 22-23.

⁴³¹ Ekrem, 2006, a.g.e., s. 24.

⁴³² Bir devlet meclisi olan Toy’a başta Kağan olmak üzere, kağanın karısı Hatun, Ayguci veya Öge, Buyruklar ve Tudun gibi beyler katılmaktadır. Tarhan, Apa, Erkin gibi unvanlara sahip Toygunlar, hizmetleri sayesinde devlet yönetiminde yükselmiş toy üyesi yüksek memurlardır. Savaş ilanı ve kağanın ölümü dışında Yılbaşı, İlkbahar ve Sonbahar olmak üzere senede üç kez toplanan Toylarda devlet ve millet meseleleri müzakere edilerek karara bağlanmaktadır. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 271-272.

⁴³³ Toy kelimesiyle aynı manada olan “Kurultay”; Moğolca’da toplanmak, bir araya gelmek anlamındaki “khuril, khural-khuri, kuril” köküne dayanmaktadır. Yine Moğolca “tai” ekinin ilave edilmesiyle türetilmiş bir terim olan kurultay kelimesi zamanla Türk devlet meclisi “toy” un yerini almıştır. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren kaynaklarda geçmeye başlayan bu kelime toy yerine kullanılmaya başlanmış, toy ise yemekli eğlence için kullanılır olmuştur. Barthold, 2017, a.g.e., s. 279.

gerçekleşmektedir⁴³⁴. Toy, hükümdarın devlet otoritesinde ve idaresinde siyasi düzen içinde bir “fren-denge” görevi görmekte olup bir nevi yasama organı özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla her ne kadar yasa yapmak kağanın görevleri arasında olsa da toyun varlığı, hükümdarın devleti keyfi, sınırsız ve mutlak hâkimiyeti almasının önüne geçmiş olmaktadır⁴³⁵. Kağanın devleti idare etme gücü anlamında toyun çok önemli bir işlevi olmasının yanında, hakanın hükümdarlığına siyasi yönden meşruiyet kazandıran bir görev de üstlenmektedir⁴³⁶.

Toy meclislerinde düzenlenen ilk toplantılar, Asya Hun İmparatorluğu’nda Mao-tun zamanına kadar gitmektedir. Mao-tun döneminde (M.Ö. 209–174) dini törenlerin gerçekleştirildiği, halkın nüfus ve hayvan sayılarının tespit edildiği ve devletle ilgili faaliyetlerin yürütüldüğü üç büyük toplantı yapılmaktadır⁴³⁷.

Hun hükümdarlarının yanı sıra diğer Türk devletlerinde de bu tür toplantıların düzenlendiği bilinmektedir. Örneğin Göktürklerde de halkın da katıldığı ve yılın 5. ayında yapılan en önemli toplantılar adeta bayram kutlaması şeklinde geçmekte, bu toplantı aracılığıyla kurulan mecliste de devlet işleri görüşülerek yeni kağan seçimi yapılmaktadır. Aynı zamanda ekonomik ve siyasal meseleler için çözüm üretilmektedir⁴³⁸. Uygurların da benzer devlet konularının görüşülüp karara bağlandığı meclisi vardır. Toy, diğer Türk devletlerinde de farklı isimlerde de olsa, yine aynı işleve sahip bir şekilde karşımıza çıkmaktadır⁴³⁹ ve hepsine hükümdarın en önemli görevlerinden biri olan kağanın başkanlık etmesi söz konusudur.

Özetlemek gerekirse bozkır Türk devletlerinde devlet hayatını ve sosyal hayatı düzenleyen kural ve kanunlara “*Töre (Törü)*” adı verilmektedir. Töre; halk, kurultay/toy ve han olmak üzere başlıca üç kaynağa dayandırılmıştır. Hukuk kurallarından bazıları, halk içinde

⁴³⁴ Aarsal, 2014, a.g.e., s. 270-271.

⁴³⁵ Avcıoğlu, 2000, a.g.e., s. 276-278.

⁴³⁶ Buna örnek olarak Göktürk hakanı Bilge Kağan’ın ülkedeki kentlerin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm’in serbestçe tanıtılması konusunda yaptığı iki teklifin; Türk milletinin hayat görüşüne ters düştüğü için meclis tarafından reddedilmiş olması, verilebilir. Mandaloğlu, M. (2012). “İslamiyet’ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:2, s. 217.

⁴³⁷ Hsiung-nu Devleti’nin Shan-yü (veya Tan-hu) denilen hükümdarları karargâhlarında yılda üç defa birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarda veya başka bir deyişle yılbaşı, ilkbahar ve güz mevsimlerinde bu toplantıları gerçekleştirmiştir. Bütün bu toplantıların yapıldıkları ayın beşinci günü olan “wu” günü yapıldığı bilinmektedir. Bkz. İzgi, Ö. (1977). “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceleri”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, S. 31, s. 30. Kabile reislerinin katıldığı bu toplantı bir festival olup eğlenilse de, aynı zamanda atların kurban edildiği, ibadet yapıldığı toplantılardır. Ögel bu toplantıda küçük kurultayın da yapıldığını belirtmektedir. Ögel, 2016, a.g.e., s. 76.

⁴³⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 248-249.

⁴³⁹ Tabgaç Devleti’nde “devlet ve nazırlar meclisi”, Hazar Devleti’nde “İhtiyarlar Meclisi”, Peçeneklerde “Komenton” denilen önemli kararların alındığı meclis ve Tuna Bulgar Devleti’nde “Millet Meclisi” bulunmaktadır. Bkz. Nemeth, 1982, a.g.e., s. 85-87.

nesilden nesile aktararak gelenekselleşmiş hukuk kurallarıdır ki, bunlara “*yusun*” denilmiştir. Bunlar, ikinci hanın yasa yapmasıyla ortaya çıkan kurallardır. Diğerisi ise toy yani kurultay tarafından konulan kurallardır. İşte bu üç kurum, hukuk kurallarını ortaya koymakta olup bunlardan ikisi Toy’la ilgilidir⁴⁴⁰. Çünkü toyun bizzat kendisi töre koymaktadır; dolayısıyla yasama yetkisi bulunmaktadır.

Hükümdarın töre koyması ise tek başına değil, yine kurultay aracılığıyla olmaktadır. Toy kabul ettiği taktirde ancak hükümdar yeni yasayı yürürlüğe koyabilmektedir⁴⁴¹. Tüm bunlar da kurultayın yani toyun yasama yetkisinin olduğunu göstermektedir. Fakat, burada dikkat edilmesi gereken kurultaya kanun teklifinin kağan tarafından yapılması ve eğer toy tarafından kabul görürse töreleşmesidir. Bu yönden bakıldığında, kurultayın yasama yetki ve görevini hükümdarla paylaştığını söylemek mümkündür.

6.2.2. Yürütme

Bozkır Türk devletlerinde hükümdarın yasama dışında bir diğer önemli görevi yürütmedir. Yürütme faaliyeti de yine yasamada olduğu gibi kurultay/toy aracılığıyla yapılmaktadır. Hükümdarın başkanlık edemediği toy meclislerine onun yerine “*Ayguci*”⁴⁴² adı verilen devlet yönetiminde icranın başı olan kurultayda alınan kararların icrasından birinci derecede sorumlu tutulan kişiler bakmaktadır. Başka bir deyişle kurultay, yasamanın yanında yürütmenin de yetkilerine sahip olan meclistir. Yürütme yetkisi, üyeleri olan “*Ayguci, Buyruk, Apa, Tarhan*” gibi yüksek devlet memurları tarafından kullanılmaktadır. Daha önce belirtmiş olduğu gibi “*Ayguci*” icranın yani hükümetin başkanı sayılmış; bu unvanıyla da alınan kararların icrasından birinci derecede sorumlu olmuştur. Yine aynı şekilde buyruklar da hükümetin üyeleri olarak yürütme yetkisini kullanmaktadır. Bizzat kağanın kendisi de kurultayda alınan kararlara uymakta ve uygulatmaktadır⁴⁴³.

Türk hükümdarı Tanrı tarafından birtakım üstün kudret ve becerilerle donatılmış olsa da hiçbir zaman olağanüstü varlık yani bazı eski medeniyetlerde görüldüğü gibi “*tanrı-kral*”

⁴⁴⁰ Aarsal, 2014, a.g.e., s. 288-289.

⁴⁴¹ Mori, M. (1978). “Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, s. 219-221.

⁴⁴² Ayguci aynı zamanda hanedanın dışından seçilen, devlete yaptıkları yararlı hizmetlerle seçkinleşen, halkın sevip saydığı kişiler arasından seçilmiş kişilerdir. Göktürk Devleti’ndeki Tonyukuk, Uygurlar’daki Kutluk bunlar arasında en ünlülerindendir. Aygucılar, hükümdarın Toylarda bulunmadığı zamanlarda ve hükümdar seçimi yapılan Toylarda, Toy’un başkanlığını da yapmaktadırlar. Bkz. Temir, A. (1960). “Die Sozial-militärische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr. ”. *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVIII/3-4, s. 222-223.

⁴⁴³ Gültepe, 2002, a.g.e., s. 897-899.

olmamıştır. Türk kağanının öteki devlet adamlarından ve diğer insanlardan farkı, yalnızca “*ilahi bağış*” a sahip olmasıdır. Kudretini ve otoritesini Tanrı’dan aldığına inanılan Türk hükümdarı da kendisini bu siyasi otoriteye ve halka karşı sorumlu hissetmiştir. Bu sebeple de Türk hakanının sorumlu olduğu ikinci bir yer de yazılı olmayan ve yasa kabul edilen “*Türk töresi*” dir. Hükümdar, esasında bütün faaliyetlerini ve yapacağı işleri Türk töresine uygun biçimde yürütmek durumundadır. Dolayısıyla bu da Türk hükümdarının siyasi otoritesinin ve iktidarının yalnızca Tanrısal değil; hukuki bir temele de dayandığını göstermektedir⁴⁴⁴.

Bozkır Türklerinde devletin gerek devamlılığı gerekse varlığı töreye bağlıdır ve iktidar devleti töre kuralları çerçevesinde yönetmektedir. Çoğunlukla halka ve kurultaya danışılarak çıkarılan töreler, toplumun ortak bilincinin ürünü olan “*Türklere özgü bir hukuk kodu*” şeklinde gelişmiştir. Türk töresine göre; hükümdarın temel görev ve sorumluluğu, devletin birlik ve beraberliğini sağlamak, bunu korumak, bu amaçla da ülkenin iktisadi refahını ve adaletini sağlamaktır. Bu bağlamda hakanın adaletli bir biçimde yasa sunması, bunların kabulü ile yönetim hakkının devamı önemlidir⁴⁴⁵. Aksi durumda, kutun Tanrı tarafından geri alınacağına inanıldığı için hakanın tahttan indirilmesi de söz konusu olmaktadır. Töre hukuku dahilindeki hususların meydana getirdiği ortam, hakanın yaptıkları işler sebebiyle hesap vermeleri ve hatta meşruluğunu kaybeden yönetime karşı itaatte bulunmama hakkının öngörülmemesinden kaynaklanmaktadır⁴⁴⁶.

Kağanın devleti yönetme gücü anlamında kurultayın oldukça önemli bir işlevi olup bir anlamda kağanın hükümlanlığına politik yönden “*meşruiyet kazandırıcı*” bir rol üstlenmektedir⁴⁴⁷. Devlet meclisi olan toylar, hem karar alma ve meclis olma özelliğiyle siyasi ve idari; hem dini tören, eğlence ve yarışmaların düzenlenmesiyle iktisadi ve kültürel bakımdan Türk halkına faydalı ve halkı birarada tutan hizmetler yapmış kurullar olmuşlardır.

⁴⁴⁴ Koca, 2002, a.g.e., s. 829-830.

⁴⁴⁵ Temir, A. (1972). “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”. *Türk Kültürü*, X/118, s. 195-197.

⁴⁴⁶ Kaşıkçı, 2002, a.g.e., s. 889-890.

⁴⁴⁷ Barthold, 2017, a.g.e., s. 277-278.

6.2.3. Yargı

Bozkır Türk devletlerinin çok geniş coğrafyalara yayılmış olmaları ile “*töre*” kavramı da daha fazla anlam ifade etmeye başlamıştır. Töre kavramı; gelenek, örf, din, hak, hukuk, yargı, duruşma, celse manalarında da kullanıldığı için bir anlam genişlemesine uğramıştır⁴⁴⁸.

Bozkır Türklerinde Hsiung-nu’lardan itibaren görülen devlet meclisi ve kurultaylar, devletin en önemli meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı törenin olduğu yerler olmuşlardır. Hükümdardan sonra devlet organizasyonunda yeri önemli olan bu meclisler yasama ve yürütme yetkilerine sahip olsalar da, belirgin bir şekilde yargı yetkilerinin olduğu görülmemektedir⁴⁴⁹. Toyun yargı yetkisinin kesin olarak olup olmadığı yılın belli zamanlarında, en fazla üç kez toplandıkları sebebiyle de ortadadır. Adalet (könilik) işlerini gören mahkemeler “*Yargan*” adı verilen kişiler tarafından yönetilmekte ve kanunlar uygulanmaktadır. Diğer bir deyişle yargı yetkisi, hükümdara bağlı şekilde ancak ayrı bir kurum tarafından yürütülmektedir⁴⁵⁰.

Adaletin temsili Türk hükümdarı tarafından sağlansa da bu hak, beylikten hükümdarlığa kadar değişmektedir⁴⁵¹. Türk kağanı, devlet teşkilatının ve halkın lideri olarak en büyük güç ve yetkileri kendi şahsında toplamıştır. Kağanın her bir emri yasa etkisindedir. Dolayısıyla tüm devlet kademesindeki çalışanlar da bu emirlere uymak durumundadır. Diğer taraftan Türk kağanı “*en büyük yargıç*” konumundadır. Çünkü hükümdar, bu özelliği ile yüksek mahkemeye başkanlık etmiştir⁴⁵². Kağanın şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için tutuklama kararı alabilmiş, bizzat yargılamasını yapabilmiş, ölüm dahil çeşitli cezalar verebilmiştir⁴⁵³.

⁴⁴⁸ Berber, 2011, a.g.e., s. 6.

⁴⁴⁹ Ögel bu meclislerin yargı gücüne de sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak bu biraz şüphelidir. Bkz. Ögel, 2016, a.g.e., s. 86.

⁴⁵⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 279-282.

⁴⁵¹ Açık bir yargı kurultayı M.Ö. 101’de, Hunlarda görülür. Çin elçileri General Wei Lü’yü öldürmek isterler. Bunun üzerine Hun hükümdarı çok kızar ve konuyu konuşmak üzere devletin ileri gelenlerini çağırır. Normal olarak kurultayın hükümdar tarafından toplantıya çağırılması gerekir. Ancak bu bir “Toy” şeklinde olabilir. Bununla beraber Kök-Türkler ile Hunlarda kurultay belirli zamanlarda, aynı zamanda bir din ve kurban töreni gereğiyle, örnek 140 olarak Mayıs ayında toplanır. Bu devlet “Toy kurultayları” yılın belirli günlerinde olur. Toplanmak için ayrıca çağrı yapılmamıştır. Aydoğan, 2004, a.g.e., ikinci kitap, s. 553.

⁴⁵² Hunlar devlet içinde emniyet ve güvenliğin sağlanması için ceza işlerine çok önem vermişlerdir. Suç işleyen kimseleri cezalandırmak devletin hak ve görevidir. Hunlarda, ilkel kabilelerde görülen özel intikam yerine, suçluların devlet tarafından cezalandırılması yöntemi bulunmaktadır. Kan davası yasaklanmıştır. Hunlarda suçlar ikiye ayrılmıştır. Ağır suçların cezası idamdır, hafif suçların cezası ise yüzün yaralanmasıdır. Hunlar, yargılamanın çok çabuk yapılmasına dikkat ederler. Her sanık mutlaka on gün zarfında yargılanmalıdır. Adam öldürmenin cezası idamdır; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktır. Ele geçirilen soyguncu ve suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları alınır, aile bireylerinin özgürlükleri kısıtlanır. Önemli bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok ve yay kullanmak yasaktır. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdür. Yine aynı şekilde zinanın cezası da

Yargıyı ve adaleti gerçekleştirmenin koşullarından biri güçlü olmaktır. Türk tarihine bakıldığında bütün kurulmuş olan devletlerin temelinde “*Tanrı buyruğuna göre halkı adaletli bir şekilde yönetmek*” anlayışının olduğu görülmektedir. Buradan anlaşılan, toplumun maddi ve manevi açıdan rahatlığa ulaşmış olmasıdır. Türk hükümdarları, halkın güvenliğini ve adaletini sağlamak amacıyla, kendilerinin ve toplumun yüksek değerlere, niteliklere sahip olmasını istemiş ve bu değerlerin güvencede olması için caydırıcı ve etkisi olan cezalar uygulamaya koymuştur⁴⁵⁴. Dolayısıyla Türk adalet düşüncesinin temelinde, cesur bir iktidar ve onun kesin ve net cezalar uygulaması yatmaktadır denilebilir.

Hükümdar, Tanrıya karşı sorumlu olduğu için savaş durumunda ordunun başkomutanı, kurultaylarda kurultay başkanı ve töre değişiklikleri teklifini getiren, devlet mahkemesine başkanlık eden baş yargıcıdır. Kuvvetlerin böyle bir biçimde bir tek kişide toplanması ise törenin egemenliği ve kağan için bağlayıcı olması sebebiyle; hiçbir zaman yönetim şeklini diktatörlüğe dönüştürmemiş; kağan her zaman halkın mutluluğu, refahı ve özgürlüğünü esas alarak hükümetteki icraatlerini sürdürmüştür⁴⁵⁵.

idamdır. Irza tecavüz en ağır suçlardan biridir. İki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirir. Ordudan kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdür. Hafif suçlular, on günü aşmamak üzere hapsedilir. Tutar, A. (2002). *İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adelet Anlayışı*. (Ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 871-872.

⁴⁵³ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 270-271.

⁴⁵⁴ Aydoğan, 2004, a.g.e., birinci kitap, s. 537-538.

⁴⁵⁵ Kafesoğlu, 1987, a.g.e., s. 266-267.

YEDİNCİ BÖLÜM

DEVLET YÖNETİMİNDE HATUN, VELİAHT VE DİĞERLERİ

7.1. Hatun

Bozkır Türk devletlerinde Türk hükümdarlarının eşlerine “*Katun*”, “*Hatun*” denildiği bilinmektedir. Katun kelimesi, hükümdar eşlerine verilen idari bir unvan olup⁴⁵⁶ kağanlar tahta çıkma töreninde “*hakan/kağan*” unvanı aldıklarında, eşlerine de “*katun/hatun*” unvanının verildiği görülmüştür. Hun devletinden itibaren kullanılan Hatun unvanı, Çin kaynaklarında da geçmektedir⁴⁵⁷.

Literatüre bakıldığı zaman Çin yıllıklarında “*katun*” unvanının karşılığı olarak “*yen-shih*”, “*ta (büyük, uluğ) yen-shih*” ya da “*at-shih*” biçiminde sözcüklerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu unvanlardan “*ta-yen-shih*” in “*Uluğ Hatun*”; “*yen-shih*” in ise Türkçede “*incü veya evçi*” manalarına gelip “*hatun*” karşılığı olarak eski Türk kağan eşleri tarafından kullanıldığını bildirilmektedir⁴⁵⁸. Bu unvanlarla birlikte, Türk kağanlarının bazılarının Hunlardan itibaren Çinli prenseslerle evlenmeleri sebebiyle bu prenseslerin kendi sıfatları olan “*K’ong-çu*” sözcüğünün de Türk devletlerine girdiği görülmektedir⁴⁵⁹.

Türklerde bir kişinin asil olabilmesi için, hem babasının hem de annesinin asil Türk neslinden gelmesi gerekmektedir. Bu yüzden bozkır Türk kavimlerinde, hükümdarların eş seçimlerinde önemli bir sınırlama vardır. Bu sınırlamaya göre “*kağan (Şan-yü)*” soyu olan

⁴⁵⁶ Gültepe, 2002, a.g.m., s. 897.

⁴⁵⁷ Özcan, A. (1997). “Hatun”. *İA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, s.4 99. Katun sözcüğünün kökeniyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Donuk’un “Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler” adlı eserinden, bu kelimenin Çince şeklinin “Ko-ho-tun, k’o-tun” olduğu ve Asya Hunları’ndan beri var olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Donuk, 1988, a.g.e. 30-31. A. Özcan, ise Hatun kelimesinin Türk ve Moğol lehçelerinde “hatun, hatin, hotun; katun, katyn, kadın” gibi çeşitli türleri olduğunu, aynı zamanda Arapçaya da geçmiş olan bu kelimenin etimolojisinin kesin biçimde yapılamadığını belirtmektedir. Bkz. Özcan, 1997, a.g.e., s. 499. T. Baykara ise, kelimenin Türk kökenli olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Baykara, T. (1980). “Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri”. *Belleten*, XLIV (175), Ankara: TTK Yayınları, s. 501-502. Her ne kadar hatun sözcüğünün kökeni ile ilgili çok kesin ve net bilgiler olmasa da, Türkçedeki en eski şeklinin “Katun” olduğu veya hiç olmazsa “K” sesiyle başladığını söylemek mümkündür. Nitekim benzer şekilde, “Hun” kelimesinin aslının “Kun” olduğunu bildiren Orkun, eski Türk alfabesinde, “K” harfinin “H”dan daha evvel oluştuğunu, Orhun kitâbelerinde bile “H” sesine rastlanmadığını bildirmektedir. Bkz. Orkun, H. N. (2013). *Atilla ve Oğulları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s.14-15.

⁴⁵⁸ Koca, S. (2002). “Büyük Hun Devleti”. GTT, Ankara: *Yeni Türkiye Yayınları*, I, s. 566.

⁴⁵⁹ Baykara, 1980, a.g.e., s. 501-502. R. Giraud, bu kelimenin “prens, saraylı bayan” anlamlarını içerdiğini bildirmektedir. Giraud, 1999, a.g.e., s. 109. Fakat Çin’den gelen ve Konçuy (k’ong-çu) ünvanını taşıyan prensesler, mertbe olarak katunların bir derece aşağısında bulunup, hiçbir zaman onların derecesine ulaşmamıştır. Bkz. Koca, 2002, a.g.e., s. 831. Çünkü katun gelecekteki hakanın annesidir ve asil olmalıdır.

“*Lüan-ti*”, yalnızca diğer Türk sülaleleri olan “*Hu-yen, Lan, Hsü-pu ve Ch'iu-lin*” sülaleleri ile evlilik gerçekleştirebilmiştir⁴⁶⁰. Bu isimlerdeki aileler çok eski dönemlerden itibaren Türk soylularını oluşturan boylardır. Bu bakımdan kağanların anneleri olması nedeniyle ilk katunun yani “*Uluğ Hatun*”un bu soylardan olması gerekmektedir⁴⁶¹.

Bozkır Türk devletlerinde kadın, devlet yapılanmasında en üst kademedен en basit kademeye kadar hakanın yanında bulunmuş; savaşta, barışta, ziyafetlerde, dini törenlerde, politik ve ekonomik faaliyetlerde kağana iştirak etmiştir⁴⁶². Aynı zamanda Gumilev’in “*Kadına karşı davranışlarda, dikkat çekecek ölçüde şövalyelere yaraşır tarzda bir saygı vardı. Çadıra giren oğul önce annesine, sonra babasına tâzim kılardı*”⁴⁶³ sözlerinden ve Ziya Gökalp’in “*Eski Türklerde kadın tabu olmadığından ve bilakis erkeğin tamamlayıcısı bulunduğundan, kadınsız hiçbir iş görülmezdi. Hükümdar emirnameleri yalnız “kağan emrediyor ki” diye başlamışsa geçerli olmazdı. Devletlerin elçileri de, yalnız kağanın huzuruna çıkamazlardı. Kağan sağda ve hatun solda oturmak üzere, ikisinin müşterek huzuruna çıkabilirdi*”⁴⁶⁴ şeklindeki ifadelerinden Türk kadınının, Türklerin siyasal yapılanmasındaki yerini ve Türk toplumundaki önemini açıkça ifade etmektedir.

Ziya Gökalp’in tespitlerinden hareketle birçok araştırmacı düşünür, bu durumu idealize ederek Türklerin kadına çok önem ve değer verdiğini; hukuki, dini, siyasi ve toplumsal yönlerden benzersiz olanaklara sahip olduğunu kaleme almıştır. Fakat Gökalp’in “*hakan ve hatun emrediyor ki*” diye yazılmadan yasaların geçerli olamayacağı fikri çok daha fazla kaynakla beslenmek zorundadır⁴⁶⁵.

Bozkır Türk devletleri döneminden bugüne kadar aktarılmış efsane ve destanlarda da Türklerin kadına verdiği önemi görmek mümkündür. Destanlar incelendiğinde, destan kahramanlarının eşleri ve anneleri genellikle ilahi bir ışıktan varolmuş gibi tasvir edilmektedir. Bu manevi simge, kadının değerli bir varlık olduğunun göstergesi kabul edilmektedir. Oğuz Kağan Destanı’nda “*Oğuz Han’ın eşinin karanlık bastığında gökyüzünden inen, aydan ve*

⁴⁶⁰ Çandarlıoğlu, G. (1977). *Türk Destan Kahramanları*. İstanbul: And Yayınları, s. 63-64.

⁴⁶¹ Mori, 1978, a.g.m., s. 210.

⁴⁶² Sevinç, N. (1987). *Eski Türklerde Kadın ve Aile*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 30-31.

⁴⁶³ Gumilev, 2004, a.g.e., s. 101.

⁴⁶⁴ Gökalp, 1995, a.g.e., s. 211. Bu konuyla ilgili olarak Kafesoğlu, memleketin iç işleri ve dış politikasında ancak hatunun da tasvip ettiği kararlar yürürlüğe girer demektir. Bkz. Kafesoğlu, 1995, a.g.e., s. 33-34. Gülçin Çandarlıoğlu da aynı konuya değinmiş ve benzer fikir beyan etmiştir. Bkz. Çandarlıoğlu, 1977, a.g.e., s. 64.

⁴⁶⁵ Çandarlıoğlu, 1977, a.g.e., s. 68-69.

güneşten parlak bir ışık şeklinde” anlatılması⁴⁶⁶, Göç Destanı’nda “*Hulin Dağı’ndaki bir ağaca inen mavi bir ışıktan Sungur, Kutur, Tükel, Ur ve Böğü Tigin’in doğması*” gibi örnekler kadınların değerli varlık olarak görülmesi meselesini ortaya koymaktadır⁴⁶⁷ Diğer taraftan, eski Türk inanç sistemine göre Tanrı Ülgen’e yaratma ilhamını bir kadının vermiş olması da yine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu ilhamın sahibi, kadınların temsilcisi olarak Tanrı katında erkeklerden daha yüksek bir konumdadır⁴⁶⁸. Aynı şekilde inanış biçimlerinde kadının Tanrı’ya daha yakın bir yerde konumlandırılması, onların hukukunun dini prensiplerle belirlendiği sonucunu göstermektedir⁴⁶⁹.

Destanlarda kadına bu kadar önem verilmesinin yanı sıra “*Umay*” simgesi de, Türklerin kadına verdiği değerin önemli sembollerindendir. İlk kez Kültigin Anıtı’nda “*Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı... Umay gibi annem hatunun devletine, küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı.*” cümleleriyle anılan Umay, Tonyukuk Kitabesi’nde Göktürkleri kurtaran ilahedir⁴⁷⁰. Öte taraftan Türk mitolojisinde güzellik ilahesi kabul edilen “*Ayzıt*”, toplumsal bilincin görünüşü olarak ahlak, fazilet, erdem temsili bir simge olarak ifade edilirken fiziksel niteliklerinden hiç söz edilmeyen bir motif olmuştur⁴⁷¹.

Aynı şekilde Dede Korkut hikayelerinde kadınla ilgili söz ve hitaplarda herhangi incitici bir ifadeye rastlanmadığı gibi onure edici sözler dikkat çekmektedir⁴⁷². Göktürk Kitabeleri’nde de; “*Evdeki eşime, vadideki oğullarıma doyamadım, değerlilerime, kutsal devletime, baştaki begime doyamadım*” örneğinde olduğu gibi kadının adı ilk sırada anılmaktadır⁴⁷³.

⁴⁶⁶ Bang, W., Rahmeti, G. R. (2012). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Örgün Yayınevi, s. 93.

⁴⁶⁷ Banarlı, N. S. (2017). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: MEB Yayınları, s. 28-29.

⁴⁶⁸ Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları, s. 88-89.

⁴⁶⁹ Ayrıca ulusu koruduğuna inanılan ve kendisine ulus anası denilen Ana Maygıl isminde bir ruh olduğunu düşünürler. Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 44-45. Bu örnekler toplumsal hafızada kadının konumlandırılmasıyla ilgili olarak oldukça kıymetlidir. Fizik ötesi simgelerle anılması kadınlara cinsel bir obje olarak değil sıra dışı bir varlık muamelesi yapıldığının göstergesidir.

⁴⁷⁰ Ergin, M. (2017). *Dede Korkut Kitabı*. I. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi, s. 25-26. Tanrı Ülgen, ağaç ve orman kültürünün en önemli sembollerinden olan kayın ağacını koruyucu ve merhametli ana Umay ile birlikte dünyaya göndermiştir. Umay, kadın (anne) ve çocuklarla ilgili bir tanrıça ya da ruhtur. Hükümdarın hanımı Umay’ı temsil eder. Kadınları ve çocukları koruyan bir ruhtur. Her şeye hayat veren güneş de Umay’la ilgilidir. Bkz. Çoruhlu, 2000, a.g.e., s. 39-41.

⁴⁷¹ İnan, A. (2018). *Eski Türk Dini Tarihi*. 2. Basım, İstanbul: Altınordu Yayınları, s. 26-28.

⁴⁷² Ergin, 2017, a.g.e., s. 32-47.

⁴⁷³ Kişi sözcüğü ile insan ve her iki cins de anlatılabileceğinden kadın - erkek arasında bir ayrım olmadığı anlaşılabılır. Useev, N. (2012). “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”. *Dil Araştırmaları*, S.11, s. 60-65. Türkistan’da ele geçen heykellerde aynı mezar alanına defnedilen

Türk kadınlarının aile ve eşlerine bağlılığıyla ilgili birçok misal verilebilir. Burada dikkat çeken konu “*ideal bir anne ve eş*” olarak ifade edilen kadınların bir diğer özellikleri ise bilgeliğin ve aklın simgesi olmalarıdır⁴⁷⁴. Bozkır Türk devletlerinde ayrıca kadınların sahip olduğu hukuki hakları çağdaşlarından daha iyi durumda olduğu muhakkaktır. Çünkü bu konuda ilk göze çarpan nokta, kadının iktisadi yönden birçok olanağa sahip oluşudur. O dönemin koşullarında bu çok önemli bir durumdur⁴⁷⁵. Bozkır Türk kadınlarıyla ilgili bir başka husus ise mirastan pay alma konusudur ve bu konuda Türklerin yalnızca çağdaşlarından değil, günümüzdeki birçok toplumdan bile daha önde olduğu söylenebilir. Evlilik aşamasında kız çocuğu mirastan payını alma hakkına sahiptir ve çeyiz malı üzerinde kocasının hiçbir tasarruf hakkı yoktur⁴⁷⁶.

Bozkır Türk topluluklarında kadının hukuki durumuyla ilgili başka bir konu da kadının boşanma hakkına sahip olmasıdır⁴⁷⁷. Her ne kadar ataerkilliğin yaygın biçimde görüldüğü toplumlarda böyle kadına tanınan böyle bir hak olmasa da, Türklerde kadının her koşul altında evliliğe mecbur bırakan bir düşünce yapısı bulunmamaktadır⁴⁷⁸. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, bozkır Türk topluluklarında, kadının günlük ve sosyal hayatta bir stasüsünün olduğu, haklarının toplumsal ve dini bazı değerlerle korunduğu anlaşılmaktadır⁴⁷⁹.

kadın ve erkek heykellerinin bir arada olması bu eşitliğe şahitlik etmektedir. Alyılmaz, S., Alyılmaz, C. (2014). “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, s. 17.

⁴⁷⁴ Şorların Ak-Kağan destanında üç kadın tipine rastlanmaktadır. İlki, savaşçı ve korkusuz Alp kadın tipidir. Bkz. Bars, M. E. (2014). “Ak Kağan Destanında Kadın Tipi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/3 s. 109-110. Dede Korkut hikayelerinden Deli Dumrul hikayesinde eşinin onun için canını vermeye hazır olması eşe bağlılığın bir göstergesidir. Bkz. Ergin, 2017, a.g.e., s. 126. İbn Fadlan’ın Türkler arasında gayrimeşru ilişkilerin olmadığı yönündeki tespiti de çağdaşı toplumlarda ciddi biçimde cinsel meta hâline gelen kadınların Türk toplumu içerisindeki farklılığını göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. İbn Fadlan (2019). *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*. (Çev. Ramazan Şeşen). 9. Basım, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 31.

⁴⁷⁵ Ziya Gökalp, evin karı-kocanın ikisine birden ait olduğunu dile getirerek, çocuklar üzerindeki velayet-i hassanın baba kadar anaya da ait olduğunu vurgulamıştır. Kadınlar emvâle tasarruf ettikleri gibi dirliklere, zeametlere, haslara, mâlikânelere de mâlik olabilirlerdi, demiştir. Bkz. Gökalp, 1995, a.g.e., s. 159-160.

⁴⁷⁶ Çimen, 2008, a.g.e., s. 196. Aynı dönemde anne ve çocuklarının baba için çalıştığı Mezopotamya toplumunun ya da kadının mirastan hiçbir hak iddia edemediği Roma hukukunun geçerli olduğu zamanda evlilik çağı gelen kız, miras payını alarak yuvasını kurardı. Bu hukuki bakımdan büyük bir ayrıcalıktı. Bugün bile kız evlatlara mirastan pay verilme hususunda çeşitli engellemeler olduğu düşünülürse o dönemde Türk kadınının ne derecede önemli bir yer edindiği anlaşılabilir. Bkz. Pugliese, G., Umut, Z. (1957). “Roma Ailesine Tarihi Bir Bakış”. (Çev. Z. Umut). *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 22/1-4, s. 345.

⁴⁷⁷ Divanü Lûgat-it Türk’te, “uragut başın yoldı” (kadın başını kurtardı) ifadesiyle kadının mihirinden ve başka şeylerden vazgeçerek kocasından ayrıldığı yazılıdır. Bkz. Kaşgarlı Mahmut, 2013, a.g.e., I. cilt, s. 64.

⁴⁷⁸ Hatta eski Hint toplumunda olduğu gibi eşi ölen kadın, çocukları ya da ailesinden başka erkekler sahip çıkmazsa günah işleyebileceği ve hayatını devam ettiremeyeceği sebebiyle öldürülebilmektedir. İşte böyle bir dönemde Türklerde kadınlar eşlerinden ayrılabilmiştir. Bkz. Donuk, 1988, a.g.e., s. 5-7.

⁴⁷⁹ Bu noktada bazı bilgilerden hareketle şunu belirtmekte de fayda vardır: Kadının toplum içindeki rolünü anlatanlar, Mete Han’ın kurduğu orduda askerlerini disiplin altına alması örneği verilirken, ıslık çıkaran okunu attıklarından birinin de hanımı olduğunu vurgulamazlar. Aynı şekilde Türklerde vatan sevgisinin temelleri ile ilgili olarak örnek verilen hadisede Tunguzlarla savaşmamak için olan eşini onlara yollamasından sonra “o benim malımdı” diyen Mete

Türk kadınlarının toplumdaki siyasi konumu, kadının aynı zamanda halkın içindeki konumunu da göstermektedir. Bu bakımdan bozkır Türk topluluklarında hatunların siyasal gücü üzerinden bazı sonuçlara ulaşılabilir. Daha önce de belirtildiği gibi, ilk kez Göktürkler döneminde Bumin Kağan'ın eşinin unvanı olarak kayda geçen “*hatun*” adı, iktidarda hak sahibi kadın manasında “*kraliçe*” veya “*imparatoriçe*” kavramının karşılığı da olmuştur. Hatun unvanı özel bir törenle alınmakta ve hanedandaki öteki kadınlardan üstün sayılan hatunlar, devlet yönetiminde resmi yetki sahibi olup; veliahtlar da çoğunlukla hatunların oğulları içinden seçilmektedir⁴⁸⁰.

Hatunların toplumdaki önemini ifade eden en büyük örneklerden biri de, onlara ait olan kentlerdir. “*Hatun şehirleri*” adıyla bilinen bu kentlerin tarihinin, Türk beyleri sefere çıkarken çocukları ve kadınları girilmesi zor, emniyetli yerlere yerleştirmeleri sonucu oluştuğunu görmekteyiz. Hunların döneminden itibaren kağanın otağı ile hatun şehirlerinin olduğu bilinmektedir⁴⁸¹. Bu şehirler, Türk içtimai yaşamında kadına verilen değer ve önemin göstergesidir.

Türk devletlerinde kağandan sonra ikinci sırada olan “*katun*” lar, devletlerine kağanlarla birlikte hükmetmişlerdir⁴⁸². Gerek elçi kabullerinde gerekse politik konuşmalarda, hep hazır bulunmuş; hatta savaş meclislerine bile katılmışlardır⁴⁸³. Öyle ki Roux, Türk kadınlarından söz ederken “*Han, ya da Kağan ile birlikte devletin çatı kirişini meydana getirirler ve devletin varlığı için vazgeçilmez görülürler. Kağan gibi kozmik düzenin kefili*

Han'ın bu sözü görmezlikten gelinir. Burada örneklerin ilkinde Mete, barış rehinesi olarak Yüecilerin elinde iken babası Teoman, eşinin baskısıyla diğer oğlunu tahta geçirmek maksadıyla Mete'nin öldürülmesi için Yüecilere savaş açmıştır. Yüecilerin elinden kurtulduktan sonra babasından intikam almak isteyen Mete, ıslık çıkaran oku icat ettikten sonra askerlerine, kendisi nereye ok atarsa oraya ok atmalarını emreder. Okunu çok sevdiği atına atar, bunu yapmayan askerlerini öldürtür, eşine atar, yapmayan askerlerini öldürtür, nihayet bir süre avı sırasında babasına atar, askerleri de aynısını yapınca Teoman ölür ve Mete başa geçer. Diğer örnekte ise Hunlar daha yeterince güçlenmeden onları ortadan kaldırmak isteyen Tunguzlar, Mete ile savaşmak için bahane bulmaya çalışırlar. İlk olarak ondan atını isterler. Yanındaki beylerin karşı çıkmasına rağmen gönderir. İkinci olarak eşini isterler, yine etrafındakilerin muhalefetine rağmen yollar. Üçüncü olarak Hunlarla Tunguzlar arasındaki çorak bir araziye isterler, çevresindekiler verelim demesine rağmen o, “at ve hanım benim malımdı ancak bu toprak milletimin malıdır, veremeyiz.” der ve Tunguzlarla savaşır. Bkz. Ban-gu (2004). *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*. (A. Onat vd.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 5-6. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Türklerde kadının aile ve toplum hayatındaki hukukunun zaman zaman çığnendiği de görülmektedir.

⁴⁸⁰ Donuk, A. (1982). “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.17, s. 105-108.

⁴⁸¹ Kuy olarak adlandırılan bu yerin Tuva lehçesinde ordu ile anılması, hükümdarın kadınlarına mahsus karargâhı olduğunu gösterir. Zamanla bu yerlere çeşitli tesisler kurulmasıyla hatun şehirleri oluşmuştur. Uygurlar zamanında dört tane hatun şehri olduğu bilinir. Bunlar, Etsin-göl civarındaki Hatun-sını, Sarı ırmağın kuzey bükümüne civarındaki K'o-tun Ch'eng, Kerulen nehrinin yakınındaki Tolgoy-balgas, sonuncusu da Orhun bölgesindeki K'o-tun Ch'eng'dir. Bkz. Baykara, 2001, a.g.e., s. 53-62.

⁴⁸² Gömeç, 1996, a.g.e., s. 89.

⁴⁸³ Çandarlıoğlu, 1977, a.g.e., s. 64.

olmaları yanında aynı zamanda bütün toplumsal yaşamın da kefilidirler ve imparatorluğun kaderi, kağaninkine olduğu gibi, kuşkusuz daha az ölçüde olmakla birlikte katunların kaderine de bağlıdır.” demektedir⁴⁸⁴.

Türklerde hatunlar daima söz sahibi olmuş; hatta aralarında ülkeyi yönetenler, devlet politikasına yön verenler, devlet reisliği yapanlar da bulunmuştur. Özellikle Sabirler, Göktürkler, Uygurlar, Oğuzlar gibi devletler buna örnek teşkil etmektedir⁴⁸⁵. Ayrıca bozkır Türk devletlerinde, devlet meclislerinin de baş üyelerinden olan hatunların ayrı saraylarının ve “*buyrukları*”nın da olduğu bilinmektedir⁴⁸⁶.

Tüm bu bilgilerin yanı sıra eski Türk görüşüne göre; kağan ile hatun, gök ve yerin evladı sayılmıştır. Bu inanca göre “*Güneş Ana*” ile “*Ay Ata*”, onların gökyüzündeki temsilcisi sayılarak hatunun temsilcisi olan “*Güneş Ana*” gökyüzünün yedinci katında yerini almış; kağanın temsilcisi olan Ay Ata’dan bir kat daha yukarı kademede olmuştur⁴⁸⁷. Bunlara ilaveten Türk mitolojisindeki erkek figürünün “insani”, kadın figürünün ise “ruhani” bir kisveye bürünmesi kadın ve erkeği ayrılmaz bir bütünün eşit parçaları halinde algılandığını göstermesi açısından önemlidir⁴⁸⁸.

7.2. Veliaht

Bilindiği gibi Dünya tarihinde varoldukları günden beri Türkler; savaş teknikleri, teşkilatçılık anlayışları, yeniliklere kolay uyum sağladıkları için gittikleri yerlerde yeni hedefler belirleyebilen bir millet olmuş ve birçoğu büyük olmak üzere çok sayıda devlet kurmuşlardır. Daha önce de bahsedildiği gibi, bilhassa Orta Asya’daki bozkır hayatı sebebiyle her an hazırlıklı olma durumu, hızlı hareket edebilme becerisi ve askerlik teknikleri,

⁴⁸⁴ Roux, J. P. (1990). *Ortaçağ Türk Kadını*. (Çev. Gönül Yılmaz), Ankara: TTK Yayınları, s. 202.

⁴⁸⁵ Kafesoğlu, 1987, a.g.e., s. 58-59. Türk hatunlarının diplomasiye iştirakine örnekler vermek gerekirse, bunu Büyük Hun Hanı Mo-tun zamanından başlatmak doğru olacaktır. Mo-tun, M.Ö. 200’de Pe-teng (Pai-teng) yaylasında, Çin ordusunu pusuya düşürdüğünde, katunu da yanında bulunmuştur. Bu pusudan kurtulamayacak durumda olan Çin imparatoru, Mo-tun’un katununa bir elçi gönderip, onun sayesinde kurtulabilmiştir. Böylece, Çinlilerle ilk diplomatik anlaşmayı Mo-tun’un katunu akdetmiştir. Bkz. Sevinç, 1987, a.g.e., s. 32-33.

⁴⁸⁶ Kafesoğlu, 1987, a.g.e., s. 56-61. Ayrıca A. Von Gabain, Göktürklerden bahsederken, hükümdar kadınlarının ayrı ve müstakil bir ev idaresine sahip olduklarını, onların genellikle hürmet görüp, oldukça müstakil bir hayat sürdüklerini ifade etmiştir. Bkz. Gabain, A. V. (1944). “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış”. (Çev. Saadet S. Çağatay), Ankara: DTCF Yayınları, C.II (5), s. 688-689.

⁴⁸⁷ Sevinç, 1987, a.g.e., s. 16-17.

⁴⁸⁸ Efsanelere göre, Böğü Han’ın Hatunu Tanrı tarafından gönderilmiş; Oğuz Kağan’ın birinci karsı gökten inmiş, ikinci karsı ise bir göl ortasında tek olarak bulunan bir ağaç kovuğunda, Oğuz Kağan tarafından bulunmuştur. Bkz. Ögel, 2010, C.I, 87, s. 117.

Rasonyi'ye göre Türklere (Hunlara), toprağa bağlı Germenler ve hatta yüksek kültürlü Romalılara karşı askeri üstünlük sağlamıştır⁴⁸⁹. Ayrıca kadim Türk devlet ve hükümlanlık yaklaşımında halkı organize eden, toplumdaki algıyı yönetebilen, “*cihanşümul*”,⁴⁹⁰ “*kadir-i mutlak*”, “*patrimonial*”⁴⁹¹, karizmatik ve kuşatıcı bir iktidar anlayışıyla “*güçlü lider güçlü devlet güçlü toplum*” bilincinin özdeşleştiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda Bozkır Türk devletlerinde merkez-çevre ilişkisini, statü ve gücün paylaşılmasını belirleyen en önemli unsurlardan biri bir liderin yapılanmakta olan siyasi sistemdeki yeri ve bu yerin toplumun hemen hemen bütün kesimleri tarafından içselleştirilmiş olmasıdır⁴⁹².

Nitekim hükümdar ve devletin özdeşleşmesi konusu ile ilgili en anlaşılır bilgiler, Türk antikitesinin temeli kabul edilen Orhun Kitabeleri'nde anlatılmıştır: “...*İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyi vermiş*”⁴⁹³ ; “...*Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltirış Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak*”⁴⁹⁴; “...*Tanrı bahşettiği için, ben kazandığım için Türk milleti kazanmıştır. Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk milleti ölecekti, yok olacaktı. Türk beyleri, milleti, böyle düşünün, böyle bilin!*”⁴⁹⁵ şeklindeki ifadelerle ilgili olarak, toplum yapısının nasıl olması gerektiğini tasarlayan, siyasi ve toplumsal normları diğer bir deyişle töreyi düzenleyen ve

⁴⁸⁹ Rasonyi, 2007, a.g.e., s. 68-69.

⁴⁹⁰ Türklere “Cihan Hâkimiyeti” düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, 2019, a.g.e., s. 93. Türk devletinin esas amacı “Tört Bulung” üzerinde Türklerin egemenliğini sağlayıp güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafa Türk adaletini yaymaktır. “Dört Köşe” anlamına karşılık gelen bu sözcüğe Türkler ‘bütün yeryüzü’ anlamını da yüklemiştir. Tört Bulung hakkında bilgi için bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., 253.

⁴⁹¹ Max Weber’e göre, geleneksel otorite kişisel yönetim kadrolarının, özellikle de yöneticinin kontrolü altında bulunan askeri gücün gelişmesiyle, “patrimonyalizme” dönüşür. Mutlak otorite zirveye ulaştığında bu durum “sultanizm” olarak isimlendirilir. Daha önce yöneticinin, otoritesini grup üyeleri adına kullandığı düşünülürken, güç artık kendi şahsi otoritesine dönüşür. Bkz. Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization*. (Translate: Henderson, A.M. and Parsons, T.), New York: Oxford University Press, s. 347. Halil İncılık, geleneksel Orta Çağ monarşilerini tanımlarken Weber’e atfen “Patrimonyalizm” kavramını sık kullanmıştır. İncılık’a göre, Orta Çağda, Doğu’da ve Batı’da, monarşilerde devlet; patrimonyal yapıda olup egemenlik gücü, mülk ve tebaa, mutlak biçimde hükümdar ailesine ait sayılırdı ve yalnız onun lütf ve inayetine erişenler, toplumun en şerefli ve zengin tabakasını oluşturmaktadır. Bkz. İncılık, H. (2003). Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme. Ankara: Doğu Batı Yayınları, s. 9-10. Bu noktada, Türk monarşilerinde “ülkenin hanedanın ortak malı” olarak kabul edilmesi tarihsel bir olgu iken, patrimonyalizm kavramı ile Türk hanedanlarının oluşturduğu siyasal sistem arasında doğrudan bir ilişki olduğu düşünülebilir. Her ne kadar ülke hanedanın ortak malıdır mefhumu, tarih yazımımızda genel kabul görse de, Türk tarihinde başa geçen hükümdarın hakimiyetinin bölünmezliği ilkesi doğrultusunda hareket ettiğini gösteren örnekler de vardır. Bu nedenle bu mefhum tartışmaya açıktır.

⁴⁹² Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 268-269.

⁴⁹³ Ergin, 2009, a.g.e., s. 4-17.

⁴⁹⁴ Ergin, 2009, a.g.e., s. 6.

⁴⁹⁵ Ergin, 2009, a.g.e., s. 26.

milletinin hayatta kalmasını sağlayan bir kağan/otorite mefhumunun izlerini barındırdığı söylemek mümkündür⁴⁹⁶.

Yine Orhun Kitabeleri'nde bulunan; "...*Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kıldım. Türk milleti Çin'e tabi idi. Türk milleti hanını bulamayıp Çin'den ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çin'e tekrar teslim oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun*"⁴⁹⁷ şeklindeki ifadedden, hükümdarsız kalma düşüncesinin, bir milletin esaret altında kalmasıyla eşdeğer görüldüğü ve kağan/millet özdeşleşmesinin kuvvetli biçimde yansıtıldığı anlaşılabilmektedir.

Kitabede yer alan: "*Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum ...*"⁴⁹⁸; "...*Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge kağanı, sözüm ...*"⁴⁹⁹; "*Türk Milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı ...*"⁵⁰⁰; "*Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş ...*"⁵⁰¹ gibi hâkimiyetin ilahi temellerine vurgu yapan anlatımlar, Tanrı tarafından belirli kılınmış ve karizmatik bir hükümdar imajının yanında Türk toplumlarında lidere itaat kültürünün oluşmasında etkili olmuş tarihsel kodları da gözler önüne sermektedir⁵⁰².

Merkez- çevre ilişkilerini belirleyen temel öğelerden biri olan adaletli bir yönetim mefhumu, kendini Dede Korkut metinlerinde de göstermektedir. Örneğin, eşinin önerisi üzerine Oğuz beylerinden Dirse Han: "...*Aç görse toyurdu, yalın görse tonattı, borçlıyı borcundan kurtardı, depe gibi et yığdı (yığdırdı), göl gibi kırmızı sağdırdı.*"⁵⁰³ şeklindeki

⁴⁹⁶ Dolayısıyla Orhun Kitabeleri'ne dayanarak Türklerde kağanlık süreci ve ideolojisi ile ilgili bilgi ve işlemlerin çok köklü bir gelenekten yola çıktığı düşüncesinde olan Dursun Yıldırım, kitabedeki; "*Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumun Kağan, İstemi Kağan oturmuş*" ifadesinden hareketle, Türklerde yaradılışın hemen ardından insanoğlunun üstüne kağan olma tarihinin başlamış olduğunu vurgulamıştır. Bkz. Yıldırım, D. (1991). "Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma". *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, s. 519-520.

⁴⁹⁷ Ergin, 2009, a.g.e., s. 26.

⁴⁹⁸ Ergin, 2009, a.g.e., s. 2.

⁴⁹⁹ Ergin, 2009, a.g.e., s. 17.

⁵⁰⁰ Ergin, 2009, a.g.e., s. 9.

⁵⁰¹ Ergin, 2009, a.g.e., s. 20.

⁵⁰² Karizma veya kut sadece baştaki hükümdarın sahip olduğu veya sonradan edindiği bir vasıf olmaktan çok hanedanın tüm üyelerini kapsayıcı bir nitelik olmuştur. Aslında Türklerde iktidarı elinde bulunduran hanedan ailesinin kutsal bir kökenden geldiği inancını, ölüm cezalarında hanedan üyelerinin kanlarının akıtılmaması anlayışı somut biçimde yansıtır. Bkz. Köprülü, M. F. (1983). *Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûyeti*. İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi (içinde), İstanbul: Ötügen Neşriyat, s. 77-78.

⁵⁰³ Kilisli Rifat Muallim (1916). *Kitab-ı Dede Korkud: Âlî Lisân-ı Tâife-i Oğuzhan*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1332 R/1916, s. 9.

anlatımlar, tebaasına karşı sorumlu bir kağan/bey imajı vermektedir. Sonuç olarak, Orta Asya Türk devletlerinden Müslüman Türk devletlerine varıncaya kadar toplumun büyük kısmı tarafından “*lidersiz devlet, devletsiz halk olmaz*” anlayışı benimsenmiş ve bu yaklaşım, Türk monarşilerinin önemli özelliklerinden biri olmuştur. Dolayısıyla merkez-çevre ilişkileri dikkate alındığında, Türk kağanının statüsü göz önünde bulundurulduğunda, devlet başkanını atama modellerinden biri olan “*veliaht tayini*” uygulamasının ve bu uygulamanın hukuki, resmi ve bürokratik yolları hazırlanarak ortaya konduğu “*veliahtlık*” müessesesinin, hem eski Türk devletlerinde hem de daha sonra İslam tarihinde arz ettiği önem anlaşılabilmektedir⁵⁰⁴.

Bozkır kültüründe veliahtlık müessesinin nasıl olduğundan bahsedecek olursak, bozkırda birbirine oldukça uzak alanlara yerleşmiş boyların idaresi amacıyla, boylar sağ ve sol şeklinde bölünmektedir. Bu sağ-sol ayrımı, askeriyede ve yönetim teşkilatlarında da uygulanmaktadır. Genellikle de sol, sağa üstün tutulmuştur. Nitekim Türkler, güneşi kutsal gördüğü için Türklere göre, yüz güney tarafa çevrildiğinde sol, güneşin doğduğu yerdir. Hunlarda “*Sol Bilge Elig*”, “*Sağ Bilge Elig*” görevleri vardır. Bunlar sol ve sağ kanat kağanlarıdır⁵⁰⁵.

Genellikle “*tegin*” unvanı taşıyan Türk kağanlarının oğullarının her birine, devlet teşkilatının en yüksek kademelerinde görev ve sorumluluklar verilmiştir. Hunlarda kağandan sonra gelen ve “*dört köşe*” şeklinde isimlendirilen yüksek memuriyetlere teginler atanmıştır. Teginlerden biri, çoğunlukla büyük oğul olur ve kağanın sağlığında veliaht tayin edilir. “*Veliaht*” olarak belirlenen tegin kimi zaman “*sol bilge tegin*” (*Hunlar’da*), kimi zaman da “*şad*” (*Göktürklerde*) unvanı almışlardır. Veliahtlara, devlet idaresinin doğu bölgeleri bırakılmış emirlerine de bir “*tümen*” (*birlik*) verilmiştir. Veliaht olan teginin önemli bir Türk topluluğunun da başına getirildiği de olmuştur⁵⁰⁶.

⁵⁰⁴ Ocak, A. Y. (2013). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 84-85.

⁵⁰⁵ Sol Bilge Elig, Büyük Tan-hu soyundandır ve veliahttır. Aynı zamanda sol ve sağ orduların da komutanı olan bu iki Elig, sağ ve sol boyların yönetimi ile ilgilidir. Bunlar genellikle Tan-hu'nun kardeş ve oğullarıdır. Avcıoğlu, 2000, a.g.e., s. 437.

⁵⁰⁶ Burada “sol bilge tegin” veya “şad”, bir taraftan yaptığı pratik uygulamalarla yönetimde deneyim kazanmış diğer taraftan katıldığı akın ve seferlerde komutanlık yeteneklerini geliştirmiştir. Hükümdarlık görevine gelmeden önce “şad” ünvanıyla Tarduş Türk topluluğunun üzerine yönetici tayin edilen Bilge Kağan, bu makamda 19 yıl görev yaparak kendisini yetiştirmiştir. Aynı şekilde, Köl-tegin de, “şad” ünvanı ile 16 yaşında Kök-Türk ordularının tüm savaşlarına katılarak, askeri deneyimini artırmış, yeteneğini geliştirmiştir. Bkz. Gömeç, 2006, a.g.e., s. 48-49.

Asya Hunlarında ise veliaht anlayışında, en büyük çocuğun tahta çıkması ihtimali, öbür kardeşlerinden daha fazla değildir. Türk toplumlarında, iktidar hırsının teşvik edilmemekle beraber, bu hak şehzadelerden sadece birine de tahsis edilmemesi yoluyla kağanın ailesinden en yetenekli olana verilmesi sağlanmıştır. Fakat bunun bile, Türk tarihinde Mo-tun ile başlayıp torunu Kün-çin'in ölümüyle artarak 16. yüzyıla kadar süregelen, baştaki imparatorun dahi müdahale etmediği, sadece şahsi güç kullanılarak yanlarına aldıkları taraftarlarını kullanan veliahtlar arası iktidar savaşı, hemen hemen bütün Türk devletlerinde doğru kabul edilmiştir. Bu sebepler yüzünden Türk devletlerinin zayıflayarak, parçalandığı da bir gerçektir⁵⁰⁷.

Gerek halk gerekse beyler başka birini de kağan seçebilmiştir. Bazen veliaht olduğu halde tahta çıkmayıp, aileden başka birinin çıkmasını isteyenler de olmuştur. Çünkü tahta geçmek için yalnızca “*veliaht*” olmak yeterli olmamakta, kağan sıfatını alacak kişinin birçok niteliğinin olması da gerekmektedir. Bununla beraber, veliaht olmanın ve nüfuzlu beylerin desteğini almanın kağan olmak için önemli bir faydası bulunmaktadır. Veliaht, hükümdardan sonra en büyük yönetici sayılmıştır. Ordunun başına da çoğunlukla veliahtlar getirilerek onların komuta etmesi sağlanmış, böylelikle devlet işlerinde deneyim sahibi olmuşlardır⁵⁰⁸.

Türk devletlerinde kağan/yönetici değişirken, mutlaka taht mücadelesine sahne olunmuştur. Tegin eğer bu mücadeleyi kazanan tarafısa, tahtın da yeni sahibi olmaktadır. Eğer teginlerden biri, ötekine üstünlük sağlamazsa, devlet ve hanedan bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedir. Aynı zamanda veliaht olabilmek için hanedan mensubu olmak tek başına yeterli gelmemektedir. Bunun yanı sıra kağanın kendi milletinden olan hatunlarından/eşlerinden dünyaya gelmiş olması gerekmektedir. Hükümdarın “hatun” olmayan hanımlarından dünyaya gelmiş erkek çocukları ne kadar becerikli ve yetenekli olursa olsun, taht üzerinde bir hak iddia etmeleri mümkün olmamıştır. Sadece Uygurlarda ve Göktürklerin son zamanlarında Türk olmayan eşlerinden olan çocukların da veliaht ve ileride hükümdar oldukları görülmüştür.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 271-272.

⁵⁰⁸ Kaşıkçı, 2002, a.g.e., s. 890-893.

⁵⁰⁹ Örneğin, Mukan Kağan, annesi hatun olmadığı için veliaht olarak aday gösterilememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi Taspar (T'o-po) geçmiştir. Taspar Kağan da ölmeye önce kardeşe vefa ve sadakatin bir nişanesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien'i veliaht göstermek istemişse de, bu tegininin veliahtlığı devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir. Koca, 2002, a.g.e., s. 321-327.

7.3. Diğer Yöneticiler

Bozkır coğrafyasında, Sakalar (İskitler), Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi büyük devletler kurmuş olan Türkler, egemen oldukları toplumların siyasal ve sosyal gereksinimlerini karşılayabilmek için devlet teşkilatlanmasında bazı yönetim kademeleri ve görevleri oluşturmuşlar; kendi koşullarına ve toplumun yaşam tarzına uygun siyasi bir yapılanma içine girmişlerdir. Dolayısıyla her devletin kendi teşkilatını belirlediği kurumları ve bu kurumları temsil eden kişilerin kullandığı unvanlar olmuştur⁵¹⁰. Eski Türkçede kayıtlı unvanlar ve unvana karşılık gelen kelimeler özellikle kültür tarihi ve köken bilgisi açısından birçok araştırmaya konu olmuştur. Türk idari teşkilatında görev alan hakan, hatun ve veliaht dışındaki önemli unvanlara ve sıfatlara Türk ve yabancı kaynaklar dahilinde yer verilmiştir.

Yabgu: “Yabgu”, Asya Hun Devleti’nden Büyük Selçuklulara kadar Türk idari teşkilatlanmalarında kullanılmış olan askeri ve idari bir görev ve ünvanıdır. Yabgu ünvanına sahip kişi, hanedan ailesine mensup olup hükümdardan sonra hanedanlık arazisinin bir bölümünü yönetmekten sorumlu olan yöneticidir. Eski Çin kaynaklarında “*hiep-ho*” olarak kayda geçen bu unvanın, Asya Hunlarında M.Ö. II. asırdan itibaren kullanıldığı ve devlet organizasyonunda “*bir kanat sorumlusunu*” ifade ettiği görülmektedir⁵¹¹. Yabgu sözcüğünün kökeniyle alakalı farklı fikirler dile getirilmiştir. H. W. Bailey, P. Pelliot⁵¹² ve R. N. Frye⁵¹³ gibi araştırmacılar “*yabgu*”nun kökenini eski İran dillerine dayandırmak istese de, bu konuda ortak ve net bir kanaat oluşmamıştır. İlk kez bu unvanın Çince değil, Türkçe olduğunu ise V. Thomsen açıklanmış ve Türkçedeki “*yap-mak*” fiiline “*-gu*” ekinin ilavesiyle meydana gelen bir sözcük olduğunu dile getirmiştir⁵¹⁴.

⁵¹⁰ Türk devlet teşkilatının ilk şekilleri Hun Devleti’nde görülmektedir. Bununla birlikte Hunlara ait ilk bilgiler Çin ve Roma menşeli kayıtlarda yer almaktadır. Bu durum, Türk idarî teşkilatında kullanılan unvanların da çoğunlukla Çince ve Soğdca gibi yabancı menşeli olarak algılanmasına neden olmuştur. W. Bang ve H. H. Schaeder kağan ve katun unvanlarının Soğdçadan; Marquart ve Bang yabgu unvanının Toharcadan geçtiğini ileri sürmüşlerdir. Bkz. Köprülü, M. F. (1939). “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II*, İstanbul:Burhaneddin Matbaası, s. 20-21. F. Altheim, kapgan unvanını Soğdca ile ilişkilendirmeye çalışmıştır. Bkz. Donuk, 1988, a.g.e., s. 28-29; Kapgan unvanının Türkçe menşeli olduğu, Marcel Erdal tarafından da kaydedilmiştir. Bkz. Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, I-II*. Wiesbaden, s. 384-385.

⁵¹¹ De Groot, (1921). *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*. Berlin: Leipzig, s. 116-117.

⁵¹² Donuk, 1988, a.g.e., s. 58.

⁵¹³ Frye, R. N. (1962). “Some Early Iranian Titles”. *Oriens*, XV, s. 352-359.

⁵¹⁴ Thomsen, V. (1896). “Inscription de l’Orkhon déchiffrée”. *MSFOU*, s. 286.

Online: <https://archive.org/details/inscriptionsdel00thomgoog>, Erişim tarihi: 20.07.2020.

Göktürklerde de kağan ve katundan sonra önemli bir yeri olan “*yabgu*” ve “*yabgu kağan*” yüksek bir idari unvanı şeklinde kullanılmaya devam etmiştir⁵¹⁵. Yabgu görevine ve unvanına Uygularda da sık rastlanmaktadır. Şöyle ki devleti kurmuş olan Kutluğ Bilge Kül Kağan’ın, kağan olmadan önce yabgu sıfatını ve görevini üstlendiği kayıtlarda yer almaktadır⁵¹⁶. Yine Karluk Devleti’nde de daha önce “*kül erkin*” unvanını taşıyan üç Karluk beyinin 665 yılına doğru güçlenerek “*yabgu*” görevini aldığı bilinmektedir⁵¹⁷.

Oğuzlar döneminde ise “*yabgu*”, hükümdar unvanı kademesine yükselmiş ve daha ileriki zamanlarda aynı manasıyla korunmuştur⁵¹⁸. Yine X. yüzyılda Oğuz boylarında yabgunun kağan unvanı şeklinde de kullanıldığı görülmektedir. İbn Fazlan, Oğuz Türklerinin hakanına “*yabgu*” denildiğini, bunun hükümdarın sıfatı olduğunu Oğuzların başında olan herkesin bu sıfatı aldığını kaydetmiştir⁵¹⁹.

Ayguci: Bozkır Türk devlet yönetimindeki önemli yönetim görevlerinden biri de “*ayguci*”dir. “*Devlet baş müşaviri*” manasına gelen ayguci,⁵²⁰ Göktürklerde Tonyukuk gibi kullanılan bir görev olmuştur. Buradan “*vezir*” statüsünde üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan “*ayguci*”nın, hükümdar yetkilerinin çoğuna sahip askeri ve sivil alanlarda ona danışmanlık yapan bir görevli şeklinde değerlendirilmesi mümkündür. Yine, Uygurlar dönemindeki metinlerde ele alındığında “*ayguci*” sıfatının kısmen öneminin azaldığı anlaşılmaktadır⁵²¹.

⁵¹⁵ Devletin kurucusu Bumin Kağan’dan önce atası Tu-wu, bu unvanın Çince şekli olan “Ta Shih-hu” yani “Büyük Yabgu” olarak tanınmıştır. Bkz. Chavannes, E. (1941). *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris, s. 47. Yine Bumin Kağanın kardeşi İstemi Yabgu-Kağan’ın yönetimine bırakılan Batı Göktürk halkı, kaynaklarda “Yabgu’nun Türkleri” olarak geçmiştir. Bkz. Chavannes, a.g.e., s. 21, Online: http://classiques.uqac.ca/classiques/chavannes_edouard/toukiue/toukiue.html, Erişim:20.07.2020

⁵¹⁶ Özgüdenli, O. G., Salman, H. (2013). “*Yabgu*”. XL, İstanbul: DİA, s. 170-171.

⁵¹⁷ Yabgu kelimesini “cabgüye” şeklinde kaydeden Taberî, 737 yılı olaylarını anlatırken “Cabgüye el-Harluhi” ismindeki Karluk Yabgusu’ndan bahsetmiştir. Bkz. Taberî (1992). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), I-V, İstanbul: MEB Yayınları, s. 42-44.

⁵¹⁸ Birinci Göktürk Devleti’nde hükümdardan sonraki en büyük idarî unvan olmakla birlikte, II. Göktürk Devleti’nde askeri bir unvan olan “şad” ile arasında bir fark bulunmamaktadır. Ancak diğer Türk toplumlarında en yüksek konumu koruduğu açıktır. Bkz. Sümer, F. (1960). “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”. Ankara: *DTCF Dergisi*, XVIII, S.3-4, s. 361-363.

⁵¹⁹ İbn Fadlan, 2019, a.g.e., s. 38-39.

⁵²⁰ “ay” sözcüğünün manası Uygur sözlüklerinde “emretmek, buyurmak, yaptırmak, iletmek, açıklamak, beyan etmek, söylemek, konuşmak, kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek” şeklinde kayıtlıdır. Röhrborn, K. (2018). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien*. (Akt. E. Uçar), Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: Aş-Äzü, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, s. 141-144.

⁵²¹ Bazı Uygur metinlerinde ayguci; “din adamı, Budist danışmanı, manastırda ikinci derece vaiz, manastır içinde ve dışında görevleri dağıtan kişi”, anlamlarına gelmektedir. Röhrborn, 2018, a.g.e., s. 300.

Baga: Dönemin metinlerinden anlaşıldığına göre birkaç kabilenin biraraya gelmesiyle oluşan siyasi örgütlenmenin başında olan kişi “baga” diye anılmaktadır⁵²². Ayrıca “Baga” elçiler için de kullanılan bir unvan olmuştur⁵²³.

Boyla: İlk kez Göktürk Kitabeleri’nde, Bilge Kagan Kitabesi ile Tonyukuk Yazıtı’nın I. Taşında “Boyla Baga Tarkan” unvanı ile karşılaşılmaktadır. “Baga” ile beraber kullanılan “Boyla” aynı zamanda; “rütbe, yüksek bir unvan, devlet kurulu üyesi, şeref unvanı” manasına gelmektedir.⁵²⁴ Clauson, “Boyla”nın Hunlar döneminde de kullanılan “hakana yakın” bir rütbe olduğunu belirtmektedir⁵²⁵.

Buyruk: Genellikle birçok araştırmacı tarafından “Kumandan, vekil, bakan, nazır, amir, mühürdar” gibi anlamlarının olduğu ileri sürülen “Buyruk”, askeri ya da sivil görevleri yerine yapmak için kağan tarafından komuta edilen kişiyi ifade etmektedir. Bu tanım, bozkır Türk devletlerinde sivil hayat ile askeri hayatın kesin çizgilerle ayrıldığına da göstergesidir. Bu bağlamda “buyruk”, “aygucı” gibi hem askeri hem de sivil yükümlülüğü olan “beg” den daka yukarıda, “tarkan” ve “şadpıt”tan aşağı bir görevdir. Dolayısıyla buyruk, gerek alp, gerekse bilge yönleriyle öne çıkan bir görevdir⁵²⁶.

Beg: İlk kez Orhun Anıtları’nda ve Uygur metinlerinde geçen beg, en temel şekliyle “bey” manasına gelmektedir⁵²⁷. Bozkır Türk devlet yapılanmasında “beg”, boyların başında bulunan reislerin aldıkları unvandır. Tarihi kaynaklarda ilk kez “beg nesli” şeklinde Asya Hun imparatoru Mo-tun’un isminde geçmektedir⁵²⁸.

⁵²² Tezcan, S. (1977). “Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları”. Ankara: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, s. 53-54.

⁵²³ 948 yılında Çin’e giden Turfan Uygur Devleti elçisi bu unvanı kullanmıştır. Kelime Avrupa Avar hakanlığında ve Bulgar Devleti’nde “Bagan” şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Gömeç, S. Y. (2010). “Boyla ve Baga Unvanı”. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, s. 76.

⁵²⁴ Gömeç, 2010, a.g.e., s. 391.

⁵²⁵ Clauson, 1972, a.g.e., s. 385.

⁵²⁶ Gabain, 2007, a.g.e., s. 271.

⁵²⁷ Orhun Kitabeleri’nden anlaşıldığına göre, eski Türk devletlerinde kağanın yardımcıları durumunda bulunan beglerin, devleti koruyan, İl’in işlerine bakan ve bir nevi bekçilik vazifesi yapan kimseler olmaları, bu görüşün doğruluk ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig adlı eserinde “bey” ile “bilgi” kelimelerinin aynı kökten geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., beyit: 1953. Bu eserde “bey” unvanı, genellikle “hükümdar” anlamında kullanılmıştır.

⁵²⁸ Altheim, F. (1959). *Geschichte der Hunnen*. I, Berlin, s. 23. Online: <https://www.jstor.org/stable/41042799?seq=1>, Erişim: 21.07.2020.

Babacık: Genellikle hükümdarları yetiştiren yüksek rütbeli memurlardır⁵²⁹. Bazı araştırmacılar Orhun Yazıtları'nda, kitabelerin yazıcısı olarak kaydedilen “*Kültigin atası*” sıfatının “*babacık*” manasına geldiğini ileri sürmüştü de bu konu tam olarak kesinlik kazanmamıştır⁵³⁰.

İlteber: Göktürklerden itibaren devlet yönetiminde kullanılan bir diğer unvan ve görev de “*ilteber*”dir. Göktürklerin devlet yönetimi hiyerarşisinde ilk önce “*yabgu*”, daha sonra sırasıyla “*şad*” ve “*tigin*”, sonrasında da “*ilteber*” gelmektedir. Bu sıralama Göktürklerde rütbe sıralaması olarak da geçmektedir. Ayrıca “*ilteber*” görevi babadan oğula miras geçebildiği gibi ağabeyden kardeşe de geçebilen bir sıfat olmuştur⁵³¹. Ayrıca “*ilteber*”in Çin kaynaklarında, Göktürklerde ordu komutanlığı yapabildiğine dair bilgiler yer almaktadır⁵³². Kitabelerde geçen “*İlteber*” hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci manasına gelmektedir⁵³³.

Çor: Çin kaynaklarında “*Göktürklerde yüksek bir mevkiye sahip olan rütbe*” şeklinde geçmektedir. Ancak bu görevin ve unvanın Göktürklerde daima yüksek bir kademeyi koruduğu farklı kayıtlarda rastlanmamıştır⁵³⁴. Göktürklerde “*çor*” unvanında olan kişilerin elçi, boy reisliği, vali, ordu komutanlığı gibi görevlerde bulunduğu bilinmektedir⁵³⁵.

Tudun: Çin kaynaklarında “*Tudun*” hanedan ailesine mensup olmayan yöneticilere intikal etmek üzere verilmiş olan bir sıfattır. Tudun un görevi, ülkede vergi ve gümrük resimlerini kontrol etmektir⁵³⁶.

⁵²⁹ Moravcsik, G. (1958). *Byzantinoturcica. II*, Berlin, s. 245.

⁵³⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 119.

⁵³¹ Liu, Mau-tsai (1958). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kuë)*. I, Wiesbaden, s. 132-181.

⁵³² Liu, Mau-tsai, 1958, a.g.e., s. 169-229.

⁵³³ Gabain, 2007, a.g.e., s. 311.

⁵³⁴ Gabain, 2007, a.g.e., s. 272.

⁵³⁵ Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II*. İstanbul: Türk Devletleri Araştırmaları Vakfı, s. 488-489.

⁵³⁶ Batı Göktürk hükümdarı Tong-Yabgu Kağan (618-630)'ın Taşkent ve Gandhara gibi batı bölgelere tayin ettiği İlteber yanında, bu bölgeleri idarî yönden kontrol, vergi ve resimleri denetleme için tayin ettiği görevli “tudun” unvanını taşımıştır. Chavannes, 1941, a.g.e., s. 24, 52.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DEVLET MECLİSİ VE KURULTAYI

8.1. Kurultayın Anlayışının Temelleri

Diğer adı “*toy*”⁵³⁷ olarak bilinen kurultaylar, bozkır Türk devletlerinde devletin iç meseleleri ve dış ilişkileri ile ilgili konuların karara bağlandığı, hanedan ve meclis üyelerinin yılda üç kez katıldığı meclisler olarak adlandırılmıştır. Ayrıca dini törenlerin ve bazı eğlencelerin de tertiplendiği kurultaylar Türk toplumunun, siyasi yapılanmasını ileri boyuta taşıyan önemli kurumlar olmuştur. Öyle ki, kurultayların varlığının Asya Hun Devleti’nden başladığı bilinmektedir⁵³⁸. Hükümetten ayrı olarak siyasal, ekonomik, askeri ve kültürel durumların görüşülerek karara bağlandığı meclis “*kurultay*” olarak adlandırılmış olup kurultay üyelerine ise “*toygun*” denmiştir⁵³⁹.

Başka bir ifadeyle kağanlar tarafından senenin belli zamanlarında, hükümdarlık simgesi olarak devletin ileri gelenlerine ve halka verilen ve resmi özelliği olan ziyafet olarak da anılmaktadır. Kurultaylar, Moğolcada da “*toplanmak, bir araya gelmek*” manasına gelen “*khuril, khural-khuri, kurul*” köküne yine Moğolca “*tai*” ekinin ilavesiyle oluşturulmuş bir kavramdır. Zaman içinde de Türk meclisi “*toy*” un yerini almıştır. Toy kavramı daha çok “*yemekli eğlence*” için kullanılırken, kurultay terimi ise XIII. yüzyıl ortalarına kadar meclis anlamında kullanılmaya devam etmiştir⁵⁴⁰. Önceleri Türk devletlerinde din törenleri, bayramları, ziyafetleri, eğlence ve yarışmaları içinde barındıran kurultay, aynı zamanda bir milletin biraraya geldiği, kaynaştığı, din ve devlet gücünü tek elde toplayan gösteri ve toplantı yerleri olmuşlardır⁵⁴¹.

⁵³⁷ “Toy” kelimesi “meclis-toplantı”, “Devlet Meclisi” anlamına gelmektedir. Kelimenin bir diğer ve yaygın anlamı da bayram, ziyafet ve eğlenceli yemekler, şeklindedir. Bkz. Temir, 2000, a.g.e., s. 53.

⁵³⁸ Ögel, 2016, a.g.e., s.73-74. Asya Hun İmparatorluğu’nda Mao-tun döneminde dini törenlerin yapıldığı, halkın nüfusunun ve hayvan sayısının belirlendiği ve devlet işlerinin görüşüldüğü üç büyük toplantı olmaktadır. Hsiung-nu Devleti’nin Shan-yü (veya Tan-hu) denilen hükümdarları karargâhlarında yılda üç defa birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarda veya başka bir değişle yılbaşı, ilkbahar ve güz mevsimlerinde bu toplantıları gerçekleştirmiştir. Tüm bu toplantılar yapıldıkları ayın beşinci günü olan “wu” günü yapılmıştır. Bkz. İzgi, 1977, a.g.e., s. 30-31.

⁵³⁹ Ögel, 2016, a.g.e., s. 97.

⁵⁴⁰ Barthold, 2017, a.g.e., s. 279-280.

⁵⁴¹ Şencan, Y. C. (2007). *İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, s. 133.

Kafesoğlu “toy”dan şöyle bahsetmektedir: “Bir devlet meclisi olan Toy’a başta Kağan olmak üzere, Kağan’ın karısı Hatun, Ayguci veya Öge, Buyruklar ve Tudun gibi beyler katılmaktadır. Tarhan, Apa, Erkin gibi unvanlara sahip Toygunlar, hizmetleri sayesinde devlet yönetiminde yükselmiş toy üyesi yüksek memurlardır. Savaş ilanı ve kağanın ölümü dışında yılbaşı, ilkbahar ve sonbahar olmak üzere senede üç kez toplanan Toylarda devlet ve millet meseleleri müzakere edilerek karara bağlanmaktadır. Toy; yasama ve yürütme yetkilerine sahiptir. Ayguci devlet yönetiminde icranın başıdır. Toylarda alınan kararların icrasından birinci derecede sorumludur”⁵⁴².

Türk devletlerinde parlamento ve demokrasi düşüncesini anlayabilmek için, öncelikle tarihteki Türk devletlerinin hâkimiyet yaklaşımının anlaşılması gerekir. Türklerde kağan seçimlerinde ciddi bir mücadele yaşanmıştır. Verilen mücadele sonucunda hükümetin başına gelen kağan, Türk töresine ve geleneklere uygun şekilde hazırlanan törenlerle yönetimi devralmaktadır. Bu törenler halkın da aktif biçimde katılmasıyla gerçekleşmiştir. Burada hedeflenen, devlet ve halkın bütünleşmesini sağlamaktır. Modern devlet yapılanmasının esasında halkla bütünleşme düşüncesi Türk devletinin kurultay gibi kurumlarında görülmektedir⁵⁴³.

Kurultay aynı zamanda töreyi koyucudur. Kağanın da töreleri koyması, toy yoluyla olmaktadır⁵⁴⁴. Kağan tarafından kurultaya önce yasa önerisi verilir, bunu kurultay kabul edince töre olarak uygulamaya konulur. Bozkır Türk devletlerinde hükümdar seçimlerinde kurultayların rolü oldukça büyüktür. Tahta geçiş, bazı durumlarda toy tarafından bazı durumlarda da tahta geçiş hakkını elde edenin toy tarafından onaylanması yoluyla olmaktadır⁵⁴⁵.

Türk devlet sisteminde toy, bir tür yasama organı niteliğindedir ve siyasi yapı içinde denge unsurudur. Hükümdarın devlet yönetiminde keyfi, sınırsız ve mutlak bir hâkimiyetinin olmadığına işaret eder⁵⁴⁶. Örnek vermek gerekirse, Göktürk hakanlarından Bilge Kağan’ın ülke içindeki şehirleri surlarla çevirmesi, Budizm ile Taoizm’in serbest şekilde tanıtılması konusunda yaptığı iki teklif, Türk halkının hayat görüşüne ters

⁵⁴² Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 261.

⁵⁴³ Koçak, K. (2011). “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S.4, s. 102.

⁵⁴⁴ Aydoğan, 2004, a.g.e., birinci kitap, s. 557.

⁵⁴⁵ Anadol ve Abbasova, 2001, a.g.e., s. 78-79.

⁵⁴⁶ Koçak, 2011, a.g.m., s. 105-107.

olduğundan toy tarafından kabul edilmemiştir⁵⁴⁷. Kağanın devletin yönetme gücü olarak kurultay oldukça önemli bir işleve sahip olup kağanın iktidarına politik yönden meşruiyet kazandıran bir rol de üstlenmektedir⁵⁴⁸.

Türk kağanlarının halk için düzenledikleri ve devlet meselelerinin de karara bağlandığı kurultayların temelinde yine Türk milletinin yardımlaşma ve dayanışma fikri bulunmaktadır. Türklerdeki teşkilatlanma anlayışı da, bu temele dayanmakta olup bu kapsamda bir bütünlük sağlanmıştır. Bozkır Türk devletleri arasında bilhassa teşkilat yapısı ve kurulan kurumlar açısından bazı farklılıklar olsa da birbirlerinin devamı olan Hunlar, Göktürkler ve Uygurların önemli bir yeri vardır. Bozkır Türk devletlerinde kurultaylar toplanma şekillerine göre birbirinden farklılık arz etmiş ve çoğunlukla da devlet düzenini sağlamak amacıyla yapılmıştır⁵⁴⁹. Oğuzlardaki karşılığı “*kengeş*” olan kurultay, “*danışmak, meşveret etmek, müşavere etmek*” manalarına gelmektedir⁵⁵⁰.

Kurultay; devletin yönetim sistemi içerisinde, meclis üyelerinin kendi kabilelerinin iradelerini temsil etmeleri ve hükümdarın yönetimini sınırlandırmaları gibi nedenlerle demokratik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Bozkır Türk geleneklerine göre, devlet meclislerinde sıkı bir protokol uygulanmaktadır. Kurultaya devletin önde gelenleri katılmakta, beyler ve yabancı temsilciler de bu toplantıya girebilmektedirler. Aynı zamanda bu toplantılarda halktan temsilcilere de yer verilmektedir. Ayrıca tüm bu birimlerin toya katılmaları devlete olan bağlılıklarını ve yeni kağanı tanıdıkları anlamı da taşır⁵⁵¹.

Seçim kurultayları ise kağan seçimi amacıyla toplanan, hükümdarlıkların tasdik olduğu gerektiği zaman yeni kağanın da seçildiği toplantılar olmuştur. Gerek Hunlarda, gerekse Göktürkler ve Uygurlarda yönetici ve komutanlar arasından bir kişi de kurultay tarafından seçilebilmektedir. Bu yönüyle kurultay, bir nevi “*yasama meclisi*” özelliği de

⁵⁴⁷ Mandaloğlu, 2012, a.g.m., s. 217.

⁵⁴⁸ Anadol ve Abbasova, 2001, a.g.e., s. 83.

⁵⁴⁹ Mandaloğlu, 2012, a.g.m., s. 213.

⁵⁵⁰ Togan, 2002, a.g.e., s. 31.

⁵⁵¹ Turan, 2019, a.g.e., C.II, s. 845.

taşımaktadır⁵⁵². Askeri kurultay ise, savaşla ilgili meselelerin görüşüldüğü tüm askerlerin ve atların belirlendiği meclislerdir⁵⁵³.

Bozkır Türk devletlerindeki bu kurultaylara öncelikle kağan ve katun olmak üzere, veliahtlar, hükümet üyeleri, ordudan ve devlet yönetiminden ileri gelenler (yabgu, il-teber, erkin, kül-çor, tudun gibi önemli unvan sahipleri), tabi boylar ve tabi yabancı krallıkların liderlerinin katıldığı bilinmektedir⁵⁵⁴. Aynı zamanda “*sadakat andı*”nın da tekrarlandığı bu meclislerde, kurultaya katılmayanlar kendi özgürlüklerini ilan etmiş ve “*asi*” sayılmışlardır. Hatta bu davranışın tekrarlanması durumunda düşman olarak bile görülmüşlerdir⁵⁵⁵. Varlığı, Asya Hunlarından itibaren bilinmekte olan kurultaylar, daha sonra Avrupa Hunlarında da devam etmiştir. Fakat Avrupa Hunlarının meclisleriyle ilgili fazla bilgi yoktur⁵⁵⁶.

8.2. Kurultay ve Divan Çeşitleri

8.2.1. Töreyle Kurma ve Toplanma Kurultayı

Bozkır Türk devletlerinde kurultaylar, tek başına devlet meclisi olmasının yanında, tahta kimin geçeceğinin gelenek ve töreye uygun biçimde karar verildiği kurumlar olduğundan gerektiğinde kağan seçiminde önemli olmuştur⁵⁵⁷. Ayrıca yeni bir devlet kurulduğunda da töreyi tespit etmek üzere kurultayların yapıldığı görülmektedir. Aslında o devletin töresi, devleti kuran kişinin ismini taşır. “*Oğuz Han töresi ve orun ile ülüşü*”, “*İstemi Kağan törüsü*”, “*Çingiz Han Yasası*” gibi örnekler vermek mümkündür. Oğuz

⁵⁵² Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 248-249. Oğuzlarda Buğra Han kendisinden sonra kağan seçiminin beyler tarafından danışma meclisinde yapılmasını ve kararlaştırılan adayın tayin edilmesini istemiştir. Bkz. Togan, 2002, a.g.e., s. 64-65.

⁵⁵³ Arsal, 1947, a.g.e., s. 204.

⁵⁵⁴ Durmuş, 2016, a.g.e., s. 155-157.

⁵⁵⁵ Kaşıkçı, 2002, a.g.e., s. 891

⁵⁵⁶ Orkun, Ostrogot ve Gepid krallarının, Attila nezdine çıkabildiklerini ve meclislere katıldıklarını ifade etmektedir. Bu bilgi, onlarda meclisin olduğunu doğrulamaktadır. Bkz. Orkun, 2013, a.g.e., s. 62.

⁵⁵⁷ Örneğin Hun tahtına M.Ö. 60 yılında ölen hakanın yerine kurultay ve Ulu Hatun’un kararı ile Sağ Bilge Tegin’i, Wu-yenchü-te’yi tahta çıkarmıştır. Büyük Hun kurultayı devam ederken Hun hakanının ölmesi üzerine Ulu Hatun kurultayın devamını sağlayarak ölen hakanın oğullarından tahtı kurultay kararı ile alarak bir başka hakan torununu tahta çıkarmıştır. Yine kurultay kararı ile bir başka taht değişikliği M.Ö.101 yılında olmuştur. Hun Şanyü’sü ölünce, hükümdarın oğlu küçük olduğu için küçük amcası Chü-t’e-hau devlet ileri gelenlerinin kurultay kararı ile tahta çıkmıştır. Bkz. Koçak, 2011, a.g.m., s.111-112.

Destanı'nda da töre kurultaylarına yönelik olarak kağanın savaştan döndükten sonra önce “*zafer toyu*”, ardından da ikinci bir “*töre toyu*” yaptığından bahsetmektedir⁵⁵⁸.

Bozkır Türklerinde “*Orun*” ve “*Ülüş*” törelerinin gereken düzeni sağladığı, bu törelerin meclis içinde bazı temel kural ve protokolleri içerdiği bilinmektedir. Kutadgu Bilig’de geçen “*Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır*” ifadesi Türklerde törenin yani yasanın gücünü sunması bakımından önemlidir. Nitekim kağan, töreyi temsil edendir ve uygulamada da töreye göre davranmak durumundadır⁵⁵⁹. Örnek vermek gerekirse Eski Türk Tarihi’nde “*Oğuz Han*” olarak bilinen Mete, Türk milletini töre esaslarına ve kurultayın kararlarına göre idare etmiş olan en büyük kağandır. Orduda disiplini önemseyen Mete, devleti yönetirken de öğretici ve disiplinli davranış sergilemiştir. Mete döneminden beri, Asya Hunlarında devlet işleri töreye göre yönetilmiştir⁵⁶⁰.

Ancak alınan kararlara uymayarak ya da kurultaya danışmadan egemenlik hakkını kullanan kağana da zaman zaman müdahale edilmiştir. Örneğin Göktürk kağanı Ta-po’nun istişare etmeden vasiyet ettiği Talo-Pien’in kağanlığı töreye uymadığı gerekçesiyle devlet meclisi tarafından reddedilmiştir. Gerekli zaman hükümdarın yetkilerini sınırlandırabilen bu toylar, bir anlamda demokratik anlayışın da yansıması olmuşlardır. Öyle ki önemli konular için kurultaya başvurmak bir gelenek halini almış ve buna uymayan kağan ise yeri geldiğinde tahttan indirilebilmiştir⁵⁶¹.

Burada önemli olan törenin bilgeler tarafından kurulmuş olması ve Türk topluluklarının da bu töreye riayet etmiş olmalarıdır. Kurultayda kimin nereye oturacağı konusu bile töreyle belirlenmiştir. Toya katılan herkesin egemenliğini ve mülkiyetini simgeleyen birer damga ile yine her Türk kavminin sembolü olan bir bayrak, Türk tarihinin bozkır döneminde oluşmuş hukuki belgeler sayılmaktadır. Törelerin hepsi, hem toplumdaki düzeni hem de askeri disiplini sağlamak için hazırlanmış yasalardır⁵⁶².

⁵⁵⁸ Ögel, 2010, s. 206-208.

⁵⁵⁹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 761-762.

⁵⁶⁰ Ögel, 2002, a.g.e., s. 875.

⁵⁶¹ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 60-61.

⁵⁶² De Groot, 1921, a.g.e., s. 168-169.

8.2.2. Savaş Kurultayı

İlk kez Asya Hunlarında yapıldığı bilinen savaş kurultayları, Türklerin hemen hemen her dönem önem verdiği bir toplanma şekli olmuştur. Savaş kurultayları at üzerinde yapılan toplantılar olup savaşta uygulanacak taktiklerin karar verildiği, savaşın ortasında ya da başında yapılan kurultaylardır. Mete Han döneminde, atların güçlenerek savaşın zorluklarına karşı hazır olmaları için bu kurultayların sonbaharda yapıldığı bilinmektedir⁵⁶³.

Ayrıca Hunların sonbahar başında yaptığı kurultayda devletin insan gücünü hesaplamak amacıyla sayım yapılmakta hayvan sayıları da tespit edilmektedir. Bu savaş toyları, bilinçli yapılan seferberlikler şeklinde olup Çin akınları ise bu toplantılardan sonra başlamıştır. Nitekim savaşın ortasında yapılan kurultaylara örnek olarak Göktürklerin M.Ö. 99 yılında yaptığı toplantı örnek verilebilir. Kumandanlar savaşı durdurarak, hemen bir kurultay toplamış ve yeni bir taktik seçmişlerdir. Göktürklerin tesirinde kalan, yarı Proto-Moğol Kitanlar savaşta bir araya gelebilmek için işaret vermişlerdir⁵⁶⁴. Türklerin birçok savaşta dinamik ve hareketli bir taktik uyguladıkları için zaman zaman savaş ortalarında toplanarak yöntem değiştirdikleri çok görülmüştür.

Kuzey Türk mitolojisinde “*Toya yığılan alpler*” ifadesi, Dede Korkut’ta olduğu gibi Altay masallarında da geçmektedir. Bu masallarda da “*büyük alplerin yarıştan önce bir toy verdiği*”nden bahsedilmektedir. Dede Korkut’ta da savaş kurultayı yapıldığını şu ifadelerle anlamak mümkündür: “*Kalkubanı Kazan Han, yerinden turı geldi. Ala dağda çadırın otağın dikti. Üç yüz altmış altı alp erenler, yanında yığınak oldu*”⁵⁶⁵.

8.2.3. Barış Kurultayı

Toylarda devletin iç ve dış meseleleri görüşülerek bazı kararlar alınmakta ve gerek görüldüğünde yeni yasalar (töre) konmaktadır. Alınan kararlar arasında savaş ve barış kararları da vardır. Daha sonra tüm kararlar uygulamaya konulmakta ve böylelikle kurultay, yasama-yürütme yetkilerine sahip olmaktadır.

⁵⁶³ Ögel, 2002, a.g.e., s. 877.

⁵⁶⁴ De Groot, 1921, a.g.e., s. 170-171.

⁵⁶⁵ Ergin, 2017, a.g.e., s. 256.

Bozkır Türk devletlerinde gerek beyler gerekse halk düşman bir devletle hemen barış yapmak için her zaman hazır olmamışlardır. Bu sebeple de kağan gereken ortamı hazırlamak için bazı önlemler almaktadır. Öyle ki, Hun hükümdarı M.Ö. 68 yılından sonra Çin devletiyle barış yapmak için devletin ileri gelenlerini görüşmek üzere çağırmıştır⁵⁶⁶. Dolayısıyla barış konusu bir kurultayı biraraya getirme sebebi olabilmektedir⁵⁶⁷.

Hunların Çin dışında barış için kurultay topladığı bir diğer uygarlık ise Bizanslılar olmuştur. 445’de Rua’nın ölümü üzerine tek başına yönetimi ele geçiren Attila, Hun sınırına gelen Bizans elçilerini, Margos kalesinin karşı tarafında, Kostantia surlarının önünde, at üzerinde karşılamış ve kendi isteklerini barış koşulları şeklinde yazdırmıştır. Bizans, “*Kostantia Barışı*” ya da “*Margos Barışı*” olarak bilinen bu antlaşmanın tüm koşullarını kabul etmiştir. Bu barış anlaşmasına göre, Hunlara geri verilen kaçakların Karsus kalesinde bastırılması, dehşet saçan Attila’nın büyük bir üne kavuşmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca Attila bu anlaşmadan sonra Orta Avrupa’yı içine alacak Büyük Hun İmparatorluğu’nun da hazırlıklarına başlamıştır⁵⁶⁸.

Devletler arasında barış kurultayları olduğu gibi, halk içinde de barış yapmak için özel bir toplanma tertibi düzenlenmektedir. Yakut Türklerinin barış amacıyla özel bir hayvanı kesip, düşmana da bu hayvanın etinden yedirmeleri ve barış andı okuyarak törenlerini tamamlamaları buna örnek verilebilir⁵⁶⁹.

⁵⁶⁶ Pullryblank, E. G. (2010). “Han China in Central Asia”. *International History Rewiew*, 3, p. 278-286.

⁵⁶⁷ Sözü edilen dönemde Hunların diplomatik ve diğer alanlarda dikkate aldığı devlet, Çin (bu dönemde Ch’in) olmakla birlikte, Çin’in de her alanda dikkate aldığı, en önemli siyasî teşekkül Hunlarınki olmuştur. Nitekim M.Ö. III. yüzyılın sonlarına doğru siyasî bir birliktelik oluşturan Hunlar, kuzey-batıdan Çin’i sıkıştırmaya başladığında Çin, bu siyasî teşekkülün kendisini her alanda meşgul edeceğini görmüş ve onlara karşı tedbir almaya başlamıştır. O zamanlar Çin sahasındaki hâkimiyeti eline almış olan ve Ch’in derebeyliğinin en önemli hükümdarı olarak gösterilen Shih-huang-ti’nin, kuzeye ve kuzey-doğuya karşı krunmak amacıyla, daha önceleri parça parça yapılmış olan sedleri birleştirerek, M.Ö. 214’te Büyük Çin Seddi’ni yaptırtması da bunun en önemli göstergesidir. Fakat Çinde Han Hanedanlığı’nın başladığı (M.Ö. 206) ve Hun İmparatorluğu’nun başına Tanhu Motun’un geçtiği (M.Ö. 209) zamanlardan itibaren, bu seddin Hunları durduramadığı açıkça görülmüştür. Zira Tanhu Mo-tun, M.Ö. 201 ile 199 arasında vurduğu darbelerle Han İmparatoru’nu çökertmiş, bunun üzerine Han’ın önde gelen âlimleri, savaş alanında karşı konulamayan Hunlara karşı çeşitli kesif siyasî sistemler geliştirmeye başlamışlardır. Bu siyasî sistemlerin biri de, “Ho-çin” sistemi (evlilik yoluyla barış münasebeti) olmuştur. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 59-62.

⁵⁶⁸ Brion, M. (2018). *Hunların Hayatı*. (Çev. M. Reşat Uzman), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.112.

⁵⁶⁹ Kösoğlu, N. (1990). *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 26-27.

8.2.4. Göç Kurultayı

Dünya tarihi, gerek eski çağlar gerekse Ortaçağ boyunca, Türklerin büyük göç hareketlerine sahne olmuştur. M.Ö. 1700'lü yıllardan itibaren içinde oldukları coğrafyaya egemen olmaya başlayan Türk toplulukları, devam eden iki yüzyıl süresince Altay ve Tanrı dağlarını yurt haline getirmişler; öte yandan M.Ö. 1100'lerden itibaren kalabalık gruplar şeklinde Çin'in Kuzeybatısındaki Kansu, Ordos bozkırlarına kadar ilerlemeye devam etmişlerdir. Bu ilerleyiş yeni bir kültür anlayışını da beraberinde getirmiştir⁵⁷⁰.

Bozkır Türkleri için göç, oldukça hayatlarında önem taşıyan bir hareket, olay ve girişimdir. Çünkü göç, hem devleti hem halkın tamamını ilgilendirmektedir. Türk devletlerinin hemen hemen hepsinde göçten önce mutlaka bir kurultay veya meclis kurulmuştur.

Göç kurultayının ilki M.Ö. 43 yılına dayanmaktadır. Bu kurultayda Hunların bir kısmından bahsetmektedir. “Çin’e sığınan Hunlar güçlenmişlerdir. Çin elçilerinin duyduklarına göre Hun hükümdarı, Hun büyüklerinin çoğunu toplamış onlara görüşlerini sormuştur. Beylerin büyük kısmı da, kuzeye kendi yurtlarına dönmek istediklerini söylemişlerdir”⁵⁷¹. Dolayısıyla Türkler Orta Asya coğrafyasında da, Anadolu’ya yaptıkları göçlerde de meclisler toplamışlar, birbirlerine danışarak, gürültüye mahal vermeden ilerlemişlerdir⁵⁷².

8.3. Hükümdar ve Kurultay

8.3.1. Hükümdarın Kurultay Çağrısı

Kurultaylar, hükümdar tarafından genellikle yılın belli zamanlarında toplanmakta olup meclise katılması gerekenler de yine kağan tarafından çağrılmaktadır. Özellikle

⁵⁷⁰ Verne, J. (1308). *Çin’de Seyahat*. (Tercüme: Ahmed İhsan), Dersaâdet (İstanbul): Alem Matbaası, s. 218-220.

⁵⁷¹ De Groot, 1921, a.g.e., s. 228-229.

⁵⁷² Turan, 2019, a.g.e., s. 123.

Hunlarda ve Göktürklerde din ve kurban töreni gerekçesiyle de kağan tarafından kurultay çağrılabilir⁵⁷³.

Hükümdarın toy çağrısında önemli unsurlardan biri de oktur. Başka bir deyişle ok ile kurultaya çağırma geleneği Bozkır Türklerinde oldukça yaygındır. Ok, bir anlamda çağırma ve davet etmek demektir. Davet etmekle görevli olan okçu, bozkır Türklerinde hem devlet toylarında hem de düğünlerde görev alan bir devlet hizmetlisidir⁵⁷⁴. Toy düzenleme de ayrı bir bilgi ve tecrübeyi gerektirmekte ve hatta Türkçede “toy vermek” deyişimi de buradan gelmektedir.

Dolayısıyla toya başkanlık eden kişinin de saygıdeğer ve bilge olması gerekir ki bu kişi bu özellikleri taşıyan hükümdarın kendisidir. Yine “toy verdi” sözü Türkçede en yaygın olan bir deyimdir⁵⁷⁵. Özellikle kurultayı idare etmek, yönetmek, donatmak manasına gelen “toy vermek”, “toy yaşamak” gibi ifadeler Cengiz Han geleneğinden gelmektedir. Çoğunlukla hükümdarın çağrısında kurulan bu toylar genellikle kuzey coğrafyadaki Türklerde sadece boy idaresi düzeninde kalmıştır.

Kağanın toy çağrısına yönelik olarak Hunlar döneminde Mete Han’ın Tung-hu kavmiyle yaptığı mücadele örnek verilebilir. Tung-hular, Hunların doğusunda, Moğol ırkından bir kavim olup Mete Han döneminde en güçlü zamanlarını yaşamaktadır. Bir gün Mete’ye bir elçi göndererek Tuman Han’ın yorulmadan yüzlerce mil koşan atının kendilerine verilmesini istemişlerdir. Gelen bu istek üzerine Hun hakanı kurultayı çağırarak, durum görüşülmüş ve “*Böyle bir atın Hunlar için önemli olduğuna, atın Tung-hulara verilmeyeceğine*” karar verilmiştir. Mete, toyun aldığı bu karara itiraz ederek “*Nasıl olur da bir atı komşu bir devletten daha değerli tutabilirsiniz*” demiş ve atın elçiye verilmesi doğrultusunda karar vermiştir. Söz konusu atı aldıktan sonra, Tung-hular Mete’nin korktuğunu zannetmiş tekrar bir elçi göndererek, Mete’nin yanında olan kadınlardan birini istemişlerdir. Bu konu, kurultayda sert tartışmalara yol açmış ve “*Bunlar ahlak diye bir şey tanımıyorlar, onlara hücum edip ortadan kaldırmalıyız*” şeklinde kurultay karar alsa da Mete “*Bir kadın, komşu devletten daha değerli görülmemelidir, barış korunmalıdır*” diyerek çok değer verdiği kadını Tung-hular’ın

⁵⁷³ Cengiz Han’ın topluluğunda da, bahar aylarında kurban kesilerek yapılan kurultaylar olmuştur. Yine Dede Korkut kitabında, “Bayındır Han yılda bir kez toy edip, Oğuz beglerin konukları idi” şeklinde geçmektedir. Görülüyor ki, bu devlet “Toy kurultayları” yılın belirli günlerinde olmaktadır. Bkz. Togan, Z. V. (2013). *Oğuz Destanı*. 2. Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 63-64.

⁵⁷⁴ Kuzey Türk destanlarında Kücüm Han “Okçularım” diyerek alplarını çağırıp, okçularını ağırlamıştır. Bkz. Turan, 2019, a.g.e., s. 35-38. Buna Dede Korkut’ta da rastlanır. Aslında ok, bir savaş haberi sembolüdür. Aynı zamanda oklar, ok sahibinin damgasını taşıdığı için, bir çeşit “itimatnâme” yerine geçmiş olmalıdır.

⁵⁷⁵ Oğuz Kağan destanında da “Oğuz Han toy verdi” diye geçmektedir. Bkz. Bang ve Rahmeti, 2012, a.g.e., s. 38. Toy kılmak da, Kuzey Türk destanlarına, hatta Manas Destanı’na kadar uzanan bir deyimdir. Görülüyor ki, toyla ilgili deyimler, destanlarda da pek değişmemiştir.

elçisine vermekten çekinmemiştir⁵⁷⁶. Mete'nin bu anlayışı, ortada çok önemli bir sebep yokken savaşa girilmemesi gerektiğini ve Hunlarda uluslararası hukukun varlığını gösterdiğini ifade ettiği için önemlidir.

Daha sonra Mete'nin bu tavrından cesaret alan Tung-hular, doğudaki “ordu” ismindeki boş ve kurak araziye işgal ederek “İkimiz arasında bulunan bu boş arazi sizin işinize yaramıyor, bu yeri bize verin!” talebinde bulunmuşlardır. Kurultayın kararı, terkedilmiş bu kurak arazinin Tung-hulara verilmesi yönünde olsa da Mete; bu karara çok kızmış ve “Toprak milletin köküdür, devletin temelidir. Devletin toprağını başkasına nasıl verebiliriz” diyerek Tung-hulara savaş açmıştır. Böylelikle tarihte ilk kez Moğollar ve Türkler karşı karşıya gelmişlerdir⁵⁷⁷.

Tüm bu bilgilerden hareketle Mete'nin son kurultay kararına karşı gelişinin, Türklerde vatan sevgisinin en güzel örneklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Mete, öldükten sonra da ardında asırlar boyunca diğer Türk devletlerine örnek teşkil edecek disiplinli bir ordu ve teşkilatlı bir devlet yapılanması ile yüksek nitelikli bir toplum bırakmıştır.

8.3.2. Kurultayın Danışma Meclisi Özelliği

Bilindiği gibi en eski dönemlerden günümüze dek geçen sürede demokratik ve uygar tüm toplumlar ve toplumları yönetenler, devlet meselelerini görüşürken istişare edip, danışıp, fikir almakta ve öyle karar vermekteydiler. Aynı zamanda uygulayacakları kararları halka benimsetmek, alınacak sonucun sorumluluğunu paylaşmak, en doğru olanı yapmak gibi nedenlerle “danışmanlar” edinme ve daha önemlisi de bu amaçlarla meclisler oluşturma gereksinimi duymuşlardır.

Bozkır Türk devletlerinde kurultaylar bir “boy konseyi” ya da “aile konseyi” şeklindedir. Dede Korkut'ta bu kurultaya katılanların önde gelen savaşçılar ve alpler olduğu ifade edilmiştir⁵⁷⁸. Şüphesiz ki eski çağlarda bugünkü anlamda bir palemento olması beklenemez. Fakat bazı Çince kaynaklarda ve metinlerde Mete'nin hayatıyla ilgili olarak Mete'nin her konuyu danışmak için “toy”u topladığı, devletin ileri gelenlerini

⁵⁷⁶ Ögel, 2015, a.g.e., s. 74-76.

⁵⁷⁷ Turan, 2019, a.g.e., s. 88-89.

⁵⁷⁸ Ergin, 2017, a.g.e., s. 71.

çağırdığı ve vezirlerine sorduğu yazmaktadır. Her ne kadar kurultay üyelerine danışsa da, en son yine Mete'nin dediği olmuştur. Ancak her durumda danışma kurultayına bir kez de olsa müracaat etme gereği duyulmuştur⁵⁷⁹.

Bazı kaynaklarda danışma kurultayının “*Mete'nin meclisi*” şeklinde geçtiği de görülmektedir. Hunlarda kurultay daha çok askeri bir idare şeklinde kurulmuş olduğu için, kimi zaman devletin ileri gelen memur ve kumandanları, kendi bölgelerinden ya da çok uzakta olabildiklerinden kaynaklı her kurultaya icabet edememiştir⁵⁸⁰. M.Ö. 60 yılında Hunların kurultayında, Ho-su isimli bir Hun prensi, Hun hükümdarı hasta olduğu için diğer tüm veliaht ve prenslerin meclisten uzaklaşmaması için emir çıkarmıştır. Ho-su isimli prensin unvanı ve rütbesi çok yüksek olmasa da, kurultayın idaresinde görevli olduğundan böyle bir karar aldığı anlaşılmaktadır⁵⁸¹. Dolayısıyla bu örnekten de anlaşıldığı gibi devletin sürekliliği için kurultayın hemen dağılmamasına karar verilmiş; hükümdarın ölmesi halinde seçim hakkı da doğacağından yine devletin menfaati ön planda tutulmuştur.

8.3.3. Kurultayda Devlet Protokolü ve Disiplini

Daha önce de değinildiği gibi, bozkır Türk devletlerinde devlet başkanları hakan, kağan, Tan-hu (Shanyü), İlteber, İdi-kut gibi unvanlara sahip olmuş; devlet yönetiminde de en üst kademelerde bulunmuşlardır⁵⁸². Hükümdarın; devletin varlığını korumak ve devletin devamlılığını sağlamak, devleti düzenlemek ve devletin sınırlarını genişletmek gibi görevleri vardır⁵⁸³. Hükümdar tüm bu görevleri yerine getirirken töreye uymak durumundadır. Törenin kaynağı ise “*han, halk ve kurultay*”dır⁵⁸⁴. Bu sebeple de hükümdar tek ve en yüksek otorite olarak aynı zamanda kurultaya ve halka bağlı biçimde devleti yönetmekle sorumludur. İşte bu sebeplerle de toy, devletin iç ve dış tüm meselelerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı yüksek kuruldur. Kağan, kurultayın almış olduğu kararların tamamına uymak durumunda olmasa da onun kararlarını dikkate almak zorundadır⁵⁸⁵. Dolayısıyla kurultaylara sayıca yüksek beyler ile halk kitleleri de

⁵⁷⁹ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 68-69.

⁵⁸⁰ Koca, 2002, a.g.e., s. 701.

⁵⁸¹ Koca, 2002, a.g.e., s. 703.

⁵⁸² Bazı yazarlar buna “askeri demokratik devlet” de demektedir. Bkz. Avcioğlu, 2000, a.g.e., s. 774.

⁵⁸³ Ögel, 2002, a.g.e., s. 880.

⁵⁸⁴ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 72.

⁵⁸⁵ Turan, 2019, a.g.e., s.110.

katılabildiği için bu toplantıların sessizlik ve disiplin içinde belli kurallara uyularak geçmesi oldukça önemlidir⁵⁸⁶.

Kurultaylara katılan herkesin yerini ve sırasını bilmesi gerekmektedir; aksi durum da karışıklıklara sebep olabilmektedir. Kurultaylarda zaman zaman beyler ve devletin ileri gelenleri arasında uygulanmakta olan “*ülüş töresi*” de uygulanmaktadır. Toylarda verilen toplu yemeklerin de bazı kuralları bulunmaktadır. Örneğin her ailenin pişirilen koyunun hangi tarafından yiyeceği ve eti doğrama hizmetleri belirlenmiştir. Ancak aile içinde sınıf ayrımı yoktur. Toy yemeklerinde sessizce yemeğin yenmesi, kargaşanın olmaması ve yemeğin belli bir düzende seyretmesi de önemlidir⁵⁸⁷.

Dede Korkut’ta “*oğlu olanı ak çadıra, kızı olanı kırmızı çadıra, oğlu kızı olmayanı da kara çadıra koyup, önüne kara koyun yahnısından yemek koyma, yine orun veuluş töresine göre yapılmış bir konuklama*” şeklinde geçmektedir. “*Oğuzlar, ağca koyun şölenli; kâfirler ise, küçücük tonguz şölenli idiler*” şeklinde de devam etmektedir. Burada Dede Korkut iki kavmi de eşit ölçülere göre sınıflara ayırmaktadır⁵⁸⁸. Kuzey Türk destanlarında da toy yemeklerinde öncelikle “*kağan*” ve “*katun*” yemeğe başlar. Kurultay toplantılarındaki protokollerden biri de sofrada herkesin dengi dengine ve eşiyile oturması gerektiğidir. Buradan anlaşılmaktadır ki, hükümdarlar kendilerine bağlı olan boylar için her kesilen hayvandan pay veuluş olarak yemişlerdir. Böylelikle kendilerine bağlı olan herkes için egemenlikleriyle koşulma derecelerini belirlemiş olmuşlardır⁵⁸⁹.

Dini törenlerin yapıldığı kurultayların da kendi düzeni ve prensipleri bulunmaktadır. Özellikle Oğuzların halk kurultaylarının özünde dini tören ve ayin yatmaktadır. Oğuz Han toylarında Oğuz Han’ın neslinden başka kuma çocukları yani onların akrabaları; ayrıca bunların dışında “*Kalaç, Kıpçak, Kanglı ve Karlık*” gibi uzakta olan Türk soyları da katılmaktadır⁵⁹⁰. Dolayısıyla Oğuz toyları, tüm Türk topluluklarının ortak bir kurultaydır. Bu toyların hepsinde de herkes dengi dengine oturmuş orun veuluşlerine göre sofrada yerlerini almışlardır. Diğer kurultay ve aş toplantılarında Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında bir ayrılık olduğu görülmemiş; herkes

⁵⁸⁶ Pelliot, 1995, a.g.e., s. 37-38.

⁵⁸⁷ Turan, 2019, a.g.e., s.124-125.

⁵⁸⁸ Ergin, 2017, a.g.e., s. 281.

⁵⁸⁹ Togan, 2013, a.g.e., s. 52-53.

⁵⁹⁰ Togan, 2013, a.g.e., s. 55-57.

kendi protokolüne göre yerini almıştır. Tüm bu toylarda şüphesiz fakirler de doyurulmuştur⁵⁹¹.

8.3.4. Kurultayın Başlıca Sembolleri

Tarihte kurulmuş olan Türk devletlerinde hükümdarlığın sembolü olan maddi ve manevi işaretler bulunmaktadır. Bu işaretler kağanın izni olmadan kullanılamamıştır. Kağanın izni ve bilgisi dahilinde devlet yönetiminde kurultaylarda, üst kademedeki devlet yöneticileri tarafından kullanılabilmişse de bazı semboller yalnızca hakana ve iktidara mahsus olmuştur⁵⁹².

Bozkır Türk topluluklarında otağların başlıca sembolü “*tuğ*” olmuşsa da, minyatürlerde tuğlar, divanda kapalı ve kaplarında görünmektedir. Tuğdan sonra “*ayak*” adı verilen kadeh, hem iktidarın hem de kurultayların önemli bir sembolü olmuştur⁵⁹³. Dolayısıyla kağanın elinde kadeh tutması egemenliğin ve gücün bir simgesi sayılarak hükümdarın tahta çıkma kurultayı için, “*kadeh tutma seramonisi*” yapılmıştır. Türkler de bu tutulan kadehlere “*ayag*” ya da “*ayak*” ismini vermişlerdir⁵⁹⁴. “*Ayag*” ifadesi çok eski dönemlerden itibaren var olup Kırgız Türklerinde kayıtlara “*ant*” ve “*ant ayak*” şeklinde geçmiştir. Hükümdar, otağında, dua ve kutsama (takdis) için kaldırılan kadehlere ise “*bata ayak*” adını vermiştir⁵⁹⁵. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi kadehler gerek ülkelerarası antlaşmalarda, gerekse devlet içindeki bağlılık antlaşmalarında yaygın olarak kullanılmıştır⁵⁹⁶. Göktürkler döneminde yapılmış heykellerin de elinde birer kadeh bulunmaktadır. Bulgar kabartmalarında da, benzer kadeh figürü mevcuttur. Geza Feher’e göre; hükümdarın elinde bir kadeh tutması, güç ve egemenlik sembolüdür. M.Ö. 568 yılında Zemarchos, Göktürk Devleti hükümdarı İstemi Kağan’ın otağında altın içki sürahileri ile kadehler gördüğünü seyahatnamesinde belirtmiştir⁵⁹⁷.

⁵⁹¹ Ögel, 2002, a.g.e., s. 881-882.

⁵⁹² Merçil, E. (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Âlametleri*, Ankara:TTK Yayınları, XI, s. 199.

⁵⁹³ Nemeth, 1982, a.g.e., s. 895.

⁵⁹⁴ Ögel, 2002, a.g.e., s. 881-882.

⁵⁹⁵ Ögel, 2000, a.g.e., s. 172-173.

⁵⁹⁶ Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (Çev. M. Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 301-302.

⁵⁹⁷ Batı Göktürk hakanı İstemi Kağan, 568 yılında “Bizans elçisi Zemarchos’u Göktürkçe’de Altındağ anlamına gelen Ek-Tag’daki (Altın Dağ) merkezinde kabul eder. “Bu görüşmede Türk Yabgusu İstemi Kağan ile Bizans elçisi arasında Sasanilere karşı bir ittifak tesis edilmiş ve 571 yılında, 20 yıl kadar sürecek olan Sasani-Bizans çatışması (571-590) başlamıştır. Bkz. Ligeti, 2011, a.g.e., s. 59-73; Bunun ardından da Zemarchos (Zémarque) yanındaki Türk

Zemarchos'un seyahatnamesinin yanı sıra Türklerde kadeh kaldırma geleneğinden bahseden bir diğer düşünür de Farsça Oğuz destanını yazan Hafız Abru olmuştur. Farsça Oğuz Destanına göre, Oğuz Kağan'ın babası Kara Han'a gelinleri kadeh tutmuştur. Bu eserde daha öncede “*ayag*” olarak bahsedilen kadeh, “*kâse*” şeklinde geçmektedir. Tüm bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere bozkır Türklerinde gerek yabancı memleketten gelenler için gerekse tahta çıkma merasimi için verilen toylarda kadeh tutma seramonisinin olduğu görülmektedir⁵⁹⁸.

Kurultay sembollerinden altın hükümdar kadehi, Orhun'daki Kereit Devleti'nde de görülmüş hatta Cengiz Han, Kereitleri yendikten sonra Kereit'i kağanının altın çadırını, altın sofra takımını ve altın içki kadehlerini hizmetçileriyle birlikte verdiğini açıklamıştır⁵⁹⁹. Yukarıda sözünü ettiğimiz “*ayag*”, aynı zamanda kağanlık simgesi olup Uygur edebiyatında da “*ayag*” yani içki kadehi şeklinde geçmektedir. Kurultaylarda önemli bir simge olan kadeh, Buda dininin de önemli bir sembolüdür. Kutadgu Bilig'de de hükümdarlık ve vezirlik simgesi olarak “*ayag*” (kadeh) kelimesi çok geçmektedir. Ayrıca

elçisi TamgaTarkan ile birlikte Bizans'ı ziyaret eder. Bunu, sekiz yıl sonrasında, İstemi Kağan'ın 576 yılında ölümünden sonra, başa geçen oğlu Tardu (Ta-tu) döneminde Valentinus başkanlığındaki Bizans elçilerinin gelişi takip eder. Tardu da babası gibi, elçileri yine Ektağ'da (Ek-Tag=Ak Dağ) kabul eder. Bkz. Chavannes, 2007, a.g.e., s. 299; Macar tarihçi L. Ligeti'nin anlattıklarına göre, “Maniakh (Manias) adındaki bir Sogd'lunun başında bulunduğu Göktürk elçileri Bizans'a elçi olarak gönderilir ve Bizanslılar tarafından hoş karşılanır. 568 yılında II. Jüstinus'un seçtiği Çukurovalı Zemarkhos başkanlığındaki Bizans elçisini Maniakh'ın rehberliğinde Batı Göktürk hakanına elçi olarak gönderilmiştir. Bizans elçisi Batı Göktürk topraklarına geldiğinde Ektağ'daki (Altındağ) Yabgu'nun huzuruna götürülür. İlk kabul töreni öyle taştan yapılmış bir sarayda değil, kocaman bir çadır içinde geçer. Bkz. Ligeti, 2011, a.g.e., s. 65. İşte bu meclis içinde de altın, kadeh ve heykel üçlüsü şöyle ifade edilmiştir: “Yabgu süslü ve altın yaldızlı bir taht üzerinde oturuyordu; tahtın tekerlekleri bile vardı ve icabında önüne at koşulabiliyordu. Elçiler Sizabulos'u saygı ile selâmladıktan sonra, Zemarkhos iki memleket arasında samimi dostluğu belirten kısa bir nutuk söyledi. Kağan buna aynı anlamda sözlerle cevap verdi. Arkasından elçilerle Kök Türk devlet adamları ziyafet sofrasına oturdular ve neşe içinde akşama kadar beraber kaldılar. Kök Türkler ziyafette şarap da vermişlerdi ama bu, bildiğimiz üzüm şarabı değil, öyle şıra gibi bir çeşit içkiydi. Çünkü onların memleketlerinde üzüm yetişmez. Akşam herkes misafir edildiği yere döndü. Ertesi gün başka, daha süslü bir çadırda toplandılar, onun içi de ipek halılarla döşeli, heykelciklerle donanmıştı. Kağan som altından yapılmış bir kerevet üzerinde oturuyordu; çadırın ortasından altın güğüm, ibrikler ve başka kaplar yan yana dizilmiş duruyordu. arada eski Kök Türk adetine uyararak, devlet adamlarından kâh biri, kâh öteki kadeh kaldırıyor. Bu âlem de akşama kadar sürdü. Üçüncü gün yine başka bir çadırda buluştular; bu hepsinin en süslüsü idi. Ağaç direkler altınla kaplı olduğu gibi, altın yaldızlı kerevetin üzerine altın işlemeli dört yastık atılmıştı. Bu çadırsarayın ön avlusunda gümüş sahanlar, gümüş tepsiler, gümüş heykelcikler gibi hep gümüş eşya yüklü arabalar duruyordu. Bizans elçisi, gördüğü bu eşyanın güzelliğinden, Bizans zevkinden hiç bir zaman geri kalmayan bu ihtişamdan takdirle bahseder. Anlaşılan Kök Türkler Bizanslıları hazine çadırına tesadüfi olarak götürmemişler ve bununla gerçekten hedeflerine ulaşmışlardır, çünkü Kök Türk kağanının gözler kamaştırıcı servetini gördükleri vakit hayranlıkları son haddini bulmuştur”. Bkz. Taşağıl, 2004, a.g.e., s. 85-93; Gumilev, 2004, a.g.e., s.76; Ligeti, 2011, a.g.e., s. 65-69.

⁵⁹⁸ Togan, 2013, a.g.e., s. 52-54. Buna bir başka örnek olarak Cengiz Han'ın oğullarından Ögeday Han, küçük kardeşi Toluy'un elinden kadehi alarak tahta çıkmıştır. İslamiyetin kabulüyle Türklerde kaybolan birçok gelenek, Çingiz Han devletinde yaşamıştır. Kadeh çok sıkı bir sıra ve seremoniye göre tutulmuş, kadeh gezdirilirken de el çırpılmıştır. Bkz. Rubruk, W. V. (2019). *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat- Reise zu den Mongolen*. (Çev. Ergin Ayan), İstanbul: Kronik Kitap, s. 44-47.

⁵⁹⁹ Grousset, 2003, a.g.e., s. 192-195.

“*damga, at, at eyeri (üstem), hil’at (kedüt)*” kavramları da birer devlet adamlığı sembolüdür ve kurultay toplantılarında da kullanıldığı belirtilmektedir⁶⁰⁰.

8.4. Toy ve Kurultayın Yararları

8.4.1. Askeri ve Ekonomik Yararları

Bozkır Türkleri devlet yapılanmasında siyasal, diplomatik ve kültürel alanlarda önemli yetkilere sahip olan toylar, farklı isimlerle her zaman Türklerin devlet yönetiminde ve strateji belirlemede önemli olmuştur. Türklerde teşkilat fikrinin doğup gelişmesinde içinde oldukları coğrafya ve hayat koşulları oldukça etkilidir. Temel ekonomileri hayvancılığa dayanan ve dağınık biçimde yaşayan Türk toplulukları için “*teşkilatçılık*” kaçınılmaz hale gelmiştir⁶⁰¹. Dolayısıyla “*toy, kengeç meclisi, kurultay*” gibi farklı isimler alan bu meclis yapısının gerek askeri alanda gerekse devlet yönetimi ve ekonomide önemli etkili olmuştur.

Türk devletlerinde kağan son sözü söyleyen makamsa da yine de hükümdarlar meclise danışmadan büyük ve önemli kararları almamışlardır. Meclisin, kendi başına karar alan bir teşkilat olmasa da kağan tarafından verilen kararların kabulünde ve uygulanmasında önemli rol üstlendiği görülmektedir⁶⁰². Bugünkü meclis anlayışının temeli şeklinde görebileceğimiz ilk oluşumlar, bozkır Türk topluluklarının devlet kuruluş döneminde meydana getirdikleri bu kurumlar aracılığıyla gerçekleşmiştir.

“*Toy, kengeç meclisi, kurultay*” gibi farklı adları olan bu kurumların günümüzdeki meclis anlayışımızın temelini teşkil ettiğini ve demokratik düşünce biçiminin de ilk adımları olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar yetkileri ve adları farklıysa da, tüm meclislerde ortak olan toplum için alınan kararlara tanıklık etmeleridir. Dolayısıyla toplum tarafından seçilen temsilciler ile atanmış üyelerden oluşan bu meclisler, dayanışmanın da en güzel örneklerinden biridir⁶⁰³. Sonuçta İslam’dan önceki Türk devletlerinde teşkilatlı bir yapının oluşmasında büyük önem taşıyan meclislerin ileriki dönemlerde millet adına alınan

⁶⁰⁰ Temir, 2010, a.g.e., s. 199-203.

⁶⁰¹ Aarsal, 2014, a.g.e., s. 272.

⁶⁰² Saray, 1999, a.g.e., s. 12-13.

⁶⁰³ Ögel, 2016, a.g.e., s. 79.

kararlarda milleti temsil eden kişilerin fikirlerinin alınmasında, böylelikle demokratik anlayışın yerleşmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Daha önce de belirtildiği gibi Türk tarihinde kurultaylar, din ve devlet törenleri biçiminde başlamıştır. Çünkü eski Türk toylarında topluluklar, kağanın çevresinde birleşmiştir. Ayrıca yapılan at ve ok yarışmaları da bu birleşmeleri güçlendirmiştir. Bu yönden bakıldığında eski Türklerde yarışmaların, teşviklerin, ödüllendirmelerin, edebiyat örneklerinin ilk verildiği yerler de yine bu toy toplantıları olmuştur. Devletin en iyi atlarının, damızlık hayvanlarının, binicilerinin, at ve yarışlarının da görüldüğü/seyredildiği toplantılar kurultaylardır⁶⁰⁴. Bu yarışmalar ve diğer törenlerle ilgili olarak aşağıda kısaca bilgi verilmiştir.

8.4.1.1. Ok atışı ve yarışmalar

Arkeolojik kalıntılarda, okçuluk tarihinin tarih öncesi döneme kadar uzandığı ve bu silahın dünya genelinde oldukça yaygın kullanıldığı görülmektedir. Özellikle ok, yay, çadır ve at, Asya bozkırlarında yaşamış olan Türk toplulukların günlük hayatında önemli bir role sahiptir. Ok ve yaylarla teçhizatlı bu kavimler, Göktürkler, İskitler, Avarlar, Tatarlar şeklinde sayılabilir⁶⁰⁵.

Kayıtlı belgelere bakıldığında, Oğuz Han'ın kurultayında tavuk ve kuş avlarının oklarla yapıldığı belirtilmektedir. İki direk üzerine kuş ya da tavuk konarak Oğuzların, Üç Ok ve Boz Ok kesimlerinin, bu kuşlara ok attıkları bilinmektedir. Ok atma geleneği eski Türklerde askerlik gereği çok eski dönemlerden beri vardır⁶⁰⁶.

Yine ok atmayla ilgili olarak M.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan ve Uygurların atası sayılan “*Kaoçi*” adlı kavimlerin de farklı geleneklerin olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki, bayramlarda ve yıldırım düşerken gökyüzüne ok atan eski Türk toplulukları, bunu

⁶⁰⁴ İzgi, 1977, a.g.m., s. 31-33.

⁶⁰⁵ Bir, A., Kaçar, M. ve Acar, Ş. (2006). “Türk Menzil Okçuluğu Yay ve Okları”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S.8/1, s. 39.

⁶⁰⁶ Eberhard, 1996, a.g.e., s. 22-23.

Gök Tanrı ile haberleşmek üzere yapmışlardır. Dolayısıyla ok bir anlamda haber verme, çağırma, gönderme gibi eylemleri de temsil etmektedir⁶⁰⁷.

Tarihten farklı bir örnek de Çin'e giden Göktürkler için verilebilir. Çin'e giden Göktürk heyeti ve elçileri, Çinlilerle büyük bir ok atma yarışması yapmışlar ve bu yarışma esnasında da büyük bir toy ziyafeti düzenlenmiştir⁶⁰⁸. Yine Kuzey Türk destanları ile mitolojisinde de, "*Han halkı topladı, ok atışıp, oyun kıldılar*" şeklindeki anlatımlar ok ve yayın toplantılardaki önemini göstermektedir⁶⁰⁹. Son olarak, Dede Korkut'taki "*Beyrek ile Banu Çiçek'in ok yarışması*", gerdek yerinin ok atma yolu ile bulunması Türklerdeki bu eski ve köklü geleneğin farklı örneklerindendir⁶¹⁰.

8.4.1.2. At yarışı ve din-devlet törenleri

Genel olarak göçebe hayatın her bakımdan gelişmesini sağlayan ve araç kullanımı kadar etkili olan büyükbaş hayvanlardan biri de "*at*" olmuştur. Eski göçebe topluluklar, beceri ve bilgiyi atın süratli hareketleriyle birbirlerine taşımışlardır⁶¹¹. İnsanlar, at sayesinde üretmiş olduklarını geliştirme değiştirme ve sosyo-kültürel alışveriş olanağını yakalamıştır. Bu yönleriyle düşünüldüğünde insanlık tarihinde siyasal ve ekonomik

⁶⁰⁷ Chavannes, 2007, a.g.e., s. 46-48.

⁶⁰⁸ Eberhard, 1996, a.g.e., s. 94.

⁶⁰⁹ Togan, 2013, a.g.e., s. 68.

⁶¹⁰ Banu Çiçek "Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyı" anlatısında karşımıza çıkar. Anlatıda olaylar ana hatlarıyla şöyle gelişir: Kam Gan oğlu Han Bayındır, İç Oğuz ve Taş Oğuz beylerine büyük bir ziyafet verir. Pay Büre adında bir bey de orada hazır bulunmaktadır. Oğlu olmadığı için ağlayan Pay Büre ile kızı olmayan Pay Bicen için beyler dua ederler. Pay Bicen kızı olursa Pay Büre'nin oğlu ile beşik kertmesi yapacağını söyler. Bir süre sonra Pay Büre'nin bir oğlu, Pay Bicen'in bir kızı olur. Aradan on beş sene geçer. Dede Korkut gelip Pay Büre'nin oğluna Bamsı Beyrek adını verir. Bu vesileyle beyler bir av düzenlerler. Beyrek bu avda bir geyiği kovalaya kovalaya yavuklusunun otağına gelir. Burada Pay Bicen kızı Banı Çiçek'le ok atar, at koşturur, güreş tutar. Üçünde de kızı yener ve bu kızın Banu Çiçek olduğunu anlayınca yüzük takarak nişanlanır. Avdan dönünce Beyrek kızla evlenmek için harekete geçer. Tam gerdeğe gireceği gece, Bayburt hisarının beyi yedi yüz kâfirle gelerek Beyrek'i ve otuz dokuz yiğidini tutsak eder. Bu olayın üzerinden on altı yıl geçtiği halde Beyrek'in ölüsü dirisi bulunamaz. Delü Karçar Bayındır Han'a başvurarak Beyrek'in dirisi haberini getirene hediye, ölüsü haberini getirene kız kardeşini vereceğini söyler. Yalancı oğlu Yaltacuk isimli birisi bu işi üzerine alır, gidip Beyrek'in vaktiyle kendisine vermiş olduğu gömleği kana buluşturarak Beyrek'in öldüğü haberini getirir. Banu Çiçek'i almak için küçük düğününü yapar, büyük düğününe mühlet koyar. Bu sırada Beyrek'in babası bezirgânlarını Beyrek'i aramaya gönderir. İki bezirgân gelip Bayburt'ta Beyrek'i bulur ve durumu anlatırlar. Beyrek kendisine âşık olan Bayburt beyinin kızının yardımıyla kurtulur ve Oğuz'a gelir. Ortalığı karıştıran Beyrek kim olduğunu sonunda açıklar ve Banu Çiçek'le kavuşur. Beyrek otuz dokuz yiğidi ile iki bezirgânını kurtarmadan düğün yapmaz. Oğuz beyleri Bayburt hisarı üzerine yürürler. Yapılan savaşta. Beyrek, Yigenek, Kazan Bey, Kara Budak, Delü Tundar ve Uruz Bey hisarı alırlar. Kâfirin kilisesini yıkıp cami yapar, keşişlerini öldürtüp ezan okuturlar. Bayındır Han'a değerli hediyeler ayırırlar. Beyrek, Melik'in kızını alıp geri döner. Kırk gün kırk gece toy düğün olur. Dede Korkut gelip destanlar söyler ve bu Oğuznameyi düzenleyerek Beyrek'e ithaf eder. Anlatı böylece son bulur. Bkz. Ergin, 2017, a.g.e., s. 116-137.

⁶¹¹ Sümer, F. (1995). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 120.

olayların gelişiminde atın yardımcı bir rolünün olduğu söylenebilir. Böylelikle, göçebe toplum hayatında “*atlı kültür*” olarak bilinen bir kültür aşamalarından biri olmuştur⁶¹².

Bozkır Türk devletlerine bakıldığında atın, yalnızca binek hayvanı şeklinde iktisadi hayatta yer almakla kalmayıp aynı zamanda kültürel yaşamda da önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Yemek, toplantı, şölen ve törenlerde atlar daima ön planda olmuşlardır ve halkın ilgisi de onların üstündedir. Törenlerde, bilhassa yarışlarda “*corgo*” ve “*külük*” ismiyle bilinen cins atlar olmaktadır ve bu türdeki şenliklerin daha eğlenceli bir hal almasında önemli büyüktür. Bu atlar, diğer atlara göre daha hızlı yürüyüşleri daha iyi ve daha yetenekli olmaktadır⁶¹³.

Adeta atla bütünleşmiş bir millet olan Türklerin yaptığı eğlencelerin çoğunu at yarışları oluşturmaktadır. Yarışmalarda önlerde bulunan atlar, halk tarafından iyi tanınmakta; bu da at sahiplerine ün kazandırmaktadır. Bu yüzden hızlı yürüyen, iyi koşan atlar, halkın gözünde hiç göz ardı edilmemiştir. Bu türdeki yarışlar, genellikle toylarda veya şölenlerde ya da devlet nezdinde itibarlı kişilerin birinci ölüm yıldönümlerindeki anma törenlerinde verilen “*aş*” esnasında yapılmaktadır. Fakat tarihi kayıtlarda, bu tür yarışların sadece bir kez değil, birkaç defa yapıldığı yazmaktadır⁶¹⁴.

At yarışlarının törenlerde yer verilmesine Hunlardaki gelenekler örnek verilebilir. Hun Devleti’nde at yarışları Hun kağanının başında olduğu, bahar ayında “*Lin-hu*” denilen yerdeki büyük toyda yapılmaktadır. Orman çevresinde atlarla dönülerek yapılan bu seramoni, dini nitelikte olsa da içinde at yarışı da vardır⁶¹⁵. Göktürklerle bakıldığında ise,

⁶¹²Nesterov, S. S. (1999). *Kon V Kultah Tyurkoyazıçnıh Plemen Sentralnoy Azii V Epohu Srednevekovya*. Novosibirsk, s. 3.

⁶¹³ Akmoldoyeva, B. B. (1989). *Konevodstvo v Sisteme Traditsyonnoho Hozyaystva Kirgizov*. (Konets XIX-naçalo XX vv.), Frunze, s.12-13.

⁶¹⁴ Akmoldoyeva, 1989, a.g.e., s. 14. Örneğin büyük bir tören başlarken misafirler için çok sayıda yer açılmaktadır, ocaklar hazırlanır ve etler pişirmeye başlanmadan önce, “*kemeğe bayge*” (ocak bayge) adı verilen bir at yarışı düzenlenir. Bu yarışa daha çok olgun atlar katılır ve kısa mesafe koşusu gerçekleştirilir.

⁶¹⁵ Bu gelenek, İsa’dan sonraki çağlarda, Hun kültürünün tesirleri altında kalan ve kendilerini Hunların vârisleri sayan, Siyenpillerde daha açığa kavuşmuş görülmektedir. Çin’in kuzeyinde devlet kuran Sienbiler, orman bulunmadığı yerlerde, söğüt dalları çevresinde, atla dört nala üç defa döndükten sonra, durarak bir merasim yapmışlardır. Bkz. Chavannes, 2007, a.g.e., s. 46-47.

orman çevresinde topluluğunda çevreyi bu atla dönme geleneği, yağ ve ölüm törenlerinde görülmektedir⁶¹⁶.

Eberhard, bu törenleri şöyle yorumlamıştır: “İlkbaharda çayırların çoğaldığı ve tayların doğduğu çağda, bir bayram yapılır ki bu ziraatçıların kültürlerinde olduğu gibi bir bereket kültü ile değil, yer kültü ile ilgili bir inanıştır. At yarışları ile atların sergilenmesi, bu bayramlarda yapılmıştır. Ölü aşlarında da, büyük at yarışları yapılmaktadır. Halk bu törenlerde bir araya gelmektedir. Köketey’in toyunda, on beş gün, gece ve gündüz, atları yarıştıranarak, terletmektedir. On yedi gün sonra da atlar, sınçı denilen yarış hâkemi önünden geçirilmekte ve hâkem (sınçı), her at hakkındaki görüşünü söylemektedir. Bunları da, güreş ve süngü yarışmaları izlemiştir”⁶¹⁷.

Kuzey Türk mitolojisinde de düzenlenen toylarda “ata binip oynadılar” şeklinde ifadeler geçmektedir⁶¹⁸. Kalabalıkların katıldığı büyük törenlerde atlarla ilgili oyunlar ve yarışmalar da çok yapılmıştır. Bunlar arasında misafirlerin çok sevdiği “alaman bayge” (büyük ödül) denilen bir yarış bulunmaktadır. Bu yarışları halkın çok sevmesinin nedeni ödülün büyük ve seçilen atların da iyi olmasıdır. Verilen ödüller, töreni düzenleyenlerin maddi olanaklarına göre değişmektedir⁶¹⁹.

8.4.1.3. Hayvan güreşleri

Zaman içinde insanların hem hayvanlara binme teknikleri hem de hayvanlarla ilgili faaliyetleri gelişme göstermiştir. Böylece yay çekerek ot atmayı ve hareketli saldırı gücünü hayvan sırtında geliştirmiştir. Bu durumda olan hayvanların ise gerek fiziksel özellikleri gerekse yaşama biçimleri yönünden bazı temel niteliklerinin olduğu dikkat çekmektedir⁶²⁰. Evcil ve otçul olan bu hayvanlar, kişilere, ailelere ve devlete ait işlerde ve ulaşımında kullanılacakları zaman sahipleri tarafından sevk ve idare edilmişlerdir⁶²¹. Bu hayvanlar

⁶¹⁶ Göktürkler ölünün bulunduğu çadırın çevresini, yedi defa dönmekte ve her dönüşte ağlayıp, bağırarak yüzlerini kesmektedir. Bunların doğrudan doğruya bir at yarışı olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat atla ilgili önemli bir kültür ve tören olduğu da bir gerçektir. Akmoldoyeva, 1989, a.g.e., s. 32-35.

⁶¹⁷ Eberhard, 1996, a.g.e., s. 94-95.

⁶¹⁸ Chavannes, 2007, a.g.e., s. 48.

⁶¹⁹ Akmoldoyeva, 1989, a.g.e., s. 114-115.

⁶²⁰ P’yankov, I. V. (2014). “K Voprosu ob Etničeskoy Situtsii v Stepyah Evrazii”. *The Aryans in the Eurasian Steppes: the Bronze and Early Iron Ages in the Steppes of Eurasia and Contiguous Territories: Elena Kuz'mina Memorial Volume*, Barnaul: Altai State University Press, s. 147-150.

⁶²¹ Doğan, O. (2006). *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskişehir Tarihi Bilim Dalı, Ankara, s.13-14.

içinde bilhassa “at” ve “deve” yi belirtmek gerekir. Bu durum tarihin değişmesinde de tören, şenlik, toplantı, ulaşım gibi faaliyetlerde de önemli bir rol oynamıştır⁶²².

Bozkır Türklerinde yıl içinde yapılan kurultaylarda yarışmalar, yarışlar yapıldığı gibi çeşitli oyunlar da düzenlenmektedir. Bu oyunların bazıları hayvan sırtlarında gerçekleşmekte olup şöyle bahsedilmektedir: “*Gök’e, ‘Yer’e, ‘Atalar’a ve diğer tabiat güçlerine kurbanların sunulduğu, at yarışları ve deve güreşlerinin tertiplendiği bu toplantıda hükümdarlıklar tastik edilir veya yeni tanhu seçimi yapılır, gerektiğinde idareye geniş icraî yetkiler verilir (yani töreye yeni hükümler getirilir) ve bütün meseleler üzerinde umûmî müzakereler açılarak, görüşülüp kararlara bağlanırdı*”⁶²³.

Edinilen bilgilere göre, Hunlardan itibaren din ve devlet kurultayları bir nevi panayır biçiminde gerçekleşmiştir. Anadolu’da yapılan “*deve güreşleri*” de bu geleneğin son izleri olsa gerekir. Çünkü Anadolu’da da kervanların deve gereksinimi Türkmen yörükleri tarafından karşılanmıştır⁶²⁴.

“*Deve güreşi*” damızlık hayvanların ve deve cinslerinin bir anlamda sergilendiği ve seçkinleştiği merasimlerdir. Bu konuyla ilgili olarak Çin kaynakları Kırgız Türklerinden şöyle bahsetmektedir: “*Çok büyük ve güçlü atları vardır. Bu atlar içinde en iyi döğüşenler (veya güreşenler) devlet içinde birinci olur*”⁶²⁵.

Dede Korkut’ta da erkek deve güreşleri “*Deve ile Buğra*” şeklinde yer almaktadır⁶²⁶. Hayvanla uğraşan toplumlarda bu gibi yarışma ve oyunların düzenlenmesi normal karşılanabilir. Fakat hükümdarların, büyük kurultayları ile din ve devlet toy ve toplantılarında bu yarışmaların olmasının ayrıca bir anlamı vardır. Çünkü insan ve hayvan sayımları da kurultayda yapılmaktadır. Deve güreşlerinin kesin ne zaman başladığının

⁶²² Şahin, İ. (2006). *1638 Bağdat Seferinde Zahir Nakline Memur Edilen Yeniil ve Halep Türkmenleri, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*. İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 201.

⁶²³ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 259.

⁶²⁴ Pigiere, F., Henrotay, D. (2012). “Camels in the Northern Provinces of the Roman Empire”. *Journal of Archaeological Science*. 39, p. 1532.

⁶²⁵ Arkeolojik kazılarda bulunan en eski delillerden biri, Kazakistan’ın batısındaki Beşoba Kurgan’ında bulunan bir bronz levhadır. Bu bronz levha üzerinde güreşen ve birbirlerinin arka bacaklarından birini ısırarak canlandırılmış çift hörgüçlü iki deve figürü görülmektedir. Buna benzer başka bir bronz levha Güney Urallardaki Filippovka’ki höyük mezarda bulunmuştur. Bu levhadaki develerden birisi diz çökerek diğerinin bacağına ısırırken, diğeri ise rakibinin hörgücünün ön parçasını ısırılmaktadır. Bkz. Adamova, A. T. (2004). *The Iconography of a Camel Fight*. (Translated by J. M. Rogers), *Muqarnas*, Vol:21, Leiden Brill, p. 2-6.

⁶²⁶ Ergin, 2017, a.g.e., s.15.

tarihi net olarak bilinmese de Orta Asya'daki Türkler arasında devenin en az dört bin yıldır güreştirildiği zannedilmektedir.

8.4.2. Kurultay ve Devlet Danışma Meclislerinin Adlandırılması

Devlet, hükümdar ve ailesinin malı olarak kabul edilmekle beraber, devletle ilgili meseleler “toy” ya da “Kurultay” adı verilen danışma meclislerinde görüşülmüş; birtakım askeri, hukuki, siyasal ve dini konulara bu meclislerde karar verilmiş ve uygulamaya konmuştur. Dolayısıyla buradan hareketle bozkır Türk topluluklarında devlet ve halk toplantılarının bir nevi “din-devlet” toplantısı şeklinde görüldüğü söylenebilir⁶²⁷. Bu sebeple de Türklerdeki “toy” anlayışını sadece yeme-içme, ziyafet verme şeklinde ele almamak gerekir. Toyler ve kurultaylar bozkır Türk devletlerinin yüzyıllar boyu sürmüş olan devlet ve din geleneklerinin bir devamı niteliğindedir⁶²⁸. Kağan öldüğü zaman onun yerine kimin tahta geçeceği ile ilgili de yine kurultayların önemli ölçüde rol oynadıkları bilinmektedir. Hükümdarın öncülüğünde veya “aygıcı” / “üge” denilen ve vezir olarak ifade edilen kişilerin nezaretinde toplanan bu kurultaylar; siyasal, idari ve askeri görevliler ile boy beyleri ve halkın ileri gelenlerinden meydana gelmektedir. Böylece gerek iktidarda kağanın yanında bulunarak onun yönetimini ve hâkimiyetini belli bir derecede sınırlandırmakta gerekse kağanların seçimini yapmaktadırlar⁶²⁹.

Daha önce de belirtildiği gibi savaş döneminde komutanlar arasında, devlet içinde beyler arasında, kimi zaman hanedan üyeleri arasında ya da bürokrasi divanında bir “danışma veya meşveret meclisi” toplanmaktadır. Bu toplantılar “kengeş, derilme, derim, dernek” gibi farklı isimler ve deyimlerle de anılmıştır⁶³⁰.

8.4.2.1. Kengeş ve devlet meclisi

Devlette bir kurumun ismi olarak yerleşmiş ve yüzyıllar boyunca da devam etmiş “kurultay” kelimesinin Türkçe karşılığı olan toy; genellikle senenin belirli gün ve tarihlerinde kağanların sembolü olarak devletin önde gelenlerine ve halka verilen, devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı, beraberinde yemeklerin yenip eğlencelerin

⁶²⁷ Koçak, 2011, a.g. m., s. 102-103.

⁶²⁸ Şencan, 2007, a.g.t., s. 118-119.

⁶²⁹ Cın, H., Akyılmaz, G. (2009). *Türk Hukuk Tarihi*. 3. Basım, Konya: Sayram Yayınları, s. 23-27.

⁶³⁰ Togan, 2002, a.g.e., s. 31-32.

hazırlandığı bir tür toplantı manasına geldiğini söylemek mümkündür. Kengeş de; toplantı, meclis gibi anlamlara gelmektedir⁶³¹. Kurultay kavramının kökeni hem Türkçeye, hem de Moğolcaya dayanmaktadır. Türkçe “kurul”, Moğolca “tay” ekiyle birleşmiş olup, dilimize Cengiz Han devletinden geçtiği bilinmektedir. Kurultayın Oğuz Türkçesindeki karşılığı ise “kengeş” olarak geçmektedir ve danışma meclisi, tedbir alma, görüşme anlamlarındadır⁶³².

Kengeşin ilk anlamı önleyici tedbir alma ve dayanışma şeklindedir. Bu türdeki toplantılar, gerek devlet gerekse kişiler için oldukça önemlidir ancak asker bri millet olan Türklerde toplantılar esnasında çok gürültü yapılmaması, çok fazla konuşulmaması, herkesin istediği zaman konuşmaması için birtakım kurallar da konmuş olduğu görülmektedir. Bu yönüyle de “kengeş” kelimesi, “disiplinsizlik karşılığı” biçiminde de kullanılmıştır⁶³³.

16. yüzyıla gelindiğinde “kengeş” deyiminin “tedbirli, danışıklı” manasında kullanıldığı görülmektedir⁶³⁴. “Kengeşçi” ise vezir anlamına gelen sürekli danışılan ve akıl veren, danışman kişilere verilen addır. Kengeşçi, bazı kaynaklarda “ayguci” olarak geçse de, en genel kullanımıyla “kağan ile fikir alışverişi yapan vezir” olarak bilinmektedir⁶³⁵.

Göktürk Devleti vezirlerinden Bilge Tonyukuk, kağanına atasözleri ve örneklerle konuşma yapmış sonrasında da “arz ederek” sunmuştur. Kağan da bu görüşleri dinleyip kabul ettikten sonra harekete geçmiştir. Dolayısıyla Göktürklerde vezir “bilge” iken; Karahanlılarda vezir “kengeşçi öge” olmuştur. Görüldüğü gibi Türk devlet yaklaşımında Türkçe deyimler birbirinin yerini alabilmiş, fakat düşünce derinliği değişmemiştir. Osmanlı meclislerinde de “meşveret, danışık, kengeş” gibi ifadeler kullanılmıştır. Hatta

⁶³¹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 261.

⁶³² Ögel, 2002, a.g.e., s. 883.

⁶³³ Çok eski Türkçe’de “Kengeş” sözcüğüne pek rastlanamamıştır. Rusların eski Türkçe sözlüğü Göktürk yazıtlarındaki, “kingşür” sözünü, “kengeşür-mek” şeklinde yorumladığı bilinmektedir. Buradaki anlamı ise “birbirine düşürmek” şeklindedir. Bkz. Gömeç, 1992, a.g.t., s. 25-27.

⁶³⁴ Buna ait iki ata sözü de verilmiştir: “Geniş don yani elbise yıpranmaz; danışıklı bilgi (kengeşlig bilig) ve iş ise bozuk olmaz”. Bkz. Kaşgarlı Mahmut, 2013, a.g.e., s. 368. Bununla ilgili olarak, “işlerinde kendi kendine iş görmemesi gereken kimse için söylenen bir sözdür” şeklinde yorum da yapılmaktadır. Yine çok eski bir Türk atasözünde ise, şöyle denmiştir: “Danışıklı kengeşli bilgi gittikçe artar, danışsız (kengeşsiz) bilgi ise esker”. Bkz. Mansuroğlu, M. (1958). “Carl Brockelmann”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, s.110-112. Brockelmann’ın bu yorumunun, daha doğru olduğu düşünülmektedir.

⁶³⁵ Seyitdanlioğlu, M. (2009). “Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy Üzerine Düşünceler”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 28/45, s.1-12; s. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/tariharastirmalari/issue/47782/603631>, Erişim:25.07.2020.

Farsça Oğuzname’de Oğuz hükümdarlarının toplantılarında “*kengeş*” sözcüğünün sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir⁶³⁶.

Türk kurultaylarında sessizlik önemli olduğu için münakaşa ve çekişmeye girenler hoş karşılanmamıştır. Şölen, ziyafet, eğlence ve yerinde konuşmalarla sükunet hâkim olmuştur. Başka bir ifadeyle danışma ve kengeş, yetkili kişiler arasında gerçekleşmiştir. Bundan dolayı da bozkır Türk toplumlarında devlet ve kişilerin yaşamında bir ayrıcalık görmek gereklidir⁶³⁷.

8.4.2.2. Derilme, derim ve dernek

Genel olarak “*derilme, derim ve dernek*” kelimeleri Türklerin devlet hayatında çok eski asırlardan beri yer edinmiş sözlerdir. Oğuz Türkleri kurultayı meclis olduğu için “*yığınak, dernek, derim*” gibi farklı sözcüklerle anlatmışlardır⁶³⁸. Göktürklerden İltişi Kağan, Göktürk Devleti’ni kurarken “*İli, devleti deren, toplayan*” unvanı ve adını almıştır. Hatta Cengiz Han devletinde kullanılan “*kurultay*” kavramının kökünün de Türkçede “*kavramak*” manasına gelen “*kuvrag*” sözünden türediği bilinmektedir. Çoğu zaman da devlet ve din toplantılarının yapılmasının yanı sıra “*derlemek*” kelimesinden gelen ve toplantı karşılığında kullanılan “*terin*” deyiimiyle beraber söylenmiştir⁶³⁹.

Derim ise “*terin*” ifadesinin Anadolu’da ki söyleniş biçimidir. Anadolu’da düğün ve toplantı evlerine, sonradan kurulan küçük çadırlara da “*derim evi*” denilmiştir⁶⁴⁰. Yukarıda bahsedilen “*kuvrag*” kelimesi “*toplantı yeri*” anlamında olup Anadolu’da “*görüşme*” karşılığında da kullanılmıştır. Bu eski sözcük Moğolcaya da girmiş; “*kuvrag*” Uygur Türkçesinde tam manasıyla “*devlet ve din meclisi*” olarak söylenmiştir⁶⁴¹. Cemaat,

⁶³⁶ Togan, 2013, a.g.e., s. 68-69. Bu deyim ve anlayış, bugünkü Orta Asya Türklerinin günlük hayatlarında da, yaygın olarak yaşamaktadır. Kırgız Türkleri, “iyi kengeş, başarının yarısıdır”, derler. Ayrıca “Eğri oturup, düz kengeşelim”, “Kengeş yoluyla kesilen parmak acımaz” da demektedirler. Ancak uzun süre büyük devlet hayatından uzak kalmış olan bu Türklerde kengeşçi sözü, daha çok “öğütçü” ve “nasihatçi” anlamlarında kullanılmıştır. “Öğüt verenin veya nasihatçım yoksa, kendi kaburgana sor”, gibi sözler bu düşünceden oluşmuş atasözleridir. Bkz. Yuhadin, K. K. (1948). *Kırgız Sözlüğü*. C. II, (Çev. Abdullah Taymaz), Ankara: TDK Yayınları, s. 436-438.

⁶³⁷ Ögel, 2002, a.g.e., s. 884-885.

⁶³⁸ Ögel, 2002, a.g.e., s. 874.

⁶³⁹ Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur*. 6. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 332-335.

⁶⁴⁰ Ögel, 2002, a.g.e., s. 876.

⁶⁴¹ Uygurların Türkçe metinlerinde, kavimlerin çeşitli cemaatleri için, “*terinleri kuvrakları*” da, denmiştir. Bkz. Yunusoğlu, M. K. (2006). *Budist Türk Çevresi Eserlerinde Metaforlar*. Ankara: TDK Yayınları, s. 28-31.

topluluk anlamları da olan “*kuvrag*” bazı kaynaklarda Buda dininden olmayanlar için kullanılan bir kelime olarak geçmektedir⁶⁴².

Derimsiz, terinsiz, kuvragsız olmak bir topluluğa ait olmayan, dinsiz, yolsuz manasında kullanılmıştır. “*Erigli kuvrag*” ise güçlü din adamları ve ibadet topluluğu anlamı taşır. Bu toplantıya Kağan Tengri İlig Böğü Han başta olmak üzere onunla aynı inanca sahip olanlar diğer bir deyişle “*dindarlar*” gelmişlerdir⁶⁴³.

Göktürklerle bakıldığı zaman “*kuvrag*” sözünün “*kubranmak veya kobranmak*” sözlerinden oluştuğu tahmin edilmektedir⁶⁴⁴. Türk hükümdarlarının öncelikli görevi, dağılmış olan millet derleyip toplayıp biraraya getirmektir. Bu kelimenin kökeni de “*kop, hep, bütün*” sözcüklerinden gelmektedir⁶⁴⁵.

Son olarak “*Dernek*” veya “*düğün dernek*” ise, bozkır Türklerinde olduğu gibi Anadolu’da da, -biraz farklı anlamda- sık kullanılan bir deyimdir. Kaşgarlı Mahmud’a göre “*dernek-ternek*” sadece “*toplantı*” anlamına gelmektedir. Aslında Dede Korkut’ta da dernek kavramının fazlaca kullanımı yaygındır⁶⁴⁶. “*Düğün-dernek*” ifadesi de yine ilk olarak Dede Korkut’ta görülmüştür⁶⁴⁷. Bununla beraber “*dernek yeri*”, “*derneşmek*” gibi kelimelerin de halkın biraraya gelmek için kullandığı, işlerini konuşmak üzere toplandıklarını belli etmek üzere ifade ettikleri sözler olmuşlardır.

8.4.2.3. Asker ile halkın düzene girmesi

Askerle birlikte halkın düzene girmesi “*birlik ve toplantı*” şeklinde anlaşılmaktadır. Bozkır coğrafyası dışında Anadolu’da da kullanılmış olan “*derik*” kelimesi “*savaş düzeni içine girme*” ve “*dizilip toplanma*” manalarında kullanılmıştır.

⁶⁴² Yunusoğlu, 2006, a.g.e., s. 37.

⁶⁴³ Nedeva, A. (2008). *Gagavuzca ve Türkiye Türkçesinde İsim ve Fiil Çekimi Karşılaştırması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 48-49.

⁶⁴⁴ Tonyukuk Yazıtı’na göre, “Türk milletinin geriye kalmış olanları bir araya gelip (kubranıp), yedi yüz kişi olmuşlardır”. Kül Tegin Yazıtı’nda ise, “yoksul fakir (yok çıgay) milleti toplayıp, refahını kubratdım (yükselttim)” denmiştir. Bkz. Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları, s. 36-38.

⁶⁴⁵ Ayazlı, 2012, a.g.e., s. 336.

⁶⁴⁶ Dernek sözü şu örneklerde, Anadolu’da Dede Korkut kitabı ile gelişir ve çoğalmaya başlar: “Oğuz illerinde dernek var imiş”, “Bir gün bir derneğe uğradı, kondılar, yemek içmek etdiler, Segrek mest oldu” Bkz. Ergin, 2017, a.g.e., s. 297. Görülüyor ki Oğuzlarda dernek, bir yeme-içmek meclisidir. Ancak bu yeme içmelerin, beyler tarafından verilmiş “toylar” olduğu düşünülmektedir.

⁶⁴⁷ Ergin, 2017, a.g.e., s. 260.

Uygur Türkçesinde de sıklıkla rastlanan kuvrag, terig gibi sözler yine toplantı anlamındadır⁶⁴⁸. Derig ya da toplantı, halkın ileri gelenlerinin ve bilgelerin bir derneği sayılmaktadır. Halkın toplanması ise daha büyük bir durumdur; “*budun terildi*” diye anılmaktadır.

Göktürk Kitabeleri’nde kervan anlamına gelen “*arkış terkiş*” kullanılmıştır. Burada terkiş kervan topluluğunu; arkış ise kervanı anlatmaktadır. Bu kavramlardan başka askerle halkın düzene ve sıraya girmesinde kullanılan bir başka kavram da, Kaşgarlı Mahmud’un derlediği eski kahramanlık şiirlerindeki “*Alpların hepsi tirkeşür ile kalabalık, pek çok (kalın) erler tirkeşür, şiirlerindeki tirkeşür*” sözünde geçen; sıraya girme ve toplanma anlamında kullanılan “*tirkeşür*”dür.

8.4.2.4. Beyler ve askerle meclis

Türklerin merasimleri ve toplantıları belli bir düzen ve sırada gerçekleştirilmiştir. Bu nizam, törene ya da toplantıya katılacak olan beyin ya da askerlerin nerede bulunacağı konusudur. Türklerin kabile teşkilatında en önemli rolü oynayan unsurlardan biri kabilelerin veya kabile üyesi kişilerin büyük toplantılarda ve toylarda işgal edecekleri “*orun-mevki*” meselesidir⁶⁴⁹.

Beyler ve askerle meclis toplandığında genellikle “*yıǵnak, insan cemiyeti, insan topluluğu*” düşüncesi bulunmaktadır. Beylerin askerle beraber yaptıkları meclise yönelik olarak Uygur yazıtlarında “*yılkıku*”, “*yıǵılgı*” sözcüklerinin geçtiği; rahipler ve Tanrılar toplantısı, toplantı yeri manasında da “*yılkıkulug, yıǵılgılık*” gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir⁶⁵⁰. Uygur yazıtlarında ayrıca “*tüm tanrıların divanı*” manasına gelen “*kuvragı*” ve “*toplandılar*” anlamında kullanılan “*yıǵıltilar*” ifadeleri de geçmektedir. Bu sözcük ve ifadeler, meclis ve divanla ilgili bir toplanma olduğunun göstergesidir⁶⁵¹.

Beyler ve askerle yapılan meclislerle ilgili olarak Dede Korkut’ta da şu ifadeler yer almaktadır: “*Kazan’ın begleri yetdi. Üzerine yıǵnak oldı. Aru sudan abdest aldılar. İki*

⁶⁴⁸ “Alp, orduda, savaş düzeninde; bilge kişi ise derikte, toplantıda (terigte) sınıdır”. Türklerin, bir XI. yüzyıl atasözü böyle demektir. Bkz. Pirverdioğlu, A. (2002). *Türklerde Yılbaşı ve Bahar Gelenegi*. Türkler, Cilt III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 48-49.

⁶⁴⁹ İnan, A. (2002). “*Orun ve Ülüş*” Meselesi, *Türkler*. C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 38-43.

⁶⁵⁰ Ayazlı, 2012, a.g.e., s. 146-147.

⁶⁵¹ Berbercan, M. T. (2013). *Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi*. İstanbul: Derin Yayınları, s. 12-16.

rekat namaz kıldılar. kâfire at saldılar”⁶⁵². “*Han Bayındır yerinden turmuş idi. İç Oğuz Taş Oğuz Beyleri yığnak olmuş idi*”⁶⁵³. “*Kalkubanı Kazan Han yeprinden turı geldi Ala tağda çadırın otağın tiktı*”⁶⁵⁴. “*Alp erenler, yanına yığnak oldu*”⁶⁵⁵. Görüldüğü üzere burada “yığnak” sözü bir “savaş ve devlet meclisi” karşılığında söylenmektedir.

⁶⁵² Ergin, 2017, a.g.e., s. 152.

⁶⁵³ Ergin, 2017, a.g.e., s. 235.

⁶⁵⁴ Ergin, 2017, a.g.e., s. 366.

⁶⁵⁵ Ergin, 2017, a.g.e., s. 293.

DOKUZUNCU BÖLÜM

ORDU

9.1. Ordunun Temel Unsurları

İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinin hemen hemen hepsinde ama özellikle bozkır Türk topluluklarında kadın da, erkek de asker sayılmıştır. Daha doğrusu askerlik, Türklerin günlük hayatlarının bir parçasıdır. Çünkü kadın erkek, genç yaşlı savaşçı durumundadır. Bu sebepten ötürü de eski Türklerde ilk önce gelişen anlayışlardan biri “*Ordu-Millet*” anlayışı olmuştur⁶⁵⁶.

Bozkır Türk devletlerinde Türkler çoğunlukla savaşa hazır olduklarından ve askerliğe ayrıca bir meslek gözüyle bakılmadığı için Türk ordusu ile diğer tüm yerleşik kavimlerin orduları arasında şu üç büyük fark dikkat çekmektedir⁶⁵⁷.

-Bozkır devletlerinde Türk ordusu ücretli olmamıştır: Türklerde ordu, devletin tabii gücü sayılmış, başka milletlerde ücretli askerlik yapanlar varken Türklerde orduya katılım gönüllü gerçekleşmiştir.

-Bozkır devletlerinde Türk orduları sürekli dir: Türklerde herkes her an savaşabilecek durumdadır. Hatta Türklerin eğlenceleri, sporları, avlanmaları bile askeri egzersizler niteliğinde sayılmaktadır.

-Bozkır devletlerinde Türk orduları genellikle süvarilerden kuruludur: Yani atlı kuvvetlerin yanında yardımcı iş gören yayalar, sayı olarak daha azdır. Bu yüzden de Türk ordularının yetiştirilme tarzı, hazırlık eğitimleri ve muhabere teknikleri, yabancı ordularınkinden tamamen farklıdır.

Bozkır Türk devletlerinin yapısı, orduya egemen olan hükümlerle şekillenmiştir. Mete (Oğuz Kağan) Han'a atfedilen onlu sistem, ordunun yapısına etki eden temeli oluşturmaktadır. Ulusal birlik ve bütünlüğün sağlanmasında onlu sistem etkili olmuştur. Onlu sistemle birlikte, ordudaki bütün boylar onbaşılardan tümen başlarına kadar kumanda

⁶⁵⁶ Meray, Z. (2009). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Birleşik Yayınevi, s. 20.

⁶⁵⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 270-271.

zinciriyle birbirine bağlanmakta ve bu durum kader birlikteliği, kaynaşmayı da beraberinde getirmektedir. Onlu sistem Türk siyasi teşekküllerinin tam bir disiplin içinde çalışmasını sağlayan başlıca etmendir denilebilir⁶⁵⁸.

Aşağıdaki şekilde Mete Han zamanında temeli atılmış olan Hunlardan Göktürklerle, onlardan da Selçuklu ve Osmanlıya kadar uzanan, hatta Cumhuriyet dönemi anayasalarına kadar geçen “*Asker-millet*”, “*Ordu-Devlet*” anlayışı gösterilmiştir⁶⁵⁹:

Şekil 8.1. Hun Devlet Teşkilatı⁶⁶⁰

Şekil 9.1.’de de görüldüğü gibi teşkilat içinde direktifler devlet başkanı ve baş komutan olan kağan tarafından verilmektedir. Teşkilat, millet kökenli olup askerdir. Askerlerin başı olan baş komutan aynı zamanda ulusun da başkanıdır. Devlet başkanının ve baş komutanın tek bir kişide toplanması tüm Türk tarihi boyunca vardır. Devlet başkanının altındaki kurultay da, Türk devlet yapısının demokratik yönünü temsil etmektedir.

Genel olarak eski Türk devletlerinde ordu; aile, boy ve budunlara göre ayrılmış olup; bir boyun 1000, budunun ise 10000 askerle sefere icabet etmesi beklenmiştir. Kağan,

⁶⁵⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 75.

⁶⁵⁹ Yılmaz, S. (2009). “Türk Savaş Sanatı ve Stratejisi”. *Jeopolitik Aylık Strateji Dergisi*, İstanbul, S.62, s. 2-4.

⁶⁶⁰ Yılmaz, 2009, a.g.m., s. 3.

ordunun başkomutanıdır; dolayısıyla savaşa grime, sefere çıkma, askeri sevk etme gibi kararlar ulu kağana aittir⁶⁶¹.

Göktürk Devleti'nde “*subaşılık*” olarak geçen ordu komutanlığı, kağanın küçük kardeşi olan “*şad*”lara verilmiştir. Ülke hükümdarı, hem büyük seferlere hem de akınlara katılabilmekte; yanlarına “*böri*” yani “*kurt*” adı verilen denilen kendi özel korumalarını da alabilmektedirler⁶⁶².

Sonuç olarak bozkır Türk kavimleri, yapısı gereği savaşçı oldukları için ordu da devlet yönetiminin bel kemiğini teşkil eden ve devletin bekası için görev yapan en önemli devlet yapılarından biridir. Türklerin hem savaşçı yapısı hem de atlı göçebe olmalarından dolayı ordu her zaman Türk devletlerinde önemli olmuştur.

9.1.1. Başkomutan ve Komutanlar

Bozkır Türk devletlerinde genellikle her Türk olası bir savaş durumuna hazır olduğundan askerlik alanına farklı bir meslek olarak bakılmadığı için Türk ordusu ile diğer tüm yerleşik topluluklarının ve orman kavimlerinin orduları arasındaki üç fark göze çarpmaktadır. Öncelikle Türk ordusu, diğer topluluklarda olduğu gibi ücretli değildir. Ayrıca Türk ordusu sürekli bir ordudur ve her zaman savaşa hazırdır. Son olarak, Türk ordusunun yaya askeri çok az olup ordunun temelini süvariler teşkil etmektedir⁶⁶³. Dolayısıyla kahraman ve cesur olduğu bilinen Türk askerinin düşman karşısında da üstünlüğü muhakkaktır.

Ordu⁶⁶⁴ genel olarak “*sol (doğu), sağ (batı) ve orta*” şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Orta kısım, kağan tarafından yönetilmektedir. Ordunun doğu kısmını solun “*Bilge Hanı*” unvanı olan veliaht; ordunun batı kısmını sağın “*Bilge Hanı*” unvanlı veliaht yönetmiştir. Ordunun ayrıca

⁶⁶¹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 76-77.

⁶⁶² Baykara, 2001, a.g.e., s. 172-173.

⁶⁶³ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 281-282. Daima geri çekilmek suretiyle geniş Türk coğrafyasında düşman şaşkına çevrilmiş, çete savaşıyla yıpratılmış, en yorgun anında, üssünden yüzlerce kilometre ötede birden taarruza geçilip yok edilmiştir. Türk atlıları, Karadeniz’le Pasifik arasında at koşturmuştur. Tarihte Türk adı ile ilk defa kurulmuş olan, Göktürk Devletinin ordusu, 230.000 kişidir. Bkz. Öztuna, Y. (2011). *Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türkler*. İstanbul: Bab-ı Âli Kültür Yayıncılığı, s. 223-224.

⁶⁶⁴ Ordos kelimesi, Türkçe ordu kelimesinin Çince söylenişidir. Türk hükümdarları, “ordu” adı verilen karargahlarını burada kurdukları için bu bölge “Ordos” adıyla anılmıştır. Gürsoy-Naskali, E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ikinci derecede orta, sol ve sağ hanları, komutanları, valileri ve subayları da vardır. Büyük askeri unvanlar ve statüler ise soylu ailelerin elinde olmuştur⁶⁶⁵.

Bozkır Türk topluluklarında, yönetimde görev alan rütbe ve unvanların sahibi her an savaşa hazır olan komutanlar olmuştur. Merkez orduları, barış döneminde yetkili bir komutanın sorumluluğu altında (Göktürklerde Tonyukuk, sonra Kül Tegin) bulunmuştur. Türklerde askeri birliklerin en büyüğü on bin kişilik olan güçlerdir. Göktürkler ve Uygurlarda “*Tümen*” denilen bu birliklerin onlara, yüzlere, binlere ayrılmış hali de bulunmaktadır ve her bir tümenin başında bir komutan bulunmuştur. Türklerdeki askeri yapı etkisinde kalan bazı yabancı ordularda da görülen bu onlu sistem, ilk kez Asya Hun İmparatoru Mete döneminde uygulamaya konulmuştur. Sağ ve sol başbuğlarının eğitimi ve yönetimi altında olan ordunun, bu onlu sistemde onbaşılardan tümen başlarına doğru belli bir hiyerarşide olması özelliği askeri olan eski Türk siyasi kurumlarını, aşiret yapısından kurtararak devleti bir bütün haline getirmiştir⁶⁶⁶. Bu da, Türk devletini sürekli ve sağlam kılan temelin askeri teşkilatlanmadan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Gerek Asya Hunları, gerekse Göktürkler bu şekilde kurulmuşlar, disiplinli olmaları sayesinde o dönemin en güçlü ordularını oluşturmuşlardır⁶⁶⁷. Buradan hareketle bozkır Türk devletlerinin hepsinde yönetimle beraber askeri yapı da oldukça önemlidir.

Türk askeri teşkilatında kağan, aynı zamanda başkomutan olarak geçmektedir. Türk hakanları, başkomutan unvanıyla tüm askeri süreçlerin planlanmasında, yürütülmesinde ve sonuca erdirmeye aşamalarında en yetkili kişi olmuştur⁶⁶⁸. Düşmana karşı savaşa çıkmak ya da çıkmamak kağanın vereceği karara bağlıdır⁶⁶⁹. Kağan, baş komutan ve ordu komutanı olarak seferlere katılmaktadır⁶⁷⁰.

Türk devlet yöneticilerinin farklı bir Türk devletiyle anlaşması durumunda, düşmana karşı muhabereye girdiği dönemler olmuştur. Böyle zamanlarda istişare edilerek hükümdarlardan

⁶⁶⁵ Bayrak, M. O. (2002). *Türk İmparatorluk Tarihi*. İstanbul: Karınca Yayınları, s. 58.

⁶⁶⁶ Genel Kurmay Başkanlığı (1988). *Türkiye Cumhuriyetini Kuran Türk Milletinin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, s. 24.

⁶⁶⁷ Bayrak, 2002, a.g.e., s.59.

⁶⁶⁸ Koca, 2016, a.g.e., s. 99.

⁶⁶⁹ Şeşen, 2001, a.g.e., s. 38.

⁶⁷⁰ Bulgar hükümdarının yaklaşık elli bin süvariyle Konstantiniyye topraklarına ve bunun yanında Rum, Endülüs, Galiçya ve Frank (İsfenc) arazilerine kadar akınlar yaptığı bilinmektedir. İbn Rusteh de Hazar hükümdarı İşâ'nın savaş zamanında orduya komutanlık yaptığını belirtmiştir. Bkz. Mesudî (2014). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 141-142.

biri ordusunun yönetimini ve sevkini öteki hükümdarın emrine bırakmıştır⁶⁷¹. Ayrıca Türk kağanları, yalnızca emir veren devletin merkezinde olan hükümdarlar olmamıştır. Onlar, her türlü askeri faaliyetin idare ve yönetiminde olmuşlardır⁶⁷². Dolayısıyla her an savaşa çıkacakmış gibi kağanın atı ve ordusu hazır durumda bulundurulmuştur. Kağan, saraydan devleti idare eden kişi olmadığından sefer hazırlıklarına da bizzat kendisi iştirak etmiştir. Bu da, kağanın emrinde birçok kişi olmasına rağmen askeri faaliyetlerin organizasyonunu kendisinin yapması ve tüm askeri müdahalelere kendisinin katılması şüphesiz askerlerin de moral ve motivasyonunu arttırmıştır⁶⁷³.

9.1.2. Savaşçı Unsur

Tarihte, birçok uygarlık yaptıkları faaliyetlerle kazandıkları işlerle anılmaktadır. Mısırların inşa ettikleri piramitlerle, Sümerlerin yazıyı icatlarıyla, Fenikelilerin ve Venediklilerin denizcilikleriyle, Romalıların sahip oldukları topraklarda uyguladığı siyasetle anılmaları bu milletlerin en belirgin özellikleri olmuştur. Türklerle de ilgili olarak akıllara gelen ilk konu, Türklerin devlet teşkilatlanması ordu yapıları ve savunma konusundaki ustalıklarıdır⁶⁷⁴. Literatürdeki her bilgi ve değerlendirme, Türklerin askeri özelliklerine yenilerini eklemekte eskilerini destekler niteliktedir.

Bozkır Türk devletlerinde yaşanan coğrafyanın sert koşulları, Orta Asya'daki diğer boy ve milletler arasındaki mücadeleler Türklerin zor bir hayat yaşamasına sebep olmuş, bu doğrultuda mücadele verdikleri için savaşçı bir millet olarak anılmışlardır. Dolayısıyla da savaşçı bir millet olmaları da “*ordu-ulus*” olarak tanınmaları sonucunu doğurmuştur⁶⁷⁵. Bu da önemli bir savaşçılık unsurudur.

Savaşçılık unsurlarından önemli olan bir diğeri, Türk ordusunun tamamen süvari yani atlı birliklerinden oluşmasıdır. Yaya askerin çok az sayıda olduğu Türk ordusu, tüm akın ve

⁶⁷¹ Nitekim Mesudî, 943-944 yılında Türkler ile Bizans İmparatorluğu arasında vuku bulan savaş öncesinde, Peçenek ve Macar hükümdarlarının, aralarında bir durum değerlendirmesi yaptıklarını, neticede Macar hükümdarının, kumandayı Peçenek hükümdarına verdiğini nakleder. Bkz. Mesudî, 2014, a.g.e., s. 166-167.

⁶⁷² Koca, 2016, a.g.e., s.100.

⁶⁷³ Hişâm b. Abdülmelik'in İslam'a davet etmek maksadıyla Oğuzların ülkesine gönderdiği elçi heyeti, hükümdarın yanına vardığında hükümdarın, atın eyerini yapmakla meşgul olduğu görülmüş olup, buradan da ordunun ve askerin yanında yer aldığı kayıtlara geçmiştir. Bkz. Şeşen, 2001, a.g.e., s. 148.

⁶⁷⁴ Aydoğan, 2004, a.g.e., ikinci kitap, s. 556-557.

⁶⁷⁵ Aydoğan, 2004, a.g.e., ikinci kitap, s. 560.

yağmalara karşı atlı birliklerle mücadele etmişlerdir⁶⁷⁶. Türkler, muhabere meydanlarına çok fazla at getirerek hem yiyecek ihtiyaçlarını karşılamış hem de düşmana kalabalık bir ordunun onlara doğru gittiği izlenimi vererek düşmanları arasında korku yaratmaya çalışmışlardır. Ayrıca bir başka savaş unsuru olarak, Türklerin İranlılar veya Romalılar gibi siper kazmamalarıdır. Genellikle atlarını çadırlarının yanına birbirine yakın biçimde bağlayıp muhabere başlayana dek korunmuşlardır. Savaş meydanındaki atların üzerinde özel bir zırh örtülü olduğu için, Türk askerlerine kalkan görevi görmüşlerdir⁶⁷⁷.

Bozkır Türklerinde önemli bir başka savaş unsuru askerliğin sadece özel bir meslek olarak görülmemesi; adeta bir yaşam biçimi şeklinde kabul görmesidir. Bu sebeple de Türklerde “*ücretli asker*” anlayışı çok fazla gelişmemiştir. Fakat Ortaçağ’da, Roma, Bizans, Abbasi halifeliği gibi devletler, “*ücretli asker*” olarak Türklerden faydalanmış, Türkler de bu devletlerde kimi zaman ücretli asker olarak görev yapmışlardır⁶⁷⁸.

Türk ordusunun zor koşullarda malzeme ve gıda ikmallerini kolaylıkla yapmaları da önemli bir başka savaş unsuru olarak sayılabilir. Özellikle göç ve savaş dönemlerinde yiyecek gereksinimlerini et konservesi ile karşılayan Türkler, bu şekilde gıda saklamanın da faydasını da görmüşlerdir⁶⁷⁹.

Birçok medeniyette olduğu gibi Türklerde de dönemin en etkili silahları ok ve yay olmuş; kendi savaş taktikleri için en uygun biçimde kullanmışlardır. Türkler, hızla koşan at üzerinde yayı üstün bir beceriyle kullanmış uzak mesafeden çatışmalara girmişlerdir. Kendileri için zırh ve miğfer giyen, atları da yine aynı şekilde zırh (yarık) içinde olan Türkler, at sayesinde oldukça hızlı hareket yeteneğine sahip olduklarından dolayı uzaktan savaş yapmayı tercih etmişlerdir⁶⁸⁰.

⁶⁷⁶ Koca, 2016, a.g.e., s.102.

⁶⁷⁷ Erdemir, H. P. (2002). “*Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik*”. (Ed. Güzel, Hasan Celal, Kemal Çiçek, Salim Koca), Türkler, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 943.

⁶⁷⁸ Hazar hakanlığında ücretli askerlerden faydalandığı İbn Rusteh’de geçmektedir. Hazarların yaklaşık 12.000 kişiden oluşan maaşlı askerleri vardır. Bu sayı hiç eksilmemiştir. Savaş zamanında ise bunlara ilaveten asker toplanmıştır. Hazarların daha çok ticaretle ilgileniyor olmalarının bu durumu ortaya çıkarmış olması pek muhtemeldir. Zira Türk orduları daimi idi ve hükümdar daima ordusuyla sefere çıkar, yağma ve akın faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Artamonov, M. İ. (2004). *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*. (Çev. D.A. Batur), Selenge Yayınları, s. 114-118.

⁶⁷⁹ Konserve et, Çin’de ve Avrupa’da ortaya çıkmadan en az beşyüz yıl önce Türkler tarafından bilinmektedir. Hunların, hatta çok sonraki yıllarda Macar’ların bile çiğ et yedikleri kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Erdemir, 2002, a.g.e., s. 940-945.

⁶⁸⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 284-285.

Muhabere meydanlarında atlı askerlerin atların rengine göre belli kanatlarda görev aldığı bilinmektedir. Bozkır Türklerinde savaş esnasında en çok çekinilen ve kaygı duyulan durum, yağmur sebebiyle yaylarının ıslanıp işe yaramaz hale gelmesidir. Asya Hunlarından itibaren Türklerin gece seferlerinde “*dolunay zamanı*” nı, başka bir deyişle açık havayı tercih etmeleri bu sebeple olmuştur ve elverişli hava durumundan kaynaklı bu durum da önemli bir savaş unsuru olarak sayılabilir⁶⁸¹.

Bozkır Türk devletleri için savaşta önemli olan bir diğer unsur da “*turan taktiği*”dir. Turan taktiği sayesinde, okçu süvarilerden oluşan Türk askeri birlikleri atların hızlı manevralarıyla beraber daha ağır hareket eden düşman ordusuna karşı üstünlük sağlamışlardır. Kendi yöntemlerini uygulamak amacıyla askeri birliklerini her zaman hücum etme esasına göre eğitip düzenleyen Türklerin, muhaberelerdeki en belirgin nitelikleri düşman cephesine karşı yapmış oldukları etkili hücumlardır. Böylelikle çok sayıda hücumda bulunmak yerine birkaç saatte sonuca gitme yöntemini başarıyla kullanmışlardır⁶⁸².

Gerek Türklerin yaşamış olduğu coğrafyanın koşulları gerekse hayat biçimlerinin hareketli uygun olması, Türk milletinin hareketli ve savaşçı bir millet olmasında artı sağlamıştır. Bozkır Türk toplumlarında mevzi savunması, toprak savunması gibi pasif ve hareketsiz uygulamalar yoktur. Türk birlikleri, başlangıçta hareketsiz olan düşman ordusunu öncü güçlerle yıpratmayı deneyerek düşmanın azmini kırmıştır. Dolayısıyla hızlı hareket edemeyen düşman orduları, Türklerin hızlı manevraları karşısında yenilgiye uğramışlardır⁶⁸³. Dolayısıyla hedeflenen barışın sağlanması olsa da Türkler için bir anlamda savaşmak “*hayatta kalmak*” demektir. Bu sebeple de savaşılacak bir amaç her zaman bulunmaktadır.

9.1.3. Teşkilat

İnsanoğlu dünya üzerinde var olduğundan beri tarih boyunca Türklerin önemli rollere sahip olduğu kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Adriyatik’ten Çin Denizi’ne, kuzeyden güneye çok geniş coğrafyalarda devlet kuran Türkler, kurdukları bu devletlerle iktisadi, askeri ve siyasal anlamda birçok millet de etkilemişlerdir. Dolayısıyla böylesine geniş coğrafyalarda büyük devletler kurmak ve bunları sürdürmenin temelinde iki önemli unsur

⁶⁸¹ Aydoğan, 2004, a.g.e., ikinci kitap, s. 450-452.

⁶⁸² Erdemir, 2002, a.g.e., s. 939-940.

⁶⁸³ Koca, 2016, a.g.e., s. 103-104.

yatmaktadır. Bunlardan ilki teşkilatlı bir devlet yapısı, ikincisi de disiplinli bir ordudur⁶⁸⁴. Fritz Neumark'ın dediği gibi; “*Dünya tarihinden Türkleri çıkardığımız zaman ortada tarih kalmaz*”. Neumark'ın bu sözleri; oldukça yerinde söylemiş ve Türklerin uygarlık tarihine katkılarını da anlatan bir ifade olmuştur. Türklerin geleneksel ordu yapılanmaları ve teşkilatları ilk önce Roma uygarlığını ve ardılarını etkilemiş; hatta 18. yüzyılın modern ordularında bile etkisini göstermiştir⁶⁸⁵. Bu sebeple Türk ordu teşkilatının temeli ile ilgili günümüze gelene dek halen araştırma ve tartışmalar da devam etmiştir.

Bozkır Türklerinin teşkilatlı bir devlet kurmuş olmalarının temelinde iyi bir askeri yapılanmaya sahip olmaları etkilidir. Türk milletinin hem gücünü hem de temelini teşkil eden ordu, Türklerin askeri bir millet olması özelliği kazanmasında oldukça önemlidir. Tüm bu koşullar, Türk milletini her zaman disiplinli, çevik, savaşa hazır ve manevra yeteneği kuvvetli duruma getirmiştir⁶⁸⁶.

İlk düzenli ordunun Asya Hunları döneminde M.Ö. 209 tarihinde Mete Han tarafından kurulduğu bilinmekle beraber bu tarihin aynı zamanda “*Kara Kuvvetleri*” nin de kuruluşu olduğu kayıtlarda geçmektedir. Temelinde disiplin olan Türk ordusu, onlu sisteme dayanan bir teşkilatlanmaya sahiptir. En büyük tümenin onbin askerden oluştuğu bu sistemde, tümen birlikleri onlara, yüzlere ve binlere ayrılmış şekildedir. Bu birliklerin sayılarına göre başlarına komutanlar atanmış; komutanlar da “*onbaşı*”, “*yüzbaşı*”, “*binbaşı*”, “*tümenbaşı*” gibi unvanlara alarak bir emir-komuta sistemi meydana getirilmiştir. Teşkilatlanması onlu sisteme göre olan askeri birlikler merkezden atanan komutanlarla tek bir elden yönetilmiştir⁶⁸⁷.

Türk devletlerinde ulusal birliğin sağlanmasında boy ve bodunların sıkı işbirliğine dayanan onlu sistemin etkili olduğu söylenebilir. Savaş ve barış dönemlerinde boyların ortak bir amaç çevresinde toplanmaları bu onlu teşkilatlanma sayesinde sağlanmıştır⁶⁸⁸. Devlet yönetiminde askeri kökenli kişilere görev verilmesiyle de hem ordunun disiplini sağlanmış hem de ordudaki ciddiyet diğer idari makamlara da yansımıştır. Dolayısıyla bu yönüyle

⁶⁸⁴ Güler, A. (2007). *Türklük Bilgisi*. Ankara: Türkay Yayınları, s. 9-10.

⁶⁸⁵ Neumark, F. (1947). “Türklerde Harp Sonrası Maliye Meseleleri”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Beynelmilel Maliye Ens. La Haye Kongresi'ne Sunulan Tebliğ*, (Çev.Orhan Dikmen, Feridun Ergin), C.8, S.1-4 Ankara, s. 73-75.

⁶⁸⁶ Gömeç, S. Y. (1988) “Türk Ordusunun Genel Mahiyeti”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.141, s. 1-2.

⁶⁸⁷ Atsız, N. (1963). “Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu”. *Orkun Dergisi*, S. 18, s. 12-16.

⁶⁸⁸ Gömeç, 1988, a.g.e., s. 5.

düşünüldüğünde “*onlu sistem*”, yalnızca askeri olmayıp sosyal ve yönetsel bakımdan da devlet teşkilatlanmasında son derece önemlidir⁶⁸⁹.

Bozkır Türklerinde askeri teşkilatlanmanın genel yapısı incelendiğinde kullanılan unvan ve terimler de dikkat çekmektedir. Asya Hunları dönemine ait Çin kaynaklarına bakıldığında, orduyu yöneten 24 kumandanın varlığından bahsedilmiştir. Bu komutanların emir altında farklı rütbeleri olan askerler bulunmaktadır. Göktürk Kitabeleri’nde ordu sözcüğü “*sü*” kelimesiyle ifade edilmiştir. Anıtlarda en sık karşılaşılan kelimelerden biri “*sü*” olmuştur. Bozkır Türk devletlerinin ordu tarihiyle ilgili kayıtlar bilindiği üzere, M.Ö. üçüncü yüzyıla ait olup, ordunun onlu sisteme göre teşkilatlandığına yöneliktir. Yine bu kayıtlara göre ordunun başında günümüzdeki “*genelkurmay başkanı*” olarak anılan “*Sü-Başılar*” bulunmaktadır⁶⁹⁰.

Eski Türkçe’de “*asker*”, “*ordu*” manalarına gelen “*sübaşı*”; aynı zamanda “*ordu komutanı*, *ordunun başı*” anlamlarını da taşımaktadır⁶⁹¹. Kitabelerde “*sü*” kelimesi dışında asker anlamına gelen “*çerig*” sözcüğü de kullanılmıştır. Buradan hareketle Türk milletinin ordudaki her birimin ve görevin ayrılmış olması askeri teşkilatlanmanın Dünya genelinde oldukça büyük olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü askeri terim yönünden de Türkçe oldukça zengindir⁶⁹².

Sübaşından sonra ise ordudaki en büyük rütbe “*Çabışlık*” şeklinde geçen “*çavuşluk*” olmuştur. Çabış, Göktürk Devleti’nden Oğuzlar yoluyla Selçuklu, hatta Osmanlılara ve diğer Türk devletlerine geçerek yüzyıllar boyunca “*askeri (kumandan)*”, “*idari muhafız*”, “*haberci*” ve “*diplomatik elçi*” gibi manalarda kullanılmıştır. “*Çavuş*” ifadesi, Orhun Yazıtları’nda iki yerde geçmektedir. Aynı unvan eski Uygur metinlerinde de tesbit edilmiştir⁶⁹³.

Bozkır Türk devletlerindeki askeri teşkilatlanmada en büyük askeri birlik “*Tümen*” adı verilen on bin askerlik kuvvetlerdir ve bunlar “*tümen başı*” unvanlı kumandanların emrinde olmuşlardır. Tümenin altında “*Beşbin erbaşı*” adı verilen beşbin askerlik ordu; onun altında da

⁶⁸⁹ Donuk, 1988, a.g.e., s. 92.

⁶⁹⁰ Gömeç (1988), a.g.m., s. 2.

⁶⁹¹ Tonyukuk kitabesinde ve Şine-usu yazıtında (Şine Usu Yazıtı, Ötüken Uygurlarından kalan yazıtlar içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olandır. Yazıt 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzey batı Moğolistan’da, Şine Usu gölü civarında bulunmuştur. Yazıt’a adını veren Şine Usu, 300 m boyunda tuzlu ve tadı acı bir göldür. Bkz. Ramstedt, G. J. (1913). “Zwei Uigurische runeninschriften in der Nordmongolei”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XXX/3, p. 40. Sübaşı, “ordu komutanı” manasında geçmektedir. Seyhun dolaylarında Oğuz yabgu devletinde ordu kumandanı aynı unvan taşımıştır. Bkz. Rybatzki, V. (1997). *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica, s. 64-65.

⁶⁹² Adamoviç, M. (2004). “Otça Borça”. (Çev. E. Aydın), *Türk Dili*, S. 633, s. 261-264.

⁶⁹³ Donuk, 1988, a.g.e., s. 93.

bin kişiyi komuta eden “*Binga Başı*” yer almıştır. Bu sayılanların haricinde beş yüz kişilik ordular da bulunmaktadır ve bu askeri birliklerin başındaki komutana da “*Beşyüz başı*” denmiştir. Yüzbaşılar ve erbaşlar da bu beşyüz kişilik birliklerden sonra anılmaktadır⁶⁹⁴.

Askeri teşkilatın önemli birliklerinden bir diğeri de akıncılar ve alplerdir. Akıncılar, “*geceleyin düşmanı basan asker*” olarak Divan-u Lugati’t Türk’te geçmektedir. Alp ise, “*kahraman, yiğit, cesur*” anlamlarını taşıyan bir kelimedir ve tüm Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Çok eski bir sözcük olduğu için Orhun Yazıtları’nda da geçmekte; ancak burada askeri bir terim olarak değil “*cesur, yiğit*” anlamındadır⁶⁹⁵.

İslamiyet’in kabulünden önce Türkler arasında ve askeri birliklerde yaygın olarak kullanılan “*alp*” İslamiyet’in kabul edilmesinden sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Yine askeri teşkilat yapısıyla ilgili olarak ele alınması gereken başka bir kavram ise Türklerin “*Han toyu*” olarak isimlendirdiği ordugahdır. Ordugahlarda, “*sakçı*” adında nöbetçilerin olduğu, nöbetçiler tarafından askeri birliklerin çok iyi bir biçimde korunduğu bilinmektedir⁶⁹⁶. Bozkır Türk topluluklarında askeri teşkilatlarda hiyerarşik emir-komuta zincirinin yanı sıra düşmanın baskın hareketlerine karşı düşman ordusunun neler yaptığını öğrenmek ve gereken önlemleri alabilmek amacıyla “*gözetleme kuleleri*” de olmuştur. Gözetleme kuleleri ve buralarda görev yapan nöbetçilere “*kargu*” denmiş; onlar da askeri yapının birer parçası sayılmıştır. Bir anlamda “*ordunun ileri karakolları*” sayılan gözetleme kuleleri (kuzetler) çoğunlukla çevreyi iyi gören, coğrafyaya hâkim tepelerden seçilmiştir⁶⁹⁷.

Özetlemek gerekirse Türklerin yaşam tarzındaki bu askeri ruh, herhangi bir akın ya da savunma esnasında geliştirilen metotlar, kullandıkları savaş araç-gereçleri, at yetiştiricilikleri, askeri teşkilatlanma yapısı ve disiplinleri, atın kullanılması, savaşta hızlı manevra edebilme kabiliyetleri en belirgin askeri özellikler olmuştur. Eski çağlardan bugüne kadar Dünya milletleri içinde Türkler, daima bu askeri disiplin ve savaşçı millet olma özellikleriyle tanınmıştır. Hatta

⁶⁹⁴ Koca, 2002, a.g.e., s. 22-23.

⁶⁹⁵ Uygularda da kağanların unvanları arasında yer alan alp kavramına, eski Türk örf ve an’anelerinde ve o an’aneleri yaşatan kahramanlık hikayelerinde de rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, İranlılar tarafından “Afrasyap” olarak bilinen menkıbevi kahramana Türklerin “Tonga Alp Er” adını verdikleri belirtilmiştir. Bkz. Güler, 2007, a.g.e., s. 21-23.

⁶⁹⁶ Sakçılar düşman casuslarının sızma ve sabotaj faaliyetlerine karşı “im” yani parola kullanmaktaydılar. Parolayı bilmeyen kimse, derhal öldürülmektedir. Bkz. Koca, 2002, a.g.e., s. 1469.

⁶⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud’un ifadesine göre gözetleme kuleleri minare biçiminde yapılmıştır. Düşmanın durumu, geceleri kulelerde yakılan ateşler ve bu ateşlerden çıkan dumanlar aracılığıyla haberdar edilmiştir. Böylelikle binlerce kilometre uzaklıktaki düşmanın akın haberi kısa bir süre içinde devlet merkezine ulaşmış olmaktadır.

Türk devletlerinin ilişki içinde olduğu Çin, Bizans, Arap gibi farklı ulusların da Türklerdeki askeri teşkilatlanmadan esinlendikleri bilinmektedir⁶⁹⁸.

9.1.4. Savaş Araç ve Gereçleri

Bozkır Türk kavimlerinde gerek devlet faaliyetlerinin gerekse askeri hayatın vazgeçilmezi silahlar ve savaş araç-gereçleri olmuştur. Çünkü muhabere etmek için silah yapmak ve onu kullanmak gerekmektedir. Türkler, bunu çok iyi bildikleri için yeni savaş aletleri geliştirerek kendi silahlarını yapmışlardır. Bu silahların yapımında da demirciliğin ön plana çıktığı bilinmektedir⁶⁹⁹.

Demircilik sanatında iyi oldukları Çin kaynaklarında belirtilmiş olan Türkler, bu sanatlarıyla dünyanın en iyi silahlarını üretmişler; ürettikleri silahlara da yine Türkçe adlar vermişlerdir. Türklerin isimlendirdikleri silahlardan bazıları; “*Bıçaq (bıçak), böğda (hançer), böyda, (kama), çıda (süngü), mızrak, söngi (süngü), zırh, mancınık*” şeklinde sıralanmaktadır. İskitlerin “*akinakes*” adını verdikleri kılıçlar kullandıkları yine kaynaklarda kayıtlıdır⁷⁰⁰.

Yaşadıkları döneme göre bozkır Türklerinde en çağdaş silahlar kullanılmıştır. Demircilikte usta olmalarının yanı sıra Türklerin en çok kullandıkları silahlar ise ok ve yay olmuştur. Ok ve yayı birçok medeniyet genellikle av aleti olarak kullanırken, Türkler bu ikiliyi geliştirerek savaşlarda etkili bir biçimde kullanmışlardır.

Daha önceki konularda da bahsedildiği gibi Türk ordusu çoğunlukla atlı süvarilerden oluşmuş; nadir zamanlarda yaya yani piyade askerleri devreye girmiştir. İşte bu sebeple de ok ve yay Türklerde çok önemli olmuştur. Çünkü savaş esnasında at üzerinde kolay taşınabilen silahlara ihtiyaç duyulmaktadır⁷⁰¹. Ok ve yayın dışında demirden yapılan silahlar da ayrıca önemli olmuş, hatta eski Türkler silaha “*tolum*”, silah kuşanmaya ise “*tolun manmak, tolunlanmak*” demişlerdir. Yine bozkır Türk toplulukları savaş dönemleri yaptıkları hazırlıklardan biri olarak silah ve yiyeceklerini yanlarında taşımış olmaları da önemli bir ayrıntıdır⁷⁰². Madenciliğin gelişmiş olmasıyla mesi ile Türk kağanlarının orduları en iyi araç

⁶⁹⁸ Erdemir, 2002, a.g.e., s. 942.

⁶⁹⁹ Durmuş, 2019, a.g.m., s. 52.

⁷⁰⁰ Caferoğlu, 2015, a.g.e., s. 33-36.

⁷⁰¹ Baykara, 2001, a.g.e., s. 172.

⁷⁰² Oysa başka ordular silahlarını ve yiyeceklerini taşımak için yüzlerce araba kullanmışlardır. Et ihtiyaçlarını karşılamak için de ordunun arkasından binlerce sığır sevk etmişlerdir. Bu durum ise ordunun hareketini

gereçle silahlandırılması, Çin kaynaklarında “*Börüler*” şeklinde geçen yıkıcı kuvvete sahip süvarilerin olması da ayrı bir üstünlük kabul edilmiştir⁷⁰³.

Eski Türk kurganlarında bulunmuş olan silahlar da; “*kılıç, meç (kısa kılıç) mızrak, kargı (süngü), kısa mızrak (kaçut), bıçak, hançer, gürz(topuz) kamçı (berge) kement*” gibi araç gereçlerdir. Bu savaş aletlerinden ok, yay ve kılıç, Türk savaşçılarının ve askerlerinin en fazla kullandığı silahlar olmuştur. Yay ve okun bir diğer önemi ise Türklerin İslamiyet’i kabulünden önce ve İslam’ın kabulünden sonra egemenlik simgesi olmasıdır⁷⁰⁴. Öyle ki, Oğuzlar’ın iki kolunun adı “*Üçoklar*” ve “*Bozoklar*” dır. Türkler, yay ve ok sembollerini paralarında ve çetirlerinde⁷⁰⁵ kullanmışlardır. Göktürk Devleti döneminde ok “*bağımlılık ve esaret*”; yay ise “*kendisine bağlanan ve üstünlük*” manalarını taşımıştır. Kağanın idaresinde olan boylara ok göndermesi, boyların hükümdarın çağrısına icabet etmeleri, onun yardımına koşmaları anlamına gelmektedir. Hatta Moğolların bir hastayı iyileştirmek için gökyüzüne doğru ok attıklarını ifade eden kayıtlar bulunmaktadır.

Uzak savaş sisteminde kullanılan ok ve yay kadar yakın savaş sistemlerinde kullanılan silahlar da Türklerin askeri başarısında önemli olmuştur. Yakın savaş aletlerinden biri olan “*zihgir*”, ok atıldığı zaman yay kirişinin başparmağı parçalamaması için kullanılan ve bir tür kiriş bırakma mekanizması oluşturan tınaklı bir yüzüktür⁷⁰⁶. Yine yakın savaş aletlerinden önemli olan diğer iki silah kılıç kalkan ve zırhtır. Türk kılıçlarının kabzaya yakın kısmı düz; uca yakın kısmı ise hafif kavislidir. Kılıçlardaki bu eğrilik rastgele verilmemiş; savaşçı darbe amaçlı vurduğunda tüm gücün bu kısımda toplanması amacıyla verilmiştir. Bu sebeple de Türk kılıcının kesme kuvveti oldukça yüksektir⁷⁰⁷. Yakın savaşta önemli bir silah olan kılıçların kabzaları çoğunlukla ahşap olup bu kabzalarda kurt başı gibi oyma ve süsler yer almaktadır. Böylece kılıca

güçleştirmekte, yavaşlatmaktadır. Türkler ise yiyecek ihtiyaçlarını genellikle yanlarına aldıkları et konservelerinden “kurutulmuş et” ile karşılamışlardır. Çinliler ve Avrupalılar et konservesi yapmayı Türklerden öğrenmiş; eyerlere bağlı çantalarda taşınan bu kurutulmuş et konservesini tanımlarından ileri gelmiştir. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 272.

⁷⁰³ Güler, 2007, a.g.e., s. 52.

⁷⁰⁴ Gömeç, 1988, a.g.m., s. 9-10.

⁷⁰⁵ Çetir: Eski Türklerde ve Osmanlılarda hükümdarın tahtı üzerine kurulan yüksek tepeli çadır biçiminde gölgeliktir. Çetir bir tahtın veya yatağın başına şemsiyeye benzer şekilde yapılmaktadır. Çetir, Avrupa’ya geçtikten sonra şemsiye şeklinde çoğalmıştır.

⁷⁰⁶ Ölmez, F. N., Özdamar, H. (2017) “Bir Yüzüğün Öyküsü: Zihgir”. İdil Dergisi, C.6, S.33, s. 1555-1579.

⁷⁰⁷ Gömeç, 1988, a.g.m., s. 10.

sadece savaş değil, aynı zamanda bir sanat eseri özelliği de kazandırılmıştır. Kılıç “*kın*” ismi verilen bir tür kılıfta taşınmakta; kın da halkayla kemere takılmaktadır⁷⁰⁸.

Yakın dövüşlerde en fazla kullanılan silah kılıç olsa da zaman zaman “*kamalar*” a da ihtiyaç duyulmuştur. Kamaların boyu genellikle 30-40 cm. aralığında olup Türkler tarafından yoğun olarak kullanıldıkları bilinmektedir. Hatta kama kullanan Türklerin tasvir edildiği fresk ve heykeller de mevcuttur⁷⁰⁹. Türklerin kullanmış olduğu bir başka silah ise mızraktır. “*Süngü*” adı da verilen mızrak, yakın mesafe muhabirlerde kullanılmış olan önemli araçlardan biridir. Yapılan kazılarda da “*kurgan*” adı verilen mezarlardaki buluntular arasından ve kaya resimlerinden atlı askerlerin kullandığı mızraklar hakkında bilgi edinilebilmektedir⁷¹⁰.

Türklerin verdiği mücadelelerde hücum etmek ön planda olduğu için saldırı silahları daha fazla gelişmiştir. Fakat saldırıda bulunan savaşçının kendisini daha emniyette hissedebilmesi ve rahat savaşması için savunma araç-gereçlerine de gerek duyulmuştur. Dolayısıyla uzak mücadelelerde düşmanın oklarından, yakın mücadelelerde ise kılıç, kama ve mızraklardan korunmak gerekmektedir. Savaşın getirdiği koşullar sebebiyle Türk askeri birlikleri, hem başlarını hem de vücutlarını korumak için zırh, kalkan ve miğfer kullanmışlardır⁷¹¹. Zırh, atlı süvarinin üzerine doğrudan giydiği ve bedenini koruyan demirden elbisedir. Genellikle bu zırhlar; demirin üzerine deri, pul, çubuk vb. dikilerek yapılmıştır. Her ne kadar demirden elbise de olsa bu zırhlar, askerin hareket kabiliyetini çok fazla kısıtlamamaktadır. “*Yelek*” biçiminde yapılan gömlek tipi zırhlardan başka “*pazu zırh*” denilen pantolon zırhlar da yapılmıştır⁷¹². Göktürk Devleti zamanında sadece zırh giyen askeri birliklerin olduğu ve bu birliklerin de yalnızca Türklerden meydana geldiği bilinmektedir. Göktürk dönemindeki bu zırhlı askerlere “*Böriler*”, diğer bir adıyla “*Kurtlar*” denmiş ve ordunun en güçlü bölümünü oluşturmuşlardır⁷¹³.

Savunma araçlarından baş bölgesini korumak için “*miğfer*” giyen Türkler, genellikle bu miğferleri tunç ve demirden yapmışlardır⁷¹⁴. Son olarak savunma amacıyla kullanılan bir başka savaş aracı “*kalkan*”lardır. Birbirinden farklı boyda, türde ve tipte olan kalkanların farklı süslerle

⁷⁰⁸ Phillips, E. D. (1961). *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*. Thames and Hudson, London, s. 91-92.

⁷⁰⁹ Balint, C. (1989). *Die Archaeologie der Steppe*. Wien-Köln : Böhlau Verlag, s. 254.

⁷¹⁰ Ögel, 2014, a.g.e., s. 161.

⁷¹¹ Ögel, 2014, a.g.e., s.162.

⁷¹² Minzulin, Alexandr İ. (1991). “Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina”. *Gold der Steppe, Karl Wachholz Verlag*, Neumünster, s. 137-140.

⁷¹³ Hudyakov, Y. S. (2002). *Eski Türklerde Silah, Türkler. III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 475.

⁷¹⁴ Phillips, 1961, a.g.e., s. 93.

bezenmiş oldukları da bilinmektedir. Demirden yapılan kalkanlar olduğu gibi metalle kaplanmış olanları mevcuttur⁷¹⁵.

Özetle madencilik gelişmesiyle de Türk hükümdarları ordularını en iyi savaş araç gereçleriyle silahlandırmış; orduların çoğunlukla atlı olması ve at üzerinde kolay kullanılabilen silahların tercih edilmesi de Türklerin askeri alanda üstünlüklerini perçinlemiştir.

9.2. Askerî Eğitim

Gelecekteki Türk askeri ve Türk savaşçıları, askeri eğitime çocukluk döneminde başlamakta bilhassa çocukların oynadığı oyunlar, askeri eğitim için önemli bir ön hazırlık niteliği taşımaktadır. Öyle ki, çocuklar genellikle üç-dört yaşlarından itibaren koyuna, kuzuya bindirilmiş, ok atması öğretilmiş, okla sincap, tilki, tarla faresi avlatılarak vuruculuk ve biniciliğe alıştırmıştır. Böylece büyüyen çocuk, çok iyi yetişmiş bir savaşçı halini almış olmaktadır. Başka bir deyişle askeri eğitim, çocukların henüz küçük yaşlarda koyuna binmesiyle, ok atmasıyla ve benzeri faaliyetleri gerçekleştirmesiyle başlamaktadır⁷¹⁶.

Latin yazarı Sidonius “*henüz yürümeye başlayan her çocuğun yanında eyerlenmiş bir at hazır bulunurdu*” demektedir. Bozkır Türk devletlerinde bireyler mücadele ve savaşçılık alanlarında kimliklerini bulmakta ve gösterdikleri kahramanlık ölçüsünde cemiyetteki yerlerini almaktadırlar. Kadınlar da savaşçı gibi yetiştirilmiş ve yeri geldiğinde onlar da savaşa katılmışlardır⁷¹⁷.

Dolayısıyla bozkırda askeri eğitim çocukluktan başlamış; ailelerin çocuklarına ata binmeyi, ok atarak hedef vurmaya öğretmeleriyle ilk basamak oluşmuştur. Gençlik dönemine gelindiğinde artık ata binmek iyice öğrenilmiş hatta at ile dört nala koşularak üzerinde durulabilmektedir⁷¹⁸. Aynı zamanda at üzerinde at hareket halindeyken ok atılabilmektedir⁷¹⁹.

⁷¹⁵ Brantjes, B. (1996). *Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes*. Varanisi, s. 71.

⁷¹⁶ Koca, 2002, a.g.e., s. 1472.

⁷¹⁷ Donuk, A. (1991). “Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu”. *Türk Kültürü*, S.340, s. 455-456.

⁷¹⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere, eski Türkler askeri eğitimi önemsemişlerdir. Bu önem çerçevesinde, eğitimler hem erkek hem de kız çocuklara verilmiştir. Hippokrates’e göre; İskit ve Sarmatlar’ın kadınları daha kız çocuğu iken ata binmiş, ok ve kargı atmış; at üstünde düşmanla savaşmıştır. Ancak kızlar evlendikten sonra zorunluluk olmadıkça ata binmemiştir. Bkz. Ligeti, 2011, a.g.e., s. 51.

⁷¹⁹ Durmuş, 2019, a.g.e., s. 56. Bozkır atı hem dayanıklı hemde uzun mesafeleri koşabilme yeteneğine de sahipti. Çin kaynaklarında bu tür atların günde 1000 Li (1 L’i aşağı yukarı 300 metre) koşabildiğini yazmaktadır. Bu bilgidende yaklaşık olarak 300 km yol gittikleri anlaşılmaktadır. Böylece Türklerin kısa

Yaz mevsiminde günlük işler yapıldıktan sonra ok ve at müsabakaları düzenlenmekte, güreş tutulmakta, değişik oyunlar oynanmakta ve silah eğitimi yapılmaktadır. Bu oyunlar içinde de yine silah eğitimin ve atışlara çok önem verilmiştir⁷²⁰. Dolayısıyla bozkır Türklerinde her Türkün çocukluktan itibaren askeri eğitim alarak yetiştiği söylenebilir. Fakat bütün bu becerilerin toplu bir emir altında uygun biçimde yerine getirilmesi gerekmektedir. Bir komutanın talimat ve emirlerine uyarak da askeri eğitimin en üst basamağına ulaşılmaktadır⁷²¹.

Eski Türk devletlerinde her Türk asker sayıldığı için, eli silah tutabilen herkes askeri eğitim görmüştür. Türkler Dünya'yı egemenlikleri altına almayı ve bu misyonun kendilerine Tanrı tarafından verilen bir lütuf olduğunu kabul ettikleri ve öyle inandıkları için savaşçı bir millet olmayı sürdürmüştür⁷²². Bu yaklaşım da Türk liderlerinde dünyaya hâkimiyet sağlama düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur. Bozkır Türklerinde ücretli asker anlayışının bulunmadığını daha önceki bölümlerde aktarmıştık. Fakat ayrı bir meslek olarak görülme bu durum herkesi hatta hükümdarlar ve devlet adamlarını bile ordu komutanı yapmıştır⁷²³.

İslam öncesi Türk devletlerinde özellikle Hunlarla Mete Han döneminde başlayan düzenli ordu teşkilatlanması beraberinde sıkı bir eğitimin olmasını da gerekli kılmıştır. Onluk sistemi kuran Mete Han'ın, askerlerini de yine ağır koşullar altında sıkı bir disiplinde eğittiği bilinmektedir⁷²⁴. Türk askeri birlikleri, düşmanın saldırı durumu ve kullandıkları taktiklere göre eğitilmiştir. Askeri eğitimler, çoğunlukla hareket halinde olan canlı hedefler üzerinde yapılmıştır. Bu konuda ok ve yay yarışları, cirit, gülle atma, güreş gibi sportif etkinlikler, süreklilikli savaş eğitimi için birer araç olarak kullanılmıştır. Çin'deki yıllıkların kayıtlarına göre M.Ö. 62 tarihinde Hun kağanının idaresinde düzenlenmiş olan askeri eğitim amaçlı bir süreklilikli avı yapılmış ve bu faaliyete yüzbin atlı katılmıştır⁷²⁵.

zamanda uçsuz-bucaksız bozkırları az zamanda nasıl aştıkları açıkça görülmektedir. Durmuş, 2019, a.g.e., s.55.

⁷²⁰ Durmuş, 2008, a.g.m., s. 56-57.

⁷²¹ Durmuş, 2008, a.g.m., s. 58.

⁷²² Öztuna, 2011, a.g.e., s. 221-222.

⁷²³ Çandarlıoğlu, 2003, a.g.e., s. 97. M.Ö. 54'de Hunların devlet meclisinde Çiçi Yabgu'nun konuşmasında Türklerin bağımsız yaşama ve onurlarına olan düşkünlüğü geçmektedir. "Bağımsız yaşamaktansa savaşarak ölmeyi tercih etmektedirler." Bu konuşmada "Atalardan sadece devlet ve toprak kalmaz. Aynı zamanda bağımsız ve kendi devletinde yaşama onuru kalır" denilerek, Türk tarihindeki ilk milliyetçilik düşüncesinin ortaya atıldığı söylenebilir. Sonunda Çiçi ve taraftarları, Çinin güçlü saldırılarına karşı savaş, onurları ve hürriyetleri için can vermişlerdir. Dolayısıyla atalardan miras kalan bağımsızlık fikri ve devlet geleneği sonraki kuşaklarda yeniden kendini gösterecektir. Bkz. Çandarlıoğlu, 2003, a.g.e., s. 98-100.

⁷²⁴ Koca, 2002, a.g.e., s. 1472.

⁷²⁵ Erdemir, 2002, a.g.e., s. 944.

Öte yandan mevsim göçlerinde karşı karşıya kalınan zor koşullar ve boylar arasındaki mücadeleler “*erkek savaşçı kimliği*” nin, başka bir ifadeyle “*alp*”, “*alpı*”, “*yiğit, kahraman, bahadır*” gibi tabirlerin ve şahsiyetlerin öne çıkmasına sebep olmuştur⁷²⁶. Bozkır coğrafyasında atlı göçebe yaşam şekli gereği, hayvanları için yeni araziler bulma kimi zaman da var olan arazilerini ve otlaklarını koruma; yaşamlarını sürdürme amacıyla ihtiyaç olan kaynaklara ulaşma ve hayatlarını devam ettirmek için askeri eğitimler önemli hale gelmiş ve ihtiyaç duyulmuştur⁷²⁷.

Bozkır Türk askeri eğitiminde temel olan; “*Emre itaat, hemen doğru karar verme ve gösterilen hedefi vurma*” şeklinde sıralanabilir. Literatürdeki kayıtlara göre bu ilkelere dayalı eğitimin ilk kez Hun kağanı Mete tarafından uygulandığı bilinmektedir⁷²⁸. Mete Han, tavizsiz katı bir askeri disiplin içinde askerlerini eğitmiştir. Bunu yaparken de kendisinin tasarladığı amaca uygun, ıslık çıkaran okları kullanmış ve tümenini canlı hedefler üzerinde birkaç defa denemeden geçirmiştir. Burada amaç, her savaşçıya muhabere sırasında tek başlarına görevlerini başarılı biçimde tamamlayacak nitelikleri önceden kazandırmaktır.⁷²⁹.

Tüm bu bilgilerden hareketle Türklerin askeri eğitime verdikleri önemle ilgili şöyle bir sıralama yapılabilir⁷³⁰:

-Verilen her emre itaat etmek

⁷²⁶ Esin, E. (1997). *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 2.

⁷²⁷ Durmuş, İ. (1997). “Kimmerler ve İskitler Anadolu’da”. *Belleten*, S. 61/231, s. 108-109.

⁷²⁸ Çin kaynaklarında şöyle geçmektedir: “Mete Han, Hun imparatoru Tuman’ın oğlu Ulu Hatundan doğmuş en büyük oğlu ve velihtidir. Tuman büyük bir devlet adamı olmakla beraber, saray kadınlarının etkisine açık bir kimse olmuştur. idi. Gerçekten de o sonradan aldığı eşlerinden birinin etkisi altında kalarak oğlu Mete’den velihtlik hakkını almak istemiştir. Bundan maksat Mete’nin Yüe-Çiler tarafından sessizce ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Fakat Mete gafil avlanmayarak babasının hareketini adım adım takip etmiş; Hun ordusu harekete geçer geçmez kendini Hun ülkesine kaçıp kurtarmıştır. Kurduğu komplo hedefine ulaşamayınca bu defa Mete’nin başarısına sevinen Tuman yönetimde on bin atlı (bir tümen) vererek oğlunu ödüllendirmiştir ve bu olayı kapatmak istemiştir. Öte yandan Mete babasının aksine bu olayı kapatmak ve unutmak niyetinde değildir. Nitekim o bu olaydan sonra babasının verdiği Tümen’in babasına karşı darbe için katı bir disiplinle eğitmeye başlamıştır. Mete, hedefine giderken ıslık çıkaran bir ok imal etmiştir. Atlı Okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretmiştir. Bunu yapmayanın başı kesilecektir. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna atmış ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenler idam edilmiştir. O kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurmuştur. Bu defa da maiyetinden bazıları bu durum karşısında donup kalmışlar ve oklarını atmaya cesaret edememişlerdir. Bunlar da Mete tarafından idam edilmiştir. Bir süre sonra Mete av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok atmıştır. Bu durum üzerinde Mete maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrenmiştir. Sonra o babası ile ava gitmiş ve Hun Hükümdarı (Tah-hu/ğan-Yü/) olan babasına ıslık çıkaran okunu atmıştır. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan almış ve böylece Hun hükümdarı öldürülmüştür. Bunun üzerine Mete, üvey annesi ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürmüş ve kendisini Hun hükümdarı ilan etmiştir.” Bkz. Koca, 2002, a.g.e., s. 1472-1476.

⁷²⁹ Koca, 2002, a.g.e., s. 1471-1473.

⁷³⁰ Erdemir, 2002, a.g.e., s. 946-947.

-Hızlı ve doğru karar almak

-Hedefi vurmada tam isabet ettirmek

Yukarıdaki bu üç madde, verilen eğitimin aslında bir bağlamda aşamaları sayılmaktadır. Örneğin Mete Han, ilk önce verdiği emirlere itaat edecek askerleri eğitmiş, ikinci safhada hızlı ve isabetli karar almalarını sağlamış ve son olarak da askerlerin aynı hedefe ok atmaları yönünde eğitilmelerini sağlamıştır. Mete Han, yapmış olduğu bu sistematik disiplin ile hem çok kuvvetli bir orduya sahip olmuştur⁷³¹.

9.3. Savaş ve Taktik

Savaşlarda askeri kuvvetler ne kadar önemli olursa olsun savunma sistemi ve planlanan savaş stratejisi güçlü değilse, düşmanın ani bir baskını karşısında ordu mağlubiyete uğrayabilmektedir. Bu sebeple savunma yalnızca savaş esnasında değil barış dönemlerinde de önemli olmuş; bilhassa hükümdarın olduğu ordugahın (başkent) emniyeti ve korunması bakımından yüksek önem arz etmiştir.

“*Sûrat ve hareket*” temeli üzerine kurulmuş olan Türk savaş sisteminde, savaşta manevra kabiliyetini ve hızı ilk keşfeden millet Türkler olmuştur. Türklere hareket ve hızı sağlayan en önemli unsur ise at olduğu için birçok muhaberede atın hızı ve sağlamış olduğu avantajlardan dolayı Türkler üstün başarılarla ulaşmışlardır⁷³². Bu konuda geçmişte ve günümüzde birçok araştırma yapılmış; Türklerin savaş taktikleri hep ilgi çekmiştir. M.Ö.140’lı yıllarda Çinli bir vezirin Türk askeri birlikleri ve kullanılan savaş teknikleri ile ilgili görüşleri şöyledir: “*Türk askerleri insanı şaşırtan bir çeviklikte hareket etmektedir. En yalçın dağları çok kısa bir sürede tırmanır ve inerler. Selleri ve ırmakları elbiseleriyle yüzüp geçerler. Rüzgara, yağmura ve susuzluğa dayanırlar. Her türlü arazide dinlenmeden zorlu yürüyüşler yaparlar. Onların atları en dar yarıklardan bile geçmeye alışıktır. Türkleri yenmek için düz ovaya çekilmek gerekir. Türklerin kullandığı mızrakların kısıklığı ve zırhlarının inceliği sebebiyle yakın*

⁷³¹ Meray, 2009, a.g.e., s. 32-33; Yılmaz, 2009, a.g.e., s. 3-4.

⁷³² Koca, 2002, a.g.e., s. 1475.

dövüŖte zorlanmazlar. Bu yüzden onların savaŖ usullerini bilen baŖka halklardan yardımcı kuvvetler alınmalıdır”⁷³³.

Yine Hazarlar ve onların savaŖ metoduyla ilgili İbn Rusteh de, Hazarların ani geliŖen saldırılara ve baskınlara karŖı ülkenin etrafına hendek kazdıklarını belirtmektedir⁷³⁴. Hendek kazma yöntemi, savunma amacıyla yapılmakta olup yalnızca Türklere özgü bir savaŖ taktiğı değıldir. Ortaçağ döneminde birçok medeniyette kentlerini ve ülkelerini korumak için topraklarının etrafına hendek yaptıkları, sur veya kalelerle ülkelerini çevreledikleri bilinmektedir⁷³⁵. Kimi zaman bu hendekler veya surlar bir kentin ya da kalenin çevresini tamamen kuŖatmakta; kimi zaman da yapılan hendeklere su doldurularak düşman ordularının ülkeye/Ŗehre giriŖi engellenmektedir. Ayrıca içi su dolu olan hendeklerde balık yetiŖtirilerek, böylece halk için de gıda temini sağlamak amaçlanmıŖtır⁷³⁶. Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle Ortaçağ’da uygarlıkların kendilerini düşman akınlarından korumak amacıyla yaptıkları hendek, sur ve kaleler, yaygın biçimde kullanılan savunma sistemleri olmuŖtur.

Önemli Türk devletlerinden olan Hazarlarla ilgili bir baŖka bilgi ise; Hazarların kış mevsiminde nehirlerden gelecek saldırılara karŖı mücadele etmek için ırmakların her iki tarafına asker yerleŖtirmek olmuŖtur. Çünkü Türklere, akınlarda dahi olası coğrafi koŖulları göz önünde bulunduran bir millet olmuŖ; savaŖ taktiklerini de buna göre belirlemişlerdir⁷³⁷.

Türk savaŖ sisteminde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da hareketli ve müstakil askeri birliklerin oynadıkları roldür. Bu askeri birlikler, savaŖ sırasında hem serbestçe dağılmakta sonra yeniden biraraya gelmektedirler. At üzerindeki savaŖçılar da, atın üzerinde hızla giderken çevrelerine isabetli bir biçimde ok atabilmektedir. At bozkır kültürüne hem dinamizm kazandırmış hemde getirmiş olduğu kuvvet, hareket ve hız geniŖ coğrafyalara hakim olmalarını saėlamıŖtır⁷³⁸. Tepelerin, vadilerin ve nehirlerin sağlamış olduğu avantajlardan en fazla Ŗekilde faydalanmayı hedeflemek de, Türk askeri birliklerinin önemli bir savaŖ yöntemi sayılmaktadır. Türklere genellikle kendilerine savaŖ esnasında üstünlük sağlayacak önemli yerleri ve konumları,

⁷³³ Gömeç, 1988, a.g.m., s. 8-9.

⁷³⁴ ŖeŖen, 2001, a.g.e., s. 38-39.

⁷³⁵ Mesudi, 2014, a.g.e., s. 143.

⁷³⁶ ŖeŖen, 2001, a.g.e., s. 107-109.

⁷³⁷ ŖeŖen, 2001, a.g.e., s. 49. Örneğin Oğuz Türkleri, Ural Nehri üzerinden Hazar ülkesine akın düzenleyeceği dönemlerde, nehrin donmuş olması ve buz kütesinin kalın olmasına özen göstermişlerdir.

⁷³⁸ Durmuş, İ. (2014). “ Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları”. *Gazi Akademik BakıŖ*, C.8, S.15, s. 270-271.

düşman askerine kaptırmamaya dikkat etmiştir. Bu sebeple de muhabere meydanına düşmandan önce gelerek önemli ve stratejik buldukları safları tutmayı ihmal etmemişlerdir⁷³⁹.

Bozkır Türklerinin savaş taktiklerinden biri de hükümdarların savaşa veya sefere çıkmadan önce yapmış oldukları hazırlıklarda gizlidir. Gerdizi'ye göre, Türk kağanları genellikle sefere çıkmadan önce askeri birliklerinin bir kısmını geride ailelerini, mallarını, kadın ve çocuklarını korumaları için ordugahta (kışlada) bırakmışlardır. Seferde kağanın önünde “*öncü birlikler*” adı verilen askerler bulunmuştur⁷⁴⁰. “*Öncü birlikler*” kağan yolda ilerlerken mumdan yapılmış olan meşaleleri taşımakta ve böylece hükümdarın yolunu da aydınlatmış olmaktadır. Hükümdarın konakladığı alanda ise askeri birlikler, yanlarındaki mızrakları yere saplayarak hükümdarı bir daire içine almış olurlar. Böylelikle kağanın çevresi demir mızraklarla çevrelenmiş bir şekil alır. Düşman askerlerinin olası bir baskını olduğu zaman ise bu mızraklarla karşılaştıkları için direk olarak kağan hedef alınamamaktadır⁷⁴¹. Böylelikle hem Türk askerlerinin düşmana karşı ani ve savunmasız yakalanmasının önüne geçilmiş olmakta hem de hükümdarın güvenliği sağlanmaktadır.

Savaş taktiklerinde önemli olan bir başka nokta ise ordunun ve tüm askeri birliklerin belli bir düzen içinde olmasıdır. Nitekim bozkır Türk kavimlerinin ordularında da böyle olmuştur. Türkler muhabere alanında rastgele çarpışan topluluklar hiç bir zaman olmamış; savaşı belirli bir nizam ve plan içinde yürütmüşler; askeri birlikleri de bu plan doğrultusunda savaşa hazırlamışlardır⁷⁴². Bununla birlikte Türkler savaşa başlamadan önce asıl güçlerini saklama ve yedekte kuvvet bulundurmaya çok önem vermişlerdir. Tarihi kayıtlarda Türk savaş taktikleri; “*Kurt Kapanı*”, “*Kaz Ayağı*” ve en çok bilinen haliyle “*Turan Taktiği*” şeklinde anılmaktadır. Turan taktiğinin en büyük özelliği ise “*Sahte Ricat*” tır⁷⁴³.

Bozkır savaş usulünü gördüğü halde tam doğru tasvir edemeyen batılı ve doğulu bazı yazarlara nizamsız ve telaşlı gibi görünen bu sistem, Türk askeri birliklerinin en büyük avantajı olmuştur. Dolayısıyla bu ilkeler üzerine kurulmuş olan “*Bozkır Muharebe Usulü*” nün iki önemli hususu bulunmaktadır. “*Sahte Ricat*” ve “*Pusu*” adlarıyla iki kısma ayrılmış olan bu yöntemde ordu; muhabere esnasında merkez, sağ ve sol olarak üçe ayrılmaktadır. Burada merkez

⁷³⁹ Yılmaz, 2009, a.g.m., s. 4.

⁷⁴⁰ Şeşen, 2001, a.g.e., s.49-50..

⁷⁴¹ Abû Sa'id 'Abdu'l Hayy b. al Dahhâk b. Mahmud Gardizî. (2005). *Zainu'l- Akhbâr*. (Ed. Rahim Rezâzâdeh Malek), Tahran: University of Tehran, s. 392.

⁷⁴² Şeşen, 2001, a.g.e., s. 94..

⁷⁴³ Gömeç, 1988, a.g.m., s. 9-10.

güçler düşmana saldırırken, belli bir müddet sonra geri çekilir gibi yaparak at üstünde ok atıp savaşa devam etmektedir. Böylelikle Türklerin geri çekildiğini, hatta kaçtığını düşünen düşman askerleri ordunun sol ve sağ kısımlarının olduğu yönlere çekilerek, daire içinde alınmakta ve imha edilmektedir. Başka bir ifadeyle kaçıyor gibi geri çekilip, düşmanı çembere almak amacıyla pusu kurma taktiğine “*Kurt oyunu*” veya “*Turan taktiği*” denmektedir⁷⁴⁴.

Bu sayılan taktiklerin ve savaş yöntemlerinin haricinde bozkır Türk devletlerinde “*Keşif Seferleri*” (Yelme) ve “*Yıpratma Savaşları*” adıyla anılan savaş usulleri de bulunmaktadır. Sefer düzenlenmesi ya da ele geçirilmesi hedeflenen yere/ülkeye, Türk akıncılarının “*keşif*” mahiyetindeki seferleri çoğu zaman yıllarca sürebilmiştir. Hunların Avrupa fethi ve Oğuzların Ön Asya’yı fethi buna örnek verilebilir. Yapılan keşif seferlerinden sonra kalabalık güçlerle beraber düşmanın yığınak merkezlerine gidilmekte; düşman takatsiz kalıncaya kadar onların malzeme ve yiyecek depolarına hareket düzenlenmektedir. Yine buna örnek olarak Çin’e karşı yapılan yıldırma seferleri, Dandanakan ve Malazgirt Savaşları için yapılan hazırlıklar verilebilir⁷⁴⁵. Ayrıca psikolojik anlamda düşmanın motivesini ve moralini düşürmek için de “*Psikolojik Harp Tekniği*” ni de yine Türklerin kullandığı bilinmektedir. Avrupa’da Türklerle ilgili anlatılan efsaneler de buna örnek gösterilebilir⁷⁴⁶.

⁷⁴⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 274-276. Ayrıca Türk ordusunun, “merkez, sağ ve sol” olmak üzere üç temel kısımdan oluşmasıyla ilgili olarak Mesudi, “Murûc ez-Zeheb” adlı eserinde Peçenek ve Macarların Bizans ile yaptığı savaşa dair önemli anekdotlara yer vermiş; Türk ordusunun savaş düzeni en güzel şekilde tasvir etmiştir: “...Türk hükümdarları aralarında bir durum değerlendirmesi yapmış ve kumandanlığı Peçenek hükümdarına devretmiştir. Bu hükümdar sabah sağ kanada birçok birlik yerleştirmiştir. Her birlik 1000 süvariden oluşmaktadır. Sol kanada da birlikler yerleştirilmiştir. Taraflar savaş düzeni alınca, Türk ordusunun sağ kanadındaki birlikler ileri atılarak Rum (Bizans) ordusunun merkez kanadını ok yağmuruna tutmuşlar ve sol kanadın bulunduğu yere çekilmişlerdir. Bu defa sol kanat birlikleri öne çıkıp Rum ordusunun merkezini ok yağmuruna tuttuktan sonra, sağ kanat birliklerinin çıkış noktasına çekmiştir. Bu birlikler döne döne aynı hareketi tekrarlayıp, düşmanı sürekli ok yağmuruna tutmuştur. Bu arada Türk ordusunun merkez, sağ ve sol kanatları yerlerinde sabit durmaktadır. Birlikler biner kişilik gruplar halinde hareket etmiştir. Yani Türk ordusunun sağ cenahından fırlayan birlikler düşmanın sol cenahını ok yağmuruna tuttuktan sonra merkeze dönmüş, sol cnahtan çıkan birlikler de düşmanın sağ kanadı okladıktan sonra sol kanadın yerine geçerek düşmanı ok yağmuruna tutup tekrar merkeze çekilmiştir.” Bkz. Mesudi, 2014, a.g.e., s. 167-169. Sonunda bu ok yağmurundan dolayı dağınık vaziyette görünen Türk ordusuna karşı harekete geçen Bizans ordusu, dağınık vaziyette gördüğü, Türk okçu birliklerinin geri çekilmesiyle arkalarındaki muntazam birlikler harekete geçerek Bizans ordusunu ok yağmuruna tutmuşlardır. Türkler, bu son hamle ile merkez, sağ ve sol kanat ile harekete geçerek Bizans ordusunu mağlup etmiştir. Türkler, savaşta galibiyeti ele geçirdikten sonra son aşamaya yani ganimet safhasına geçmişlerdir. Bkz. Şeşen, 2001, a.g.e., s. 54-56.

⁷⁴⁵ Yinanç, M. H. (2009). *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri-I*. (Yayına Sunan: Refet Yinanç), Ankara: Ekol Yayınevi, s. 18-21.

⁷⁴⁶ Bodmer, J. P. (2001). “Selçuklular Anadolu’da”. *Cogito- Selçuklular- Üç Aylık Düşünce Dergisi*, S. 29, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 33-34.

ONUNCU BÖLÜM

HUKUK

10.1. Toplum Yapısı ve Hukuk

Hukuk toplumsal hayatın zorunlu sonucu doğan; devlet ise hukukun doğduğu sosyal, siyasi ve kültürel ortama egemen olan yapıdır. Yaklaşık olarak dörtbin yıllık bir tarihi geçmişe sahip olan Türkler, aynı topraklar üzerinde kalmamış Orta Asya'dan farklı coğrafyalarda da büyük devletler kurmuşlar ve kendilerine özgü hukuk sistemleri geliştirmişlerdir. Bu yüzyıllarda kurulan Türk devletleri bilhassa gelecekteki Osmanlı hukukunun şekillenmesinde de pay sahibi olmuşlardır⁷⁴⁷.

Daha önceki bölümlerde de anlatıldığı gibi bozkır Türk devletlerinde iktisadi, siyasal, sosyal, askeri ve kültürel meselelerin görüşülüp karara bağlandığı “*toy, kurultay, kengeş, ternek*” gibi adları olan kurullar görmektediriz. Hukuki meclisten ziyade danışma meclisi olan bu kurultaylar, hukuk sistemi için de “*Hukuk Devleti*” anlayışına iyi bir örnek teşkil etmektedir⁷⁴⁸.

Hukuk sisteminin oturtulduğu, hukuk görevlilerinin olduğu birçok meselenin kurallara bağlı kalarak çözüldüğü Türk devletlerinden biri Uygurlardır. Özellikle Kutadgu Bilig’de Uygurların devlet yapılanması içinde bulunan devlet görevlilerinden detaylı biçimde bahsedilmektedir. Bu esere göre devlet memuriyetleri şöyle sıralanmıştır: “*Uluğ Hacib-baş vezir, sübaşçı-ordu komutanı, açıcı-hazinedar-maliyeci, bitikçi-hanın özel katibi ve dış işleri ile ilgili memuru, yalvaçlar-elçiler, yargan-hakim*” gibi⁷⁴⁹. Kutadgu-Bilig’de “*aydınlar*” ve “*asıl halk*” olmak üzere halk iki bölüme ayrılmış, bu bölümler de kendi içinde sınıflandırılmıştır. Örneğin şairler, tabibler, alimler aydın sınıfa; çiftçiler, tüccarlar ise asıl halk sınıfına dahil edilmiştir⁷⁵⁰.

Uygurlar Türk hukukunu oluşturan iki önemli unsuru içlerinde barındırmışlardır. Bu unsurlardan ilki, birçok Türk devleti göçebe bir yaşam tarzı sürerken Uygurların

⁷⁴⁷ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 42-44.

⁷⁴⁸ Aydın, M. A. (2019). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayın, s. 14.

⁷⁴⁹ Arsal, 2014, a.g.e., s. 111-117.

⁷⁵⁰ Arsal, 2014, a.g.e., s. 99.

çoğunluğunun yerleşik şehir hayatına geçerek bu yaşam şeklinin gerektirdiklerini benimsemiş olmalarıdır. Diğer önemli bir unsur ise, İslam dininin Türkler arasında kabul edilip yaygınlaşmaya başlaması Uygur dönemine rastlamaktadır. Dolayısıyla Budizm, Hristiyanlık, Maniheizm gibi dini inançları olan Uygurlarda, Karahanlıların İslamiyet'i kabul etmesinden sonra yavaş yavaş Müslümanlığa yaklaştıkları görülmüştür. Böylece Uygur Türkleri arasında da İslamiyet yayılınca, İslam Hukuku da Türkler tarafından öğrenilmeye başlanmıştır⁷⁵¹.

Türk hukukunun bozkır coğrafyasındaki tarihi incelendiğinde, bakılması gereken bir başka kaynak da Çin kayıtlarıdır. Eski Çin kaynaklarına göre Türk devletlerinin hukuk sistemleri konusunda birçok bilgi bulmak mümkündür. Fakat bugün bu kaynaklara biraz şüphe ile bakılmaktadır. Çünkü bu kaynakları kaleme alan bozkır Türk topluluklarının düşman olarak gördüğü ve yıllarca savaştığı Çinlilerdir. Ayrıca Çin alfabesinin ve konuşmasının zorluğu, günümüz Türkiye'sinde Çince bilenlerin çok az olması gibi faktörler de bu kaynakların çok iyi araştırılıp incelenmesinin önündeki bir başka engel olarak düşünülmelidir.

Orta Asya topraklarında bilinen ilk büyük Türk devleti Hunlar olmuş daha sonra küçük ve büyük ölçekte birçok Türk devleti bu topraklarda varlık bulmuştur. Tüm bu devlet teşkilatlanmalarında da zamanla hukukun ayrı bir yeri ve önemi oluşmaya başlamıştır. Öyle ki, insanlar gibi devletlerin de birtakım karakteristik özellikleri ve vazgeçemedikleri birtakım ilkeleri bulunmaktadır ve Türk devletleri genellikle bu sağlam karakteristik özellikler ve ilkeler üzerine inşaa edilmiştir. Her ne kadar Türk devletlerinin kuruluşu sağlam hanedan ve akrabalık ilişkilerine dayalı olsa da hukuk göz ardı edilmemiştir. Türklerde hukukun temelinde “*törelere*” vardır; toplum ve devlet birbirine kan bağı ve törelerle bağlı olan “*aileler, boylar, budunlar ve beylikler*”den oluşur⁷⁵².

Asırlardan beridir sağlam devlet yapılanması olan Türkler, kendilerine özgü bazı hukuk kurallarını dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve dini ihtiyaçlarına göre şekillendirip uygulamaya koymuşlardır. Tüm bu tarihsel tecrübelerin bilgisi doğrultusunda, günümüzdeki Türkiye'nin temelinde modern hukukun yanı sıra bozkır Türk gelenek, örf ve adetlerin izlerini hatta İslam Hukuku'nun yansımalarını görmek mümkündür. Bunu iyi

⁷⁵¹ Aydın, 2019, a.g.e., s. 16-17.

⁷⁵² Wilhem, T. (2002). *Moğalistan'da ki Türkçe Eski Kitabeler. Türkler*, C.3, Ankara, s. 742-745.

anlamak için de Orta Asya'daki bozkır Türk kavimlerinin toplum yapısını incelemek yerinde olacaktır.

10.1.1. Toplum Yapısı

Türkler kadar kaderini devletiyle bir tutan bir başka millet yoktur. Türk milleti, yeni bir devlet kurarken mutlaka eski devletlerin deneyimlerinden faydalanmış devlet teşkilatının bir birikim, bilgi ve tekâmül olduğuna dikkat etmişlerdir⁷⁵³. Avrupa'da bulunan ilim otoritelerinin çoğu Dünya tarihinde önemli olan toplumlar arasında “*atlı kavimler*” adını verdikleri topluluklara çok önem vermişlerdir. Çünkü “*atlı kavim*” hem at yetiştiren hem at ile göç eden aynı zamanda atın üzerinde hareket eden ve savaşan; günlük yaşamını da at üstünde sürdüren insan toplulukları anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Dünya tarihinin en kuvvetli ve önemli atlı kavimleri batıda Cermenler iken; doğuda ise Türkler olmuştur⁷⁵⁴.

Orta Asya coğrafyasının koşulları gereği Türklerin çoğu hayvancılıkla uğraşmış ve bu durumda birçok Türk topluluğunu da konar-göçer yaşamaya mecbur kılmıştır. Çin kaynaklarının belirttiğine göre “*otlar ve suları takip ederek yaşayan Türkler*” geçimlerini hayvancılıkla sağlamışlardır. Hatta hayvan sayıları yüzbinleri aştığı için iktisadi hayatın temelini hayvancılık teşkil etmiştir. Hayvanların ve araçların üstünde taşıdıkları eşyalarını, çadırlarını, hayvanlarını elverişli yaylalara götürmüşler hemen hemen her mevsim yer değiştirmişlerdir. At yetiştiriciliğinin kattığı kazanımlar neticesinde Türk milleti daha teşkilatçı bir yapıya sahip olmuştur. Bu sebeple de hayvancılıkla uğraşmak, Türklerin hem toplum hayatını hem sosyal yaşamını disipline etmiştir⁷⁵⁵. Gerek manevi değerleri gerekse maddi olanaklarıyla her millet bir kültür bütünüdür. Dolayısıyla yaşanan coğrafyadan devlet yapılanmalarına, askeri teşkilatlanmadan hukuk kurallarına kadar birçok unsur Türk milletin toplumsal yapısını etkilemiştir.

Türk sosyo-iktisadi yapısını, içinde bulunulan dönemin askeri ve siyasal yapısından ayrı ele almak yanıltıcı olabilir. Ekonomik ve sosyal yapıda olduğu gibi askeri ve siyasi yapıda da bozkır yaşamının ve onun vermiş olduğu zorunlulukları da unutmamak

⁷⁵³ Niyazi, 2018, a.g.e., s.7.

⁷⁵⁴ Güvenç, B. (1996). *Türk Kimliği*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 20-21.

⁷⁵⁵ Ögel, 2001, a.g.e., s. 13-17.

gerekir⁷⁵⁶. Her ne kadar aynı coğrafyanın her topluluk için benzer etkilerinin olduğunu söylemek mümkün olmasa da toplum biçimleri, çevre görüntüsü ve iklim tipinin güçlü ve doğrudan bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür⁷⁵⁷.

Toplum hayatına devam ederken insanoğlu, etrafına baktığı zaman gözüne çarpan bütün maddi unsurların bireyler tarafından yapıldığını ya da değiştirildiğini görmektedir. Toplumsal yaşam, insanlar tarafından oluşturulup değiştirilen, değiştiği halde sürdürülen adeta “*kişiler arası ilişkiler*” organizasyonudur. Sosyal bünye; toplumun karakteristik özelliklerini, küçük toplulukların birbirleriyle ve kişilerin hem grup için hem grup dışında grupların da birbiriyle olan ilişkilerini düzenleyen, bir nizama sokan, tüm bunlarla alakalı olarak da ortaya çıkan grup yaşamının fiziksel çevre koşullarının tesirindeki şekillenmesini ifade etmektedir. Bu sebeple sosyal bünyeyi incelemenin yolu toplumsal ve sosyal yaşamın öğelerini birer birer ele almaktan geçmektedir⁷⁵⁸.

Bu bilgilerden ve Orhun Yazıtları’ndan hareketle Türk toplumsal yaşamını şu şekilde ele almak doğru olacaktır: “*Oğuş= Aile*”, “*Urug= Aileler birliği*”, “*Bod= Boy, Kabile*”, “*Budun= Boylar birliği*”, “*İl(el)= Müstakil topluluk, devlet, imparatorluk*”⁷⁵⁹.

Aile=Oğuş: Bozkır Türklerindeki ilk sosyal birlik olan “*aile*”, tüm toplumsal yapının çekirdeği durumundadır ve kan akrabalığı esasına dayanmaktadır. “*Velayete dayalı baba hukuku*” nun geçerli olduğu Türk ailelerinde evlenen erkek çocuklar, aileden paylarını (hisselerini) alarak yeni bir aile kurmak için o aileden ayrılırlar. Küçük aile düzeninde yaşamış olan bozkır Türkleri, daha özgür bireyler yetiştirme olanağına sahip olmuşlardır. Öyle ki, Türk aile yapısındaki birtakım unsurlar Türk sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel birçok teşkilata etki etmiş; kişilerin toplumsal davranışlarına da yansımıştır. Türk aile yapısı “*karşılıklı eşitlik*” prensibine dayanmaktadır⁷⁶⁰. Bozkır Türklerinin toplumsal yaşamında, özel mülkiyette, kişisel hukukta bağımsız bir şekilde yaşama isteğinde, sosyal tutum ve davranışlarda, dini tolerans anlayışlarında, devletin “*baba*” gibi görülmesinde; Türk ailesinin anne-baba-çocuk ilişkilerinde temellenen ilkelerini görmek

⁷⁵⁶ Toynbee, A. J. (1999). *Tarih Bilinci I*. İstanbul: Bates Yayınları, s. 103.

⁷⁵⁷ Nitekim Marc Bloch, Asya steplerindeki halkların çok farklı diller konuşmalarına rağmen, ortak koşulların zorlamasıyla, şaşırtıcı bir yaşam şekli ortaklığına sahip olduklarını belirtmektedir. Bkz. Bloch, M. (2019). *Feodal Toplum*. (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara: Doğu Batı Yayınları, s.20.

⁷⁵⁸ Bilgiseven, K. A. (1986). *Genel Sosyoloji*. İstanbul: Filiz Kitabevi, s. 99.

⁷⁵⁹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s.215-216.

⁷⁶⁰ Rasonyi, 2007. a.g.e., s. 58-59.

mümkündür⁷⁶¹. Türk aile ilişkilerinde çok önemli olan töre ise aileden başlayarak tüm fertleri görevine ve yerine göre sorumlu tutmuştur. Türk aile yapısı bu bakımdan toplumsal nizamın ve disiplinin oluşmasında oldukça etkilidir. Çünkü Türklere göre “*Töre olmazsa, millet de, devlet de kalmamaktadır*” düşüncesi hâkimdir⁷⁶².

Aileler Birliği=Urug: Aileden sonra gelen en büyük toplumsal yapı boy, soylar birliği adı da verilen “*urug*” dur. Urugların kendilerine ait toprakları, bu toprakların başında da “*boy beyleri*” bulunmakta olup; boy beyleri, urug ve aile temsilcileri tarafından seçilmektedir⁷⁶³. Budunlar ise boyların biraraya gelmesiyle oluşan daha büyük sosyal gruplardır. Budunlar, genellikle siyasal birliktelik için biraraya gelmişlerdir. Budunun başında genellikle kağan olmaktadır. Ancak her zaman budunların siyasal özgürlükleri olmamıştır⁷⁶⁴. Boyun taşımış olduğu sosyo-politik karakter buduna ve bilhassa Türk devletinin kuruluşunda başlıca kaldıraç durumunda olmuştur⁷⁶⁵.

Her boyun sınırı, diğer boylara ait sınırların başladığı yerle sınırlıdır. Boy beyleri vergilerin alınması, göç dönemlerinde disiplinin ve nizamın sağlanması, yurtların korunması, ve kendi boyundaki aileler arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesinde tek söz sahibi olan kişilerdir⁷⁶⁶. Dolayısıyla Türk devletlerindeki toplumsal yapının oluşmasında ve sosyal tabakalaşmada oldukça önemli konuma sahiptir.

Son olarak, daha önceki bölümlerde detaylı biçimde ele alınan kurultayların da eski Türklerin toplumsal hayatındaki önemi yadsınamaz. Askeri, ekonomik, siyasal ve kültürel konuların görüşülüp karara varıldığı büyük danışma meclisleri olan kurultaylar, toplum yapısı içindeki en büyük siyasi kurum olma özelliğine de sahip olmuştur. Kurultaylarda törelerin konulması veya kaldırılması, kurultay başkanının kağanı seçme yetkisinin olması gibi hususlar da toplumsal yapının düzeni bakımından önemlidir⁷⁶⁷.

⁷⁶¹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 216-219.

⁷⁶² Ögel, 2001, a.g.e., s. 471-472.

⁷⁶³ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 218.

⁷⁶⁴ Güngör, 2007, a.g.e., s. 53.

⁷⁶⁵ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 219.

⁷⁶⁶ Ögel, 2001, a.g.e., s. 169-170.

⁷⁶⁷ Arsal, 2014, a.g.e., s. 204.

Toplumsal yapıda iktisadi hayat: Atlı göçebe yaşam şekli olan Türklerde ekonomik hayat hayvancılık ve az da olsa tarım üzerine kurulu olmuştur⁷⁶⁸. Avcılık, marangozluk ve demircilik⁷⁶⁹ gibi alanlarda gelişmiş olan Türk toplulukları, yerleşik hayata geçtiklerinde de bu zanaatlardaki ustalıklarını sürdürmüşlerdir⁷⁷⁰. Otlaklar beyler tarafından boylara paylaştırıldığı için Türk toplum yapısında özel mülkiyet her zaman var olmuştur. Ayrıca komşu milletlerle konserve, kösele, et, deri, hayvani gıdalar, canlı hayvan gibi alışverişlerde bulunan Türkler, bu satışlarının karşılığında giyim eşyası ve tahıl almışlardır⁷⁷¹. Yapılan alışverişler, başka milletler ile iletişim ve etkileşim içinde bulunmaları da Türklerin toplumsal yapısı üzerinde etkili olmuştur⁷⁷².

Türklerin toplumsal yaşamına değinirken, her boyun kendisine ait sınırlarının olduğu ve ayrıca hayvanlarının da özel damgalarla diğerlerinin hayvanlarından ayırt edildiği zikredilmiştir. Türk boyları arasında bu şekilde oluşan “sosyal tabaklaşma” vergi tahsilinin kolaylıkla yapılmasına olanak vermiştir⁷⁷³.

Din: Toplumsal yapının oluşmasında önemli olan bir başka unsur ise, dindir. Bozkır Türkleri, XI. yüzyılda büyük topluluklar halinde İslamiyet’i kabul edinceye kadar çoğunlukla Göktanrı dinine inanmışlar⁷⁷⁴, göçebe kitleler ise Şamanizm⁷⁷⁵, Budizm, Zerdüştlük gibi

⁷⁶⁸ Kırık ve dağlık bölgelerde sığır ve daha çok koyun ve at besleyen Türkler, bu yüzden mevsimlere göre sürekli otlak değiştirmişlerdir. Ekonomik hayat koyun ve at yetiştiriciliği üzerine kurulmuştur. Bozkır Türk ekonomisinin temelini, bozkır coğrafyanın iklim koşulları, çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil etmektedir. Yetiştirilen hayvanlardan attan sonra koyun gelmektedir. Çiftçilik yapmaya elverişli alanların hayvanı olan öküz ise, Türklerin öncelikli olarak beslediği hayvanlardan olmamıştır. Yine domuz da, gerek Türklerin İslamiyet’ten önce de etini sevmedikleri ve gerekse beslenmedikleri için yetiştirilmemiştir. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 304-306.

⁷⁶⁹ Bozkır kültürünün ana unsurlarından biri ve belki de en önemlilerinden olan demir, tarihi kayıtlarda ve mitolojide önemli bir yere sahiptir. W. Ruben, tarihi belgelere dayanarak eski Türk sahasını, demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmenin ilmi bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 210.

⁷⁷⁰ Doğan, D. M. (1990). *Tarih ve Toplum*. İstanbul: İz Yayıncılık, s. 65.

⁷⁷¹ Ahmetbeyoğlu, A. (2016). *Orta Asya Türk Tarihi*. (Ed. A. Ahmetbeyoğlu), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, s. 21-23.

⁷⁷² Göktürk yazıtlarında geçen şu ifadeler; “Kervanı gelmedi. Om (yani kervan ve vergiyi) isteyeyim diye akın yaptım. Korkup birkaç kişisi ile kaçıp gitti.” Bahsedilen dönemlerde, normal ticaret kervanlarının yanında vergi getiren kervanların da bulunmaktadır. Bkz. Ögel, 2000, a.g.e., s. 365-366. Dede Korkut kitabında sıklıkla geçen “bezirgan” tabiri, o dönem Türk topluluklarının ticarî faaliyetlere pek de yabancı olmadıklarını göstermektedir.

⁷⁷³ Büyük bir olasılıkla vergi tahsilatı çoğu kez aynı olarak yapılmış olmalıdır. Eski Türkler’de normal alışverişten, bindiği ata varıncaya kadar birçok vergi çeşidi bulunmaktadır. Ögel bu tür vergi çeşitlerinin sayısını yirmi ikiye kadar çıkarmıştır. Bkz. Ögel, 2001, a.g.e., s. 457-460.

⁷⁷⁴ Hunlar döneminde “Tanrı” kelimesi hem göğü hem de ulûhiyeti ifade etmiştir. Bu devrin hükümdarlarına verilen “Tanrı kutu” unvanı da Türklerin ilahi egemenlik telâkkisinin başlangıcını, gökle alakalı olduğunu ve tek Allah inancına doğru bir tekâmülün mevcudiyetini göstermektedir. Bkz. Turan, 2019, a.g.e., s. 48-49.

⁷⁷⁵ “Şaman” kelimesi “kam” kelimesinden doğmuş olup, eski Türklerde, kehânetin(falcılık) ve ruhsal tıbbın(doktorluk) ismidir. Ancak Şamanizm daha önceki “ana-üstün totemizm” döneminde bir din olarak kabul görmüş olsa da, toyonizmden sonra sihir-büyü durumuna dönüşmüştür. Bu yüzden de daha sonraları Şamanizm Türklerin dini değil, bir büyü sistemi olmuştur. Bkz. Gökalp, 1995, a.g.e., s. 25-26. Şamanlık, değişik biçimlenmeleri ve görünümleri olmakla birlikte evrenselidir. Bu inanç sistemi, kandaş toplumun örgütselliğini de açıklayan sosyal bir

inancılarına tabii olmuşlardır⁷⁷⁶. Eski yüzyıllardan beri dindar bir millet olma özelliği sergileyen Türkler hiçbir zaman dinsiz olmamışlardır. Bozkır Türklerindeki “*tek Tanrı inancı*”, Musevilik’ten, Hristiyanlık’tan ve Müslümanlık’tan çok daha önce başlamıştır⁷⁷⁷. İnançlarına göre kainatı yaratan kendileri değildir. Kainatı yaratan, bütün varlıkların üstünde bir Tanrıdır ve bunun adı Gök Tanrı’dır. Gök Tanrı inancının mabedi, peygamberi, kutsal kitabı ve bir ibadet biçimi bulunmasa da tek Tanrı, alemlerin tanrısı değil yalnızca Türklerin tanrısıdır⁷⁷⁸.

Bilindiği gibi geniş coğrafyalar üzerinde devletler kuran din, dil, ırk ve kültür olarak çok sayıda farklı kavimlerle yaşamak durumunda kalan Türkler, yapmış oldukları siyasi ve sosyal temaslar sonucunda kendiliğinden gelişen bir kültür etkileşimi olmuş; bu durum toplumsal hayatın gelişmesinde de rol oynamıştır. Türklerin dini inanışlarıyla ilgili olarak Kültigin yazıtlarında şöyle geçmektedir: “*Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiştir.*” Bunu manası insanın ölümlü, Tanrı’nın ise ölümsüz olduğudur. Bu da bir bakıma Türklerde evrensel dinlere yaklaşan bir Tanrı anlayışının olduğunu göstermektedir. Fakat, bu yalnızca “*Türk Tanrısı*”dır; başka bir milletin tanrısı değildir⁷⁷⁹.

Sonuç olarak bozkır Türk topluluklarının geçimi hayvancılığa dayanan, yarı göçebe bir toplum olduğunu ve toplumsal yapılanmasını ise “*töre*” çevresinde şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Türklerde ekonomik hayatı hem Çin ve Hint uygarlıklarıyla kurulan yakın temas hem de ihtiyaçların farklı olması canlandırmıştır. Türklerin yaşamış olduğu yerlerde çok eski tarihlerden beri varlığı bilinen kentlerin olması şehir halkının ihtiyacını karşılamak için “*pazara yönelik üretim*” i zorunlu kılmıştır. Ancak bu kentlerin varlığına ait bilgileri Göktürk ve Uygur dönemine kadar götürmek mümkün olabilmıştır⁷⁸⁰.

Türklerde toplum yapısının ise aile etrafında şekillenmiş olduğu görülmektedir. Aileyle beraber bugüne dek süren ve Anadolu’nun değişik coğrafyalarında halen mevcudiyetini devam ettiren boy kimliğinin önemli bir yere sahip olduğu göz ardı edilmemelidir. Toplum hayatında dikkat çeken bir başka unsur ise disiplinli ve nizami bir yaşam şeklinin benimsenmiş olmasıdır.

temeldir. Şamanlığın işleyiş yoluyla sürdürülen birliktelik, kolektif eylem; toplumsal örgütlülüğün dayanağı olduğu gibi, bu örgütlülüğün sağladığı gelenek-görenek platformu da şamanlığın işlevselliğini sürdürmesini mümkün kılmıştır. Bkz. Hassan, Ü. (1997). *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*. (Ed. Sina Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi, s. 289.

⁷⁷⁶ Hassan, 1997, a.g.e., s. 97.

⁷⁷⁷ Aile ve köy devletleri döneminde Türklerin aile ve köy devletleri kadar ilahı vardır. Şehir devletleri kurulunca ilahların adedi şehir devletleri kadar azalmıştır. Bkz. Ünal, T. (2001). *Türk’ün Sosyo Ekonomik Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, s. 23-24.

⁷⁷⁸ Öztuna, 2011, a.g.e., s. 123.

⁷⁷⁹ Türkoğlu, 2003, a.g.e., s. 187-188.

⁷⁸⁰ Ögel, 2000, a.g.e., s. 369-370.

Devamlı olarak açık havada olan göçebe bir hayat yaşayan topluluklar yönünden düşünüldüğünde Türkler, düzenli hayat telakkisinin temellerini hayatlarına geçirmekte zorlanmamışlardır. Bunda şüphesiz törenin olduğu kadar birtakım hukuk kurallarının da yeri vardır⁷⁸¹. Törelerle zaptu-rapt altına alınan ailenin, devlet ve toplum düzeniyle aynı yönde gelişen ekonomik yaşamı da belli başlı prensip ve kurallarla düzenlenmiş olduğu sonucuna varılabilir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, asıl belirleyici faktör yarı göçebe yaşam biçimi olmalıdır.

10.1.2. Hukuk Anlayışı

Bozkır Türkleri töre kelimesini “*törü*” biçiminde ifade etmişler; en genel anlamıyla töre “*Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi*” olarak kabul edilmiştir. Göktürk Kitabeleri’nin giriş kısmında da, töreyle ilgili şöyle bir ifade geçmektedir: “...Yukarıdaki mavi gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese, Ey Türk milleti! Senin devletini (İlini) ve töreni kim yok edebildi.” Bu sözler, töre kavramının devletin bekası ile eş anlamlı kullanıldığını da göstermektedir. Dolayısıyla töre toplumun ve halkın olduğu gibi devletin de asıl mevcudiyetidir. Millet ve devletin bekası ve varlığı bir bağlamda bu prensipler tüzüğünün kalıcılık ve varlığına bağlı olmuştur⁷⁸².

Ziya Gökalp ise “*Türk*” ve “*Töre*” sözcükleri arasında etimolojik açıdan mana ve şekil birliği olduğunu belirtmiştir⁷⁸³. “*Kuvvetli, güçlü ulus, devletine bağlı halk*” anlamlarına gelen Türk kelimesi ile gücün kaynağı olan “*töre*” kavramının arasında mana açısından bir ilişki kurmak mümkündür. Buradan hareketle Türk kavramının görgülü, düzenli, intizamlı ve töreli olduğu ifade edilebilir. Çünkü aylarca bozkır hayatında zor koşullar altında yaşamaya çalışan, kimi zaman devletini bağımsızlığını kaybeden çok uzun süreler boyunca yolculuk yapmak zorunda olan bir milletin bu kadar olumsuz faktöre rağmen varlığını devam ettirebilmesi; ancak böyle güçlü kurallar ve ilkelerle sağlanabilir. Sonuç olarak da “*töre*” kavramı, Türklerin bir bütün halinde bütün milli karakterlerini kapsayan, hem yazılı olan hem de yazılı olmayan ilkelerin hepsi şeklinde tanımlanmaktadır⁷⁸⁴.

⁷⁸¹ Turan, 2019, a.g.e., s. 118-121.

⁷⁸² Ögel, 2016, a.g.e., s. 302.

⁷⁸³ Hassan, Ü. (1985). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*. Ankara: Kaynak Yayınları, s. 162.

⁷⁸⁴ Ögel, 2001, a.g.e., s. 468-469. Türklerde toplum içinde hür-köle ya da soylu-avam gibi sınıflar olmadığı için hukuk anlayışında bu toplumsal tabakalaşmanın olmadığı, sınıfsal ayrımların yaşanmadığı bir yere yakışır şekilde oluşturulmuştu. İşte bu sebepten ötürü toplumda bulunan statülere göre değil, halkın hepsini oluşturan bireylere göre

Başka bir deyişle Türklerde toplumsal ve sosyal yaşamı düzenleyen zorunlu kurallar bütününe “*töre*” adı verilmektedir. Devlet nizamı olan töre, bu düzenden ortaya çıkan devlet gücüdür⁷⁸⁵. Törenin içinde hem yazılı olan kurallar hem de yazılı olmayan prensipler bulunmaktadır. Bu sebeple de törenin sadece hukuksal değil, aynı zamanda ahlaki ve dini bir yanı da bulunmaktadır. Dolayısıyla Türk töresi, bozkır Türk kavimlerine atalarından kalmış olan tüm kural ve ilkelerin tamamı anlamına gelmektedir⁷⁸⁶. Ağır cezalar ve hükümler de içerdiği bilinen Türk töresine göre, evli bir erkekle zina yapan, insan öldüren, hırsızlık yapan, atların koşum takımlarını çalanlar, askerlik görevinden kaçanlar ile vatana ihanet edenler; suçlu ilan edilerek idam cezasına çarptırılmaktadır⁷⁸⁷.

Üç önemli unsurdan meydana gelen törenin anayasa hükmünde değişmeyen hükümleri bulunmaktadır. Bu unsurları şöyle sıralamak mümkündür⁷⁸⁸ :

- 1- Halk. Bir kısım hukuki kaideler doğrudan doğruya halk içinde zuhur etmiş esaslardır. Bunlar anane şeklinde nesilden nesile intikal eder.
- 2- Han. Hanın kanun yapma (teşrii) teşebbüsleri sayesinde vücuda gelen kaidelerdir.
- 3- Kurultay. Beylerin kurultayda aldıkları kararlardır.

Bozkır Türk kavimlerinde hukukun temel unsurları ise; “*Könilik (adalet), uzluk (iyilik), tüzük (eşitlik), kişilik*” şeklinde sıralanmaktadır. Türkler tarafından koyulmuş olan yasalar original ulusal kanunlar niteliğindedir. Türklerin hukuk konusunda bu kadar yenilikçi ve yaratıcı olmaları, devlet kurucusu bir halk ve teşkilatlı yapıya kısa sürede sahip olan bir topluluk olmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü hukuk devletle doğar⁷⁸⁹.

Töredeki prensipler değişmez hükümler olmayıp; bir “*sosyal ve hukuki normlar*” toplamıdır. Bu yönüyle de töre, olanaklara ve çevre koşullarına uygun yaşayabilmenin lüzum gördüğü yeniliklere açıktır. Türk kağanları ülkelerin sadece teorilerle değil, toplum gerçeklerine

tek bir hukuk sistemi varlığının olduğunu görmekteyiz. Çünkü Türk devleti içerisinde yaşayan her kişi devletin vazgeçilmez unsuru olan halkın bir parçası idi. Durmuş, 2016, a.g.e., s. 168-169.

⁷⁸⁵ Ögel, 2000, a.g.e., s. 473.

⁷⁸⁶ Gökalp, 1995, a.g.e., s. 17. “İl gider töre kalır” deyimini, Türk toplumunda genel-geçer anlamda kabul edilmiş “kurallar bütünü”, “adetler” veya bir anlamda “hayat şekli”, hatta bunların tümünün üstünde hepsini içeren devlet ve toplum hayatının özü gibi anlam zenginliklerine sahiptir. “*Hanlar atası Oğuz Han Söyledi Böyle türe ü erkan eyledi İşbu resmile vasiyet kıldı ol Ta ola oğlanların Türe yol.*” Nesilden nesile intikal eden bu ifadelerde Oğuz Han, atalar atası, ilk babalığın töre yolunu göstermektedir. Bkz. Hassan, 1985, a.g.e., s. 163.

⁷⁸⁷ Ahmetbeyoğlu, 2016, a.g.e., s. 21-22.

⁷⁸⁸ Arsal, 2014, a.g.e., s. 288-289.

⁷⁸⁹ Arsal, 2014, a.g.e., s. 290-291.

uyacak biçimde yönetileceğine inanmışlar; dönemin şartlarına ve bulunulan yere göre danışma meclislerinin kabulünü alarak töreye yeni kurallar getirebilmişlerdir⁷⁹⁰.

10.1.2.1. Kamu hukuku

Tarihteki örnekler bakıldığında hukuki düzeni olmayan bir devleti hükümdarların tek başlarına yönetemediği görülmektedir. Bozkır Türklerinde de devletlerin ayakta kalmaları ve başarılı olmalarının bir koşulu da hukuk olmuştur. Devleti kuran kişilerin öncelikli çabaları töreyi oluşturma yönündedir. Çünkü töre bireysel yaklaşımlarla değil; toplumsal uzlaş ve toplumsal tecrübelerle edinilen prensipler bütünüdür. Bu sebeple de Türklerde devletlerin temelini hukuk ile atıldığı söylenebilir⁷⁹¹. Bozkır Türk devletlerinde kağana yüklenen en önemli görevlerden biri doğru kanunların konularak, bu kanunların adil bir biçimde uygulanmasının sağlanmasıdır. Bu bağlamda toplumun refah ve mutluluğunun gerçekleşmesi “*adaletli bir düzen*” in sağlanması ile mümkündür⁷⁹². Bu nizam ve disiplinin sağlanması için de Türklerin toplum yapısı kast ya da sınıf sistemine dayalı olmadığından uygunluk göstermiştir. Adaletin özünde “*eşitlik*” olduğu için davacının ya da sanığın bir devlet adamı olması veya halktan biri olması hükmü değiştirmemektedir.

M.Ö. 220'den önce yaşamış Türk devletleriyle ilgili bilgiler oldukça sınırlı olup bu konuda Çin kaynaklarından birtakım bilgilere erişilebilmektedir. Ancak bu kısa bilgilerle devletlerin hukuk yapılarını değerlendirmek çok mümkün olamamaktadır⁷⁹³. Dolayısıyla bu araştırmada, M.Ö. 220'den İslam dininin Türkler tarafından kabul edilmesine kadar ki süreçte kurulmuş olan büyük Türk devletlerinden Hun Devleti'nin, Göktürklerin ve Uygurların hukuk sistemleri üzerinden örnekler verilerek incelemeye çalışılacaktır.

19. yüzyılda Hunların, Türk olup olmadığı ile ilgili yapılan araştırmalar, büyük tartışmalara sebep olmuşsa da son dönemde yapılan çalışmalar Hunların Türk olduğu konusunu destekler niteliktedir. Hunlar kimi araştırmacılar tarafından Türklerin doğrudan atası kabul edilmiş kimi araştırmacılar tarafından da Türkler, Hunların bir kolu şeklinde düşünülmüştür. Ancak burada önemli olan, İslam öncesi Türk devletlerinin hukuk sistemleri değerlendirilirken

⁷⁹⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 234.

⁷⁹¹ Özdemir, 2009, a.g.e., s. 130-131.

⁷⁹² Kaşıkçı, 2002, a.g.e., s. 891.

⁷⁹³ Hassan, 1985, a.g.e., s. 241.

incelemeye Hun devleti ile başlanmasıdır⁷⁹⁴. Çin kayıtlarında da Hunların hukuki yapısının nasıl olduğu hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgileri, Çin saraylarında devlet memuru olarak çalışan “*vak'anüvislerin*” kaydettiği bilinmektedir⁷⁹⁵.

Bozkır Türk kavimlerinde kamu hukukuna göre hükümlerlik yetkisi bir kişidedir. Büyük Hun Devleti’nde de bu anlayış aynen geçerli olmuş, yönetimi elinde bulunduran devlet adamları farklı unvanlar almışlardır. “*Şan-Yu*”, “*Tan-Hu*” gibi unvanların Çinliler tarafından verildiği bilinmekle birlikte Türk hükümdarlar ayrıca “*Kağan*”, “*Hakan*”, “*Yabgu*”, “*Han*”, “*Kan*” gibi unvanlara da sahip olmuşlardır. Dünya’da hükümdar kabul edilen bütün kağanları “*Tanrının Varlığı*” ile yeryüzündeki tüm devletleri yönetmişlerdir. Böyle bir hükümdarlık ve Dünya egemenliği anlayışı Türk Hukuk Tarihi bakımından da önemlidir. Türklerin inanışlarına göre kendi hükümdarları Göktanrı’nın kendisi adına atadığı bir temsilcidir. Bu yaklaşımda Çin düşüncesinin de olduğu açıktır. Çünkü Çinliler, Çin imparatoruna “*Gök’ün oğlu*” manasına gelen “*Tien-tse*” adını vermişlerdir⁷⁹⁶.

Bozkır Türk devletlerinde kağanın görev ve sorumlulukları arasında yasa koymak ve töre yaparak bu kanunların adil biçimde uygulanması ve halkın refah ve mutluluğunun sağlanması gelmektedir. Bir başka deyişle Türkler, bir ülkenin kanun sayesinde ayakta kalabileceğine inanmış bir millettir⁷⁹⁷. Bozkır Türk kavimlerinde kurultay toplantılarında alınan kararların da hukuki niteliği olmakla birlikte bu kararların ülke içinde nasıl uygulandığını izleyen ve ayrıca bir bakanlar kurulu da oluşturulmuştur. Çin kayıtları, Hun Devleti’nden başlayarak diğer tüm Türk devletlerinde yönetimi ve öteki milletlerle olan münasebetleri düzenlemek gibi görevleri olan Türk bakanlarından söz etmektedir⁷⁹⁸.

Çin kayıtları Hun Devleti’nin ceza yasalarından da bahsetmiş; ancak Hunlarda kan gütme adetinin olmadığını da belirtmişlerdir. Hunlarda herhangi birini öldüren kişi idam ile cezalandırılırken; küçük suçlar için daha hafif cezalar verildiği görülmektedir⁷⁹⁹. Hunlarda ayrıca hırsızlık da önemli bir suç olup hırsızlığı yapan kişinin ailesinin de bu suçtan dolayı ceza alması

⁷⁹⁴ Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Turhan Kitabevi, s.18.

⁷⁹⁵ Barkan, Ö. L. (1986). “Türk Hukuk Tarihine Giriş”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.14, Nisan, İstanbul, s. 9.

⁷⁹⁶ Ögel, 2001, a.g.e., s. 571-573.

⁷⁹⁷ Donuk, 1982, a.g.e., s. 108-109.

⁷⁹⁸ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 251.

⁷⁹⁹ Araba tekerleği altında ezilmek sözlerini bazı sinologlar “yüzü damgalanmak” veya “sopayla dövülmek” şeklinde ele almışlardır. Bkz. Aydın, 2019, a.g.e., s. 13-14.

sağlanmıştır. Fakat genel olarak yarı-göçebe bir yaşam hâkim olduğu için sabit cezaevleri kurulamamış ve hapis cezaları on günle sınırlı kalmıştır⁸⁰⁰.

Hun Devleti'nde uluslararası hukukla ilgili hükümler de bulunmaktadır. Bozkır Türkleri çoğunlukla uzlaşmacı yollarla çözüm üretmeye çalışmış “*elçilerin dokunulmazlığı*” prensibini de benimsemişlerdir⁸⁰¹.

Göktürk Devleti'ndeki kamu hukuku sistemine bakıldığında öncelikle yönetim yapısını ele almak gerekir. Bilge Kağan yazıtında geçen “*Geleneğe göre amcam kağan (tahta) oturdu*”⁸⁰² ifadesinden de de anlaşılabileceği gibi kağanlık makamı aynı neslin içindeki ağabeyden kardeşe devri biçimindedir. Bu şekilde kardeş kavgaları azalmakta, kardeşlerin önderliği kazanmak ve liderliğin kendi aralarında kalmasını sağlamak amacıyla birbirleriyle işbirliği halinde olmaları teşvik edilmektedir. Asıl problemler, yönetimin bir nesilden öteki nesile geçmesinde çıkmış ve birbirlerinin amca oğulları olan eski kağanların oğulları hükümdarlık için mücadele etmişlerdir⁸⁰³.

Göktürklerde de hakanın tüm kudretini gökten yani Gök Tanrı'dan aldığına inanılmıştır⁸⁰⁴. Kağanın görevlerinden biri bozkır boylarını örgütlemek yani teşkilatlandırmaktır⁸⁰⁵. Göktürk Devleti'nde devleti meydana getiren üç unsur önemlidir. Bu hususlardan ilki “*hükümlerlik hakkı*” dır. Öteki Türk devletlerinde olduğu gibi Göktürklerde de bu hakkın hükümdara Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktadır. İkinci husus ise ülke ve devlet manalarına gelen “*il*” dir. Diğer adı “*el*” olan iller kağanın kendi isteğine göre tasarrufta bulunabildiği topraklar değil, devlet otoritesinin korumak zorunda olduğu “*ata yadigarı*” dır. Son husus ise “*budun*” olarak adlandırılan halktır. Bozkır Türk kavimlerinde halkın ekonomik

⁸⁰⁰ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2017, a.g.e., s. 23-24.

⁸⁰¹ Hunlardan sonra Göktürklerde hakan ve yabgularının elçi kabulleri örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla, elçi dokunulmazlığı ilkesel olarak kabul edilmekte ancak uygulamada bu dokunulmazlıklar Gök-Türk topraklarında elçilerin işledikleri suçlar ya da gönderen devletin herhangi bir düşmanlık sergilemesi söz konusu olduğunda rafa kaldırılabilmektedir. Bkz. Blockley, R.C. (2006). *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*. Cambridge: Francis Cairns, s.113.

⁸⁰² Ergin, 2009, a.g.e., s. 2.

⁸⁰³ Baştuğ, S. (1996). “Asya Bozkırlarındaki Altaylı Göçebelerde Kabile, Federasyon ve Devlet”. *Toplum ve Bilim*, S.8/69, İstanbul, s. 150-178.

⁸⁰⁴ Kaydu, E. (1978). *Türklerde Kutsal Hükümdarlık*. Ankara: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tayyib Okıç Armağanı, s. 98.

⁸⁰⁵ Yazıtlarda geçen şu sözler bunu açıkça ortaya koymaktadır: “Babam kağan, amcam kağan oturduğunda dört taraftaki milleti nasıl düzene sokmuş ...Tanrı buyurduğu için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzene soktum ve tertiplerim?” Bkz. Ergin, 2009, a.g.e., s. 33. “Kağanların bu görevlerinin dışında yüksek rütbeli memurları atamak, halkını refaha götürmek, ülkesini büyütmek, ordularını sevk ve idare etmek gibi görevleri de vardır.” Bkz. Avcıoğlu, 2000, a.g.e., s. 747-748.

anlamda esir veya bağımlı olmadığı ve aynı zamanda “bireysel hukukla” donatılmış olduğu anlaşılmaktadır⁸⁰⁶.

Kamu hukuku anlamında önemli bir diğer konu ise Türklerdeki adliye teşkilatlarıdır. Bozkır Türklerinin “köni” diye adlandırdığı adliye yapısı Göktürklerde önemli gelişme göstermiştir. Adliyeler, kağanın liderliğindeki “yargı” denilen yüksek devlet mahkemelerinden; hükümdar namına örfi hukuku uygulamakla görevli “yarganlar” dan ve bunların yanındaki fertlerden meydana gelmiştir. “Töre” nin yani örfi hukukun üç kaynağı bulunmaktadır: Bu kaynaklardan ilki halk olup halkın örf ve adetlerinden oluşan hukuka “yosun” denmiştir. İkinci kaynak ise kurultay kararları; üçüncü kaynak da kağanın yasama çalışmaları neticesinde oluşan hükümlerdir⁸⁰⁷.

Uygurlardaki kamu hukukunda ise Hunlar ve Göktürklerden ayrılan çok belirgin farklılıklar bulunmamaktadır. Uygur hukuku incelenirken yol gösterecek olan kaynaklar, Çin kayıtları dışında Doğu Türkistan’da bulunan belgeler ile “Kutadgu Bilig” tir⁸⁰⁸.

Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra kurulan Uygurlar da bir süre sonra parçalanmış, bir kısım Uygur halkı Doğu Türkistan’a yerleşip Çin’in etkisinde kendilerine ait bir hukuk sistemi benimsemiştir. 19. ve 20. yüzyıl araştırmacıları Turfan bölgesinde edebi, hukuki, felsefi ve dini birçok belge bulmuşlardır. Bulunan hukuki belgeler; genellikle vakıf belgeleri, alım-satım, borç alıp verme, kiralama, rehin alma konularını içermektedir. Bu hukuk belgelerinin arasında vasiyet olarak düzenlenmiş olanlarının sayısının oldukça az olduğu bilinmektedir⁸⁰⁹.

⁸⁰⁶ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 279-280

⁸⁰⁷ Cin, H., Akgündüz, A. (1990). *Türk-İslam Hukuk Tarihi*. C.I, İstanbul: Timaş Yayınları, s. 56-57.

⁸⁰⁸ “Doğu Türkistan’da yaşayan Uygurlardan kalma manzum bir eser olan Kutadgu Bilig, Orhun Yazıtları ve Turfan metinleri ortaya çıkıncaya kadar, Türk dilinde yazılmış belgelerin en eskisi ve en önemlisi sayılmıştır. Siyasetname veya saadet verici bilgi anlamlarında tercüme edilen bu eser, Balasagun’lı Yusuf isminde bir şair tarafından, Kaşgar’da ilk Türk-İslam devletini kuran Satuk Bugra Karahan adına, 1069 yılında yazılmıştır. Esere sonradan ilave edilmiş olan mukaddimelerde de belirtildiği gibi bu kitap hakimlerin sözleri ile dolu ve herkes için faydalı bir kitap olmakla beraber, özellikle hükümdara memleket idaresi konusunda gerekli bilgileri içermektedir. İçinde bir devletin ayakta durması veya yıkılmaması koşulları anlatılarak, hükümdarın halka karşı ve halkın da hükümdara karşı haklarından bahsedilmiştir. Halkın itaatli olması için hükümdarın tebasına karşı nasıl davranacağı, askerin düzenlenmesi ve savaş yapma şekilleri gösterilmiştir. Tüm bunlara rağmen eserde, kelime ve kafiye oyunlarına başvurularak, felsefi ve ahlâki düşüncelerle, ideal bir devlet hayatından söz edilmesi, onun edebiyat tarihçilerinin gözünde sahip olduğu yüksek değer yanında hukuk tarihçileri yönünden fazla tatminkar bulunmamasına neden olmuştur.” Bkz. Arsal, 2014, a.g.e., s. 98. Ayrıca eserin tam metni için bkz.: Yusuf Has Hacı, 1999, a.g.e., beyit. 5469.

⁸⁰⁹ İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasal ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Birinci Basım, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 51-53.

Kutadgu Bilig'de devletin esasının adalet ve doğruluk olduğundan bahsedilmiş ve egemenliğin temelinin de adalet olduğu üzerinde durulmuştur. Uygurlardan kalan belgeler arasında Kutadgu Bilig'teki bu kuramsal bilgileri doğrulayacak şekilde dilekçe, mahkeme ilamları ve şahitlik evrakları bulunmuştur. Tüm bulunan bu belgeler de Uygurlardaki dolayısıyla eski Türk devlet teşkilatındaki yargının ulaştığı düzey bakımından oldukça önemlidir⁸¹⁰.

10.1.2.2. Ceza hukuku

Bozkır Türk kavimlerinde dünya görüşü olarak kabul edilen töreye göre hâkimiyet fikri milleti yönetmekte olan kağanlara Tanrı tarafından şartlı olarak verilen bir “*kut*” dur ki, bu da siyasal otorite manasını taşımaktadır. Töre, bir bakıma toplumsal hayata düzen getirmek için oluşturulmuş yerine getirilmesi mecburi kurallar bütünüdür. Kişilerin ve halkın hak ve hukukunu, hürriyetini, kağanın sorumluluklarını belirleyen ve yaptırım gücüne sahip yazılı olmayan bir prensipler bütünüdür.”⁸¹¹.

Törenin uygulanmasından sorumlu kişiler, devletin siyasi otoritesinin başında olan kağanlardır. Kağan, dönemin ihtiyaçlarına göre kurultayın da onayını alarak yeni kanunları töreye eklemektedir. Bu uygulamaya örnek olarak Asya Hunlarında Mo-Tun, Kök-Türklerde Bumin ve İltiş, Tuna Türk Bulgar devletinde Kurum Hanlar gösterilebilir. Adı geçen bu Türk yöneticileri devletin kuruluş aşamasında edindikleri tecrübelerle dayanarak töreye yeni yasalar eklemiştir⁸¹². Hiç şüphesiz bu yasalarda ceza hükümleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri, özellikle prenslerin katılmak zorunda olduğu kurultaylar festivalleriyle ilgilidir. Bu meclislere katılmayanlar yalnızca kağanın değil, Tanrının da emirlerine uymama ve sadakatsizlik ile suçlanmışlardır. Festival kurultaylarına katılmayanlar “*kanun dışı hainler*” kabul edilmiş; bu kişiler asi sayılmış ve cezalandırılma yoluna gidilmiştir. Tarihte bununla ilgili örnekler de mevcuttur⁸¹³.

Türk kağanları bütün devlet teşkilatının ve milletin önderi olduğu için en büyük güce ve yetkiye sahip olmuştur. Dolayısıyla hükümdarın her emir yasa niteliğindedir. Gerek devlet görevlileri gerekse halk bu yasalara uymak durumundadır. Diğer taraftan Türk kağanı “*en büyük yargıç*” olarak kabul edilmektedir. Bu vasfı ile kağanlar, yüksek mahkemelere başkanlık etmiş;

⁸¹⁰ Cin ve Akgündüz, 1990, a.g.e., s. 77-78.

⁸¹¹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 251.

⁸¹² Saray, 1999, a.g.e., s. 8-9.

⁸¹³ Ögel, 2002, a.g.e., s. 880.

onun kişiliğine ve devlete karşı suç işleyenler içinse tutuklama kararı alabilmiş; yargılama yapabilmiş, hatta idam cezasına bile karar verebilmiştir⁸¹⁴. Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi, eski Türk hukuk sisteminde ağır cezai yaptırım da bulunmaktadır.

Bozkır Türk kavimlerinden örnek verecek olursak, Büyük Hun Devleti'nde güvenlik ve emniyetin sağlanabilmesi için ceza yaptırımlarına çok önem verilmiştir. Çünkü devlerin görev ve haklarından biri de suç işleyen kişileri cezalandırmaktır. Burada dikkat çeken Hunların ilkel kabilelerde olduğu gibi intikam almak yerine, suçluların devlet tarafından cezalandırılmasını bekllemeleridir. Bu sebeplede Hun Devleti'nde kan davasının da yasak olduğu bilinmektedir. Daha önce belirtildiği gibi Hunlarda ağır suçların cezası idam olurken; hafif suçlarda “*araba tekeleği altında ezilme*” gibi çeşitli yaralamalar yapılmaktadır. Ceza hukukunda mutlaka her sanığın en geç on gün içinde yargılanması gerekmektedir. Hırsızlık, hayvan kaçırma, soygun gibi suçlar kesin olarak yasaklanmış ve adam öldürmenin cezası da idam olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer bir hırsız veya soyguncu suç üstü yakalandıysa o anda öldürülmüştür. Hırsızlıklarda, hırsızlığı yapan kişinin ailesinin de hürriyet hakkı kısıtlanmıştır. Bunun dışında hırsızlık suçunu işleyen kişiye çalmış olduğu malın on misli de ödetilmiştir⁸¹⁵. Ayrıca uzlaşma dönemlerinde bir başka kişiye kılıç çekmek, ok atmak gibi eylemler de suç kabul edilmiştir. Ağır ceza hükümlerinden diğerleri ise zina ve ırza tecavüzdür. Her iki eylemde de iki taraf arasında bir barış gerçekleşmedikçe cezası idamdır. Son olarak vatana ihanet edenler ve askerlikten kaçanlar da ölüm cezasına çarptırılmaktadır⁸¹⁶. Yine Hunlarda birini yaralamak, dövmek, şiddet uygulamak gibi suçların cezası hayvan verilerek ödenen tazminat şeklinde olmuştur⁸¹⁷.

Bozkır Türk topluluklarından Kırgızlar'a ait bazı dokümanlarda elçilik görevini tam olarak yerine getirmemek, yetkisi yokken devlet işlerine karışmak, savaşta disiplinli olmamak gibi eylemler de ağır suçlar kapsamına girmiş ve ceza hukuku uygulanmıştır⁸¹⁸. Uygur Devleti

⁸¹⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 270-271.

⁸¹⁵ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 272.

⁸¹⁶ Tutar, 2002, a.g.e., s. 871-872. “Güçlü ve savaşçı bir Batı Göktürk Kağanı olan Tulu Kağanın dönemi, Batı Göktürklerin batıya yönelme çağıdır. Çin kaynaklarına göre Tulu Kağan acımasızlığıyla ünlüdür. Sefer sırasında askerleriyle anlaşmazlık çıkmış ve bir kısmını ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Bunun üzerine de askerler, Kağanın tekrar başa geçmesini istememiş ve otoritesini tanımamıştır.” Bkz. Taşağıl, 2004, a.g.e., s. 19.

⁸¹⁷ Tutar, 2002, s. 872. Türkler arasında hafif suçların cezası para karşılığında ödenebiliyordu. Bu suç kapsamına giren olaylar arasında herhangi bir yere bağlı olmayan ve üzerinde bir şahsa ait olduğunu bildiren bir ibarenin olmadığı atı çalmak, bir kargaşa sırasında karşı tarafı yaralamak, insan uzuvlarından birine zarar vermek gibi olaylar gösterilebilir. Sadece burada özellikle insan organlarından “göz” ayrı bir yerde tutularak, göze zarar vermenin yani karşıdaki kişinin görme yeteneğini kaybetmesine yol açmanın cezası daha ağırdı. Çünkü insanın varolabilmesi ve birçok işi lakıkiyla yapabilmesi özetle hayatta sağlam kalabilmesinde en gerekli organ göz idi. Durmuş, 2016, a.g.e., s. 169-170.

⁸¹⁸ Chavannes, 2007, a.g.e., s. 298.

döneminde ise ağırlıklı olarak borç alış verişi ilişkilerinin üzerinde durulmuş buna göre bir ceza sistemi geliştirilmiştir. Bilhassa borç verenin haklarını korumak adına öldüğü zaman kimsenin mağdur olmaması için birtakım evraklar düzenlenmiştir. Bu belgeler ile borç alanlar, almış oldukları malın kimlere ne şekilde ödeyeceklerini belirtmişlerdir. Ayrıca borç evraklarında bu alışverişi şahitlik eden kişilerin de adı yazmakta buna ilaveten borç alanın ve verenin mührü bulunmaktadır⁸¹⁹. Hunlarda olduğu gibi gerek Göktürklerde gerekse Uygurlarda disiplin cezaları ağır olmuş; bu yüzden ırza geçme, soygun gibi suçlar daha az işlenmiştir⁸²⁰.

Özetlemek gerekirse, güçlü bir disiplin anlayışıyla yönetilen bozkır Türk kavimlerinde güvenlik cezai yasalar sayesinde sağlanmıştır. Dolayısıyla adaletin olması için ilk önce güçlü olmak gerekmektedir. Bozkır Türklerindeki adalet anlayışının işler halde olduğunu, toplumun refah ve mutluluk içinde olmasından ve halkın maddi manevi sıkıntı yaşamamasından anlamaktayız. Tüm bu değerlerin korunması için de caydırıcı ve ağır denebilecek cezalar konmuştur. Mevki ve makam gözetmeksizin bütün suçlulara bu cezalar net bir biçimde uygulanmıştır.

10.1.2.3. Özel hukuk

Özel hukuk, birçok kaynakta “*aile hukuku*” şeklinde ele alınmıştır. Çünkü hemen her toplum kendisine özgü düzenini, üzerine kurmuş oldukları aile birliğinden ve aile içi ilişkilerden alarak hukuki ve sosyal açılardan toplumun tamamına yaymıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi bozkır Türk aile yapısının temelini teşkil eden sosyal ve siyasal teşkilatlanma fertlerin ilişki ve davranışlarına da yansımaktadır. Devlet, halkını korumaya yönelik tüm davranışlarda adalet düşüncesini doğru uygulamakla görevlidir⁸²¹.

Töre, bozkır Türk kavimlerinde bütün halkı, hatta kağanı bağlayıcı tarafsız hukuk hükümlerinin bütünüdür⁸²². Orhun Kitabeleri’nde devlet düzeninin töresiz yani hukuksuz

⁸¹⁹ Tutar, 2002, a.g.e., s. 871.

⁸²⁰ “Uygur Kağanı Kutluk Bilge Kağan, Tibet ve Karluk kabileleriyle yaptığı mücadelede bunları ortadan kaldırmış ve güvenliği bozmayan bölge halkını ödüllendirmiş, güvenliği bozanları ise cezalandırmıştır. Hazar Hakanlığı’nın başkentinde yedi baş yargıç vardır. Bunlardan Müslümanların, Hristiyanların, Musevilerin davalarına ikişer kişi, kalan bir kişide İslavların ve diğerlerinin davalarına bakmıştır”. Bkz. Tutar, 2002, a.g.e., s. 872-873.

⁸²¹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 244-245.

⁸²² Arslan, M. (1984). “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig”. *Istanbul Journal of Sociological Studies* , S.20; s.154, www.dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9529/118957 , Erişim: 02.08.2020.

olamayacağı şu ifadelerden anlaşılmaktadır: Bilge Kağan “... *Ben tahta çıktıktan sonra bunca önemli yasayı dünyanın dört bucağındaki halka verdim*”⁸²³.

Törenin meydana gelmesinde “*yosun*” adı verilen toplum içinde kendiliğinden zamanla oluşan geleneksel hükümler de önemlidir. Çünkü “*yosun*” hükümdarın da kabul ettiği ölçüde Türk töresinden sayılmaktadır⁸²⁴. Bozkır Türklerinde özel hukukun kapsamındaki hükümler bilhassa aile, şahıs, miras hukuku ile ilgili alınmış olan kararlar ve kurallardan meydana gelmiştir⁸²⁵. Ayrıca din ve inanç sistemiyle ilgili konularda da “*yosun*” hükümlerinin uygulandığı bilinmektedir⁸²⁶.

Özel hukuk alanıyla ilgili olarak Hun Devleti incelendiğinde en dikkat çeken özelliğin “*levirat kaidesi*”⁸²⁷ olduğu görülmektedir. Levirat kaidesine göre; “*Babaların ölümünden sonra oğullarının üvey anneleri ile, büyük kardeşlerinin ölümünden sonra küçük kardeşlerin yengeleri ile, amcaların ölümünden sonra yeğenlerin yengeleri ile evlenmeleri hukuki bir görev kabul edilmiştir. Bu adetlerin başta gelen amaçları ailelerin bölünmemesi ve kocaları ölen kadınlar ile çocukların sefaletе düşmelerinin engellenmesidir*”⁸²⁸. Levirat hükmünden çıkarılan bir diğer netice ise Hunlar arasında birden fazla kadınla evliliğin yaygın olduğudur⁸²⁹. Çin kayıtlarında Hun Devleti’nde kağanın eşi olan hatunun, tıpkı kağan gibi kutsiyete sahip olduğundan dolayı devlet idaresinden de sorumlu olabileceğinden bahsedilmiştir ve bu hatunların her birinin ayrı haklarının olduğu vurgulanmıştır⁸³⁰.

Hunlarda özel hukuk ile ilgili dikkat çeken bir başka konu da miras hukukuyla ilgilidir. Son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu Hun soylularının mezarı ile fakirlerin

⁸²³ Thomsen, V. (1993). *Çözülmüş Orhun Yazıtları*. (Çev. Vedat Köken), Ankara:TDK Yayınları, s.158.

⁸²⁴ İnalçık, 2016, a.g.e., s. 21.

⁸²⁵ Aydın, 2019, a.g.e., s. 15.

⁸²⁶ Arsal, 2014, a.g.e., s. 288.

⁸²⁷ Levirat kaidesi en basit ve genel tanımıyla “Dul kadının ölmüş olan kocasının erkek kardeşi ile evlenmesi/evlendirilmesidir. Bir erkek öldüğünde geride eşi ve çocukları kalıyorsa, bunlara daha iyi bakacak ve aile bütünlüğünü de bozmayacak bir evlilik yaptırılma amacına yönelik olarak yapılan bu evlilikler, genelde evliliği yapanlardan çok, ailenin kararı ile gerçekleşmektedir.” Bkz. Lundberg, A., Schrag, C. ve Larsen, N. (1970). *Sosyoloji*. (Çev. Özer Ozankaya-Ülker Gürkan), C. II, Ankara: Siyasal Bilimler Derneği Yayınları, s. 110.

⁸²⁸ Ögel, 2015, a.g.e., s. 352-353. Burada sağ kalan eşin, eski soyuna döndüğünde varoalın iş gücünün eksileceği de düşünülmüş olabilir. Bkz. Gumilev, 2004, a.g.e., s. 112.

⁸²⁹ Resmi Çin kayıtlarından Şiçi’ye göre; “*Mete, Tuman’ın Ulu Hatun’dan doğan oğludur. Ulu Hatun, Mete’nin babası Tuman’ın ilk hanımına verilen addır. İkincisi ise Kuma-Hatut’dur. Birinci hatundan doğan büyük oğul, ikinciden doğan ise küçük oğludur. Kuma, gerçek kadından oldukça farklıdır. Kumanın aileye katılması bir eş gibi değil, hatunun kız kardeşi tarzında olmuştur. Kendi çocukları kumaya anne yerine teyze diye hitap etmişlerdir. Anne ünvanı, sadece gerçek kadına verilebilmiştir. Kumaların çocukları babalarının servetinden payalamamışlardır. Ayrıca bir hükümdarın oğlu kumadan doğmuşsa hükümdar da olamamıştır*”. Bkz. Gökalp, 2016, a.g.e., s. 72-73.

⁸³⁰ Türkdoğan, 2003, a.g.e., s. 46.

mezarlarının farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Zengin olanların mezarlarında farklı türde kumaş ve altınlar bulunurken; fakir mezarlarında çok fazla buluntuya rastlanmamıştır⁸³¹. Ayrıca yine Hun Devleti'nde muhabere esnasında savaşta ölen arkadaşının cesedini kurtaran kişiye ölünün malları bırakılmaktadır⁸³².

Göktürk Devleti'ndeki özel hukuk sistemi incelendiğinde ise karşımıza ilk olarak evliliğe verilen önem ve kadının toplum içindeki sosyal statüsü çıkmaktadır. Orhun Kitabeleri'nden anlaşıldığı kadarıyla kağan “*hatun*” olarak adlandırılan eşiyle tahta geçmekte ve kağan öldüğü zaman çocukların velayet hakkı da anneye devrolmaktadır⁸³³. Levirat kaidesi, Hunlarda olduğu gibi Göktürklerde de devam etmiş; erkek çocuklar, babaları öldüğü zaman üvey anneleriyle evlenmek durumunda kalmışlardır. Yine amcaları ya da kardeşlerinin vefatında da onların eşleriyle evlenmek, hem yeğenler hem de kardeşler bakımından bir gereklilik kabul edilmektedir. Bu anlayışta amaçlanan Hunlar ile aynıdır⁸³⁴.

Göktürklerde yine Hunlarda görüldüğü gibi çok kadınla evlilik vardır; ancak her zaman kadınlar arasındaki denklige özen gösterilmeye çalışılmıştır. Statüsü yüksek olan bir kadın ondan daha aşağıda bir makamda olan erkekle evlenemezken; denk olmayan kız ve erkeğin çocuklarında evlenmesi toplum tarafından kolay kabul görmemiştir⁸³⁵.

Göktürk Devleti'neki özel hukukla ilgili olarak bir başka konu da Orhun kitabelerinde geçen “*kul*” deyimidir. Kitabenin farklı yerlerinde geçen “*kul*” sözcüğü ile haktan, maldan, mülkten mahrum olan yani kölelik sistemi içinde olan insanlar değil; bazı sebeplerden dolayı siyasal haklarını kaybetmiş ve medeni hakları yasaklanmış kişilerden bahsedilmektedir⁸³⁶. Dolayısıyla buradan da bozkır Türk topluluklarının içinde bir sebeple temel hak ve özgürlüklerinden koparılmış insanların olduğu anlaşılmaktadır.

⁸³¹ Eski Çin kaynaklarında Türk boyları içindeki servet farklılaşmasına değinilmiştir. “Yapılan arkeolojik kazılarda, M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış Hun soylularının mezarlarından birinde 85 altın plaka ile Çin ve İran kumaşlarının en güzel örnekleri bulunmuştur. Zengin mezarları ile fakir mezarları birbirlerinden çok farklıdır” Bkz. Avcıoğlu, 2000, a.g.e., s. 251.

⁸³² Gökalp, 1995, a.g.e., s. 232.

⁸³³ Kutluk Kağan öldükten sonra, erkek çocuklarının velisi anneleri Bilge Hatun olmuştur. Bilge Kağan'ın Orhun kitabelerinde geçen “...Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı. Umay gibi annem hatunun devletine, küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı” ifadesi, konuyu açıklar niteliktedir. Yine bu devlet idaresinde hatunlar, kağanın yanında söz sahibi olmuştur. Çin'den 725 senesinde gelen bir elçiye karşılayan Türk heyeti arasında Bilge Kağan'ın eşi Po-fu Hatun'un olması da buna örnek verilebilir. Bkz. Gömeç, 2009, a.g.e., s. 121-122.

⁸³⁴ Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg)*. 2. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 158-159.

⁸³⁵ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2017, a.g.e., s. 21-22.

⁸³⁶ Gumilev, 2004, a.g.e., s. 84-86.

Son olarak Göktürkler'deki özel hukuk kapsamında ele alınması gereken konu, kağanın devlet toprakları üzerinde sahip olduğu mülkiyet hakkıyla ilgilidir. Hükümdarlar, topraklarını istedikleri boylar arasında paylaştırmış ve o boyları paylaştırdığı bölgelere yerleştirmiştir. Miraslarda en küçük erkek evlat yerleştikleri toprağı alırken diğerleri taşınabilir malları almıştır. Buradan da anlaşılan Türklerin yarı göçebe bir topluluk özelliğı gösterse de, bir parça topraklarının olduğudur⁸³⁷.

Uygur Devleti'ndeki özel hukuk sistemi de, Hun Devleri ve Göktürkler ile benzerlik göstermektedir. Uygurların borç verme işlemlerinde tuttuğı belgeler, hukuksal işlem yapıldığını göstermektedir. Uygurların tutmuş olduğ hukuk belgelerinden, gerçek kişilerin arasında bir sınıflama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sınıflamada ilk sırada kendi içlerinde “*tarhanlar*” ve “*ruhaniler*” olarak ayrılmış beyler yer almaktadır. Diğer sınıflamada ise “*ehliyeti kısıtlı olan köleler*” yer almaktadır⁸³⁸. Bu bilgiden hareketle Uygur Devleti'nin de kölelik sistemiyle tanıştığını anlamak mümkündür.

Uyguların özel hukukuyla ilgili göz önüne alınması gereken bir konu da, vakıflar konusunda bilgi sahibi oldukları ve bunlarla (vakfiyeler) alakalı hukuki belgeler düzenledikleridir. Uygur Türkçesiyle hazırlanmış vakıf belgelerini üç maddede özetlemek gerekirse şöyle bir sıralama yapılabilir⁸³⁹:

- Manastır inşası nedeniyle düzenlenen belgeler
- Manastırlara vakfedilen arazi veya bağların tahsislerine ilişkin belgeler
- Manastır veya manastıra ait bina ve arazi tahsisinin devlet başkanları tarafından onay ve vergilerden muaf tutulmaları için verilen fermanlar

Evlilik kurumuna ve kadına diğer bozkır Türk kavimleri gibi önem veren Uygurlar, evliliğı “*kavuşmak*” olarak nitelemişler, evlenme yaşı için bir sınır koymayıp ergenlik veya buluş çağda olmayı ve anne baba rızasının alınmasını yeterli görmüşlerdir. Ayrıca kız

⁸³⁷ Turan, 2019, a.g.e., s. 119-120.

⁸³⁸ Arsal, 2014, a.g.e., s. 328-329. “Tarhanlar, hayat kaydıyla kendilerine, vergi muafiyeti verilen kimselerdir. Ayrıca istedikleri zaman, izin almadan hakanın huzuruna çıkabilme, ağır suçlar dışında işledikleri suçların dokuz kez af edilebilmesi, genel tören ve ziyafetlerde yüksek mevkilerde yer almaları gibi ayrıcalıkları da vardır. Ruhaniler ise yine hayat şartıyla vergiden muaf sayılan dini görevlilerdir.” Bkz. Arsal, 2014, a.g.e., s.330-331.

⁸³⁹ Binark, İ. (1969). “Türk Dünyasının En Eski İçtimat Yardım Müessesesi Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf”. *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi Bibliyografyası, Türk Kültürü*, Yıl:VII, No. 8.78, s. 422-423.

çocuklarının evliliği sırasında gerçekleşen bir uygulamada, kız için kızın babasına “*kalın*” isminde belli bir miktar mal verilmesi meselesidir. Burada “*kalın*” evlenecek olan kızın fiyatı değil; şimdiye kadarki almış olduğu eğitim ve terbiyesi için yapılan masrafların karşılığı

olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu mal, birkaç baş hayvan veya onlarca at olabilmektedir⁸⁴⁰. Diğer Türk devletlerinde hukuksal anlamda çok yaygın olmayan bir konu da “*evlat edinme*” meselesidir. Uygurlar, evlat edinmeyi özel hukuk kapsamında ele alarak evlat edinmek isteyen kişi ile onun evlat edindiği çocuk üzerindeki haklarını anlatan bir akit uygulamaya koymuşlardır. Babalık hükümleri yerine getirilmediği zaman evlat edinme akdi de sona ermektedir⁸⁴¹.

Uygur Türklerinde önem arz eden bir başka konu varislik meselesidir. Uygur belgelerinde “*kanuni varislik*” ve “*vasiyetname sonucu varislik*” olmak üzere iki tür varislik geçmektedir. “*Kanuni varislik*”te tüm çocuklar mirasçı olarak kabul edilir. Fakat baba hayattayken, payını alıp kendisine ev kuran çocuklar ile evlenirken bir miktar mal veya eşya alan kız çocukları kanuni varislik dışında tutulmuştur. “*Vasiyetname sonucu varislik*” te ise, vasiyeti yazan kimin mirasından yararlanmasını istediğini belirtmektedir. Bu da diğerlerinin hak alamayacağını ifade etmektedir⁸⁴².

Tüm bu sayılanlardan başka Uygurlar, Hunlar ve Göktürklerde olduğu gibi borç verme⁸⁴³, kiralama, alım-satım, ödünç verme gibi eylemlerin hangi tarihte, ne kadar süreyle, ne şekilde, kimler arasında yapıldığını anlatan belgeler düzenlemişlerdir. Belgelerin çoğunda hangi ihtiyaç sebebiyle mal faizi ile alındıysa, yine aynı mal faiziyle geri verilmektedir. Kimi zaman da alınan mal kendi cinsi üzerinden değil; başka bir türdeki mal ile ödenmiştir. Pamuklu dokuma karşılığında, şarap verilmesi buna örnek teşkil edebilir⁸⁴⁴.

⁸⁴⁰ Aarsal, 2014, a.g.e, s. 334-335.

⁸⁴¹ Hatta Uygurlara ait belgelere göre, evlat edinmeye “oğulluk bir” denildiği görülmüştür. Evlat alınan çocuğun nafakası babalığına ait olup, çocuk da babalığına bağlılık göstermek durumundadır. Bkz. Cin ve Akgündüz, 1990, a.g.e., s. 67-68.

⁸⁴² Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*. Canberra, Avusturalya, p. 134-136.

⁸⁴³ “Borç alıp-verme belgelerinde, zamanında ödenmeyen ya da borç alan kişinin ortadan kaybolması, ölmesi halinde, borç veren kişinin zor durumda kalmaması için, alınan malın nasıl ve kimler tarafından ödeneceği bildirilmiştir. Zamanında ödenmeyen borçlar için, örf hukukuna göre, normal faizden çok farklı bir faiz ödeme zorunluluğu getirilmiştir.” Bkz. Caferoğlu, A . (2010). “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”. *Journal of Turkology*, S.4, s. 10. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18499/194950> , Erişim: 12.07.2020

⁸⁴⁴ İzgi, Ö. (1991). “*Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikalar*”. *X. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara, s. 766.

Uygurlardaki hukuki nitelikteki belgelerin içinde önemli olan bir başka belge de kira akitleridir. Tarla ve hayvan kiralama şeklinde ikiye ayrılan kira akitleri, kiraya veren kişilerin para gereksinimini karşılamak amacıyla yapılmıştır. Hem hayvan hem tarla kiralama akitlerinde mülkiyetin kesin biçimde kiraya veren kişi üzerinde olduğu açıktır. Bu yüzden de, bilhassa tarlada yapılacak işlerden tarla sahibi sorumludur⁸⁴⁵. Kira akti haricinde tarla satışı için de Uygurlar belge düzenlemiş; bu belgelerde, arazinin yeni sahibinin tarlaya sahip olma hakkına bir zaman kısıtlaması getirilmemiştir. Bu durum da Uygurlarda, taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkının ortaya çıktığını göstermektedir. Ayrıca yeni bir mülkü olan kişi, bunu başkasına satma veya kullanma hakkına da sahip olmaktadır⁸⁴⁶.

10.2. Hukukun Temel Unsurları

10.2.1. Adalet

Adalet kelimesi Türkçe sözlüklerde “*hakka ve hukuka uygun olma, hakkın gözetilmesi ve doğruluk*” anlamlarını ifade etmektedir. Divanü Lügat-it-Türk’te ise “*Törü*” kelimesi “*yasa*” ve “*adalet*” biçiminde anlatılmıştır⁸⁴⁷. Kutadgu Bilig adlı eserde ise birtakım önemli temeller üzerinde durulmuştur ve bunların başında da adalet gelmiştir. Çünkü adalet, öncelikle devletin başındaki otoriteyi yani hükümdarı temsil etmektedir⁸⁴⁸. Devleti meydana getiren idare eden, birarada kalmasını sağlayan “*adalet*” olduğu için en yüksek konum adalet verilmiştir.

Dünya tarihinde Türkler, başlıca iki konuda çok etkili olmuşlardır: Bunlardan ilki, Orta Asya’nın elverişsiz coğrafya koşullarında ayakta kalıp mücadele vermeleri ve buna rağmen üstün bir kültüre sahip olmaları; ikincisi de töre ve yasalar çerçevesinde, adaleti temel alarak büyük devletler inşa etmeleridir⁸⁴⁹. Bozkır Türk egemenlik düşüncesinde, Tanrı bağışı bazı niteliklerin olduğunu kabul eden bir yaklaşımdır. Bu düşünceye göre, Türk kağanlarının devleti yönetme hak ve yetkisinin menşei kağana “*kut*” veren Tanrı’dır. Egemenlik ise ilahi temellidir⁸⁵⁰. “Öte yandan Türk egemenlik anlayışı, siyasi iktidarın

⁸⁴⁵ İzgi, 1991, a.g.m., s. 767.

⁸⁴⁶ Cin ve Akgündüz, 1990, a.g.e., s. 72-73.

⁸⁴⁷ İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. I. Cilt, Ankara: TTK Yayınları, s. 640.

⁸⁴⁸ Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., s. 170.

⁸⁴⁹ Karakaş, S. (2002). “*İlk ve Orta Zamanlarda Türklerde Devlet, Ülke ve Millet Fikri*”. *Türkler*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 187.

⁸⁵⁰ Genç, 2002, a.g.e., s. 33.

kaynağını Tanrı'ya bağlayarak yani kağanı Tanrı'nın huzurunda sorumlu tutarak, günümüzün milli irade denilen yüksek otorite meselesini kültürleri sayesinde halletmiş ve insanları hükümdarın insafına sığınmaktan kurtarmıştır"⁸⁵¹. Bozkır Türk kavimlerindeki devlet geleneğine göre, ülkenin iyi idare edilmesi, halkın refahı ve mutluluğu için başta kağan olmak üzere öteki devlet çalışanlarında da birtakım vasıflar aranmıştır. Bu düşünceye göre “*bey*” asil bir soydan gelmeli; “*hükümdar*” da adaletli, cesur ve bilge ve olmalıdır⁸⁵².

Türk kağanlarının sorumlulukları arasında, iyi yasalar koymak, adaleti sağlamak, kanunları adaletli bir şekilde uygulamak şeklinde sayılabilir. Kağan halkını, “*töre-törü*” kurallarına göre adil bir biçimde yönetmekle yükümlüdür. Törenin ise en değer verdiği hükümlerin başında adalet gelmektedir⁸⁵³. Ancak Türk devlet yapısında töre, kuralları değişmez değildir. Bir bağlamda hukuki ve sosyal normların toplamı olan töre, yeniliklere de açık olmuştur. Dönemin koşullarına, zamana ve yerine göre Türk hakanları, danışma meclislerin de onayını alarak töreye yeni kuralları getirebilmiştir. Fakat, anayasa gibi törenin değişmez bazı hükümleri bulunmaktadır. Bunlar; “*Adalet (köniklik), uzluk (iyilik), eşitlik (tüzlük) ve kişilik (insanlık)*” şeklinde ifade edilmiştir⁸⁵⁴.

Bozkır Türklerinde genellikle toplum beyler ve halk olarak iki kısma ayrılrsa da, diğer medeniyetlerde olduğu gibi kesin çizgileri olan kast sistemi bulunmamaktadır. Bununla birlikte beyler ve halk arasında da hiçbir ayrım yapılmamıştır. Çünkü Türk töresi ve adaleti karşısında herkes eşittir⁸⁵⁵. Savaş esnasında hizmetkar ile beyin arasında da bir farklılık görülmez; çünkü her birey devleti ve millet için aynı ölçüde çalışmak mücadele etmek durumundadır. Türk devlet yapısında Tanrı'dan aşağı doğru giden karizmatik bir teşkilat yapısı ilermektedir ve yasalar karşısında “*herkesin boynu kıldan incedir*”⁸⁵⁶.

⁸⁵¹ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 258.

⁸⁵² Genç, 2002, a.g.e., s. 58.

⁸⁵³ Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayınevi, s. 4.

⁸⁵⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 247.

⁸⁵⁵ Karakaş, 2002, a.g.m., s. 197. Bu konuda Yusuf Has Hacib şöyle demektedir: “Sen adaletle (doğruluk) Tanrı'nın sevgisini kazanırsın; halka kızıp onlara karşı adaletten (doğruluk) ayrılma.” (beyit: 5598) “Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır.” (beyit: 454) “Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, Halk için o kadar mes'ud bir devir ve hayat başlar.” (beyit: 455) “Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak, ayırmam.” (beyit: 809) “İster oğlum ister yakınım veya hısımlım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun; kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiç biri beni farklı bulmaz.” (beyit: 817, 818). Bkz. Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., beyitler. 454, 455, 817,818,5598.

⁸⁵⁶ Gömeç, 2006, a.g.e., s. 95-96.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’de adaletten “*Kün Toğdı*” ismiyle bahsetmiş; adaleti kağan yerine koymuştur. Devleti ise “*Ay-Toldı*” şeklinde ifade etmiş, onu da “*veziri*” olarak görmüştür. Akıldan “*Öğdülmiş*” şeklinde bahseden Yusuf Has Hacib, aklı da vezirin oğlu şeklinde ele almıştır ve Türk Devlet geleneğine göre öne çıkan adalet anlayışından şu sözleriyle bahsetmiştir: “*Zalim olma, zulmü kötülere karşı tatbik et; bütün memleketi kötülerden temizle. Kötüyü, ceza vererek, doğru yola getir; kötüye kötü muamele layıktır, sen de öyle yap. İyinin serbestçe dolaşabilmesi için kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır, ey metin yürek*”⁸⁵⁷.

Netice itibariyle adaletin gerçekleşmesinde, devletin güçlü konumda olması önemlidir. Orta Asya’daki bozkır Türk devletlerinin temelinde ise halkın Tanrı buyruğu ile adalet çerçevesinde yönetildiği görülmektedir. Türk toplumunun maddi-manevi refaha ve mutluluğa kavuşması demek olan adalet, devlet idaresinde de en çok özen gösterilen konulardan biri olmuştur. Türk hükümdarları, toplumun emniyetini ve nizamını sağlamak amacıyla önce kendilerinin, sonra halkın önemli özelliklerinin olmasını, tersi olduğunda cezai uygulamaların olacağını ön görmüşlerdir⁸⁵⁸. Tüm bu bilgiler dahilinde, bozkır Türk topluluklarında adalet düşüncesinin güçlü bir inanç ve irade sistemi üzerinde temellendiğini, suçlulara ceza yaptırımlarının uygulandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

10.2.2. Eşitlik

Eşitlik, ahlaki bir kavram olarak ele alındığında, kişinin yalnızca “*insan olma*” sıfatından dolayı eşit haklara sahip olması demektir. Siyasal açıdan değerlendirildiğinde eşitlik; “*eşit oy ilkesi*” ne göre seçimi ifade etmektedir. Hukuktaki eşitlik kavramının karşılığı ise yasaların önünde eşit olmaktır⁸⁵⁹.

Bozkır Türk topluluklarında devlet teşkilatının temeli, eşitlikçi ve dayanışmacı toplum düzenine dayanmakta olup eşitlik ilkesi de en az adalet kadar Türk devletlerinin sürekliliğinin anahtarı konumunda olmuştur. Sosyal ilişkiler yönünden incelendiğinde, Türklerin insanların birbiriyle eşit olduğu bir toplum yapısına sahip oldukları görülmektedir⁸⁶⁰. Boyların hem kendi içinde hem de diğer boylar arasında kendiliğinden

⁸⁵⁷ Yusuf Has Hacib, 2016, a.g.e., s. 395.

⁸⁵⁸ Tutar, 2002, a.g.e., s. 871.

⁸⁵⁹ Hacıkadiroğlu, V. (2005). *Hukuk ve Özgürlük, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Günışığı Yayıncılık, s 6-7.

⁸⁶⁰ Cın ve Akgündüz, 1990, a.g.e., s. 42-43.

bir demokrasi hâkimdir. Her ne kadar birtakım sosyo-ekonomik değişimlerle sınıflaşma görülmeye başlansa da, Türklerde sınıflaşmanın, aslında yabancı kültürlerin etkisiyle iktisadi farklılık sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır⁸⁶¹. Sınıfsal farklılaşmaların haricinde genel olarak eşitlikçi bir toplum yapısından söz etmek mümkündür.

Çetin koşullar içinde yaşamış olan bozkır Türkleri; kahramanlık, mertlik, ahlak, cesaret, terbiye ve insaniyet gibi oldukça yüksek vasıflara sahip olmuşlardır. Bu anlamda dayanışma içinde ve eşitlikçi olmak özgürlük ve kardeşlik bozkır kültürünün temel özellikleri arasındadır⁸⁶². Toplumun eşitlikçi anlayışı aslında Türk aile yapısından başlamıştır. Aile, birçok özelliği ile devlet teşkilatının ve siyasal düzenin temelini meydana getirmektedir. Çünkü aile ve devlet arasında çok fazla benzerlik bulunmaktadır⁸⁶³. Daha önce de değindiğimiz gibi Türk ailesi, ortaklık ve eşitlik prensipleri üzerine kurulmuş yapılar olduğu için, gerek devlet yönetimi gerekse töreler aile yapılarından beslenmiştir.

Türk töresi, hükümdarın ve tüm toplumunun uymak durumunda olduğu hukuk kuralları bütünüdür. Töreye atfedilmiş olan önem, etkili hükümlerin konmasından bunlara “*adalet ve eşitlik*” prensipleri genelinde hem hükümdarın, hem de devletin devamlılığı için uyulmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla tüm kayıtlarda törenin öneminden bahsedilmiş; törenin kimi zaman devletten bile önde geldiği anlatılmış; töresini kaybetmiş bir milletin yok olacağına inanılmıştır. Bu yüzden de hem halkın hem de kağanların ve devlet yönetiminin töreye her zaman uymaları istenmiştir⁸⁶⁴. Buradan da anlaşıldığı gibi töreye, yani hukuk kurallarına uyma konusunda devlet ve halk arasında eşitlik söz konusudur. Devlet yönetiminde de kadın, yani hatun ikinci planda olmamış kağanla birlikte devlet yönetiminde yer almışlardır. Bu da Türklerde kadın-erkek arasındaki eşitliği vurgular niteliktedir.

Kutadgu Bilig’te de adaleti ve yasayı temsil eden kağanın ifadelerine şöyle yer verilmiştir: “*Huzuruma geldikleri zaman oğlum ile bir yabancı arasında fark gözetmem*” ve “*Benim gözümde bey ile kul arasında bir fark yoktur*” denmektedir⁸⁶⁵. Bu eşitlik

⁸⁶¹ Gömeç, 2006, a.g.e., s. 98.

⁸⁶² İbn-i Haldun, 1990, *Mukaddime*. (Çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul: MEB Yayınları, s. 13.

⁸⁶³ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 21-22.

⁸⁶⁴ Arsal, 2014, a.g.e., s. 202-203.

⁸⁶⁵ Arslan, 1984, a.g.m.. s.155.

yaklaşımı, yaşanan dönem ve diğer medeniyetler göz önüne alınarak düşünüldüğünde oldukça ileri bir seviyedir.

10.2.3. Faydalılık

Bozkır Türk kavimlerinde törenin, anayasa gücünde olan adalet (könilik) ve eşitlik (tüzlük) ten sonra gelen değişmez bir diğer ilkesi de “*faydalılık*” yani iyilik hükmüdür. Kağan, halkın refah ve mutluluğunu bu hükümlere uyarak sağlamak ulusa hizmet etmek ve devleti yönetmekle görevlidir⁸⁶⁶.

Bozkır coğrafyasında yaşanan hayat Türk devletlerinin kazandırmış oldukları birtakım prensiplerle zamanla sosyal ve hukuki anlamda bir değer kazanmıştır. Bozkır Türk toplumlarının hayatını düzenleyen töre, bir anlamda “*zorunlu kurallar*” toplamıdır. Ahlaki, siyasi, hukuki yönden birçok hüküm koymuş olan Türk töreleri aynı zamanda ulusal, yani millidir. Böylelikle hem insanların bir nizam içinde olması hem de refahlarının sağlanması için töre, en az devlet kadar yararlı olan bir sistem halini almıştır. İşte, bozkır Türk devlet hukukunun temel unsurlarından olan “*faydacılık*” hükmü de böylelikle oluşmuştur⁸⁶⁷.

Töre, eşitlik ve adaleti amaçlamasının yanında fayda sağlamayı da öngören bir prensipler bütünüdür. Bu yüzden de Türk toplumları için töre, adeta onların inançları kadar önemlidir⁸⁶⁸. “Sosyal ve hukuki normların bir çeşit toplamı sayılan töre; zamana uygun yaşamanın gerektirdiği değişikliklere açıktır. Devletlerin teorilerle değil, sosyal gerçeklere uygun bir şekilde idare edilebileceğini çok eskiden beri anlayan Türk kağanları, töre üzerinde yer ve zamana uygun olarak, meclislerin de onayını almak şartıyla değişiklikler yapmışlardır”⁸⁶⁹. Tüm bunlar da töredeki “*faydacılık*” hükmünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Halkın, kurulan siyasi otoriteyi “*zımnî*”⁸⁷⁰ olarak onaylaması, yönetimdeki kişinin veya hanedanın “*ilahi misyonunu*” tanımak anlamına gelmektedir. Bu şekilde bir ilahi misyona, kişisel beceriler de eklendiği zaman hükümdarın siyasi durumu güçlenerek, ona

⁸⁶⁶ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 250-251.

⁸⁶⁷ Genç, 2002, a.g.e., s. 87-89.

⁸⁶⁸ Güngör, 2007, a.g.e., s. 55.

⁸⁶⁹ Tatar, 1997, a.g.e., s. 21-22.

⁸⁷⁰ Zımnî: Kapalı bir usulde veya biçimde söylenen, anlatılan, gizli. Bkz. www.tdk.gov.tr, Erişim:03.08.2020.

olan itaat de genişleyip yaygın hale gelmektedir. “*Karizmatik egemenliğin*” önemli vasıflarından biri de kağanın başarı gösteremediği, savaş kaybettiği, yeteneksizliğinin farkına varıldığı, uzun süre başarı sağlayamadığı ve en önemlisi halkın mutluluk ve refahını sağlayamadığında, bu karizmatik otoritenin ortadan kalkma riskidir. Bozkır Türk topluluklarında, hükümdar eğer başarılı ve halkına faydalı değilse bu duruma uzun süre tahammül edilmemiş; hanedanın diğer üyeleri hükümdardan hoşnut olmayanları kendi taraflarına çekmiş, bu tür fırsatlardan da yararlanmaya çalışmışlardır. Bu şekilde bir kağanın tahttan indirilip yerine başkasının hükümdarlığa geçtiği ile ilgili çok fazla örnek vardır. Böyle bir durumda bile hanedanın sahip olduğu kutsal hâkimiyet hak ve yetkisine dokunulmamaktadır⁸⁷¹.

10.2.4. Kişilik

Devlet teşkilatı konusunda yapılan araştırmalarda genellikle hâkimiyet üzerine yoğunlaşmıştır. Genellikle devletin tanımı yapılırken ya da en iyi devlet yapısı üzerine tartışılırken sorgulanan kavram hep “*egemenlik*” olmuştur. Bu sebeple de insanoğlu önce egemenliği sorgulamaktadır. Bir anlamda eğer kişi, kendi tabiatında iyiye onun egemenliğini kısıtlamaya gerek olmamaktadır. Tam tersi bir durum söz konusuysa, yani tabiatında kötülük varsa hâkim güç tarafından sınırlandırılması gerekmektedir⁸⁷².

Birçok düşünüre göre de devlet, kalabalık toplulukların bir bütün haline gelmesini sağlayan bir anlaşma sonucu ortaya çıkmış yapılardır. Bu anlaşmalar ile dağınık haldeki topluluklar, bir düzene ve sisteme devlet yoluyla bağlanmıştır⁸⁷³. “*Proudhon, devleti mülkiyetin güvencesi olan ve kişinin tüm haklarını koruyan bir tüzel kişilik olarak görür. Proudhon’un bu fikirlerinde Fransız devriminin etkileri görülmektedir. Ayrıca Hegel, devleti özel hukuk, özel mülkiyet, aile ve ekonomik toplum anlamlarında oluşan siyasal örgütlenmenin en gelişmiş biçimi olarak ifade etmiştir*”⁸⁷⁴. Devletin kaynağına ilişkin günümüze kadar değişik fikirler öne sürülmüştür. Devlet bazılarına göre bir olgu bazılarına göre insan iradesiyle meydana gelmiş bir varlıktır⁸⁷⁵.

⁸⁷¹ Arslan, 1984, a.g.m., s. 104.

⁸⁷² Hobbes, T. (2010). *Leviathan*. (Çev. Semih Lim), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 136-137.

⁸⁷³ Doehring, K. (2002). *Genel Devlet Kuramı*. (Çev. Ahmet Mumcu), İstanbul: İnkılap Yayınları, s. 38.

⁸⁷⁴ Özler, K. (2009). *Devletin Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Basım Dağıtım Yayın, s. 52.

⁸⁷⁵ Gözübüyük, Ş. (1990). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 10-11.

Türklere bakıldığında ise devlet anlayışı, Türk tarihi ile beraber başlamıştır. Birçok medeniyetten farklı olarak devleti kuran millettir düşüncesi Türklerde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla devletin başında bulunan kişi, halkını korumak ve halkın refahını sağlamakla sorumludur. Bir başka deyişle Türkler “*hizmet devleti*” düşüncesine sahip olan bir millettir⁸⁷⁶.

Çok eski dönemlerden itibaren devletin salt teori ile değil, sosyal gerçeklere uygun olarak yönetilebileceğinin farkına varmış olan Türk hükümdarları, törede zamanın getirdiklerine, yere ve ihtiyaçlara göre meclisin de onayını alarak değişiklikler yapmışlardır. Ancak, törenin değişmeyen hükümleri de bulunmaktadır. Adalet, eşitlik, faydalılığın yanı sıra, “*kişilik*” yani insanlık da töredeki değişmez prensiplerden biridir⁸⁷⁷.

Bozkır Türk kavimlerinde devlet ve hükümet liderlerinin kişilikleri, görevlerine paralel şekilde gelişmiştir. Devlet yönetimini bir sanat gibi gören Türkler, ilk kuruldukları dönemlerden beri, devlet adamlarını ve yöneticilerinin bilge, kültürlü, cesaretli, ahlaklı ve erdemli olmalarına çok dikkat etmişler ve öyle yetiştirmeye çalışmışlardır. Bu vasıflar, devletin idaresine özgü birer hüküm gibi tüm yöneticilerde aranmıştır. Bu özellikleri eksik kalan devlet idarecilerinin çoğunlukla yönetimdeki olumsuz etkileri, acı tecrübeler bırakmıştır. Gelecekte Türk devletlerinde hükümdar olma ihtimali yüksek olan veliahlara ve şehzadelere özel eğitimler uygulanmıştır. Her yönden çok iyi kişilik özellikleriyle donanmış olmaları için çok çaba sarf edilmiştir. Bu hassasiyet zamanla gelenek halini almış; günümüze kadar izleri sürmüştür⁸⁷⁸.

Türk devlet yöneticilik anlayışında ve Türk töresinde, devlet yöneticilerinin hangi kişilik özelliklerine sahip olmaması gerektiği bilgisi de bulunmaktadır. Halkın üzerine hassas bir şekilde eğilmeyen, halkın refahı için çabalamayan, merhameti ve şefkati olmayan, devletin onur ve şerefini temsil edemeyen kişilerin kesinlikle devlet adamı olması istenmemektedir. Hatta hükümdarların yanında çalışan devlet adamlarının da zayıf kişilikte olmaması eğer bu durum tespit edilirse derhal yönetimden uzaklaştırılması törelerde geçmektedir. Bu sebeple merhamet sahibi, bilgili, kültürlü, ahlaklı ve erdemli,

⁸⁷⁶ Taneri, 2015, a.g.e., s. 433.

⁸⁷⁷ Kafesoğlu, 2018, a.g.e., s. 58.

⁸⁷⁸ Taneri, 2015, a.g.e., s. 434-435

akıllı, sanatkar kimselerin devlet yönetiminde görev alması Türklerde önem teşkil etmektedir⁸⁷⁹.

Türk devlet yapısında ve Türk siyasal kültüründe devlet için çok önemli sayılan ve sert hükümlere göre belirlenen devlet başkanı, törede belirtilmiş olan özelliklere haiz olmalı, devletini başarıya, halkını refaha ulaştırmalıdır. “Türk devletinin siyasi yapısındaki değişmeler, yücelme ve çökmeler devlet başkanının kişiliklerine bağlanarak değerlendirilmiştir. Bilgisiz ve güçsüz devlet başkanlarının toplum üzerindeki olumsuz etkileri devletin yıkılışına kadar gitmiştir”⁸⁸⁰.

⁸⁷⁹ İmam Gazali (1969). *Devlet Başkanlarına Nasihatler*. (Çev. Osman Şekerci), İstanbul: Sinan Yayınları, s. 61-62.

⁸⁸⁰ Öztürk, 2001, a.g.e., s. 86.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Dünya üzerinde yaklaşık dörtbin yıllık geçmişe sahip olduğu bilinen Türkler, ilk olarak Orta Asya'nın bozkır coğrafyasında tarih sahnesine çıkmışlardır. Yaşamlarını bozkırın çetin koşulları altında sürdürmeye çalışmışlar, ağırlıklı olarak hayvancılık yapmışlar, hayvanları için verimli otlaklar ve yaylalar bulmak amacıyla da zaman zaman göç ederek yarı-göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Alabildiğine geniş düzlük ve arazilerden meydana gelen hem kendileri hem de sürüleri için hayat kaynağı olan Orta Asya coğrafyası, Türkler için üzerlerini kaplayan gök kadar kutsal görülmüştür.

Yaşamını zor koşullarda devam ettiren Türk insanının kişiliği de yaşadığı hayata paralel olarak gelişmiş; bir anlamda bozkır yaşamı Türklerin fikir yapısını, dünya görüşünü, devlet yaklaşımını ve meydana getirdikleri tüm kurumları etkilemiştir. Bu çalışma kapsamında yapılan araştırma ve incelemeler de bozkır Türk devlet kavimlerinin yapısının ve egemenlik anlayışının, teşkilatlanma biçiminin, hukuk ve askeri yapılanmasının temelini bozkır hayatına dayandığını göstermiştir. Türkler geniş araziler üzerinde, hem kendilerini hem de hayvanlarını korumak, geçimlerini sağlamak ve hayatta kalmak durumunda oldukları için teşkilatlanmaya ayrıca önem vermişlerdir.

Kış ve yaz aylarında farklı bölgelerde hayatlarını devam ettirmek durumunda olduklarından sıklıkla göç etmişler; buna rağmen dağınık olmayı değil disiplinli bir biçimde teşkilatlanmayı tercih etmişlerdir. Böyle bir kültür içinde oldukları için de Türkler, Dünya siyasi ve kültür tarihini iki hususta etkilemiştir. Bunlardan ilki, devlet kurma becerileri geliştiği için siyasi ve sosyal bağlamda; diğeri ise hayvancılığı iyi bildikleri için iktisadi anlamda olmuştur. Birçok araştırmacı da, dünyanın neresinde güçlü ve devamlı bir devlet varsa o bölgede mutlaka hayvan yetiştiriciliği ile ilgili faktörlerin olduğunu savunmuşlardır. Çünkü hayvan yetiştiren kavimler genellikle yer değiştirmiş, tarımla uğraşan nehir çevrelerindeki başka topluluklar üzerine akınlar gerçekleştirmişlerdir.

Araştırmalara bakıldığı zaman, bu unsurların bozkır Türklerinde, özellikle Ural-Altay kavimlerinde de olduğu görülmektedir. Bir anlamda, devlet kurma yeteneği aslında hayvan yetiştirme özellikleriyle ilgilidir. Bu yüzden büyük hayvan sürülerinin idare

edilmesi, bakımının yapılması, geniş otlaklarda devamlı dolaştırılması, otlak ve mülk hukuku yönünden birtakım çatışmalar yaşanması, oymak birliklerinin kurulması ve göçebelikle ilgili herşey birbirine sıkı bir biçimde bağlıdır. Tüm bunların bir neticesi olarak bu kavim ve toplulukların hayata bakış açıları genişlemiş, mücadele etme yeteneği, cesurluk, oymağa bağlı olma bilinci, egemen olma gururu, teşkilatçılık becerisi gibi birtakım vasıflarla devlet kurmaya yönelik becerileri de gelişmiştir.

Türklerin yaşamış olduğu bozkır coğrafyası, üzerini kaplayan mavi gökyüzüyle ile birlikte uçsuz bucaksız düzlüklerden oluşmuştur. Ayak bastıkları yerler, tarım için elverişli olmayıp ince bir toprak yapısına sahip olması sebebiyle beslenen hayvanlar için zengin otlaklar barındırmaktadır. Zorlu coğrafya ve iklim koşullarında hem kendileri hem de hayvanları için hayata tutundukları bu düzlükler, Türklerin karın doyurduğu veya barındığı alanları olmanın çok ötesine geçmiş; “*yer-su*” olarak adlandıkları bu toprakları vatanları ve ülkeleri bilmiş, devlet yapısını oluşturduktan sonra da topraklarına inançlarındaki “*gök*” kadar saygı duymuş ve kutsal kabul etmişlerdir.

Bozkır coğrafyası Tuna Nehri’nden Çin Seddi’ne kadar uzanan geniş bir alana yayılmış ve bu topraklar birçok kavime, topluluğa vatan olmuştur. Bu coğrafyada yaşayan yerleşik, yarı yerleşik ve atlı göçebe toplumların en önemlisi olan Türklerin ortak tarihi, kültürel ve dini değerleri olduğu görülmektedir. Çok geniş bir alanı içine almış olsa da özellikle kültürel motiflerin benzerliği, Türklerin devlet idaresinde birbirlerinden esinlenildiği dikkat çekmektedir. Bu sebeple de bozkır kavimlerinin devlet yönetim anlayışı, bu çalışmanın ana konusu olmuş; Türklerin devlet kurma içgüdüğü ve devleti kurarken egemenliğin kaynağı ve egemenliğin kaynağını nasıl kullandıkları çalışmanın ana konusu olmuştur.

Türklerin bozkır kültüründe devlet egemenliği kurması yönündeki kaynaklar; Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini göstermekte ve bu anlayışın bütün eski Türk devletlerinde görüldüğü yönündedir. Türk hükümdarlarının bu anlayış çerçevesinde toplumsal yaşama kazandırdıkları, sosyal düzenin ve adaletin sağlanmasına sunmuş oldukları katkılar da çalışmada kaynaklar-bulgular neticesinde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bozkır Türk kavimlerinin çoğu birbirine benzeyen yaşam şekillerine sahip olduğu gibi devlet yapılanmaları, işleyişleri ve kurumlarıyla da benzer özellikler göstermişlerdir. Yaşamış oldukları ağır coğrafi koşullar Türklerin insanların eşit olduğu, zor şartlara dayanabildiği, beraber yaşama isteği sergilediği, özgür ve eşit toplumlar oluşturmalarına yol açmıştır. Aile temelinden başlayıp, devletin oluşmasına kadar “özdeş” bir nitelik gösteren demokratik yapı, hoşgörü, yardımsever ve dayanışmacı olma, ortak kültür, teşkilatlanma isteği gibi özellikler, Türklerde ön plana çıkmaktadır. Başka bir yerden etkilenden, dışarıdan siyasi bir baskı almadan gelişmiş olan bu unsurlar yaşanan o dönem için adeta devrim niteliğindedir. Tüm bu bilgilerden hareketle bozkır Türklerinin gerek ihtiyaçları, gerekse coğrafi koşullar nedeniyle önce aile içinde demokrasiyi geliştirmişlerdir. Aileyi, ailenin devamını sağlayacak en bilgili ve güçlü kişi yönetmiş; fertlerin birbirine eşit olması aile içi demokrasinin gelişmesini kolaylaştırmıştır. Toplumun temel birimini meydana getiren aileler, yine coğrafi olanakların izin verdiği sürece, biraraya gelerek boyları, boylar da toplanarak bodunları meydana getirmiştir. Dolayısıyla ailedeki yapı en yukarıdaki birliğe kadar sürdürülmüş; “özdeş bir yapı” halini almıştır.

Türk devlet yapısı zamanla ailenin gelişip, birtakım sosyal değişimlerden geçmesi neticesinde şekillenmiş; hatta devlet “*ailenin en geniş hali*” olarak düşünülmüştür. Bu sebeple de aile içinde olan dayanışma, yardımlaşma gibi unsurlar devlet hayatına da taşınmış; bir gelenek şeklinde bütün Türk devletlerinde varlığını hissettirmiştir. Bu durum, bozkır Türklerinde sorumluluk, işbirliği ve görev paylaşımına dayanan kolektif bir yönetim tarzının olduğunu göstermektedir.

Türk devlet anlayışının kaynağının ve onu oluşturan etmenlerin neler olduğu değerlendirildiğinde; tüm Türk devletlerinin “*vatan, millet, bağımsızlık, töre, egemenlik*” temeline dayandığı görülmektedir. Türkler, vatanı kutsal kabul etmiş; bağımsızlığı ise “*asla vazgeçilemeyecek toplumsal bir olgu*” olarak görmüş; özgür olmadıkları hiçbir toprağı ise vatanları kabul etmemişlerdir. Özgürlüklerini kaybedeceklerini sezdiklerinde, bulundukları toprağı terk edip özgür olacakları yerlere göç etmişlerdir. Asırlar boyu yarı göçebe bir toplum olarak tanınan Türklerin göç sebeplerinden biri de hürriyet düşüncesi olmuştur.

Şüphesiz hiçbir ulus, keyfi sebeplerden dolayı, alışmış oldukları topraklardan başka memleketlere göç etmemiştir. Düşman atakları, komşu devletlerin baskıları, iklim ve

coğrafya koşulları sonucunda göçler, üstün bir teşkilatlanma yeteneği ile yapılmıştır. Göçlerin başında hükümdar da bulunduğu için bu planlı eylemler, uzun mesafeler boyunca kültür ve geleneklerini koruyarak gerçekleşmiştir. Yaşanan koşulların zorluğu; Türklerin mücadele eden, savaşçı, disiplinli, önderlik yeteneği olan bir millet haline gelmesini sağlamıştır. Böylelikle de bozkır Türk devletlerinde “*güçlü olanın değil, toplumu güçlendirenin*” üstün kabul edildiği bir sosyal düzen oluşmuştur.

Bozkır Türklerinde hükümdarlık makamına bakılacak olursa kağan (hakan); devlet yönetimini elinde bulunduran, hükümdar olabilmek için bazı şartları (bilgelik, erdemlilik, adaletlilik, babalık) taşıyan ve kudretini (kut), Göktanrı’dan aldığına inanılan en büyük otoritedir. “*Ayguci*” ve “*Buyruk*” lardan oluşan hükümdarlık makamında ayrıca önemli kararların alındığı danışma meclisi (toy, kurultay) bulunmaktadır. Genellikle hükümdarlara herhangi bir eyleme geçmeden önce hükümet mensupları ve toy meclisi ile istişare etmeleri önerilmiştir. Bu da, Türklerdeki devlet yapısının katılımcı olduğunu karar alma ve uygulama sürecinin de demokratik yoldan yürütülmeye çalışıldığını ifade etmektedir.

Bozkır Türk devletlerinde kağan, önce Göktanrı huzurunda, sonra da halkın huzurunda sorumlu tutulmuş; görev ve sorumluluklarını yerine getirmediği vakit gerekirse tahttan dahi indirilmiştir. Burada hükümdarın siyasal otoritesinin, töre ve meclis yoluyla kısıtlanmış olması, onun mutlak bir hâkimiyet hakkına sahip olmadığını gösterir. Dolayısıyla devlet, keyfî yönetilecek bir kurum olmadığı gibi kağanın sonsuz egemenliğinden de söz edilemez. Hükümdar, bozkır Türk devletlerinde, tek başına otorite olmadığı için bu yönüyle monarşik rejimlerden ayrılmaktadır. Çünkü devlet, belirli bir ailenin veya hanedanın ortak malı sayılmamış; belli bir veraset kuralı da konmamıştır. Yine devlet yapısı içinde soylular, din adamları gibi ayrı sınıflar yoktur; herkes siyasete katılma hakkına sahiptir. Ekonomik düzende ise kişisel mülkiyete dayalı bir serbestlik bulunmaktadır.

Bozkır Türklerinin yaşam koşulları gereği her birey asker gibi yetişmiş, henüz çocuk yaşta ok-yay atıcılığı eğitimi alınmış, tüm bunlar savaşçı bir millet olmanın yanı sıra ordu-millet bütünlüğü anlayışını doğurmuştur. Teşkilatçılık yeteneği, ordu yapılanmasında da kendini göstermiş, dünyadaki ilk onlu askeri birlikleri ve askeri hiyerarşik düzeni Türkler oluşturmuştur. Ayrıca gerek kullandıkları savaş araç gereçleri ve silahları, gerekse savaş taktikleriyle Dünya’da birçok medeniyete örnek teşkil etmişlerdir.

Devlet yönetiminde töreye, kanunlara ve adalete sadık olmak son derece önemli olmuş; çıkarılan töreler dönemin ihtiyaç ve şartlarına göre hükümdar tarafından değiştirilebilmiş; hatta bazı zamanlar törelerde halka ve kurultaya da danışılmıştır. Bağımsızlığın sürdürülebilmesi için devleti oluşturan en önemli parçalardan biri olan milletin, daima savaşa hazır bir ordu oluşumuna gönüllü olması gerçeği de önem taşımaktadır.

Her ne kadar Türk hükümdarlarının Göktanrı tarafından bazı yetki ve kudretle donatıldığına inanılsa da Türk kağanlarının hiçbirisi kendilerini “İlah” veya “Tanrı Kral” olarak görmemişlerdir. Sonuç olarak bozkır Türklerinde devlet yapısı yöneticiler ve halk toplulukları ile onların temsilcilerinin dayanışma içindeki çabalarıyla oluşturulmuştur. Bu bağlamda devleti kuran da, hükümdarın başarılı olmasını sağlayan da millettir, denilebilir. Türkler, devletin ulusal varlığı koruyup, yaşatan ve geliştiren “vazgeçilmez kurum” olduğunun daima bilincinde olan bir ulus olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abû Sa'îd 'Abdu'l Hayy b. al Dahhâk b. Mahmud Gardîzî. (2005). *Zainu'l- Akhbâr*. (Ed. Rahim Rezâzâdeh Malek), Tahran: University of Tehran.
- Adalıoğlu, H. H. (2013). "Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.1, s. 237-253.
- Adamova, A. T. (2004). "The Iconography of a Camel Fight". (Translated by J. M. Rogers), *Muqarnas*, Leiden Brill, 21, p. 1-14.
- Adamoviç, M. (2004). "Otça Borça". (Çev. E. Aydın), *Türk Dili*, S. 633, s. 261-264.
- Agacanov, S. G. (2004). *Oğuzlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. (ed). (2016). *Orta Asya Türk Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Akcan, A. (2020). "Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri". *Mecmua Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.10, s. 303-321.
- Akgündüz, A., Öztürk, S. (2000). *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osav Yayınları.
- Akmoldoyeva, B. B. (1989). *Konevodstvo v Sisteme Traditsyonnogo Hozyaystva Kirgizov*. (Konets XIX-naçalo XX vv.), Frunze.
- Aksoy, E. (2002). "Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Tekilatına Bir Bakış". *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed. H. Celal Güzel), C.II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 316-320.
- Akyüz, H. (1997-1998). "Yusuf Has Hacib'de Evlilik ve Aile Kurumu". *Türkeli Gazetesi*, S: 36/37/38/39/40/41, s. 1-2.
- Alasdair, M. I. (2001). *Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Etik'in Kısa Tarihi*. (Çev. H. Hünler, S. Zelyüt Hünler), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Altheim, F. (1959). *Geschichte der Hunnen*, I. Berlin, Online: <https://www.jstor.org/stable/41042799?seq=1> , Erişim: 21.07.2020
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Alyılmaz, S., Alyılmaz, C. (2014). "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/4, s. 1-33.
- Amanjolov, A. (2006). *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*. 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Anadol, C., Abbasova, F. (2001). *Türk Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig. I. Metin*. (2. Baskı), Ankara: TDK Yayınları.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk - Türk Tarihinin Ana Hatları Tarihi Türk Devletlerinin Kuruluşu ve Hukuki Müesseseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arslan, M. (1984). “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig”, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, www.dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9529/118957, Erişim: 02.08.2020
- Arslan, M. (1987). *Kutadgu Bilig'de Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Arslantürk, Z., Amman, M. T. (2001). *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Artamonov, M. İ. (2004). *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*. (Çev. D.A. Batur), Selenge Yayınları.
- Atsız, N. (1963). “Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu”. *Orkun Dergisi*, 18, 10-18.
- Avcıoğlu, D. (2000). *Türklerin Tarihi*. C.I, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur*. 6. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2003). “Orhon Bölgesindeki Kazı Çalışmaları Hakkında Düşünceler”. *Türk Dili Dergisi*, S. 622, s. 550- 555.
- Aydın, E. (2007). “Ötüken adı ve yeri üzerine düşünceler”. *Turkish Studies*, 2(4), 1262-1270.
- Aydın, M. A. (2019). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Aydoğan, M. (2004). *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*. Birinci Kitap, İzmir: Umay Yayıncılık.
- Aydoğan, M. (2004). *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*. İkinci Kitap, İzmir: Umay Yayıncılık.
- Aygün, B., Mutlu, A. (2006). “Ekolojik toplumun organik toplumla ilişkisi üzerine”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61(1), 106-117.
- Aytaç, A. (2007). *Ailenin Serencamı, Türkiye’de Modern Aile Fikrinin Oluşması*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Azarian, R. (2011). “Nationalism in Turkey: Response to a historical necessity”. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(12), 72–82.

- Azizbekova, P. A. (1986). *Kovn I Kovrovte İzdeliya, Pamyatniki Material'noy Kul'tun Azerbaydjana*. 2, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Muzey İstorii Azerbaydjana.
- Balcı, C. (2018). *Türk Devlet Töresi*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- Balint, C. (1989). *Die Archaeologie der Steppe*. Wien-Köln: Böhlau Verlag.
- Banarlı, N. S. (2017). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Bang, W., Rahmeti, G. R. (2012). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Ban-gu (2004). *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*. (A. Onat vd.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1986). "Türk Hukuk Tarihine Giriş". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 14, 1-15.
- Bars, M. E. (2014). "Ak Kağan Destanında Kadın Tipi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/3, s. 94-111.
- Barthold, V. V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (3. Basım), İstanbul: Divan Kitap.
- Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Basilov, V. N. (1989). *Nomads of Eurasia*, Seattle.
- Baştuğ, S. (1996). "Asya Bozkırlarındaki Altaylı Göçebelerde Kabile, Federasyon ve Devlet". *Toplum ve Bilim*, S. 8/69, s. 150-178.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi I*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi II*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Baykara, T. (1980). "Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri". *Belleten*, XLIV(175), 497-510.
- Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Baykuzu, T. D. (2012). *Asya Hun İmparatorluğu*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bayrak, M. O. (2002). *Türk İmparatorluk Tarihi*. İstanbul: Karınca Yayınları.
- Bedirhan, Y. (2019). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. (6. Basım), Konya: Eğitim Kitabevi.
- Berber, O. (2011). "Türk Kültüründe Töre Kavramının Sosyo-Kültürel ve Siyasi İşlevinin Anlamsal Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme". *VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, 21-25 Kasım, s. 1-9.

- Berbercan, M. T. (2013). *Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Bertold, S. (1976). “Göktürklerin Dini ve Kültürü Üzerinde Bazı Mülâhazalar”. 8. *Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara: TTK Yayınları, s. 659-665.
- Bilgiseven, K. A. (1986). *Genel Sosyoloji*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Binark, İ. (1969). “Türk Dünyasının En Eski İçtimat Yardım Müessesesi Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf”. *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi Bibliyografyası, Türk Kültürü*, S. 8/78, s. 401-426.
- Bir, A., Kaçar, M. ve Acar, Ş. (2006). “Türk Menzil Okçuluğu Yay ve Okları”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 8/1, s. 39-67.
- Bloch, M. (2019). *Feodal Toplum*. (Çev. M. A.Kılıçbay). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Blockley, R. C. (2006). *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*. Cambridge: Francis Cairns.
- Bocquet-Appel J. P. (2011). “The Agricultural Demographic Transition During and After the Agricultural Inventions”. *Current Anthropology*, 52, 497–510.
- Bodmer, J. P. (2001). “Selçuklular Anadolu’da Cogito- Selçuklular”. *Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 29, 33-46.
- Bodur, F. (1987). *Türk Maden Sanatı*., İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları.
- Bokovenko, N. A. (2004). “Migrations Of Early Nomads Of The Eurasian Steppe In A Context Of Climatic Changes”. *Impact Of The Environment On Human Migration In Eurasia*, (Ed. E. Marian Scott, A. Alekseev, G. Zaitseva), New York: Kluwer Academic Publishers, Nato Science Series 4, p. 21-35.
- Bozkurt, V. (2015). *Değişen Dünyada Sosyoloji*. İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Brantjes, B. (1996). *Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes*. Varanisi.
- Bretschneider, E. (1967). *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*. Londra.
- Brion, M. (2018). *Hunların Hayatı*. (Çev. M. Reşat Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Caferoğlu, A. (2010). “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”. *Journal of Turkology*, S.4(0), s.1-44.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çakan, V. (2005). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Binyıl Yayınları.
- Can, İ. (2013). *Tarih, Toplum ve Kültür Bağlamında Aile ve Kadın*. (Ed. M. Aydın). Sistematik Aile Sosyolojisi. Konya: Çizgi Kitabevi

- Canatan, K. (2013). *Aile Sosyolojisi, Aile Sosyolojisi. Bilimsel ve Kuramsal Çerçeve*. (Ed. K. Canatan ve E. Yıldırım), İstanbul: Açılım Kitap.
- Çandarlıoğlu, G. (1977). *Türk Destan Kahramanları*. İstanbul: And Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G. (2002). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. Türkler Ansiklopedisi, (Ed. Hasan Celal Güzel), C.II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Cebeci, D. (2010). *Tanzimat ve Türk Ailesi*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Chavannes, E. (1941). *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*. Paris. Online: http://classiques.uqac.ca/classiques/chavannes_edouard/toukiue/toukiue.html, Erişim:20.07.2020.
- Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (Çev. M. Koç), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Christian, D. (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Çimen, L. K. (2008). *Türk Töresinde Kadın ve Aile*. 1.Baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (1990). *Türk-İslam Hukuk Tarihi*. C.I, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cin, H., Akyılmaz, G. (2009). *Türk Hukuk Tarihi*. (3. Basım), Konya: Sayram Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press.
- Connell, R. (2011). "Sociology for the whole world". *International Sociology*, S.26(3), s. 288-291.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Czaplicka, M. A. (1918). *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford.
- Czegléd, K. (1995). "Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern". *Numen*, 13(1), 14-26.
- Czegledy, K. (1999). *Turan Kavimlerinin Göçü*. (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Turan Yayıncılık.
- De Groot, J. J. M. (1921). *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*. Berlin: Leipzig.
- De Groot, J. J. M., Ahmetcan A. G. (2011). *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- De Loture, R. (1952). *La Navigation Altrovers Les Ages*. Paris.

- Dikeçligil, F. B. (2014). *Aileye Dair Kabullerin Ezber Bozumu*. (Ed. M. Aydın), *Aile Sosyolojisi Yazıları İçinde*. 1.Baskı. İstanbul: Açılım Kitap.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüğ)*. 2. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2003). *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2005). *Orta - Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Diyarbakirli, N. vd. (1993). *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Doehring, K. (2002). *Genel Devlet Kuramı*. (Çev.Ahmet Mumcu), İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Doğan, A. (2002). “İslamiyet’ten Önceki Türk İnancına Dair”. *Türkler*, C.III, s. 305-320.
- Doğan, D. M. (1990). *Tarih ve Toplum*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Doğan, O. (2006). “*Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Donuk, A. (1981). “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”. *TED*, C. X-XI, S.10, s. 29-56.
- Donuk, A. (1982). “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 17, 103-152.
- Donuk, A. (1988). “Eski Türk Ailesi ve Vasıfları”. *Türk Yurdu*, S.IX/16, s. 5-9.
- Donuk, A. (1988). *İdarî-Askarî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Donuk, A. (1990). “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”. *Aile Yazıları*, (Der. Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem), C. I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, s. 287-300.
- Donuk, A. (1991). “Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu”. *Türk Kültürü* S.340, s. 455-467.
- Durmuş, İ. (1997). “Kimmerler ve İskitler Anadolu’da”. *Belleten*, S. 61/231, s. 273- 286.
- Durmuş, İ. (1998). “Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları”. Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı, C. I, Ankara: Işık Ofset Matbaacılık Yayınları, s. 339-414.
- Durmuş, İ. (2005). “Eski Türklerde Askeri Kültür”. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 385, s. 4-25.
- Durmuş, İ. (2007). “Türkler’de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları”. *Gazi Akademik Bakış*, S. 1/1, s. 25-32.

- Durmuş, İ. (2007). *Sarmatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İ. (2008). “Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları”. *Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 51-68.
- Durmuş, İ. (2009). “Bozkır Türk Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronolojisi”. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S.5, s. 130-141.
- Durmuş, İ. (2009). *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*. Ankara: Maya Akademi Yayınları.
- Durmuş, İ. (2012). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İ. (2014). “Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları”. *Gazi Akademik Bakış*, C.8, S.15, s. 269-298.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Tarihinin Öncüleri*. 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İ. (2019). “Bilge Tonyukuk”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, S.1, s. 29-45.
- Durmuş, İ. (2019). “Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.4, s. 49-70.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ekrem, E. (2006). “Göktürklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 3/2, s. 5-24.
- Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, I-II*. Wiesbaden.
- Erdemir, H. P. (2002). *Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik*. (Ed. Güzel, Hasan Celal, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erendil, M. (1976). “Türklerin Milli Meziyetleri”. *Türk Kültür Ve Medeniyet Tarihi (Makaleler)* C.I, Ankara: Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyetini Araştırma Enstitüsü.
- Ergin, M. (2009). *Orhun Abideleri*. 42. Basım, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2017). *Dede Korkut Kitabı I*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- Erkoç, H. İ. (2018). “Türklerin İslamiyete Geçiş Süresince Tanrı ve Allah Algıları”. *DTCF Dergisi*, S. 58/1, s. 301-326.

- Erkoç, H. İ. (2019). "Bozkır Halklarında Su Kültü". *Tarih ve Kültür Penceresinden Su ve Sağlık İlişkisi Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, Turkey, s. 69-108.
- Eröz, M., Güler, A. (1998). *Türk Ailesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Esin, E. (1997). *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Fedotoviç, J. F. (1994). Saha Yeri ve Saha Türkleri. (Çev. S. Gömeç), *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.16/26, s. 227-241.
- Fliche, B. (2006). "Social Practices and Mobilisation of Kinship: An Introduction". *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue No.4, The Social Practices of Kinship, A Comparative Perspective, p. 121-135.
- Frye, R. N. (1962). "Some Early Iranian Titles". *Oriens*, XV.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. 3. Basım, (Çev. M. Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A.V. (1944). "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış". (Çev. S. S. Çağatay), Ankara: *DTCF Yayınları*, II, S.5, s. 688-689.
- Gallotta, A. (1999). "Eski Türkler Arasında 'Çift Krallık' Meselesi". (Ed. Alev Kahya Birgül), *Üçüncü Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri-25-29 Eylül 1993*, C.1, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Galvin, K. M., Brommel, B. J., and Bylund, C. L. (2006). *Family Communication: Cohesion and Change*. New York: Pearson.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. (3. Basım), Ankara: TTK Yayınları.
- Genel Kurmay Başkanlığı (1988). *Türkiye Cumhuriyetini Kuran Türk Milletinin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
- Giele, E. (2010). "Hsiung-nu, The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China". Vol. IX, Part II, (Editor W. H. Nienhauser) *Indiana University Press, Bloomington USA*, p. 260-274.
- Gilyazov, İ. (2002). *Tyurkizm i Stanovlenie i Razvite*. Kazan: Kazanskiy Gosudarstvennyy Universitet Institut Vostokvedeniya Fakultet Tatarskoy Filologii i İstorii.
- Giraud, R. (1999). *Göktürk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. (Çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gittins, D. (2011). *Aile Sorgulanıyor*. İstanbul: Pencere Yayınları.
- Göde, K. (1992). *Türk-İslâm Kültür ve Medeniyet Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, No. 38.

- Gökalp, Z. (1995). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Gökalp, Z. (2015). *Türk Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Z. (2015). *Türkçülüğün Esasları*. (Der. Kemal Bek). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Z. (2016). *Türk Ahlakı*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Gökyay, O. S. (2004). *Dedem Korkut'un Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Golden, P. B. (2002). "War and Warfare in the pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia". (Ed. Nicola Di Cosmo), *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, Leiden, Boston, Cologne: Brill. s. 105-172.
- Golden, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. O. Karatay), Çorum: Karam Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (1988). "Türk ordusunun genel mahiyeti". *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.141, s. 1-11.
- Gömeç, S. Y. (1992). "Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gömeç, S. Y. (1996). "Kağan ve Katun". Ankara: *Gök Dergisi*, II, S.15, s. 122.
- Gömeç, S. Y. (2004). "Ergenekon". *Orkun Dergisi*, S. 79, s. 1- 2.
- Gömeç, S. Y. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2009). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Erikan Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2010). "Boyla ve Baga Unvanı". *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, s. 73-80.
- Gözübüyük, Ş. (1990). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Grousset, R. (2003). *Bozkır İmparatorluğu*. (Çev. R. Uzmen), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Guignes, J. D. (2018). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarihi Umumisi*. (Haz: E. Kılınç), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gülensoy, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*. İstanbul: Pamuk Ofset.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güler, A. (2007). *Türklük Bilgisi*. Ankara: Türkay Yayınları.
- Güler, B., Keskin, N. E. (2007). *Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak, Kamu Yönetimi: Yöntem ve Sorunlar*. (Ed. Şinasi Aksoy, Yılmaz Üstüner), Ankara: Nobel Yayınları.

- Gültepe, N. (2002). *İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi, Türkler*. (Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2004). *Eski Türkler*. (Çev. D. A. Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Günel, Z. (2004). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Günay, Ü., Güngör, H. (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güngör, E. (2007). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Güngör, H. (1994). “Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı”. *XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 511-517.
- Gürsoy-Naskali, E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güvenç, B. (1996). *Türk Kimliği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hacıkadıroğlu, V. (2005). *Hukuk ve Özgürlük, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Günışığı Yayıncılık.
- Harita Genel Müdürlüğü. <https://www.harita.gov.tr/urun-260-uygur-devleti--egitim-amacli-.html>. Erişim: 03.08.2020
- Hassan, Ü. (1985). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Kaynak Yayınları.
- Hassan, Ü. (1997). *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*. (Ed. S. Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Hess, R. D., Handel, G. (1994). *Family Worlds*. University Press of America.
- Heywood, A. (2010). *Siyaset*. 3. Baskı, (Ed. B. Kalkan), Ankara: Adres Yayınları.
- Hobbes, T. (2010). *Leviathan*. (Çev. S. Lim), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hudyakov, Y. S. (2002). “Eski Türklerde Silah”. *Türkler Ansiklopedisi, C. III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Huntington, P., Dominguez, J. (1975). *Siyasal Gelişme*. (Çev. E. Özbudun), Ankara: Siyasal İlimler Derneği Yayınları.
- İbn Fadlan (2007). *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*. (Çev. S. Şaşar), İstanbul: İstiklal Kitabevi Yayınları.
- İbn Fadlan (2019). *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*. (Çev. R. Şeşen). (9. Basım), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İbn-i Haldun (1990). *Mukaddime* (Çev. Z. K. Ugan), İstanbul: MEB Yayınları.
- İbni Mühennâ (1997). *Lûgati*. (Çev. A. Battal), Ankara: TDK Yayınları.

- Ildiko, E. (1972). "Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire". *Acta Orientalia*, XXV, p. 245-262.
- İlyasova, G., Garriyeva, A. (2000). "Turkmen wedding rites, popular beliefs and wedding songs". *The Journal of Makhtumkuli Studies*, 2, 25-28.
- İmam Gazali (1969). *Devlet Başkanlarına Nasihatler*. (Çev. O. Şekerci), İstanbul: Sinan Yayınları.
- İnalcık, H. (1959). "Osmanlılarda saltanat veraseti usulü ve Türk Hâkimiyet telâkkisiyle ilgisi". *AÜ SBFD*, 1, 69-94.
- İnalcık, H. (2000). "*Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2003). *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap.
- İnan, A. (1956). "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S.4, s. 179-195.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. I. Cilt, Ankara: TTK Yayınları.
- İnan, A. (2002). "*Orun ve Ülüş*" *Meselesi*. Türkler, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İnan, A. (2018). *Eski Türk Dini Tarihi*. (2. Basım), İstanbul: Altınordu Yayınları.
- İnternet: <http://imagizer.imageshack.us/v2/xq90/661/R0xKPR.jpg> , Erişim:04.08.2020.
- İnternet: <http://www.e-tarih.org/images/silah/161.gif>, Erişim:04.08.2020.
- İzgi Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. (2. Basım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İzgi, Ö. (1977). "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceleri". *İ.Ü. Tarih Dergisi*, S.31, s. 29-36.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasal ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Birinci Basım, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- İzgi, Ö. (1991). "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları". *X. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara.
- Jên-T'ang, Chang (1968). *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*. Taipei.
- Kafesoğlu İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Kafesoğlu, İ. (1972). "Eski Türk Dini". *Ülkü Dergisi*, S.3, s. 1-34.

- Kafesoğlu, İ. (1995). *Türkler ve Medeniyet*. İstanbul: Hamle Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Milli Kültürü*. 25. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (2018). *Türk-İslâm Sentezi*. 7. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalan, E. (2012). “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, S.24, s. 1-19.
- Kaplan, M. (2006). *Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı, İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. (Yay. Haz. Saim Sakaoğlu, Ali Duymaz), 2. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karahan, A. (1992). *Türk Kültür ve Edebiyatı*. İstanbul: MEB. Yayınları. No.160.
- Karakaş, S. (2002). “İlk ve Orta Zamanlarda Türklerde Devlet, Ülke ve Millet Fikri”. *Türkler*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Karatayev O., Janibekova, K. (2016). “Damgalar ve onların işlevleri”. *Türk Dergisi*, S.8, s. 163-179.
- Kaşgarlı Mahmut (2013). *Divanı Lûgat- it Türk*. (Çev. B. Atalay), C.1.
- Kaşıkcı, O. (2002). “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı ve Hakanlık”. *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, s. 888-893.
- Kaydu, E. (1978). *Türklerde Kutsal Hükümdarlık*. Ankara: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tayyib Okiç Armağanı.
- Kilisli Rıfat Muallim (1916). *Kitab-ı Dede Korkud: Âlî Lisân-ı Tâife-i Oğuzhan*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332 R/1916.
- Klever, P. (2015). “Multigenerational Relationships and Nuclear Family Functioning”. *The American Journal of Family Therapy*, 43, p. 339–351.
- Klyastorny, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*. (Yay. Dan. İsenbike Togan), (Çev. S. Acar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Klyastorny, S. G., Sultanov, T. İ. (2004). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Koca, S. (2002). “Büyük Hun Devleti”. GTT, C.I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 533-568.
- Koca, S. (2002). “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”. *Türkler*, (Ed. H. C. Güzel, K.Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, s. 823-844.
- Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri II*. 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Koçak, K. (2004). “Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma – Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.

- Koçak, K. (2011). “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S.4, s. 101-117.
- Konur, E. “Orhun Yazıtlarında Sosyal ve Siyasi Mesajlar”. Turuz Dil ve Etimoloji Kütüphanesi, Edebiyat ve Sanat Akademisi, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/erdem_konur_orhun_yazitlari.pdf , Erişim:05.03.2020.
- Köprülü, M. F. (1939). “*Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar*”. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Köprülü, M. F. (1983). “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti”. *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (içinde), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köroğlu, K. (2011). *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*. (6. Basım), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kösoğlu, N. (1990). *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kösoğlu, N. (2017). *Devlet Eski Türklerde, İslam’da ve Osmanlı’da*. (4. Basım), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Kuruluş Devri*. Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, C. 1.
- Küyel, M. T. (1990). “Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?” X. *Türk Tarih Kongresi*, s. 735-742.
- Kuzuoğlu, R., Gökçek, L. Gürkan (2005). “2003 Yılı Bilge Kağan anıt mezar kazısı”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13, s. 29-58.
- Lattimore, O. (1951). “The Steppes of Mongolia and The Characteristics of Steppe Nomadism”. *The Bobbs-Merrill Reprint Series in The Social Sciences*, New York, p. 55-71.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*. (Çev. Sadrettin Karatay), İstanbul: Babil Yayınları.
- Liu, Mau-tsai (1958). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe)*, I, Wiesbaden.
- Liu, Mau-Tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Çev. E. Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Lundberg, A., Schrag, C. ve Larsen, N. (1970). *Sosyoloji*. (Çev. Ö. Ozankaya-Ü.Gürkan), C. II, Ankara: Siyasal Bilimler Derneği Yayınları.
- Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire According to the T’ang Dynastic Histories*, Kanberra, Avusturalya.

- Mandaloğlu, M. (2012). “İslamiyet’ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, s. 211-232.
- Mansuroğlu, M. (1958). “Carl Brockelmann”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S.8, s. 109-112.
- Maraş, İ. (2016). *Türk İslam Düşünce Tarihinde Ahlak ve Örnek Metinler*. (Ed. Müfit Selim Saruhan). *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Marume, S. B. M., Jubenkanda, R. R., Namusi, C. W. and Madziyire, N. C. (2016). “An analysis of essential elements of the State”. *International Journal of Engineering Science Invention*, 5/3, p. 24-28.
- Mau-tsai Liu, (1958). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe)*, I, Wiesbaden.
- Mc Govern, W. M. (1939). *The Early Empires of Central Asia*. Chapel Hill The University of North Carolina Press, New York.
- Merçil, E. (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Âlametleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Merey, Z. (2009). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Mesudî (2014). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev. A. Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Minzulin, A. İ. (1991). “Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina”. *Gold der Steppe*, Karl Wachholz Verlag, Neumünster.
- Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları (2003). Ankara: TİKA Yayınları.
- Moravcsik, G. (1958). *Byzantinoturcica, II*. Berlin.
- Mori, M. (1978). “Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, s. 209-226.
- Naskali, E. G. (1997). *Sibiryaya Araştırmaları*. İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Nedeva, A. (2008). *Gagavuzca ve Türkiye Türkçesinde İsim ve Fiil Çekimi Karşılaştırması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Nemeth, G. (1982). *Atilla ve Hunları*. (Çev.Şerif Baştav), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Nesterov, S. S. (1999). *Kon V Kultah Tyurkoyazıcnıh Plemen Sentralnoy Azii V Epohu Srednevekovya*. Novosibirsk.
- Neumark, F. (1947).“Türklerde Harp Sonrası Maliye Meseleleri”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Beynelmilel Maliye Ens. La Haye Kongresi’ne Sunulan Tebliğ*, (Çev.O.Dikmen, F. Ergin), 8(1-4), s. 72-89.

- Newton, K., Van Deth, J.W. (2010). *Foundations of Comparative Politics Democracies of the Modern World*. Second Edition, Usa: Cambridge University Press.
- Nirun, N. (1981). *Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*. İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf.
- Nişanyan, S. (2002). *Sözlerin Soyağacı*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Niyazi, M. (2018). *Türk Devlet Felsefesi*. Ötüken Neşriyat.
- Nur, R. (1982). *Türk Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları, C. I.
- Ocak, A. Y. (2013). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C.7, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. (4. Basım), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (2002). “Devlet Meclisi ve Kurultay”. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*. I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2014). *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*. C. VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Cilt:1, Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Oğuz, B. (1976). *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri: Teknikleri, Müesseseleri, İnanç ve Adetleri*. Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları.
- Ölmez, F. N., Özdamar, H. (2017). “Bir Yüzüğün Öyküsü: Zihgir”. *İdil Dergisi*, S.6/33, s. 1555-1579.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Orkun, H. N. (2013). *Attila ve Oğulları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özcan, A. (1997). “Hatun”. *İA*, İstanbul: *Diyanet Vakfı Yayınları*, C.16.
- Özcan, K. (2005). “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”. *Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, S.20/2, s. 251-265.
- Özdemir, N. (2017). *Kültür Bilimi ve Yönetimi*. Ankara: Grafiker Yayınları.

- Özdemir, G. (2009). “Batıda ve Türklerde Egemenlik Kavramı”. *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, S.23, s. 123-138.
- Özden, H. Ö. (2014). *Türk Düşünce Tarihi*. İstanbul:Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (2004). “Neolitik Çağ Neolitik Devrim, İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar”. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, TÜBA-AR*, S.7, s. 43-51.
- Özgüdenli, O. G., Salman, H. (2013). *Yabgu*. İstanbul: DİA Yayınları.
- Özler, K. (2009). *Devletin Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Basım Dağıtım Yayın.
- Öztuna, Y. (2011). *Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türkler*. İstanbul: Bab-ı Âli Kültür Yayıncılığı.
- Öztürk, A. (2000). *Çağlar İçinde Türk Destanları*. İstanbul: Alioğlu Yayınları.
- Öztürk, A. (2001). *Ötüken Türk Kitabeleri*. Ankara: MEB Yayınları.
- P'yankov, I. V. (2014). “K Voprosu ob Etničeskoj Situtsii v Stepyah Evrazii”. *The Aryans in the Eurasian Steppes: The Bronze and Early Iron Ages in the Steppes of Eurasia and Contiguous Territories: Elena Kuz'mina Memorial Volume*, Barnaul: Altai State University Press.
- Pan. K. (2004). *Han Shu, “Han Hanedanlığı Tarihi”*. (Haz. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun), Ankara: TTK Yayınları.
- Pasternak, B., Ember, C. R., and Ember, M. (1997). *Sex, Gender, and Kinship: A CrossCultural Perspective*. Upper Saddle River, Prentice Hall, NJ.
- Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. (Çev.Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Phillips, E. D. (1961). *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*. Thames and Hudson, London.
- Pigiore, F., Henrotay, D. (2012). Camels in the Northern Provinces of the Roman Empire. *Journal of Archaeological Science*, 39, 1531–1539.
- Pirverdioğlu, A. (2002). *Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği*. Türkler, Cilt III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Pritsak, O. (1982). *The Hunnic Language of the Attila Clan*. Harvard Ukrainian Studies, VI(4), p. 428-477.
- Pugliese, G., Umur, Z. (1957). “Roma Ailesine Tarihi Bir Bakış”. (Çev. Z. Umur). *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 22(1-4), s. 339-349.
- Pullryblank, E. G. (2010). Han China inCentral Asia. *International History Review*, C.3, p. 278-286.

- Radroff, W. (2015). *Türklük ve Şamanlık*. (Çev. A. Temir), 4. Basım, İstanbul: Örgün Yayınları.
- Ramstedt, G. J. (1913) “Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord Mongolei”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XXX/3, s. 1-63.
- Rasonyi, L. (2007). *Tarihte Türklük*. (Çev. H Z. Koşay), İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Röhrborn, K. (2018). *Uigurisches Wörterbuch*. (Akt. Uçar, E.), Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien.
- Rossabi, M. (2014). *A History of China*. USA: Wiley Blackwell.
- Roux, J. P. (1990). “Ortaçağ Türk Kadını”. (Çev. G. Yılmaz), *Erdem Dergisi*, C.6, S.18, s. 693-724.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. 1. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi*. (Çev. Lale Aslan Özcan), Beşinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Rubruk, W. V. (2019). *Moğollar’ın Büyük Hanına Seyahat- Reise zu den Mongolen*. (Çev. Ergin Ayan), İstanbul: Kronik Kitap.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- Rybatzki, V. (2000). “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”. *Central Asiatic Journal*, S. 44/2, p. 205-292.
- Şahin, İ. (2006). *1638 Bağdat Seferinde Zahire Nakline Memur Edilen Yeniil ve Halep Türkmenleri, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Samatuli, A. K. (2007). *Etnografiya Traditsionnogo Voorujeniya Kazahov*. Almatı.
- Saray, M. (1999). *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Sarı, İ. (2017). *Türk’lerde Aile*. Antalya: Nokta E-Book Publishing.
- Sarı, İ. (2017). *Türklerde Hâkimiyet Anlayışı*. Antalya: Nokta E-Kitap.
- Sayarı, S., Bilgin, H. D. (2015). *Karşılaştırmalı Siyaset Alanının Gelişimi, Karşılaştırmalı Siyaset*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sayın, Ö. (2020). *Aile Sosyolojisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Sazak, G. (2014). *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Şencan, Y. C. (2007). *İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sevinç, N. (1987). *Eski Türklerde Kadın ve Aile*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). “Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy Üzerine Düşünceler”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 28/45.
- Sinor, D. (1982). “The Legendary Origins of the Türks”. *Folklorica: Festschrift for*, ed. Egle Victoria Zygas ve Peter Voorheis, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, Bloomington Indiana, p. 223-257.
- Stockard, J. (2002). *Marriage in Culture: Practice and Meaning Across Diverse Societies*. Harcourt, New York.
- Sümer, F. (1960). “Oğuzlara Âit Destanî Mahiyette Eserler”. Ankara: *DTCF Dergisi*, XVIII, S.3-4, s. 359-421.
- Sümer, F. (1995). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*. İstanbul: Türk Devletleri Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, F. (2014). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (2016). *Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Taberî (1992). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), I-V, İstanbul: MEB Yayınları.
- Tacemen, A. (2001). *Türk Kimliği*. Niğde: Niğde Üniversitesi Yayınları, c. II, No. 4.
- Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Taşagıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tatar, T. (1997). *Türk Yönetim Sistemi*. İstanbul: Turan Yayınları.
- Tekin, F. (2013). “Ailede Akrabalık ve Soy”. (Ed. M. Aydın), *Sistematik Aile Sosyolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Tekin, T. (1993). *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Tekinoğlu, H. (2016). *Göktürkler*. 1. Basım, İstanbul: Kamer Yayınları.
- Temir, A. (1960). “Die Sozial-militärische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr.”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVIII(3-4), s. 221-225.
- Temir, A. (1972). “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilat”. *Türk Kültürü*, X, S.118, s. 190-207.
- Temir, A. (2010). *Moğolların Gizli Tarihi I- Tercüme*. 4. Baskı. (Çev. Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tezcan, M. (2000). *Türk Ailesi Antropolojisi*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Tezcan, S. (1977). “Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları”. Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.
- Thomsen, V. (1896). “Inscription de l'Orkhon déchiffrée”. MSFOU, V. Online: <https://archive.org/details/inscriptionsdel00thomgoog> , Erişim tarihi: 20.07.2020.
- Thomsen, V. (1993). *Çözülmüş Orhun Yazıtları*. (Çev. V. Köken), Ankara: TDK Yayınları.
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Eski T'ang Tarihi-Çin Kaynaklarında Türkler*. Ankara: TTK Yayınları.
- Togan, Z. V. (2002). “Bozkurt Efsanesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, C. III, s. 544-546.
- Togan, Z. V. (2013). *Oğuz Destanı*. 2. Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. 3. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Topdemir, H. G. (2009). “Felsefe Nedir? Bilgi Nedir?”. *Türk Kütüphaneciliği*, S. 23, s. 119-133.
- Toynbee, A. J. (1999). *Tarih Bilinci I*, İstanbul: Bateş Yayınları.
- Tozlu, S. (2005). *Türklerde Devlet Yönetimi*. (Ed.C. Öztürk). Türk Tarihi ve Kültürü. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Tunaya, Z. (1970). *Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri: Eski Türkler, İslam Devleti, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Turan, O. (2019). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*. 29. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türk Dil Kurumu, www.tdk.gov.tr , Erişim:03.08.2020
- Türkay, C. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*. 2. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları

- Türkdoğan, O. (2003). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Türkdoğan, O. (2014). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. Ankara: Hasret Yayınları.
- Türköne, M. (1995). *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*. Ankara: Ark Yayınları.
- Tutar, A. (2002). “İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adelet Anlayışı”. (Ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Turhan Kitabevi.
- Ulaş, S. E. vd. (2002). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Ünal, T. (2001). *Türk’ün Sosyo Ekonomik Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, s. 23-24.
- Ünal, V. (2013). “Geleneksel Geniş Aileden Çekirdek Aileye Geçiş Sürecinde Boşanma Sorunu ve Din.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6/26, s. 588-601.
- Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Useev, N. (2012). “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”. *Dil Araştırmaları*, S.11, s. 57-66.
- Verne, J. (1308). *Çin’de Seyahat*. (Tercüme: A. İhsan), Dersaadet, İstanbul: Alem Matbaası.
- Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization*. (Translate: A.M. Henderson and T. Parsons), New York: Oxford University Press.
- Weber, M. (2002). *Sosyolojinin Temel Kavramları*. (Çev. M. Beyaztaş), İstanbul: Bakış Yayınları.
- Wilhem, T. (2002). “Moğalistan’da ki Türkçe Eski Kitabeler”. *Türkler*, C.3, Ankara.
- Winder, R. B. (1970). *Near Eastern Round Table I (Turkish History and Politics)*. New York.
- Yalınkılıç, T. (2013). “Bir Dönemin İki Farklı Anlatımı – Kül Tigin Yazıtının Çince ve Türkçe Metinlerinin Karşılaştırması”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.2/4, s. 27-47.
- Yamakoğlu, C. (1993). *Devlet Olmak İçin*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yaran, C. S. (2008). “Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lugati’t-Türk’ünde Erdem Ve Bilgelik”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.18, s. 23-48.
- Yiğit, İ. (1994). “Kutaybe bin Müslim”. *İslam Ansiklopedisi*, C.X, İstanbul: TDV Yayınları, s. 627-628.
- Yıldırım, D. (1991). “Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma”. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. II, s. 519-531.

- Yılmaz, S. (2009). “Türk Savaş Sanatı ve Stratejisi”. *Jeopolitik Aylık Strateji Dergisi*, S.62, s. 10-16.
- Yınanç, M. H. (2009). *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri-I*. (Yayına Sunan: Refet Yınanç), Ankara: Ekol Yayınevi.
- Yuhadin, K. K. (1948). *Kırgız Sözlüğü*. C.II, (Çev. Abdullah Taymaz), Ankara: TDK Yayınları.
- Yunusoğlu, M. K. (2006). *Budist Türk Çevresi Eserlerinde Metaforlar*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yusuf Has Hacib (2016). *Kutadgu Bilig*. (Çev. Ayşegül Çakan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yusuf Has Hacip (1996). *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*. (Uyarlayan: Fikri Silahdaroğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1000 Temel Eser Dizisi/163, Ankara.
- Yusuf Has Hacip (1999). *Kutadgu Bilig*. 4. Baskı, (Çev: R. Rahmeti Arat), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EKLER

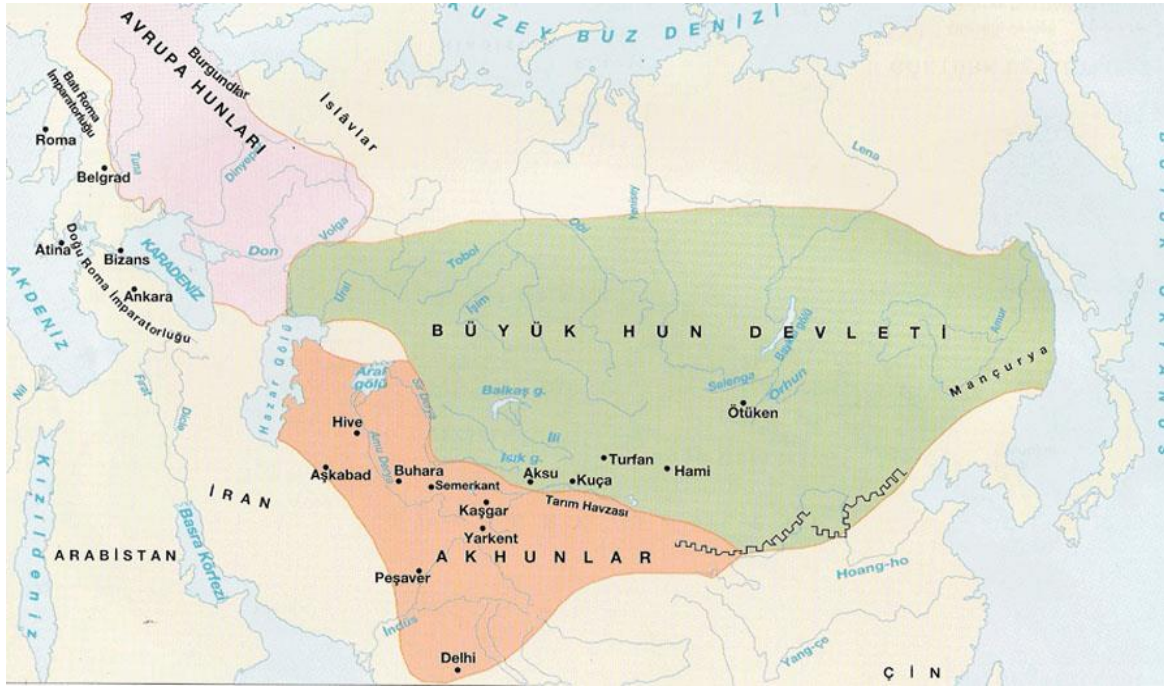
Ek – 1. Haritalar

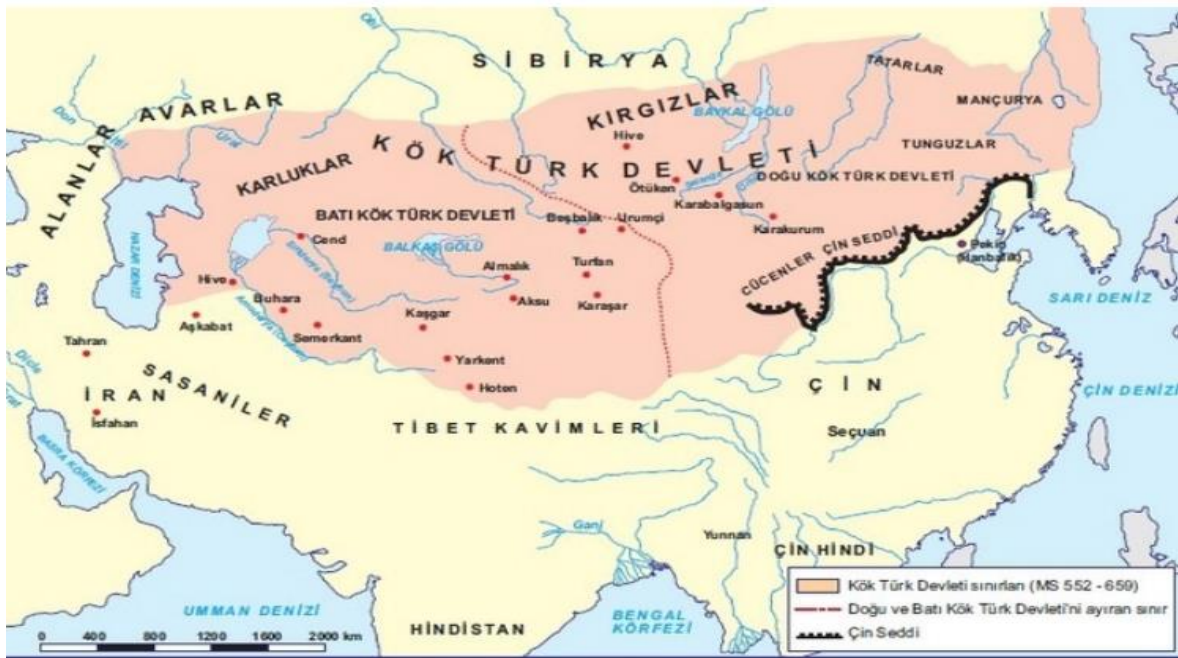
Harita 1. Orta Asya'daki ilk Türk devletlerinin hâkim oldukları alanlar – web.

Harita 2. Orta Asya'daki Türk göçleri – web.

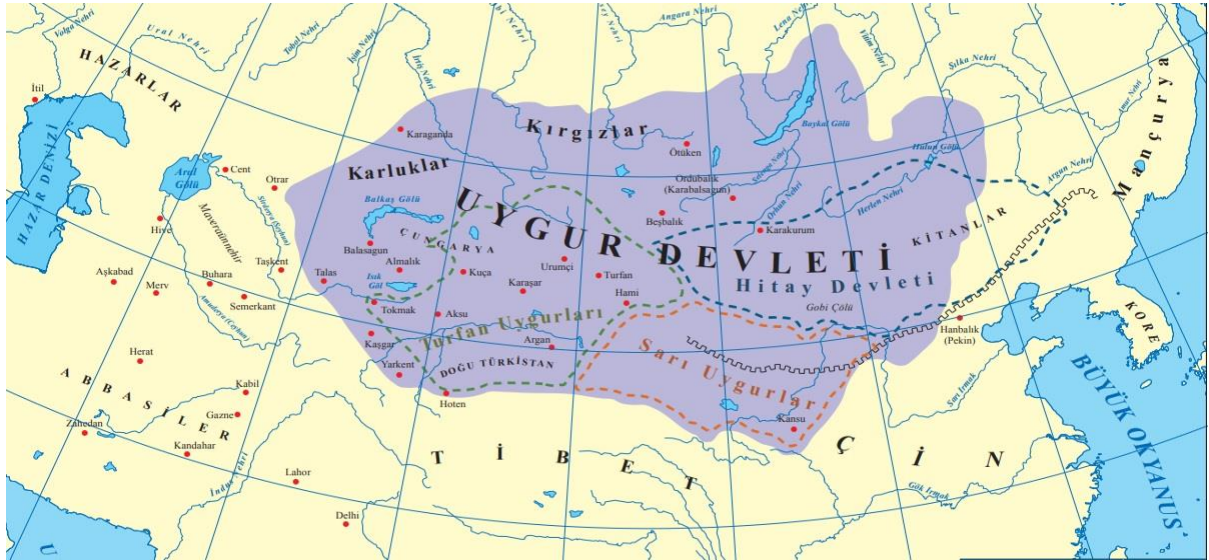
Harita 3. Büyük (Asya) Hun Devleti (209-300)⁸⁸¹

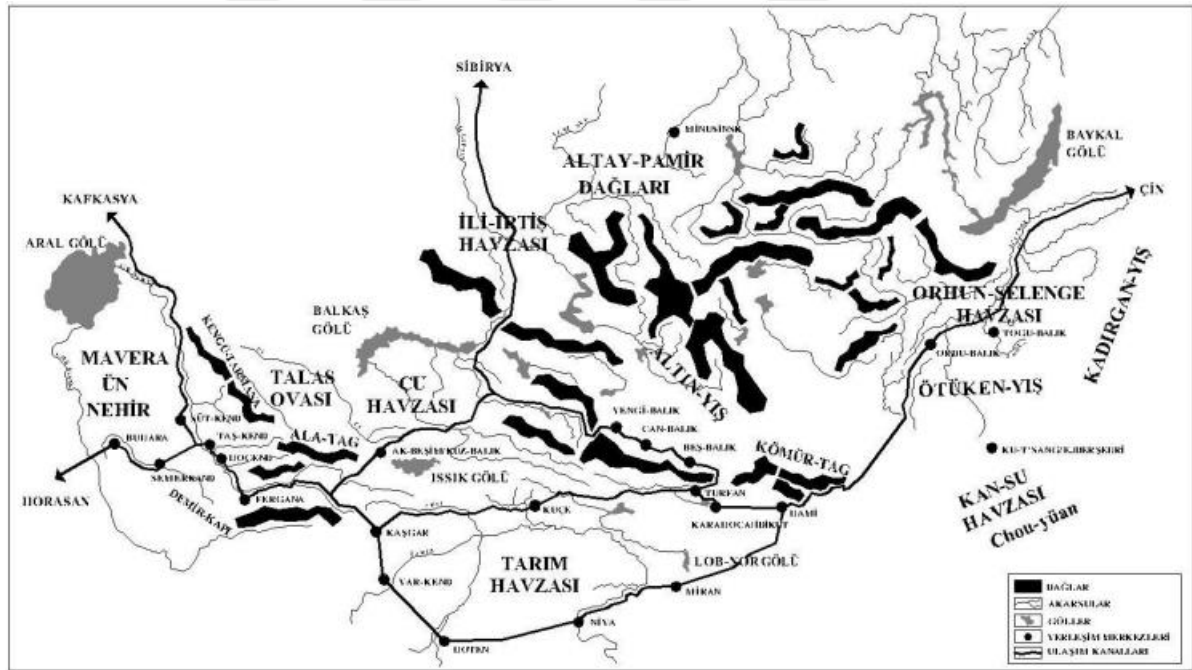
Harita 4. Göktürk Devleti (552-630)⁸⁸²

⁸⁸¹ Koçak, K. (2004). *Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma – Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, s.143

⁸⁸² Koçak, a.g.t., s.144

Harita 5. Uygur Devleti (744-840) ⁸⁸³

Harita 6. 8.-13. yüzyıllarda Orta Asya'daki Türk hâkimiyeti olan coğrafyada kent ağı ⁸⁸⁴

⁸⁸³ Harita Genel Müdürlüğü, <https://www.harita.gov.tr/urun-260-uygur-devleti-haritasi-egitim-amacli.html> , Erişim: 03.08.2020

⁸⁸⁴ Özcan, K. (2005). "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)". *Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20/2 s. 253.

Ek – 2. Görseller

Görsel 1. Eski Türklere ait bir heykel ve mezar abidesi⁸⁸⁵

Görsel 2. Bilge Tonyukuk Anıtı⁸⁸⁶

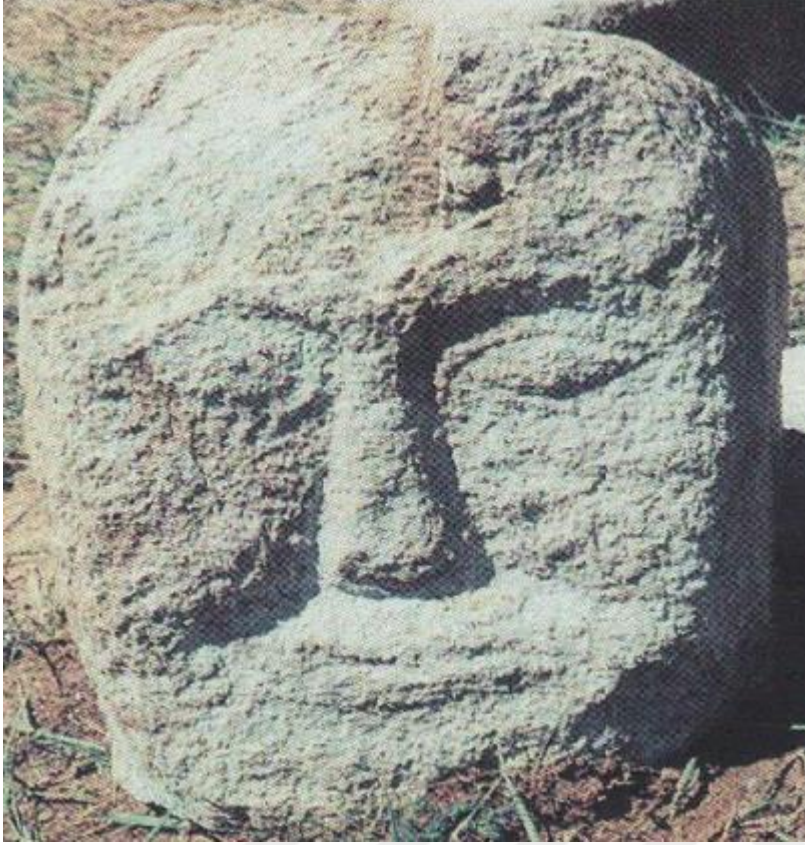
⁸⁸⁵(Barlık bozkırları, Tuva Özerk Cumhuriyeti). Eski Türkler atalarının ruhlarına saygı göstermek amacıyla belli alanlara heykeller ve balballar dikmişlerdir. Basilov, V. N. (1989). *Nomads of Eurasia*. Seattle.

⁸⁸⁶ Durmuş, İ. (2009). *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*. Ankara: Maya Akademi Yayınları, Resim 5.

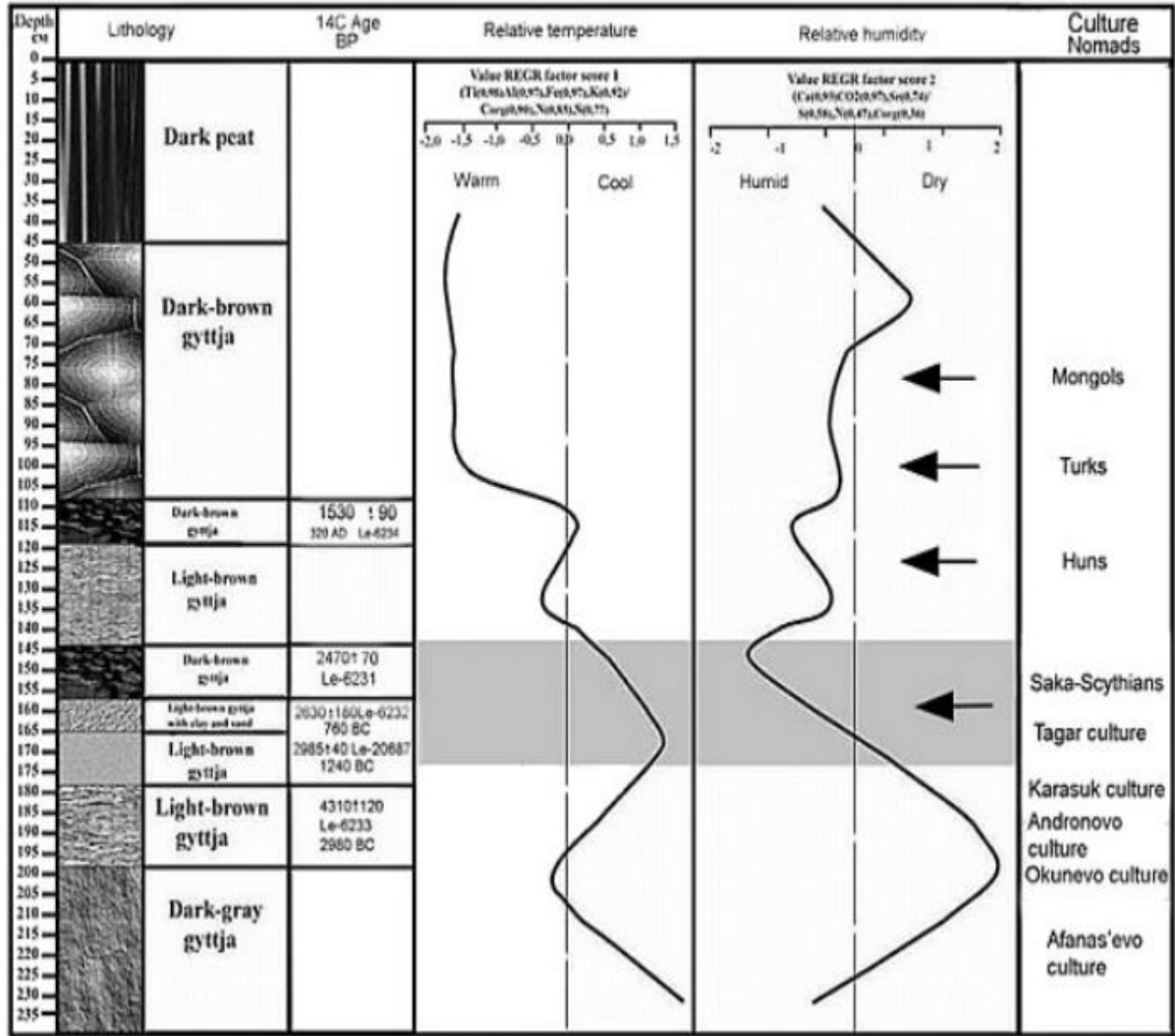
Görsel 3. Kül Tigin yazıtının Çince yüzünün genel görüntüsü⁸⁸⁷

⁸⁸⁷ Yalınkılıç, T. (2013). “Bir Dönemin İki Farklı Anlatımı – Kül Tigin Yazıtının Çince ve Türkçe Metinlerinin Karşılaştırması”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/4, s. 20.

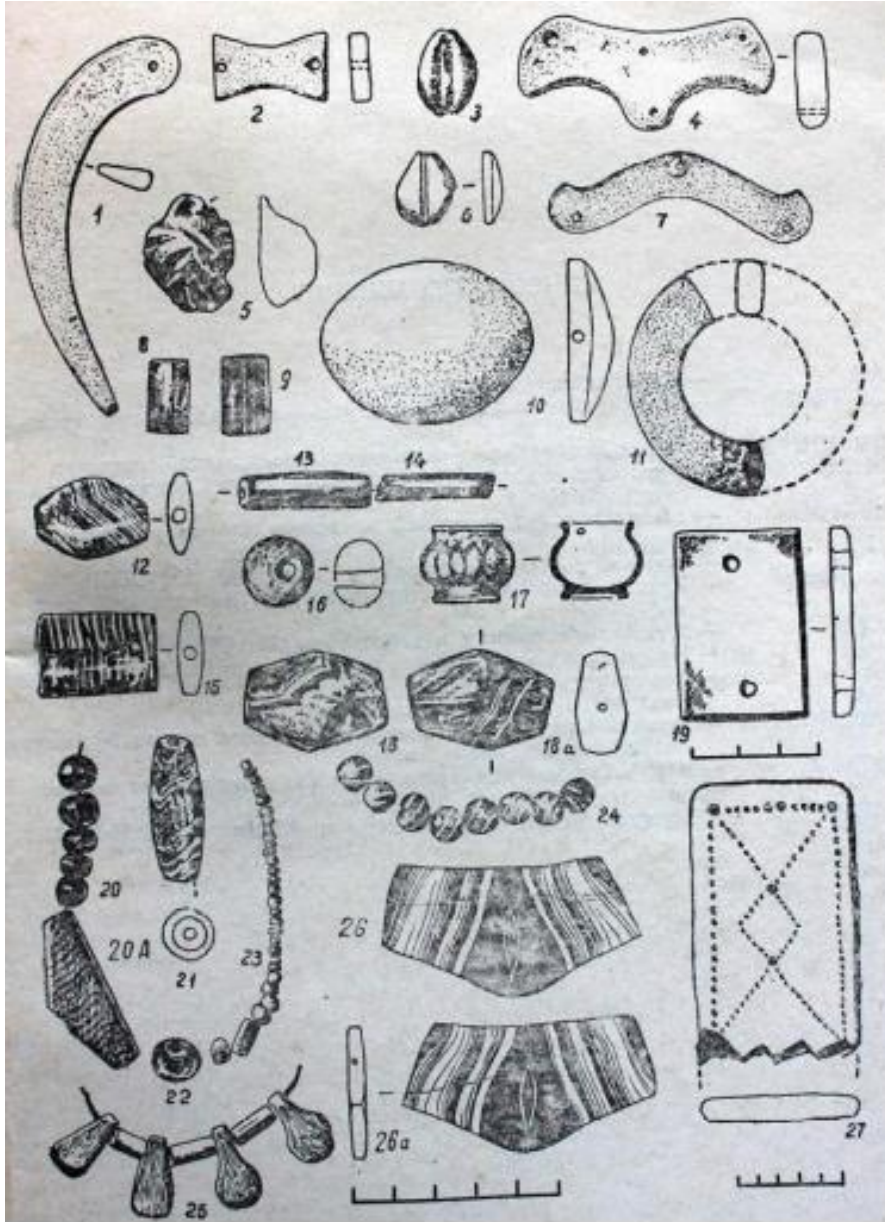
Görsel 4. Kültigin anıt mezarında bulunmuş balbal⁸⁸⁸

⁸⁸⁸ Alyılmaz, 2015, a.g.e., s. 84.

Görsel 5. Orta Asya'daki iklim değişimi ve göçler arasındaki ilişkiyi ortaya koyan grafik⁸⁸⁹

⁸⁸⁹ Bokovenko, N. A. (2004). "Migrations Of Early Nomads Of The Eurasian Steppe In A Context Of Climatic Changes". *Impact Of The Environment On Human Migration In Eurasia*, (Ed. E. Marian Scott, A. Alekseev, G. Zaitseva), Nato Science Series, (4), New York: Kluwer Academic Publishers, p. 29.

Görsel 6. Hun dönemine ait İvolga şehrinde ortaya çıkarılan metal ürünler ile savaş araç gereçleri⁸⁹⁰

⁸⁹⁰ Kalan, E. (2012). “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”. *Türkbilig*, S.24, s. 17.

Boyun adı	Tarih-i Âli-Sekuk	Resid-i din	Kasgarlı (DLT)	Hüner- nâme	Ebu'l-Gâzi Bekhâdîr Han, Şecere-i Terâkime.
BAYIN- DUR	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
BIÇENE	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
ÇAYINDUR	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
ÇEBNİ	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
SALUR	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
EYMÜR	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
ALA- TUNDU	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
ÜREGİ	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
İBİDİ	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
BÜBÜZ	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
YIVA	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪
KINIK	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪	𐰇𐰪

Görsel 7. Türk boylarının damgaları⁸⁹¹

Görsel 8. VI. yüzyıl Göktürkler dönemi gömlek zırhlı savaşçı⁸⁹²

⁸⁹¹ Gülensoy, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*. İstanbul: Pamuk Ofset., s. 63.

⁸⁹² Samatuli, A. K. (2007). *Etnografiya Traditsionnogo Voorujeniya Kazahov*, Almatı, s. 38.

Ek – 3. Arkeolojik Buluntular

Görsel 1. M.Ö. IV. yüzyıla ait altın kaplama Hun kartal⁸⁹³

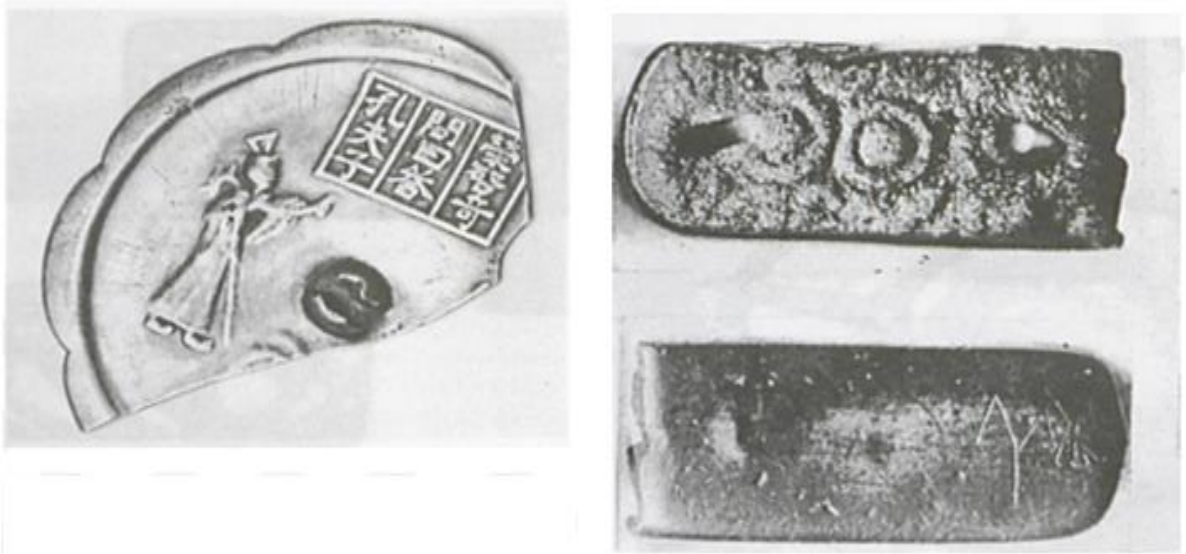
Görsel 2. Nan Yüeh kralı mezarında ortaya çıkarılan M.Ö. III. Hun stili altın plakalar⁸⁹⁴

⁸⁹³ Bodur, F. (1987). *Türk Maden Sanatı*. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları: İstanbul, s. 17.

⁸⁹⁴ Baykuzu, T. D. (2012). *Asya Hun İmparatorluğu*. Konya: Kömen Yayınları, s. 223.

Görsel 3. M.S. 8. yüzyıl Göktürkler döneminde altından yapılmış sürahi⁸⁹⁵

Görsel 4. M.S. 8. yüzyıl Göktürk döneminden Minusinsk Müzesi'nde bulunan, üzerinde Orhun alfabesi yazılı bir Çin aynası parçası ve kemer levhası⁸⁹⁶

⁸⁹⁵ Diyarbakirli, N. vd. (1993). *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 32.

⁸⁹⁶ Naskali, E. G. (1997). *Sibirya Araştırmaları*. İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, s. 407.

Görsel 5. Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında ortaya çıkarılan gümüş heykelcik ve gümüşten yapılmış tören kapları⁸⁹⁷

Görsel 6. Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında ortaya çıkarılan Bilge Kağan'a ait altın taç ve altın kemer parçası⁸⁹⁸

⁸⁹⁷Kuzuoğlu, R. ve Gökçek, L. G. (2005). "2003 Yılı Bilge Kağan Anıt Mezar Kazısı". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13, s. 42.

⁸⁹⁸ Kuzuoğlu ve Gökçek, 2005, a.g.m., s. 43-44.

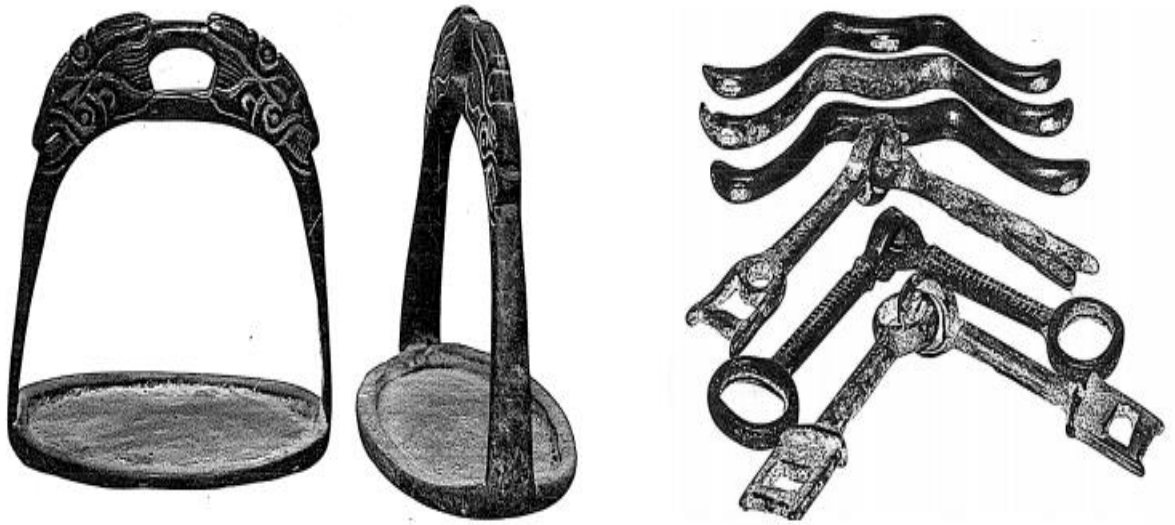
Görsel 7. Bronz bir tören kabı⁸⁹⁹

Görsel 8. Altay Müzesi'ndeki bronz bir kazan⁹⁰⁰

⁸⁹⁹ Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, s.150.

⁹⁰⁰ Alyılmaz, 2015, a.g.e., s.158.

Görsel 9. At gemleri ve üzengi⁹⁰¹

Görsel 10. Topkapı Sarayı Müzesi'nden zihgir örnekleri⁹⁰²

⁹⁰¹ Alyılmaz, 2015, a.g.e., s. 164.

⁹⁰² Ölmez ve Özdamar, 2017, a.g.m, s. 1573.

Görsel 11. Mete Han'ın icadı olan "ısıklı ok"⁹⁰³

Görsel 12. Türk hançeri (Bögde)⁹⁰⁴

⁹⁰³ 32 <http://imagizer.imageshack.us/v2/xq90/661/R0xKPR.jpg> , Erişim:04.08.2020.

⁹⁰⁴ 36 <http://www.e-tarih.org/images/silah/161.gif> , Erişim:04.08.2020.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Akcan, Ayten
Uyruğu : T.C.
Medeni hali :
e-mail :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı	11.02.2021
Yüksek Lisans	Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı	26.11.2012
Lisans	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	22.06.2005

Yabancı Dil

İngilizce

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR...

